

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

5-6

IZ VSEBINE

Silvo Devetak: Enakopravnost narodov in narodnosti – uspešen razvoj Jugoslavije

Franjo Štiblar: Položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem v obdobju 1980–85

Alojzij Šuštar: Vera, Cerkev, narod

Danilo Türk: Problem storitev v pravnem sistemu GATT

Anton Dolenc: Humanitarno pravo v medicini (naš intervju)

Izbor tekstov s posveta o znanstveni in tehnološki politiki za

90. leta: J. Milčinski, M. Kučan, B. Matić, I. Šlaus, P. Biljanović,

J. Peklenik, B. Kavčič, M. Kos, M. Ferš, J. Jan, V. Jež, F. Vodopivec

Stane Južnič: Sakralizacija in ritualizacija oblasti

Branko Pribičević: Socializem na Zahodu – pričakovanja in izpeljave, problemi in obeti

Elmar Altvater: Politična ekonomija po Černobilu

TEORIJA IN PRAKSA

1987

5-6

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 5-6, str. 529-784, maj-junij 1987, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani: revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnič (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva Ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000 din, za tujino 20000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročeni rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

vsebina

SODOBNI VIDIKI DRUŽBENEGA (NARODNEGA) RAZVOJA	
Uredniški zapis	531
SILVO DEVETAK: Enakopravnost narodov in narodnosti – uspešen razvoj Jugoslavije	532
FRANJO ŠTIBLAR: Položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem v obdobju 1980–85	541
ALOJZIJ SUŠTAR: Vera, Cerkev, narod	552
ČLANKI, RAZPRAVE	
ZDENKO ROTER: Odnos med katoliško cerkvijo in državo v 80. letih (2)	557
DANILO TÜRK: Problem storitev v pravnem sistemu GATT	573
NAŠ INTERVJU	
ANTON DOLENC: Humanitarno pravo v medicini	587
ZNANSTVENA IN TEHNOLOŠKA POLITIKA ZA 90. LETA	
Uvodna zabeležka	601
JANEZ MILČINSKI: Iz uvodne besede	602
MILAN KUČAN: Skupni cilji znanosti in združenih delavcev	603
BOŽIDAR MATIČ: Ukrepi za pospeševanje tehnološkega razvoja	608
IVO ŠLAUS: Znanstveno-tehnološki potencial SFRJ	622
PETAR BILJANOVIČ: O izbiri tehnoloških prioritet	627
JANEZ PEKLENIK: Strateški razvoj proizvodnih sistemov in vloga znanstveno-raziskovalnega in razvojnega dela	630
BOGDAN KAVČIČ: Tehnologija in organizacija dela	636
MARKO KOS: Sistemske napake pri realizaciji strategije tehnološkega razvoja	644
MARJAN FERŠ: Razvoj inovacijske dejavnosti v SRS in SFRJ	651
JOŽE JAN: Strategija tehnološkega razvoja SFRJ	654
VALENTIN JEŽ: Tehnologija za človeka in družbo	656
FRANC VODOPIVEC: Raziskovalna politika s stališča razvoja tehnologije	661
RAZPRAVE OB NOVIH KNJIGAH	
Uredniški zapis	667
CIRIL BAŠKOVIČ: Knjiga, ki je opora politikam družbene prenove	668
EMIL-MILAN PINTAR: Nekaj možnih izhodišč za razpravo	671
ANDREJ KIRN: Egalitarizem kot motivacijska sila družbenih sprememb in kot zavora razvoja	676
GOJKO STANIČ: Vloga države v dolgoročni znanstveni politiki	680
MATJAZ MULEJ: Je množična inventivna dejavnost zastavljena?	682
ZORAN KARIŽ: Inovacijska misel mora postati splošna lastnost proizvajalcev	684
MOJCA PEŠEC: Zgodovinske korenine tehnološke odvisnosti	685
JANEZ STANOVNIK: O napačnem tolmačenju načela enakosti	688
OTO NORČIČ: Potrebna je inovacija v makroekonomskem sistemu	689
BOGOMIR KOVAČ: Potreben je zasuk od tehnološkega k širšemu družbenemu kontekstu	691
ZDRAVKO MLINAR: Vloga univerze in fakultet kot svetovalnih in inovacijskih središč	694
VILJEM MERHAR: O razmerju med inovatorjem in podjetnikom nekdanj in danes	696
POLDE LESKOVAR: Vloga gospodarske zbornice v modernizaciji proizvodnih procesov	698
POGLEDI, KOMENTARJI	
BOGDAN KAVČIČ: Metodološka (ne)korektnost F. Adama	700
ESEJI	
STANE JUŽNIČ: Sakralizacija in ritualizacija oblasti	704
MARKSIZEM V SVETU	
BRANKO PRIBIČEVIČ: Socializem na Zahodu – pričakovanja in izpeljave, problemi in obeti	720
MILOŠ NIKOLIČ: Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (3)	733
NAŠ PREVOD	
ELMAR ALTVATER: Politična ekonomija po Černobilu	741
IN MEMORIAM	
ERNEST PETRIČ: Po sledih misli S. Kavčiča	753
Dolfe Vogelnik 1909–1987 (Nuša Ferligoj)	760
STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA	
ZDRAVKO MLINAR: Dejavnost Mednarodnega sociološkega združenja (ISA)	763
PRIKAZI, RECENZIJE	
Gramsci – njegove ideje v našem času (Igor Lukšič)	766
MIODRAG MAROVIČ: Tri posebne poti v socializmu (Čedomir Vučković)	768
TRIVO INDJIČ: Vzpon množic (Andjelko Milar-dovič)	770
RADIOVOJE MARINKOVIČ: Skrita država (Milan Matič)	772
IZ DOMAČIH REVIJ	776
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	779
AVTORSKI SINOPSIS	783
TEORIJA IN PRAKSA	
revija za družbena vprašanja,	
let. XXIV, št. 5–6, str. 529–784,	
Ljubljana, maj–junij 1987	

CONTENTS

MODERN ASPECTS OF SOCIAL (NATIONAL) DEVELOPMENT	
EDITORIAL NOTES	531
SILVO DEVETAK: Equality of Nations and Nationalities – Successful Development of Yugoslavia	532
FRANJO ŠTIBLAR: The Status of Slovene Economy in the Framework of the Yugoslav One in the 1980–85 Period	541
ALOJZIJ ŠUSTAR: Faith, Church, Nation	552
ARTICLES DISCUSSIONS	
ZDENKO ROTER: The Relation Between the Catholic Church and the State in the 80-ies (2)	557
DANILO TURK: The Problem of Services in the GATT Legal System	573
THE INTERVIEW	
ANTON DOLENC: Humanitarian Laws in Medicine	587
SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL POLICY FOR THE 90-ies	
Introductory Note	601
JANEZ MILČINSKI: From the Inauguration Speech	602
MILAN KUČAN: Mutual Goals of Science and Workers in Associated Labour	603
BOŽIDAR MATIČ: Measures Taken for the Promotion of Technological Development	608
IVO ŠLAUS: Scientific and Technical Potentials in Yugoslavia	622
PETAR BILJANŠIČ: On the Choice of Technological Priorities	627
JANEZ PEKLENIK: Strategic Development of Productive Systems and the Role of Scientific and Research Work	630
BOGDAN KAVČIČ: Technology and Organization of Work	636
MARKO KOS: Systemic Mistakes in the Realization of the Technological Development Strategy	644
MARJAN FERŠ: Development of the Innovation Activity in Slovenia and Yugoslavia	651
ŽOŽE JAN: Technology Development Strategy in Yugoslavia	654
VALENTIN JEŽ: Technology for the Man and Society	656
FRANC VODOPIVEC: Research Policy from the Standpoint of the Development of Technology	661
COMMENTS ON NEW BOOKS	
Editorial Note	667
STRIL BASKOVIČ: A Book which Gives Support to Social Reform Policies	668
EMIL MILAN PINTAR: Some Possible Starting Points for Discussion	671
ANDREJ KIRN: Egalitarianism as a Motivation Force of Social Changes and as a Brake of Development	676
GOJKO STANIČ: The Role of the State in the Long-term Policy of Science	680
MATJAZ MULEJ: Is Mass Innovation Activity Neglected?	682
ZORAN KARIJ: Innovative Ideas Should Become a Common Characteristic of Producers	684
MOJCA PEŠEC: Historical Roots of Technological Dependence	685
JANEZ STANOVNIK: On False Interpretation of the Principle of Equality	688
OTO NORČIČ: Innovation in the Macroeconomic System Is, What Is Needed	689
BOGOMIR KOVAČ: A Shift from Technological toward a Broader Social Context Is Needed	691
ZDRAVKO MLINAR: The Role of University and Faculties as Counseling and Innovation Centers	694
VILJEM MERHAR: The Relation between Innovators and Entrepreneurs Today and in the Past	696
POLDE LESKOVAR: The Role of the Economic Chamber in the Modernization of Processes of Production	698
VIEWS, COMMENTS	
BOGDAN KAVČIČ: Methodological (In)Correctitude of F. Adam	700
ESSAYS	
STANE JUŽNIČ: Sacralization and Ritualization of the Power	704
MARXISM IN THE WORLD	
BRANKO PRIBIČEVIČ: Socialism in the West – Expectations and Implementations	720
MILOSH NIKOLIČ: Development of Marxism in USA after the Second World War (3)	733
THE TRANSLATION	
ELMAR ALTWATER: Political Economy After Chernobyl	741
IN MEMORIAM	
ERNEST PETRIČ: Following the Thoughts of Stane Kavčič	753
Dolfe Vogelnik 1909–1987 (Nuša Ferligoj)	760
SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS	
ZDRAVKO MLINAR: The Activity of the International Sociological Association (ISA)	763
REVIEWS, COMMENTS	
Gramsci – His Ideas in Our Time (Igor Lukšič)	766
MIODRAG MAROVIČ: Three Particular Paths Into Socialism (Čedomir Vučković)	768
FROM DOMESTIC REVIEWS	776
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	779
AUTHORS' SYNOPSIS	783

СОДЕРЖАНИЕ

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННОГО (НАРОДНОГО) РАЗВИТИЯ	
Замес редакции	531
СИЛВО ДЕВЕТАК: Равноправие народов и народностей – успешное развитие Югославии	532
ФРАНЈО ШТИБЛАР: Положение словенского хозяйства в югославском хозяйстве в течение 1980–85 гг.	541
АЛОЈЗИЈ ШУШТАР: Религия, Церковь, народ	552
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
ЗДЕНКО РОТЕР: Отношение меж католической церковью и государством в 80-ых годах (2)	557
ДАНИЛО ТУРК: Проблема Выполнений в правовой системе ГАТТ	573
ИНТЕРВЮ	
АНТОН ДОЛЕНЦ: Гуманитарное право в медицине	587
НАУЧНАЯ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЗА 90 Г.	
Передовая заметка	601
ЈАНЕЗ МИЛЧНСКИ: Из вступительной речи	602
МИЛАН КУЧАН: Совместные цели науки и трудящихся в объединенном труде	603
БОЖИДАР МАТИЧ: Меры способствующие технологическому развитию	608
ИВО ШЛАУС: Научно технологический потенциал в СФРЮ	622
ПЕТАР БИЛЯНШВИЧ: О выборе технологических приоритетов	627
ЈАНЕЗ ПЕКЛЕНИК: Стратегическое развитие производственных систем и роль научно-исследовательской работы	630
БОГДАН КАВЧИЧ: Технология и организация труда	636
МАРКО КОС: Системные ошибки при осуществлении стратегии технологического развития	644
МАРЈАН ФЕРШ: Развитие инновационной деятельности в СР Словении и СФРЮ	651
ЈОЖЕ ЈАН: Стратегия технологического развития в СФРЮ	654
ВАЛЕНТИН ЈЕЖ: Технология за человека и общество	656
ФРАНЦ ВОДОПИВЕЦ: Политика исследования с точки зрения развития технологии	661
ОБСУЖДЕНИЯ В СВЯЗИ С НОВИМИ КНИГАМИ	
Заметка редакции	667
ЦИРИЛ БАШКОВИЧ: Книга представляющая поддержку политикан общественной перестройки	668
ЭМИЛ МИЛАН ПИНТАР: Несколько возможных исходных точек за дискуссию	671
АНДРЕЈ КИРН: Эгалитаризм как движущая сила общественных перемен и как тормоз развития	676
ГОЙКО СТАНИЧ: Роль государства в долгосрочной научной политике	680
МАТЈАЖ МУЛЕЈ: Осталась ли массовая инновационная деятельность без внимания?	682
ЗОРАН КАРИЈ: Новаторская мысль должна стать общей свойственностью всех производителей	684
МОЈЦА ПЕШЕЦ: Исторические корни технологической зависимости	685
ЈАНЕЗ СТАНОВНИК: О ошибочной интерпретации принципа равенства	688
ОТО НОРЧИЧ: Необходима инновация в макроэкономической системе	689
БОГОМИР КОВАЧ: Поворот от технологического к более широкому общественному контексту необходим	691
ЗДРАВКО МЛИНАР: Роль университета и факультетов как консультационных и инновационных центров	694
ВИЛЕМ МЕРХАР: О соотношении инноватора и предпринимателя однажды и сегодня	696
ПОЛДЕ ЛЕСКОВАР: Роль государственной палаты при модернизации производственных процессов	698
ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ	
БОГДАН КАВЧИЧ: Методологическая (не)корректность Ф. Адама	700
ЭССЕИ	
СТАНЕ ЈУЖНИЧ: Сакрализация и ритуализация власти	704
МАРКСИЗМ В МИРЕ	
БРАНКО ПРИБИЧЕВИЧ: Социализм на Западе – ожидания и осуществления проблемы и обиды	720
МИЛОШ НИКОЛИЧ: Развитие марксизма в США после Второй Мировой войны (3)	733
НАШ ПЕРЕВОД	
ЭЛМАР АЛТВАТЕР: Политическая экономия после Чернобыля	741
ИН MEMORIAM	
ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: По стопам мысли С. Кавчича	753
ДОЛФЕ ВОГЕЛНИК: 1909–1987 (Нуша Ферлигой)	760
НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ	
ЗДРАВКО МЛИНАР: Деятельность Международной Ассоциации Социологов (ИСА)	763
ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ	
Граммши его идеи в нашем времени (Игор Лукич)	766
МИОДРАГ МАРОВИЧ: Три отдельные пути в социализм (Чедомир Вучкович)	768
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	776
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ	779

Uredniški zapis

Stvarni interesi narodov in narodnosti dobivajo ponovno idejno in tudi politično težo v slovenskem in širšem jugoslovanskem prostoru. Iz teh razlogov je uredništvo Teorije in prakse povabilo svoje sodelavce, da na strokovno-dokumentarni in teoretski ravni oziroma na osnovi kulturno-zgodovinske vednosti pomagajo razločevati realne, namišljene, vsiljene, presežene dileme in alternative slovenskega naroda v preteklosti in na pragu 21. stoletja. Menili smo, da je potrebno krepiti pričevanje o demokratični odprtosti in pripravljenosti strok, da preudarno, tehtno, strokovno in izkustveno poglobljeno in nepopustljivo razpravljajo o najbolj spornih, napačnih in nesprejemljivih stališčih.*

Predlagani tematski okvir je bil z vabilom naznačen samo v orientacijskem smislu. Vabljenih sodelavcev nismo hoteli z njim utesnjevati. Posebej iz razlogov, ker so možne številne navezave na izbrano temo, ki izhaja iz strokovnega dela in afinitet ter socialnovrednostnih opredelitev naših sodelavcev. Tokrat objavljamo prve članke, ki so jih prispevali mgr. Silvo Devetak, direktor Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, dr. Franjo Štiblar, docent Pravne fakultete v Ljubljani, dr. Alojz Šuštar, ljubljanski nadškof in metropolit.

* Po naši presoji stopajo v ospredje naslednji ključni sklopi problemov, ki so že dalj časa prisotni v revialnem tisku in širši družbeni zavesti:

- jugoslovanski federalizem in položaj Slovenije v njem;
- slovenska nacionalna politika v Jugoslaviji;
- Slovenija v Evropi (skupni slovenski prostor, sodelovanje Alpe-Jadran, nove razvojne usmeritve v Evropi ter v svetu ter njihove implikacije za Slovenijo in Jugoslavijo);
- ekološke razsežnosti in omejitve slovenske programske usmeritve;
- tehnološko-ekonomski okviri slovenske razvojne usmeritve;
- ekonomsko-materialni temelji napetosti in konfliktov v jugoslovanski skupnosti narodov in narodnosti;
- nekdanji in sedanjí pogledi na solidarnost v ekonomskem in družbenem razvoju manj razvitih (od pomoči k soodvisnosti razvoja);
- »legitimnost« revolucije, družbene vloge ZK in obstoječega političnega sistema, naravno pravo in revolucija;
- civilna družba, samoupravljanje, pluralizem samoupravnih političnih interesov ali strankarski pluralizem;
- ocena in stališča do NOB ter odnosa KP in OF oziroma ZK in SZDL;
- nacionalni simboli in jeziki v partizanskih odredih med NOB in njihova »ugasnitev« v JLA. V čem so utemeljene ali neutemeljene te razlike? Kako so ti problemi rešeni in kako obstojijo in se rešujejo drugod po svetu?
- kako je z očitki »anacionalnih« komponent v slovenskem političnem vodstvu ali njegovih predstavnikov med NOB v odnosu do skupnega jugoslovanskega političnega in vojaškega vodstva v času NOB;
- boljševidem, totalitarizem, njegove pretekle in sedanje oblike ter funkcija v našem razvoju;
- svoboda-represija-totalitarnost in socialistična samoupravna družba;
- vloga vere in cerkve za nacionalno identiteto v preteklost in sedanjosti;
- migracijski procesi v Jugoslaviji in z njim povezani kulturni, ekonomski in politični problemi;
- etični, zgodovinski, politični, humanistični vidiki in implikacije »sprave«;
- družbena determiniranost socialno-patoloških procesov v slovenski družbi (npr. samomori); se v tem kaže kakšna specifična slovenska družbeno-politična determiniranost teh procesov v primerjavi z ostalimi družbami?
- stališča v tisku slovenske in jugoslovanske politične emigracije do zgoraj navedenih tematskih sklopov.

SILVO DEVETAK

Enakopravnost narodov in narodnosti – uspešen razvoj Jugoslavije

Družbena dogajanja današnjega sveta niso izpolnila pričakovanj tistih, ki so bili prepričani, da bodo različni »talilni lonci«, »socialistične nacije« in podobni asimilacijski postopki odstranili s sveta nacionalno vprašanje. Prav tako se niso uresničile napovedi, da bo postala narodna zavest v današnjem svetu tehnološkega razvoja anahronizem, ko razlike zginjajo in kozmopolitizem – kot pravijo zagovorniki teh stališč – prevladuje nad zagnanostjo človeka k nematerialnim potrebam, kot so npr. jezik, kultura ali narodna zavest. S težavami se srečujejo tudi tiste družbe, kjer so poskušali narodno vprašanje preprosto spregledati in s tem znikati njegov obstoj.

Vsa dosedanja iskanja ustreznih družbenih odnosov za urejanje narodnega vprašanja niso rodila pričakovanih rezultatov.

Narodno vprašanje je živo družbeno vprašanje, ki z razvojem nenehno dobiva nove družbene in socialnopolitične razsežnosti. Družbena aktualnost narodnega vprašanja je tudi v tem, da so se politična gibanja za narodno osvobajanje in enakopravnost vselej neposredno povezovala v nerazdružljivo celoto s socialnim, razrednim spopadom med tistimi, ki razpolagajo in upravljajo s sredstvi za družbeno proizvodnjo in odločajo o delitvi rezultatov dela, in onimi, ki tega nimajo. Črta tega socialnega spopada se ne pokriva z etnično delitvijo in prav v tem je kompleksnost narodnega vprašanja in njegova povezanost z naprednim bojem za nove družbene odnose v smislu izgradnje socializma. Kako najti pravo razmerje med tema dvema komponentama družbenega razvoja – med socialnimi cilji in narodno identiteto – je eden od aktualnih izzivov pri razvoju socializma na sedanji stopnji materialnih in družbenih odnosov.

Jugoslovanske izkušnje in dileme

V jugoslovanskih razmerah se medsebojna prepletenost razrednega in nacionalnega izraža predvsem v dialektični povezanosti prizadevanj, da bi delavski rased v samoupravnih družbenih odnosih razpolagal z rezultati dela in da bi prek delegatskega sistema na vseh ravneh ter prek federalne ureditve državne skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti odločal o družbenih zadevah.

Socialna preobrazba in nacionalna enakopravnost, povezani s federa-

tivno ureditvijo demokratične države, sta bila dva temeljna strateška cilja že v NOB in v socialistični revoluciji. Tudi danes morata biti globalni smernik za nadaljnji razvoj Jugoslavije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov. Odstopanje od teh globalnih usmeritev ogroža povezovalne elemente, na katerih je zgrajena zapletena zgradba jugoslovanske družbe.

Krizna situacija, v kateri se nahajamo, z veliko ostrino postavlja v ospredje nekatera družbenopolitična vprašanja, ki v povratni obliki odsevajo tudi v odnosih med narodi in narodnostmi. Vzroki poslabšanja mednacionalnih odnosov skoraj vedno rastejo iz razlik, ki obstajajo med narodi in narodnostmi na ekonomsko-tehnološkem in družbenoorganizacijskem področju. Tudi sedanje razraščanje partikularističnega nacionalizma na eni in birokratsko-etatističnega »internacionalizma« na drugi strani imata svoje družbene korenine v omenjenih razlikah, ki še vedno označujejo položaj posameznih geografskih področij v Jugoslaviji in ki se največkrat prekrivajo tudi z ozemljem, kjer prebivajo posamezni narodi in narodnosti. V takšnih razmerah se posamezni ekonomski in tehnološko-organizacijski problemi kaj hitro spremenijo v mednacionalne spore in (brez potrebe) dobijo idejno-politični značaj, kar potem otežuje njihovo reševanje oziroma zamegljuje pravo družbeno naravo vzrokov, ki so jih pobudili. Potem se večkrat začnemo vrteti v začaranem krogu neučinkovitosti pri reševanju nakopičenih problemov in solidarnosti tudi na tistih področjih, kjer le-ta konsolidaciji družbenopolitičnih in družbenoekonomskih razmer objektivno škoduje ter spravlja, v dolgoročnem smislu, v še slabši položaj subjekte, katerim je namenjena.

Posebej plodna tla za ustvarjanje mednacionalnih konfliktov in za razraščanje nacionalizmov in šovinizmov vseh vrst so poskusi, da bi po administrativni poti, s prisilo države, spreminjali ekonomske tokove akumulacije oziroma posegali v rezultate dela, v delitev presežne vrednosti in v njeno prerazporejanje med narodi in narodnostmi oziroma med republikami in pokrajinama. Namesto da bi se čedalje bolj krepilo tekmovanje na področju proizvodnje, tehnologije, organizacije dela, produktivnosti, v nastopanju na svetovnih tržiščih, na področju racionalnejše organizacije družbe in življenja, se marsikje krepí predvsem boj za to, kdo bo na področju delitve družbenega proizvoda bolj vplival na državo, ki bi bojda morala po administrativni poti zagotoviti vse tisto, kar se ni moglo uresničiti v enakopravnem soočanju na jugoslovanskem tržišču in v mednarodni delitvi dela.

Bakarić je že na začetku sedemdesetih let opozarjal, da je decentralizacija ekonomske in politične moči zvezne administracije najbolj uspešno sredstvo za preprečitev mednacionalnih sporov in nesoglasij glede delitve »centralne pogače«. S krepitvijo centralizma se bomo spet vračali v podobne družbene odnose. Zato bi bilo nemarksistično pričakovati, da se s tem ne bodo povečevala tudi nesoglasja med narodi in narodnostmi oziroma med republikami in pokrajinama.

Kar zadeva politični sistem, se centralistične težnje izražajo zlasti v prikritih ali manj prikritih zahtevah, da se (v korist centralne oblasti) zmanjšajo pristojnosti in vloga socialističnih republik in pokrajin, da se zaradi »racionalnosti« spreмени načelo paritetne zastopanosti narodov in narodnosti v organih in službah federacije, da se zaradi »učinkovitosti« spreмени načelo o konsenzu pri sprejemanju pomembnejših odločitev v zboru republik in pokrajin ter v drugih primerih na ravni federacije. S potenciranim in napačnim poudarjanjem, da je obstoj »osmih nacionalnih ekonomij, osmih birokracij, osmih centrov moči, osmih elektro in drugih sistemov« eden od temeljnih vzrokov za različne ekonomske in druge težave, s katerimi se srečujemo, poskušajo nekatere družbene skupine v širši neobveščeni javnosti ustvariti prepričanje, da je federalna ureditev Jugoslavije v bistvu glavni vzrok za gospodarsko in družbeno krizo, v kateri smo.

Pridružujemo se tistim, ki se zavzemajo za deetatizacijo vodenja družbenih zadev na vseh ravneh, od občine do federacije. Povsod tam, kjer država ne opravičuje svoje družbene koristnosti ali zavira razvoj novih družbenih odnosov, bi morala prepuščati svojo funkcijo vodenja in upravljanja samoupravnemu demokratičnemu dogovarjanju.

Toda republika kot država bo nujno potrebno sredstvo za zagotavljanje interesov delavskega razreda ter narodov in narodnosti, ki v njej živijo, vse dotlej, dokler ne bo moč teh interesov uresničevati po samoupravnih poti, za kar pa so potrebne temeljite in vseobsegajoče spremembe družbenih odnosov v smeri samoupravljanja kot prevladujočega načina urejanja družbenih zadev na vseh ravneh.

Dolgoročni cilj bi moralo postati oblikovanje brezrazredne družbe, ki bi temeljila na neposredni demokraciji in samoupravljanju kot načinu uravnavanja družbenih nasprotij in usmerjanja družbenega razvoja. Nekateri pa si ta proces zamišljajo kot samoupravno transformacijo države samo na ravni republik in pokrajin, pri čemer bi zvezna država avtomatično zapolnila prazni prostor, ki bi s tem nastal, kar bi potem samo od sebe vodilo k obnovi centralizma in unitarizma.

V teh okoliščinah bi še večji vpliv na urejanje državnih in družbenih zadev pridobili pripadniki tistega naroda Jugoslavije, ki že sedaj v veliki večini iz objektivnih razlogov obvladujejo vse temeljne »državne službe« kot so zvezna administracija, vojska, odnosi s tujino ipd.

Takšno preurejanje Jugoslavije ne bi prispevalo k razreševanju kriznih problemov, gotovo pa bi še bolj skrhalo mednacionalne odnose. Federacijo je treba usposobiti, da bo učinkovito in dosledno izvajala naloge, ki so v njeni pristojnosti. Jasno pa je, da so za izvajanje takšnega »centralizma« nujne temeljite kadrovske in organizacijsko-tehnične preureditve dejavnosti organov federacije, ki poskušajo danes svojo strokovno in siceršnjo nesposobnost prikrivati z ideološkimi in politično-sistemskimi floskulami.

Upravljanje zvezne države, kjer se srečujejo različni, včasih tudi med seboj izključujoči se interesi, je zapletena stvar. Zahteva pripravo prehtanih predlogov, ki morajo izhajati iz interesov vseh federalnih enot, in strokovno visoko usposobljeno administracijo.

Jugoslovanski patriotizem

Ni treba posebej poudarjati, kako nujno je, da se s še večjo vnemo kot doslej lotevamo vzgoje ljudi v duhu jugoslovanskega patriotizma, pri čemer bi morale še večji vpliv imeti šola in tudi vse druge oblike vzgoje in izobraževanja (od družine do družbenopolitičnih organizacij). Vendar bodo posledice teh naporov ravno nasprotno, če ne bomo hkrati pozorni tudi na drugo stran tega vprašanja, namreč na dejstvo, da se pod plaščem pozivov na razvijanje »jugoslovanske identitete« večkrat skrivajo tudi hotenja nekaterih krogov, ki bi na ta način radi ustvarili pogoje za hegemonistično prevladovanje (unitarizem) večjega naroda nad manjšimi, oziroma takšne razmere, v katerih se zlasti manjši narodi in narodnosti ne bi več mogli popolnoma in vsestransko razvijati ter enakopravno sodelovati in odločati o ekonomskem in političnem življenju v deželi.

Nekatere zamisli o nadaljnjem razvoju jugoslovanske skupnosti in še zlasti raznih oblik »skupništva« ne glede na subjektivne želje pobudnikov objektivno ne odpirajo poti k večjemu povezovanju in razumevanju, temveč bi lahko – prav nasprotno pripeljale k razmeram, ko bi se predvsem narodi in narodnosti, ki živijo – v geografskem pogledu – na robovih Jugoslavije (Makedonci, Albanci, Slovenci, Madžari ter številne narodnosti v Vojvodini in drugod) postopoma utapljali (asimilirali) v srbsko-hrvaškem in hrvaško-srbskem kulturnem in jezikovnem prostoru. Pri tem pa v tem kontekstu niti ne upoštevamo procesov, ki se razvijajo tudi znotraj tega v jezikovnem pogledu na videz homogenega prostora (razvoj Muslimanov, krepitev nacionalne identitete Črnogorcev ipd.) in ki bi jih prevladovanje unitarizma oviralo ali celo zaustavilo.

Vzemimo še primer »statističnega jugoslovanstva«. V naših popisih prebivalstva se vsak državljani lahko izjasni ali pa ne izjasni, kateremu narodu ali narodnosti pripada; hkrati pa si lahko izbere tudi dve anacionalni obliki izjasnjevanja: regionalno pripadnost ali status »Jugoslovan«. Tako je tudi prav, vsak naj se opredeli za tisto, za kar se čuti! Vendar je politično zgrešeno pričakovati, da bomo s spodbujanjem izjasnjevanja za »Jugoslovane« krepili našo samoupravno socialistično skupnost. V tem se kaže nekakšna »socialistična religija«, ki kot vsaka religija – ne upošteva dejanskih materialnih okoliščin, ki vplivajo na družbene pojave.

Še bolj nesmiselna pa je trditev, da »statistično jugoslovanstvo« izraža večji »jugoslovanski socialistični patriotizem«. V čem so tisti, ki se ob popisih izjasnjujejo kot »Jugoslovani« bolj »patriotični« od onih, ki se na primer opredelijo kot Romi, Vlahi, Rusini?

Jugoslovanski socialistični patriotizem je moč danes potrjevati in izražati le v dejanskih družbenih razmerjih, ne pa z emocijami in manifestacijami. Edino merilo tako pojmovanega patriotizma je lahko samo to, koliko kdo kot posameznik ali kot član družbene skupine (vključno naroda in narodnosti) prispeva: k reševanju nakopičenih ekonomskih in političnih problemov (na podlagi lastnega dela in ustvarjalnosti); k razvijanju jugoslovanske federalne državne skupnosti, v skladu s sodobnim razvojem države v civiliziranem svetu; h poglobljanju enakopravnosti narodov in narodnosti na vseh področjih življenja in s tem h krepitvi medsebojne povezanosti v Jugoslaviji; k povečanju demokratičnosti odnosov v naši družbi v okviru naprednih rešitev, ki jih nudi samoupravni socializem; k sodobnemu razvijanju jugoslovanske mednarodne politike neuvrščenosti, s katero bi morali bolj učinkovito reševati tudi konkretne ekonomske, finančne, varnostne in druge probleme, s katerimi se Jugoslavija danes srečuje v svetu.

Stvarni interesi narodov in narodnosti

Internacionalistično povezovanje med narodi in narodnostmi, ki živijo v skupni državi, ima svojo notranjo dialektično povezovalno moč le tedaj, če temelji na stvarnih interesih narodov in narodnosti in če odseva njihovo svobodno voljo, če se razvija ob popolni materialni, politični, kulturni in jezikovni enakopravnosti vseh sodelujočih subjektov ne glede na njihovo velikost ali politično moč ter končno, če enakopravni način odločanja o skupnih zadevah izraža dejanske interese narodov in narodnosti.

Enakopravno odločanje o skupnih zadevah v federaciji oziroma pravica do »nestrinjanja« (veta) je najvišja oblika zagotavljanja enakopravnosti narodov in narodnosti. Pomeni nekakšno udejanjanje in zaščito posledic samoodločbe narodov in narodnosti oziroma njihove odločitve, da se združijo v zvezni državi. S tem se preprečuje možnost, da bi večji narodi vsiljevali manjšim rešitve, ki niso v njihovem nacionalnem interesu. Svoboda odločanja vključuje tudi pravico do »nestrinjanja«, saj bi drugače bila povsem brez smisla. Na drugi strani pa morajo delegacije federalnih enot prevzeti nase tudi odgovornost za škodo, ki bi jo njihovo »nestrinjanje« povzročilo za skupnost.

Smisel pravice do »nestrinjanja« je v tem, da jugoslovanskim narodom in narodnostim zajamči možnost izbire, ko gre za določanje o temeljnih življenjskih vprašanjih, ki se urejujejo v okviru federacije. Vendar zgubi vsakršen ustavno-pravni in politični smisel takrat, ko poskuša federalna država z administrativnimi in podobnimi posegi urejati ekonomska in druga razmerja v družbi, tudi tista, ki se v sodobni državi urejujejo s tržnimi mehanizmi, ali pa odločanje o njih v sodobnih družbah pripada drugim (nedržavnim) subjektom ali spada celo v izbiro posameznika.

V jugoslovanskih razmerah bi to pomenilo s pravico do »nestrinjanja«

(so)odločati o tem, ali naj vsak živi od rezultatov svojega dela ali ne, ali naj plačuje svoje dolgove, ali naj odgovarja za svoje zgrešene investicije, ali naj deli samo toliko, kolikor je ustvaril itn. V takih primerih se pravica do »nestrinjanja« spreminja v svoje nasprotje, saj ne odpravlja neenakopravnosti med narodi in narodnostmi, temveč jo prek ustvarjanja nekakšne »socialne pravičnosti« s podporo prisilne moči države celo omogoča. Iz tega dejstva morda izhajajo tudi različna gledanja na funkcijo države v Jugoslaviji.

Rešitev seveda ni v odpravi pravice do »nestrinjanja«, temveč v ustvarjanju razmer v državi, ko bo položaj posameznika ali družbene skupine (vključno z narodom ali narodnostjo) odvisen od objektivnih kriterijev, kot so tržne zakonitosti ter delo, sposobnost in znanje, ne pa od »dobrodelne vloge« države in od »mešetarjenja« na ravni federacije.

Človek v socializmu ne more biti samo biološki člen v zapleteni verigi proizvodnih in družbenih odnosov, ampak osvobojen družbeni subjekt, ki samostojno in skupaj z drugimi določa (s svojim delom oziroma rezultati svojega dela) materialne okoliščine svojega življenja in ustvarja možnosti za razmah svoje duhovnosti, kulture in jezika. Na razvojni stopnji socializma, v kateri smo danes, se lahko vse te življenjske okoliščine udeležujejo le v okviru naroda kot oblike družbene oziroma etnične skupnosti. V naši večnacionalni družbi pa se mora v pripadnosti svojemu narodu in narodnosti izražati tudi mednacionalna medsebojna prepletenost vseh narodov in narodnosti, ki živijo v Jugoslaviji in obratno.

Resnični in umišljeni nacionalizmi

Naraščanje nacionalizma (in nezaupanja v skupnosti) je večkrat tudi posledica tega, da poskušajo posamezne birokratizirane strukture v socialističnih republikah in pokrajinah ali v nižjih družbenopolitičnih skupnostih prikrivati svojo nesposobnost za razreševanje nakopičenih ekonomskih, socialnih in drugih družbenih problemov tako, da iščejo vzroke za takšno stanje zunaj sebe, največkrat v drugih republikah in pokrajinah, v zvezni administraciji, v zveznem izvršnem svetu itd. Svoje partikularistične interese poskušajo identificirati z nacionalnimi interesi, kar je še posebno nevarna oblika manipulacije z nacionalnimi čustvi prebivalstva, ki lahko bistveno ogrozi jugoslovansko skupnost narodov in narodnosti. Zaradi tega je takšno delovanje v nasprotju z interesi delavskega razreda, narodov in narodnosti in končno tudi v nasprotju s temeljnimi načeli, na katerih se je na drugem zasedanju AVNOJ oblikovala Jugoslavija.

Nacionalno »ogroženost« razglašajo tudi tisti kulturni in drugi ustvarjalci, ki ne verjamejo več v svoje ustvarjalne sposobnosti. Pred vetrovi novih estetskih vrednot jih poskušajo zaščititi tudi z republiškimi in pokrajinskimi plotovi. V vseh slojih tudi ne manjka primitivcev, ki so prepričani o svojem nacionalnem ali rasnem poslanstvu.

Vse takšne in podobne pojave je treba v imenu napredka razkrinkavati in se proti njim politično boriti. Vendar pa ne smemo zapirati oči pred nekaterimi vsejugoslovanskimi dejstvi, ki sama od sebe povzročajo nesporazume in trenja med narodi in narodnostmi. Prej opisana vloga države pri urejanju družbenih razmerij mora nujno povzročiti nesporazume med tistimi, ki v takšnih okoliščinah ne glede na rezultate dela »dobivajo«, in tistimi, ki »zgublajo«; slednji vidijo v tem nevarnost za svoj družbeno-ekonomski položaj, ki so si ga pridobili z rezultati svojega dela in ustvarjalnosti. V opaznih tendencah centralizma vidijo mnogi narodi in narodnosti možnost za ogrožanje suverena odločanja o rezultatih svojega dela in o oblikah narodnega razvoja; v razraščanju unitarizma čutijo nevarnost za svojo kulturno in obče narodno identiteto.

Demokratizacija političnega življenja in delovanja delegatskega sistema bi prispevala k izboljšanju odnosov med narodi in narodnostmi, saj v takšnih okoliščinah volja posameznih družbenih skupin tudi na ravni federacije ne bi mogla biti surogat za demokratično odločanje ljudi, narodov in narodnosti. Pri globalnem ocenjevanju jugoslovanskih družbenih razmer in pri načrtovanju razvoja si je treba biti povsem na jasnem o dveh temeljnih rečeh: prva, črta med prizadevanji za ohranitev sedanjega stanja in napredkom se v nobenem primeru ne pokriva z zemljevidom narodne sestave prebivalstva Jugoslavije, in druga, pri reševanju katerega-koli problema in pri urejanju razvoja Jugoslavije je treba jasno razlikovati, kaj je nacionalno in kaj nacionalistično.

Vsi opisani pojavi so bistveno povečali možnosti za razraščanje nesoglasij med narodi in narodnostmi Jugoslavije. Razen tega razkrivajo nezaupanje birokratiziranih upravljalških družbenih skupin v moč ljudskih množic, v ustvarjalnost človeka in v zgodovinsko poslanstvo humanega samoupravnega socialističnega družbenega reda.

Enotnost v različnem

Razreševanje stvarnih problemov, ki jih je nagrmadila pred nas krizna situacija v sedanji etapi boja za nadaljnjo izgradnjo samoupraven socialistične družbe, je skupni programski cilj vsega delavskega razreda in vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Idejno in politično enotnost naj bi pri tem zagotavljala predvsem ZKJ, vendar se v tem gibanju vsak narod srečuje tudi s specifičnimi situacijami in potrebami. Enotnost v različnem je namreč življenjska in politična modrost, na kateri temelji zapletena zgradba ne samo Jugoslavije, ampak tudi številnih drugih držav v svetu z večnacionalnim oziroma večkulturnim sestavom prebivalstva.

Za trdnost države kot celote je pomembno predvsem to, da specifični interesi ne prevladajo nad skupnimi, ker bi se v tem trenutku začeli dezintegracijski procesi, ki bi postavili pod vprašaj smiselnost življenja v skupnosti.

Celovitost le-te pa bi bila ogrožena tudi tedaj, ko posamezni subjekti, ki jo sestavljajo, v njej ne bi videli jamstva za svoj socialni, politični in nacionalni obstoj in napredek. V tem je dialeksična povezanost med »skupnimi« in »posamičnimi« interesi v večnacionalni državni skupnosti.

Slovenski narod, na primer, tako kot drugi narodi in narodnosti Jugoslavije doživlja vse stiske sedanje krizne situacije. Zaradi specifičnih potreb na področju kulture, jezika ipd. se nekateri problemi kažejo v še bolj zaostreni obliki kot v drugih območjih države. Svojo »internacionalistično« usmerjenost v Jugoslavijo potrjuje slovenski narod že vsa desetletja po vojni med drugim tudi s tem, da ustvarja daleč večji delež družbenega dohodka, kot je njegov delež v prebivalstvu Jugoslavije. V tem razmerju daje vse prispevke za financiranje potreb in dejavnosti federacije, od vojske do zunanje politike ter za pomoč ne dovolj razvitim delom Jugoslavije. Kljub najbolj zastareli tehnologiji ustvarja slovensko gospodarstvo četrtno jugoslovanskega konvertibilnega izvoza in okrog petino izvoza nasploh. Politika polne zaposlenosti prebivalstva je med drugim oblikovala možnosti za višjo življenjsko raven.

V odnosih s sosedi na tem delu Jugoslavije je bilo moč razviti takšne oblike sodelovanja in medsebojnega povezovanja, ki si jih na večini drugih jugoslovanskih mejah ni moč niti zamisliti, kaj šele udejaniti. V teh okoliščinah je v začetku sedemdesetih let bilo moč razviti tudi praktično zamisel o t. i. skupnem slovenskem kulturnem prostoru, ki je sodoben evropski model narodnega razvoja pri pogojih odprtosti meja in demokratičnih razmer v zainteresiranih državah.

Povsem naravno je tudi to, da so se v takšnih okoliščinah razvili tudi svojstveni pogledi prebivalstva tega dela Jugoslavije, predvsem pa mladine, na funkcijo države in družbeno-političnih organizacij v vsakem pogledu, na vlogo posameznika, njegove pravice in svoboščine ter na podobna vprašanja.

Smisel delegatskega sistema v federaciji je ravno v tem, da se specifični interesi uresničujejo pri urejanju skupnih zadev. Veliko večino opisanih pojavov in politično-razvojnih mišljenj lahko zasledimo, v različnih razsežnostih, po vsej Jugoslaviji. V čem je torej v sedanjem času tolikanj opevani »slovenski sindrom«? Ali morda v tem, da v mnogih delih države ne morejo reševati življenjskih problemov prebivalstva, pa čeprav se vsi nahajamo v enakih pravnih, gospodarsko-sistemskih in drugih razmerah? Če je tako, potem je treba poiskati odgovor v vsesplošnem razvoju, ne pa v košnji sega, kar štrli iz jugoslovanskega povprečja. In to v razmerah, ko se vsi – »razviti« in »nerazviti« – nahajamo na repu evropskega napredka.

Nujna so nova spoznanja

Zgodovinske osebnosti našega revolucionarnega razvoja – J. Broz-Tito, E. Kardelj, V. Bakarić, M. Popović, V. Vlahović, da omenimo

samo nekatere – so nam zapustile ogromno teoretično znanje o nacionalnem vprašanju, ki so ga z uspehom uporabljali tudi pri urejanju družbenih vprašanj, zadevajočih enakopraven položaj narodov in narodnosti v Jugoslaviji. Prepričani smo, da bo njihova misel še dolgo vir znanstvenih spoznanj in zakladnica marksističnega obravnavanja in reševanja nacionalnega vprašanja v samoupravni socialistični družbi. Toda življenje vsak dan rojeva nove probleme, ki zahtevajo nove teoretične raziskave, da bi jih lahko obvladovali in na podlagi novih spoznanj iskali rešitve za prihodnji razvoj naše večnacionalne družbe.

FRANJO ŠTIBLAR

Položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem v obdobju 1980-85

Prispevek predstavlja komentar k zbranemu statističnemu materialu za obdobje 1980-85 o položaju slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem. V prvem delu so analitično predstavljeni nekateri kvantitativni pokazatelji, v drugem delu pa so kot impresije ob podatkih predstavljeni nekateri kvalitativni zaključki.

I. Analiza kvantitativnih pokazateljev

1. Proizvodnja

a) V razdobju 1980-1985, ki bi ga predvsem po primerjavi gospodarskih rezultatov Slovenije z drugimi federalnimi enotami razdelili v dve podrazdobji (1980-1983 in 1983-1985), Slovenija ohranja pomembno (nadpovprečno glede na število prebivalcev ali zaposlenih, glede na ozemlje) gospodarsko vlogo v Jugoslaviji. Ob nadpovprečni industrijski rasti v primerjavi s SFRJ v letih 1982-1983 se je družbeni produkt nadpovprečno hitro povečeval v Sloveniji v razdobju 1983-1985, predvsem po zaslugi manjše stagnacije v zasebni proizvodnji, ki je v celotni državi v tem razdobju nazadovala.

Tudi kazalci uspešnosti gospodarjenja v celotnem gospodarstvu in v industriji večinoma kažejo prelom v časovni dinamiki v letu 1983.

Bolj kot slabši rezultati v fizičnem obsegu proizvodnje so za Slovenijo neugodna gibanja cen povzročila padec slovenskih deležev v jugoslovanskih dohodkovnih kategorijah v prvem podrazdobju 1980-1983 (zmanjšanje deleža celotnega prihodka, dohodka, akumulacije), v drugem razdobju 1984-1985 pa je prišlo do njihovega ponovnega povečanja, čeprav še ne na raven iz leta 1980.

Pokazatelji za slovensko gospodarstvo in industrijo, izračunani na zaposlenega, kažejo slabše (čeprav še vedno nad jugoslovanskim povprečjem) rezultate v prvem obdobju 1980-1983 in izboljšanje v drugem (kot izjema akumulacija na zaposlenega v industriji pada v obeh razdobjih). Pokazatelji dohodkovnih kategorij na uporabljena sredstva, sicer tudi ves čas nad jugoslovanskim povprečjem, pa kažejo v primerjavi z drugimi federalnimi enotami v prvem obdobju 1980-1983 določeno izboljšanje in v drugem 1984-1985 poslabšanje rezultatov Slovenije. Skratka, slovensko gospodarstvo kaže v primerjavi s celotno državo relativno poslabšanje učinkovitosti zaposlenih in izboljšanje učinkovitosti sredstev v prvem

obdobju (1980–1983) in nasprotno v drugem obdobju (1984–1985). Razlogi so delno tudi v poslabšanem položaju slovenskega gospodarstva v primarni, sekundarni in končni delitvi v prvem in izboljšanjem v drugem podrazdobju, delno pa so avtonomne narave (učinkovitosti v našem gospodarstvu samem).

b) V *gospodarski strukturi* Slovenije je slabo, da je delež industrije previsok (blizu 50% DP v 1983, kar imajo v svetu le še centralnoplanska gospodarstva), predvsem pa je v njenem okviru previsok delež delovno intenzivne industrije (49% je več kot v celotni državi ali kot je evropsko povprečje). Predlog bi zato bil v razvoju republike zniževati delež industrije, v njenem okviru pa najbolj delovno intenzivno z združevanjem preusmerjati v druge fereralne enote (tekstil, itd.), kar bi bilo primerno tudi z demografskih vidikov (odprava migracije od drugod ob skoraj polni zaposlitvi v Sloveniji). Ker gre pri tem za spreminjanje gospodarske strukture z naložbami v prihodnje, bi veljalo ponovno pretehtati smotrnost ohranjanja velikih zgubarjev, saj (ob upoštevanju zahteve za financiranjem obratnih sredstev iz lastnih virov) ne bo ostalo skoraj nič sredstev za tehnološko-razvojno-energetsko modernejšo usmerjeno industrijo in predvsem za razvoj terciarnega neindustrijskega sektorja, ki ga razvijajo vse dežele z ambicioznejšo razvojno politiko. Eden načinov za doseganje hitrejše gospodarske rasti je bolj radikalno in hitrejše prekinjanje naložb (enako kot je to običajno v svetu), ki se izkažejo že v fazi nastajanja objektov kot nerentabilne. Posebno v Sloveniji, kjer nezaposlenost ni problem in so zato preusmeritve zaposlenih vendar lažje izvedljive, ohranjenje obstoječe gospodarske strukture (izgubarji) in vztrajanje pri nerentabilnih naložbah ob znanem pomanjkanju akumulacije z vidika gospodarskega razvoja nista sprejemljivi.

c) Z vidika *tehnične opremljenosti dela* je bila v letu 1983 Slovenija (glede na posamezne dejavnosti od 8% do 23%) nad jugoslovanskim povprečjem, če upoštevamo nabavno vrednost osnovnih sredstev ali opreme tako v industriji kot v celotnem gospodarstvu, vendar 12% do 40% pod jugoslovanskim povprečjem, če upoštevamo njeno sedanjo vrednost. Stopnja odpisanosti, ki znaša za osnovna sredstva Slovenije okrog 60% in za opremo okrog 75%, je namreč v Sloveniji za 13% do 20% višja kot v celotni državi. Ob tem pa je vendar treba upoštevati, da je povprečna amortizacijska stopnja, absolutno sicer na prenizki ravni 5,3%, v Sloveniji vendar za 12% višja kot v vsej državi, kar delno prispeva k večji odpisanosti sredstev. Nadaljnja slabost je manjši delež Slovenije v jugoslovanskem uvozu opreme, kot je delež v konvertibilnem izvozu, čeprav je v obdobju 1984–1985 prišlo pri tem do določenih izboljšav. Izboljšave relativnega položaja Slovenije pomenijo tudi povečanje deležev Slovenije v SFRJ v nabavni in sedanji vrednosti osnovnih sredstev oziroma opreme ter v izplačilih za naložbe v letu 1984, čeprav ostajajo sedanje vrednosti še pod deležem Slovenije v DP Jugoslavije.

Pri *osnovnih sredstvih* težnja staranja in večanja odpisane vrednosti,

prisotna od 1980, ni povsem zaustavljena, prav tako pa se manjša njihova rentabilnost. Le tretjina povečanja poslovnega sklada izvira iz akumulacije, dve tretjini pa iz revalorizacije osnovnih sredstev. Gre predvsem za fiktivno rast, za katero pa primanjkuje virov financiranja. Teh virov primanjkuje tudi za financiranje (zagotovitev) trajnih *obratnih sredstev*. Za zadovoljitev zahteve zakona o 100% lastnem kritju trajnih obratnih sredstev bi morali v Sloveniji, kjer so že 54% krita, uporabiti samo za te namene celotno enoletno akumulacijo, v drugih federalnih enotah (kjer je pokritje šele 37% v povprečju) pa nekajletno akumulacijo.

2. Delitev in potrošnja

a) Na hitrejšo rast družbenega produkta v Sloveniji v primerjavi s SFRJ ob počasnejši rasti industrijske proizvodnje v 1984–1985 vplivajo poleg prispevka individualne proizvodnje tudi specifične težnje v gibanju cen. Namreč, v razdobju 1980–1983 so industrijske cene v Sloveniji naraščale počasneje kot v Jugoslaviji, zato je delež Slovenije v dohodku SFRJ kljub povečanju deleža fizičnega obsega proizvodnje padel za 1-odstotno točko. V drugem podrazdoblju 1984–1985 pa so industrijske cene v Sloveniji rastle hitreje kot v SFRJ (za tretjino razlike v zadnjem letu je razlog različna struktura industrije, za desetino pa splošno hitrejša rast v Sloveniji, ki jo je povzročila sprostitve cen, v katere trajnost so v Sloveniji manj zaupali), zato se je dohodkovni položaj slovenske industrije relativno izboljšal. Vendar je bila konec leta 1985 situacija že nasprotna.

Cene kmetijskih proizvodov (ki so v Sloveniji vseh 5 let rastle hitreje kot v Jugoslaviji) so po letu 1983 rastle počasneje od industrijskih, kar je slabšalo relativni dohodkovni položaj kmetijstva.

Ob hitrejši rasti cen so v letih 1984–5 v Sloveniji hitreje kot v SFRJ rastle tudi *osebni dohodki*, kar se posebno v zadnjem času drugod po Jugoslaviji kritizira, vendar neupravičeno, ker:

- smo v Sloveniji le nadomestili 6% zaostajanje iz 1979–1982, realno pa so OD še vedno nižji kot pred 1980,

- je v razdobju 1980–1985 fizična produktivnost dela kot osnovni kriterij delitve OD v Sloveniji stagnirala, medtem ko se je v SFRJ znižala za 7%,

- so konec 1985 rastle osebni dohodki v SFRJ že hitreje kot v Sloveniji, kar pokaže le impulzni trend in ne medletne stopnje.

Edino, kar nas lahko skrbi v zvezi z rastjo osebnih dohodkov, je padec stopnje akumulacije, ki je sicer prisoten v Sloveniji že vse razdoblje 1980–1985.

Nekatere analize v SFRJ, tudi s prikrojevanjem bilanc uspeha iz zaključnih računov za 1984, želijo prikazati neupravičenost hitrejše rasti osebnih dohodkov v Sloveniji, do določene mere pa spadajo v ta sklop tudi sistemske razprave o dveh namesto enem kriteriju za delitev osebnih dohodkov.

Pri cenah industrijskih proizvodov hitrejša rast cen surovin in energije zaostrejuje dohodkovni položaj gospodarstva in naj bi ga prisilila v družbeno željeno prestrukturiranje, seveda če mu ne bo prelahko prevaliti pritiskov v cene svojih končnih izdelkov.

b) Ob spremembi obračunskega sistema s 1. 1. 1985 je časovna primerjava *sekundarne in namenske delitve* za celotno razdoblje otežkočena. V razdobju 1980–1983 so se zmanjšala sredstva za skupno in splošno potrošnjo v DP Slovenije (kjer je sicer najvišji) in Jugoslavije (s 39% na 36% oziroma s 36% na 33%). Hkrati pa so druge obveznosti iz dohodka gospodarstva, razen plačil obresti, v Sloveniji višje, manjša pa je njegova obremenjenost z davki in prispevki. V 1983 je bilo s temi obveznostmi odvzeto slovenskemu gospodarstvu približno 50% dohodka (!), jugoslovanskemu pa le nekaj manj (46,7%). Specifično vlogo obresti, ki so bile delno še vštete v dohodek, je treba pri tem upoštevati.

Primerjalno so v letu 1985 v slovenskem gospodarstvu vse kategorije dohodka rastle hitreje kot v celotni državi, le izgube so se manj povečale.

c) V *končni delitvi razpoložljivih sredstev*, za izračun katerih je potrebno upoštevati transferne in kreditne prerazdelitve in združevanja sredstev, je za celotno razdoblje 1980–1985 značilno za Slovenijo in celotno državo zmanjševanje naložb in osebne porabe ob stagnaciji skupne in splošne porabe in povečanju zalog (pretežno zaradi revalorizacij, ki za končne izdelke pogosto pomenijo zgolj fiktivno povečanje vrednosti) in statističnih napak. Razpoložljivi družbeni produkt je v SFRJ v 1985 prvič padel pod ustvarjenega, v Sloveniji pa se giblje na ravni 90% ustvarjenega, pri čemer je relativno manjši odliv v druge federalne enote v 1984–1985 zamenjal večji odliv v tujino, kjer je Slovenija dosegla celo pozitivni izvozno-uvozni saldo. Ker je bil razpoložljiv DP v primerjavi z ustvarjenim v Sloveniji v vsem obdobju za 10 do 18-odstotnih točk nižji kot v celotni državi (pri čemer se je razlika z leti zmanjševala), so razumljivo tudi deleži naložb (manj) in posebno osebne potrošnje (bolj) v njem v Sloveniji manjši. Le padanje deleža osebne potrošnje se je v Sloveniji v letu 1985 ustavilo.

d) O *tokovih med republikami* je premalo podatkov, pa še razpoložljivi so pogosto vzorčne narave in zato manj zanesljivi. Za Slovenijo je v letu 1980 veljalo, da je blagovni tok iz drugih federalnih enot dvakrat večji kot iz uvoza, blagovni tok v druge federalne enote pa trikrat večji kot v izvoz. Zaradi nadomestive uvoza se je po letu 1980 blagovni tok iz drugih federalnih enot v Sloveniji povečal (v letu 1982 30,1% BDP Slovenije), zaradi preusmeritve blaga v izvoz pa tok v druge federalne enote zmanjšal (v letu 1982 34,9% BDP Slovenije).

Neto finančni odlivi iz Slovenije v druge federalne enote in federacijo so znašali leta 1980 14,6% družbenega produkta Slovenije, zatem so se zniževali do leta 1984 (7,3%) in v letu 1985 znova rahlo povečali na 7,5% družbenega produkta Slovenije. Pri tem sta glavni postavki *odlivov* zvezni proračun (37%) in plasmaji bank (27%) zmanjšali svoja deleža, med

prilivi pa izvozne spodbude kljub zmanjšanju deleža v letu 1985 še vedno obsegajo 70,5%, druga največja postavka pa so prispevki za pokojninsko in invalidsko zavarovanje.

e) Z vidika *potrošnje* kaže medrepubliška primerjava, da je delež *osebne potrošnje* v razpoložljivem produktu v Sloveniji med vsemi federalnimi enotami najnižji (leta 1984 36,9%, v SFRJ 50,1%), delež DP za *skupno potrošnjo* pa najvišji, pa čemer se od leta 1980 povsod zmanjšuje (v 1984 v Sloveniji 15,7% DP, v Jugoslaviji 15,1%). Pri tem se v skupni potrošnji relativno bolj zmanjšujejo sredstva za družbene dejavnosti in povečujejo sredstva SPIZ-a. Navedeni podatki in dejstvo, da se število zaposlenih v družbenih dejavnostih v Sloveniji tudi med gospodarsko krizo nadalje povečuje (v 1984 na 52 zaposlenih na 1000 prebivalcev) in da je daleč nad jugoslovanskim povprečjem (leta 1984 34 zaposlenih na 1000 prebivalcev), kažejo na višjo raven družbenega standarda v naši republiki, a hkrati na možnost za zmanjševanje in racionalizacijo tega dela družbene nadstavbe kot eno od poti povečevanja narodnogospodarske učinkovitosti.

f) Pri *sredstvih za reprodukcijo* kaže analiza finančne strukture in bilance uspeha v zaključnih računih 1983 in 1984, da so bili v letu 1983 med *virih* najpomembnejši v gospodarstvu Slovenije akumulacija s 34,7% (SFRJ 28%), amortizacija 27,8% (SFRJ 27,7%), dolgoročna posojila 27,7% (SFRJ 36%) in dolgoročna združena sredstva 5,5% (SFRJ 4,5%), kar kaže na njihovo ugodnejšo strukturo v Sloveniji kot v celotni državi. Delež lastnih virov je pri tem v letu 1984 najugodnejši v Vojvodini in Sloveniji, najneugodnejši pa v Črni gori, ki ji sledita Hrvatska in Kosovo. Slovensko gospodarstvo je imelo tudi najmanj financiranega (pokritja) iz negospodarstva, največ pa Hrvatska, Črna gora, Makedonija in Bosna in Hercegovina.

Glavne oblike *porabe* sredstev za reprodukcijo so bile v Sloveniji v letu 1983 povečanje zalog 49,2% (SFRJ 43,5%), vlaganja 33,3% (SFRJ 34,7%), medsebojne terjatve 3,3% (SFRJ 7,9%) in pomoč nerazvitim 5,0% (SFRJ 3,8%).

Z ekstrapolacijo denarnega toka sredstev za reprodukcijo iz preteklosti in njegovo primerjavo z zapadlimi anuitetami v sedanosti in v bližnji prihodnosti je bilo ugotovljeno,* da Črni gori in Kosovu, delno pa tudi Makedoniji ne ostane skoraj nič sredstev za izboljšanje finančne strukture in vlaganje, saj bodo celotni finačni prihranki komaj zadostovali za odplačila dolgov. Za kakršnokoli izboljšanje razmer bo pomoč širše družbene skupnosti nujna. V navedenih gradivih predlagano saniranje z nadaljnjim prolongiranjem in konverzijo dolgov in dodatnim zadolževanjem brez konkretizacije kakršnekoli selektivnosti v pristopu, se ne zdi najboljša rešitev. Nadaljnja razmišljanja naj bi vključevala dve stopnji sanacije in stečaj:

* Delovna skupina pri ZIS: Analiza finančnega položaja gospodarstva, december 1985.

1. sanacija v okviru gospodarstva, kjer upniki – zainteresirane OZD dajo sredstva, a zato pridobe pravice nad dohodkom in soupravljanjem, ki presegajo sedanja določila o združevanju dela in sredstev in posegajo tudi v zasnovu družbene lastnine;

2. če sanatorjev iz gospodarstva ni, širši družbeni interes pa izkazan, prevzame sanacijo družbenopolitična skupnost, vendar poenostavljeno rečeno, z neke vrste »pogojevanjem« (»conditionality«, kot IMF za države). Postopno pritekanje družbenih sredstev za sanacijo OZD DPS pogojuje z doseganjem rezultatov sanacijskega programa v rokih (bolj formalnopravno izvedeno kot doslej), sicer se sanacija prekine.

Če ni uspeha niti v prvi niti v drugi točki, sledi

3. stečaj – prerazporeditev delavcev in sredstev v novo OZD z novim proizvodnim programom, sprememba poslovodne in strokovne strukture v OZD.

3. Ekonomski odnosi s tujino

Najvišjo stopnjo pozitivnega preseganja jugoslovanskega povprečja gospodarjenja dosega Slovenija prav na področju ekonomskih odnosov s tujino, kjer je v opazovanem obdobju 1980–1985 svoj začetni relativno ugoden položaj še izboljšala. Seveda, absolutno gledano tudi na tem področju rezultati Slovenije morajo biti še boljši, saj bo širša vključitev v mednarodno menjavo ne le vir poravnavanja obveznosti do tujine, ampak je ob skromni domači akumulaciji najbolj zanesljiva pot za hitrejšo gospodarsko rast in s tem izboljšanje življenjskega standarda.

a) Konvertibilni devizni priliv je zaradi razreševanja plačilnobilančnih težav osnovni cilj na tem področju.

V *blagovni menjavi* ob rahlem povečevanju obsega skupnega izvoza in zmanjševanju obsega skupnega uvoza v Jugoslaviji je delež konvertibilnega izvoza naraščal s 43% v letu 1980 na 64,2% v letu 1984, kjer je stagniral v letu 1985. V slovenski blagovni menjavi s tujino pa je bil delež konvertibilnega izvoza višji in je stagniral ves čas na okrog 78%. Nasprotno se je delež konvertibilnega uvoza od 1980–1984 znižal v SFRJ s 76,7% na 64,8%, v Sloveniji pa z 81% na 79,7%. Kljub pozitivnim težnjam pa je bil predvsem v SFRJ delež konvertibilnega uvoza ves čas opazovanja večji od deleža konvertibilnega izvoza, kar je ustvarjalo plačilnobilančne težave: prispevalo k presežku na klirinškem in primanjkljaju na konvertibilnem področju.

Odločilno vlogo pri tem je imela *politika tečaja dinarja*, kjer sta se negativno izražali tako njegova absolutna precenjenost (pred letom 1980 je vodila v velike skupne zunanjetrgovinske primanjkljaje) kot relativna precenjenost tečaja klirinškega nasproti konvertibilnemu dolarju (preusmeritev v klirinški izvoz in konvertibilni izvoz v letih 1981–1982 in ponovno v letu 1985).

Podpora izvozu z *dinarskimi spodbudami* po oktobru 1982 pada,

ponekod pa so povsem izginile. Zato je politika revnotežnega tečaja (z vidika plačilnobilancijskih ciljev) zdaj še toliko bolj nujna in zaostajanje v njej bolj boleče. Povprečna stopnja izvoznih spodbud (ki je bila za Slovenijo do 1984 nekaj višja, zatem pa nekaj nižja kot za celotno državo) je bila v začetku leta 1981 5%, potem se je višala do prek 15% v letu 1983, v letu 1985 pa se je znižala že na 8%.

V nekaj modificiranem prejšnjem deviznem režimu, ki je originalno nastal leta 1977, je bilo v osemdesetih letih delno omejevanje uvoza ves čas prisoten ukrep (posebej radikalno v letu 1982). V vsem razdobju pa se je zmanjševala razpoložljiva pravica z devizami (s 95% v letu 1980 na 42% v povprečju pred ukinitvijo starega deviznega režima oktobra 1985).

Ob relativni stagnaciji deleža skupnega izvoza (okrog 20%) slovenski delež konvertibilnega izvoza v jugoslovanskem vse razdobje 1980–1985 narašča (z 20,9% v letu 1980 na 25,9% v letu 1985). Delež Slovenije v skupnem uvozu in konvertibilnem uvozu SFRJ se je najprej povečal (s 16,4% v letu 1980 na 18,3% v letu 1983 oziroma s 17,4% v letu 1980 na 20,3% v letu 1983), zatem pa znova zmanjšal (delež skupnega uvoza na 16,9% in konvertibilnega na 19,3% v letu 1985). Očitno je v primerjavi z jugoslovanskimi rezultati blagovne menjave s tujino Slovenija svoje ves čas relativno boljše rezultate do leta 1983 nekoliko poslabšala, zatem pa izboljšala, tako da so v letu 1985 boljši, kot so bili v primerjavi z Jugoslavijo v letu 1980.

Zmanjševanje retencijske kvote deviznega priliva je ob hitri depreciaciji (čeprav ne vedno zadostni) povzročilo razhajanje med deviznim prilivom iz izvoza in izvozom, ki se je večalo s 107% pokritja v letu 1981 na 79% v letu 1984. Povzročali sta ga povečanje obsega »poslov 1:1« (v SFRJ hitrejši kot v Sloveniji, povsod na 1/3 izvoza), dolgoročne kooperacije, izvoza na kredit in podaljševanje rokov vnosa deviz. Novi devizni režim s svojimi nedorečenostmi nujno povzroča podobne oziroma še hujše deformacije.

b) V neblagovni menjavi je konvertibilno področje (s prek 90% deležom) odločilno, pri čemer prilivi predstavljajo 50–60% vseh tekočih prilivov (največ pologi na devizne račune, storitve, obresti) in odlivi 32–40% vseh tekočih odlivov konvertibilne tekoče devizne bilance (največ dvigi z deviznih računov in nasprotno).

Osnovna metodološka slabost je uporaba ključa namesto dejanske evidence realizacije za razdelitev jugoslovanskega priliva menjave gotovine in turizma po federalnih enotah.

Slovenski delež v konvertibilnem storitvenem prilivu se je med 1980 in 1984 povečal s 16% na 20%, v odlivu pa s 15% na 25%; v prilivu obresti s 6,3% na 7,3%, v odlivu obresti pa je padel s 8,8% na 8,4%.

Povzeti je mogoče, da ima Slovenija bolj ugodno blagovno menjavo in manj ugodno neblagovno menjavo kot SFRJ, čeprav je v razdobju 1980–1985 še tudi Slovenija krila blagovni primanjkljaj z neblagovnim presežkom, in to uspešneje kot v SFRJ. V zadnjih letih ima slovenska

blagovna menjava s tujino manj primanjkljaja, saldo neblagovne menjave pa približno stagnira na toliko pozitivni vrednosti, da je skupni saldo pozitiven. Perspektiva je za Slovenijo, če upoštevamo komparativne prednosti, v prihodnje doseči presežek tekoče devizne bilance (na maksimalno možen, ampak potreben za delno zmanjšanje dolgov) predvsem z izboljšanjem neblagovne menjave (turizem, transport, inženiring), pri blagovni menjavi pa z izvozom izdelkov višje stopnje dodelanosti.

c) V kreditnih odnosih s tujino smo v začetku osemdesetih let v Jugoslaviji dolg še povečevali (za 5,2 milijarde dolarjev v 1979–1983), tako da se je razmerje pokritja anuitet s tekočim konvertibilnim deviznim prilivom povečalo s 49,5% v letu 1980 na 59,5% v letu 1983, v letu 1984 pa je že padlo na še vedno visokih 54,2% (svetovni standard sprejemljive zadolženosti je 25%!).

Slovenski delež v zadolženosti SFRJ je relativno (na primer glede na približno 15% delež DP ali 25% delež konvertibilnega izvoza) majhen: v letu 1983 je znašal 7,9% konvertibilnega in 3,6% klirinškega dolga. V tekoči devizni bilanci je Slovenija dosegla presežek že v razdobju 1980–1983, v letu 1985 pa se je skupni dolg SFRJ znižal (slovenski je stagniral). Ker so bile pri tem uporabljene kratkoročne kreditne linije za ohranitev zahtevane ravni deviznih rezerv, so se stroški obresti dodatno zvišali.

4. Gibanje finančnih sredstev in denarno-posojilni in bančni sistem

a) Osnovne značilnosti s tega področja v obdobju 1980–85 so:

– nestabilne razmere in padec realne stopnje denarne akumulacije OZD po letu 1980 in povečanje prihrankov prebivalstva (ki tako obsegajo v letu 1985 na primer pri LB že 1/3 vseh sredstev). Ker se ta sredstva delno vračajo uporabnikom družbenih sredstev s posojili, se odvisnost le-teh od bank nadalje povečuje.

Prevelika obremenitev dohodka gospodarstva (okrog 50%) povzroča njegovo siromašitev in odliv sredstev k prebivalstvu. Redistribucija teh sredstev v gospodarstvo prek enako negativne obrestne mere (predvsem realizirane) ni pravi način za obvladovanje problema. Alternativa, vredna razmisleka, bi bila manjša obremenjenost gospodarstva z davki in prispevki (sredstva za splošno in skupno porabo bi se tedaj bolj financirala iz progresivne, višje obdavčitve dohodkov prebivalstva) ter resnična uvedba realno ne negativne obrestne mere, kot merila za učinkovito alokacijo, ki bi jo poslej OZD lažje plačevale. O implikacijah z vidika delitve na tem mestu ne bomo razglabljali.

Poslovne banke so v preteklih petih letih bile vse manj samostojni gospodarski subjekt in vse bolj le finančni posrednik (zmanjšala se je vrednost razpoložljivih sredstev bank, ker je namesto priliva prišlo do odliva v tujino; v kreditnem potencialu pa je naraščal delež selektivnih kreditov NBJ, katerih namen je že vnaprej določen). NBJ je vse bolj

prevzemala vlogo poslovne banke in primarna emisija kot osnovno in čisto edino uporabljeno sredstvo ekonomske politike je postajala vse pomembnejša.

b) V primerjavi med federalnimi enotami so poslovne banke v Sloveniji bile vse bolj v podrejenem položaju, saj v njihovi strukturi virov ni bilo fiskalnih napajanj kot drugod, delež priliva primarne emisije (glede na namene) pa je bil manjši kot drugod. Tako so poslovne banke izgubljale v Sloveniji svojo vlogo v financiranju razširjene reprodukcije gospodarstva (padec deleža LB s 24,2% v 1980 na 8,9% v 1984) – in sicer ne na račun samofinanciranja gospodarstva, temveč na račun primarne emisije NBJ in medsebojnega zadolževanja. Iz podatkov je jasno razvidno, da je v opazovanem obdobju šel skozi poslovne banke del akumulacije iz razvitih v neravzite federalne enote.

II. Nekateri kvalitativni sklepi

Že sam dosedanji pregledni povzetek statističnih podatkov vsebuje dobršen del kvalitativnih sklepov, implikacij in predlogov, ki jih podrobneje na tem mestu ne bomo ponavljali. Dodane bodo splošne misli, tudi te zgolj površno oblikovane (glede na naravo prispevka).

1. Nekateri vsebinski sklepi za ekonomsko politiko Slovenije in za njena stališča v SFRJ glede na gospodarske razmere konec leta 1985 so naslednji:

a) Slovenija mora zmanjšati delež industrije in v njenem okviru delež delovno intenzivne industrije, kar lahko stori z ustreznim usmerjanjem naložb v terciarni sektor in v tehnološko-razvojno industrijo.

b) Delovno intenzivno industrijo bi bilo treba realocirati iz gospodarsko bolj razvite v manj razvite federalne enote, kar je dober način združevanja dela in sredstev, ki bo omogočil zaposlitev nezaposlenih v njihovih krajih bivališč in ne migracijo v Slovenijo.

c) Za uspešnost tega združevanja dela in sredstev pa si je treba prizadevati: za temeljito spremembo zakonodaje združevanja dela in sredstev (ekonomska motiviranost in delež v upravljanju morata biti še večja kot pri sedanjem zakonu o vlaganju tujih oseb, administrativne omejitve morajo odpasti); za popolno odpravo posrednega (prek sklada) financiranja nerazvitih v korist neposrednega; za odpravo razvojne funkcije NBJ (uporabo primarne emisije v te in podobne namene ter njen prenos v poseben razvojni sklad pod nadzorom zvezne skupščine).

2.

a) Treba se je zavzemati za *ravnotežni tečaj* (merilo naj bo presežek plačilne bilance ali vsaj likvidacija njenega primanjkljaja – in ne zgolj relativna inflacija, ki je nezanesljivo in prilagodljivo merilo) in za tečajno preferiranje konvertibilnega nad klirinškim dolarjem (iz ekonomskih, a kasneje tudi političnih razlogov – nevarnosti prevelike energetske odvisnosti od vzhodne Evrope).

b) Politika realno nenegativnih (realiziranih, ne le predpisanih) obrestnih mer naj se nadaljuje. Dejstvo, da plačujejo v sedanjih razmerah globoko realno negativnih realiziranih obrestnih mer nekatere federalne enote zelo velik znesek obresti, samo kaže, da se hkrati zaradi negativnih realnih obrestnih mer k njim preliva še večji del dohodka iz drugih okolij.

c) Realno negativna obrestna mera naj tudi ne bi bila sredstvo vračanja gospodarstvu preveč odvzetega dohodka, ker gre spet za prerazdelitev. Gospodarstvo je treba manj obremeniti z davki in prispevki, zato pa občo potrošnjo delno racionalizirati (zmanjšati), delno financirati z ex post neposrednim obdavčenjem dohodkov občanov, delno (z normativno zagotovljeno minimalno ravnijo) pa jo financirati individualno (ekonomski račun) po posameznikih.

3. Širše se je treba zavzemati za čim bolj neselektivne in zato kvantitativne in za vse enake ukrepe ekonomske politike (tečaj namesto spodbud, čim manj beneficiranja in oprostitev obresti), ker vsaka zahteva po selektivnosti iz enega okolja takoj legitimira zahteve po selektivnosti druge vrste iz drugega okolja – in potem ni konca zahtevam. Če že kakšni, pa naj bodo selektivni ukrepi zgolj ekonomsko utemeljeni in naj zadevajo dolgoročne razvojne načrte, pri čemer naj bi bilo za celotno bodoče razdobje natančno kvantificirano postopno zmanjševanje beneficiranja – do njegove odprave in popolne izenačitve pogojev gospodarjenja.

4. Tudi naložbe, ki še potekajo, je bolje prej radikalno prekiniti, kot pa si ustvariti »izgubarja«.

V razvojnih načrtih Slovenije je treba upoštevati *nekaj* dejavnosti, ker imamo komparativne prednosti (ne le v SFRJ, ampak v svetu – za izvoz), pri čemer je tudi v Sloveniji (toliko bolj še v SFRJ) treba biti pazljiv glede kapitalno intenzivnih naložb: previdno jih je treba dozirati, saj svojega kapitala nimamo dovolj, tujega pa ni ali pa je treba biti ob njem previden.

5. V delitvi DP v Jugoslaviji je Slovenija v obdobju 1984–85 le delno pridobila s hitrejšim zvišanjem cen, s čimer je nadomestila zaostanek rasti cen v 4-letnem obdobju pred tem. Enako velja tudi za osebne dohodke, katerih hitrejša rast je omenila za Slovenijo le restitucijo razmerij med federalnimi enotami iz sedemdesetih let, toliko bolj upravičeno, ker se v osemdesetih letih produktivnost dela v Sloveniji ni znižala, v SFRJ pa se je zmanjšala za 7%. V namenski delitvi ostane vir za povečanje akumulacije naše republike racionalizacija (omejitev rasti) družbenih služb in neproizvodne potrošnje nasploh.

6. Na področju ekonomskih odnosov s tujino in na denarnem, kreditnem in bančnem področju trenutno sistemske rešitve z vidika ekonomske teorije ne morejo biti dokončne, kar potrjujejo tudi rezultati v praksi.

Na kratko, v ekonomskih odnosih s tujino se je treba zavzemati za čimhitrejšo uvedbo bolj svobodnega deviznega trga (v smeri prostega nakupa in prodaje deviz in ravnotežnega tečaja v teh okvirih, seveda ob zaprtju pipe primarne emisije in ob uveljavitvi pravnega reda in finančne discipline, ki bi onemogočila emisijo »divjega denarja«).

Na bančnem področju naj bi bankam priborili vlogo samostojnega gospodarskega subjekta z vso odgovornostjo in si prizadevali za čimvečjo konkurenco na trgu denarja in posojil. NBJ naj bi se usmerila predvsem v opravljanje monetarne funkcije, razvojno funkcijo pa bi prepustila poslovnemu bančništvu in gospodarstvu samemu, v skrajni konsekvenci in v minimalnem deležu pa posebej ustanovljenemu razvojnemu skladu pod nadzorom zvezne skupščine.

V finančni učvrstitvi naj bi bila merila: odprava fiktiv, za nazaj priznanje stanja, kot je (vendar z odgovornostjo za dolgove), vnaprej pa ex ante finančna odgovornost ad subjectum.

7. Menim, da se je toliko kritizirani poudarjeni nacionalni pristop v ekonomiji pri razvitih federalnih enotah (torej tudi pri Sloveniji) pojavil, sicer v pogojih gospodarskega zastoja, zaradi neustreznih rešitev gospodarskega sistema in neustreznih ukrepov ekonomske politike, ki so povzročili neenak položaj federalnih enot in odlivanje (nenadzorovano) dela DP v nerazvite enote, ki pa (in to je posebno pomembno) ni prineslo ustreznih gospodarskih učinkov v obliki hitrejšega gospodarske rasti pri njih. Ker je bilo vse to omogočeno in olajšano v meglenih podatkih in zakritih odnosih, je smotrno:

a) najprej razčistiti račune (če se da) med federalnimi enotami in onemogočiti centralne voluntaristične posege,

b) potem pa na čistih računih zgraditi socialistično solidarnost – pomoč razvitih manj razvitim, katere gospodarski učinki pa naj bodo pod nadzorom tudi dajalcev. Uporabljajoč marksistično terminologijo – družbenolastninski odnos zahteva v združevanju dela in sredstev (da bi se dejansko realiziral) tudi družbenost v odločanju in v delitvi ustvarjenega dohodka.

8. Jasno je treba poudariti, da razlik v razvitosti federalnih enot ne bo mogoče povsem odpraviti in da bi bila alternativa izenačevanja z zaviranjem razvoja razvitih za gospodarsko rast SFRJ pogubna.

Kot v večini drugih federalno urejenih držav v svetu bi tudi pri nas morale razvite regije pognati kolo gospodarskega razvoja naprej. Toda ne tako, da ga same vlečejo, temveč da prispevajo največ k oblikovanju sistema, ki bo ekonomsko učinkovit, in da so njihovi predlogi rešitev sprejeti.

V našem specifičnem okolju so razviti v manjšini in zato konkretne gospodarske sistemske rešitve vedno znova vračajo nazaj (z gospodarskega vidika). Jasno je, da velike razlike v gospodarski razvitosti, navedah, običajih itd. vodijo do oblikovanja različnih vrednostnih sistemov (prednosti) v različnih federalnih enotah SFRJ. Od tod objektivne razlike v pristopu k posameznim gospodarskim vprašanjem, ki se kažejo v tem, da (poenostavljeno) hiter gospodarski razvoj (ki seveda terja delo, disciplino, učenje vseh) ni enako močno prioriteta v vseh okoljih, da ponekod bolj težijo za tradicionalnim tipom življenja brez sprememb, kot so ga poznali doslej.

Vera, Cerkev, narod

Med posledice določenih sprememb našega družbenega življenja sodi gotovo tudi dejstvo, da se vernosti naših ljudi prisoja večji pomen. Vse bolj se skuša upoštevati nesporno dejstvo, da je pomemben del našega naroda religiozen in se čuti člana enega od verskih občestev, ki so navzoča pri nas in med katerimi je katoliška Cerkev daleč najbolj številna. Zato vprašanje o vlogi vere in Cerkve za nacionalno identiteto, kot ga je poleg drugih vprašanj postavilo uredništvo Teorije in prakse, dobiva določnejšo obliko v vprašanju o vlogi katolištva in katoliške Cerkve pri pojavljanju in uveljavljanju zavesti o slovenski narodni identiteti.

Zastavljeno vprašanje je seveda preveč obširno, da bi ga bilo mogoče ustrezno obravnavati v okviru takega prispevka, kot ga pričakuje uredništvo. V preteklosti je slovenski človek živel v vseh svojih političnih, kulturnih in gospodarskih razsežnostih pod obnebjem krščanskih nazorov o življenju in v duhu bolj ali manj pristno izraženih krščanskih vrednot. Glede na to se nam z omenjenim vprašanjem odpira naravnost nepregledno polje možnega razmišljanja in zgodovinskega raziskovanja pozitivnih in negativnih vplivov krščanstva – in še posebej katolištva – na pojav in razvoj naše narodne zavesti. Prav tako dejstvo, da prve slovenske zapisane besede, bodisi da gre za Brižinske spomenike ali za Trubarjeve spise, izrekajo krščansko religiozno vsebino, po svoje opozarja na prepletenost narodnostnega in religioznega v naši preteklosti. A kot rečeno, vprašanje je sila zapleteno. Zato bi bilo potrebno veliko natančnega zgodovinskega znanja, če bi hotel podrobneje opredeliti svojevrsten prispevek krščanske vere slovenski narodnostni identifikaciji.

Brez bolj podrobnih razčlenjevanj pa lahko takoj rečem, da moremo razlikovati neposredne in posredne prispevke krščanske vere in Cerkve v prid slovenstva. Prve so tiste, ki imajo neposredno opraviti z narodnostjo, npr. z jezikom. Posredne pa so tiste, katerih predmet ni narodnost kot takšna, ji pa kljub temu koristi (npr. katoliško moralno stališče do družine in družinskega življenja, do duhovnosti itd.).

Če se najprej ustavim pri neposrednih vplivih krščanstva na našo narodno samobitnost, naj takoj omenim neko bistveno dejstvo, ki bi ga lahko imel kdo za negativen vpliv. Mislim namreč na to, da krščanstvo ni rodovna ali plemenska religija, temveč je nadnarodnostna. Ne obrača se na Slovence zato, ker so Slovenci, temveč zato, ker so ljudje. V njih hoče ustvariti novega človeka, ne pa novega Slovenca kot takega. Odrešeno bivanje je religiozno-moralne kvalitete, ne pa narodnostne. Vendar pa ta religiozno-moralna kvaliteta nikakor ne izničuje drugih razsežnosti življenja, npr. kulturnih, narodnih, političnih, temveč jih vključuje in jim daje

zadnjo religiozno-moralno smiselnost. Z drugimi besedami: krščanstvo narodnosti ne postavlja na prvo mesto, vendar pa je zaradi tega tudi ne razveljavlja ali podcenjuje. Moralno-religiozno področje se sicer ne pokriva z narodnostnim, a prav tako ga tudi ne izključuje. Med temi vrednotami ni nobene konkurence. Enako velja za razmerje med religiozno-moralnim in družbeno-političnim redom. Noben družben red, tudi socialistični ne, se ne pokriva z odrešenim bivanjem, kot ga oznanja krščanstvo. To pomeni določeno relativizacijo narodnosti in daje temeljno moralno-religiozno osnovo za kritiko slehernega nacionalizma in šovinizma. Kot velja, da so pred Bogom enaki vsi ljudje, so pred njim enaki tudi vsi narodi. V tej luči je popolnoma razumljiva trditev apostola Pavla: »Ni več Juda ne Grka, ni več sužnja ne svobodnjaka, ni več moškega ne ženske: zakaj vsi ste eden v Kristusu Jezusu« (Gal 3,28). Iz tega seveda nikakor ne sledi, da se lahko sedaj človek izneveri svoji narodnosti. Sledi samo to, da se nobeno naravno, kulturno ali družbeno stanje ne more povzdigovati nad druge. Krščanstvo je bistveno monoteistična in torej univerzalistična vera, zato je zanj narodnost zelo pomembna vrednota, nikakor pa ni najvišja.

Ta univerzalizem je katoliška Cerkev dolga stoletja izražala na poseben način, z uporabo latinskega jezika v bogoslužju in v vsem svojem notranjem občevanju. To je bilo v bistvu izredno pomembno in blagodejno tudi za pojav in razvoj živih jezikov. Po svoje je preprečevalo, da bi se v Cerkvi en živ jezik uveljavil na račun drugih, da bi prevladal jezik močnejšega in vplivnejšega ljudstva v Cerkvi in udušil kulture drugih manjših narodnih občestev, ki sestavljajo Cerkev. Tako so latinščino v Cerkvi vse do zadnjega koncila pojmovali kot izraz njene univerzalnosti. Uradni cerkveni jezik je bil mrtev jezik, tako da ni tekmoval ali izpodrival živih jezikov, ki so jih govorili njeni člani. Seveda so se meje tega univerzalizma pokazale, ko je prišlo do stika z ljudstvi onstran evropskega kulturnega območja. Takrat se pojavlja novo načelo: akulturacija ali celo inkulturacija krščanstva glede na kulture, ki so zelo drugačne od zahodnih. Ko so ta načela zmagala na zadnjem koncilu, se je Cerkev lažje odpovedala latinščini kot jezikovnemu izrazu svoje univerzalnosti.

Toda to je samo ena plat krščanskega razmerja do narodnosti. Druga ga bistveno dopolnjuje, dana pa je z nalogo oznanjevanja. Tako že v Apostolskih delih srečamo zelo svojevrstno priznanje narodnostne in jezikovne različnosti. Na prvi binkoštni praznik razumejo jeruzalemski romarji apostola Petra vsak v svojem jeziku. S tem so narodni jeziki in z njim narodne kulture priznani kot posredniki med enim samim krščanskim sporočilom in neštevilnimi ljudmi, katerim je namenjeno.

Krščanstvo pa je kmalu soočeno z judovskim nacionalizmom in ga na prvem »koncilu« v Jeruzalemu rešuje v prid univerzalizma. Tako se odslej skuša ne samo približati vsaki kulturi, temveč se v njej docela utelesiti. Zaradi tega judovska nacionalna in verska izročila ne morejo biti vesoljno obvezna, ker bi to pomenilo, da se mora judovska kultura uveljaviti na

račun vseh ostalih, čeprav seveda obveznost judovskih verskih izročil ni samo vprašanje kulture. To vprašanje je povzročilo prvo krizo mladega krščanstva, razrešilo pa se je v smislu univerzalizma in kulturnega pluralizma. Prvi oznanjevalci evangelija so se povsod skušali do konca vživeti v krajevni jezik in navade. O tem lepo pričuje starokrščanski spis iz 2. stoletja po Kristusu, ki ima naslov »Pismo Diognetu«. Vedno jim je šlo za to, da se čimbolj približajo ljudem, h katerim so bili poslani, in storijo vse, da bi poslušalci kar se da dobro doumeli smisel vere in vsega verskega ravnanja. Tako apostol Pavel zelo poudarja potrebo po takem govorjenju v skupnosti, ki bo razumljivo vsem njenim članom (prim. 1 Kor 14). Iz te želje po razumljivem in čim bolj inkulturiranem krščanstvu sta izhajala tudi sveta brata Ciril in Metod in tako dala slovanskemu jeziku mesto med priznanimi jeziki takratnega sveta.

Bilo bi pa premalo, če bi to krščansko prizadevanje razumeli samo kot taktiko, ki jo imajo vsi nazori, kateri se hočejo razširiti in si pridobiti novih pristašev. Če bi bilo samo to, bi se v tem pogledu ne razlikovalo od nobene ideologije tega sveta. V krščanstvu gre za nekaj bistveno drugega. Krščanstvo je vera božjega učlovečenja. Toda Jezus Kristus ni noben kozmopolit, ni svetovljan brez lastne kulture in narodnosti, temveč je kot otrok judovske matere in judovskega naroda tudi otrok judovske kulture svojega časa. Učlovečeni Bog je potemtakem tudi inkulturirani Bog. To vsestransko učlovečenje pa je najtesneje povezano s tistim, kar Sveto pismo imenuje služenje. S tem ko se Bog učloveči, prisoja božansko vrednost človeku v vseh njegovih duhovnih in telesnih, torej tudi kulturnih razsežnostih. Nikjer jih ne ukinja in ne omalovažuje, temveč jim daje pravo in dokončno osnovo, čeprav jih ne absolutizira. Ko torej pravimo, da hoče Cerkev služiti človeku, ne gre za taktično približevanje, temveč za posnemanje Boga, ki se je učlovečil in prišel, da bi stregel in naredil, da bi ljudje dosegli vse, za kar so bili ustvarjeni in kar je sestavni del pristne človeškosti. Tako ima krščansko upoštevanje kulturnih danosti več kot samo humanistično, sociološko ali taktično osnovo. Iz nekaterih Pavlovih odlomkov to zelo jasno sledi. Pavel je Jud, pa se ob stiku z ljudmi druge kulture mora nekako kulturno razlastiti in to razlastitev povezuje z razlastitvijo, ki jo po njegovem predstavlja za Boga učlovečenje (prim. Flp 2,3-12).

Iz tega lahko torej sklenemo, da je krščanstvo načelno naklonjeno kulturnemu pluralizmu. Njegov univerzalizem tega pluralizma ne ogroža, temveč ravno nasprotno omogoča in utemeljuje. Ker ni nobena kultura a priori krščanska, ker se mora vsaka po evangeliju spreobračati, nima nobena prednosti pred drugimi. Kot krščanstvo ne absolutizira nobenega družbenega reda, tudi ne absolutizira nobenega naroda, jezika ali kulture. Ker krščanstvo ne absolutizira ničesar na tem svetu, lahko daje upravičen prostor vsaki njegovi vrednoti. Kdor pa absolutizira en vidik ali eno vrednoto tega sveta, pa naj bo še tako upravičena, bo nujno podcenjeval druge. S takim in podobnim odklanjanjem slehernega nacionalizma ali

celo šovinizma je mogoče dosledno zagovarjati stvarno vrednoto sleherne narodnosti.

Seveda ostajam s tem na načelnih stališčih. Kristjani so v zgodovini nemalokrat ravnali drugače. Svoje inkulturirano krščanstvo so enačili s krščanstvom kot takim. Z drugimi besedami, krščanstvo se je nemalokrat pustilo zlorabljeni in uporabljati za kulturen in vsakršen drug kolonializem in imperializem. Toda bolj pomembno kot te, žal številne, zgodovinske zlorabe je pomembno dejstvo, da je s takim ravnanjem krščanstvo prihajalo v protislovje s seboj. Zato pa so tudi vedno obstajali drugačni kristjani, ki se teh zlorab niso udeleževali. Krščanstvo ni samo zgodovina zlorab, temveč tudi svetništva, tudi svetništva v služenju narodu in njegovim kulturnim vrednotam, kot ga je opisal pisatelj Bevk v Kaplanu Martinu Čedermacu. Tudi ko je Primož Trubar pisal prve slovenske knjige, jih ni pisal toliko zaradi narodne zavesti, temveč predvsem zaradi zavesti odgovornosti za versko sporočilo, iz hotenja po služenju ljudem in njihovemu odrešenemu bivanju. Ko so rodovi slovenskih duhovnikov govorili svojemu ljudstvu v narodnem jeziku, so to delali iz ljubezni do svojega ljudstva in iz odgovornosti zanj. Sicer pa se vsaka prava kultura poraja iz odgovornosti za vrednote in iz služenja konkretnim ljudem.

V sodobni družbi so vloge bolj razdeljene. Narodne zavesti ni treba več tako prebujati kot nekdaj, narodna kultura se je osamosvojila in je pri nas postala nositeljica narodne zavesti. Narodnost se je uveljavila kot avtonomna vrednota vseh Slovencev, zato je nima v zakupu ne Cerkev ne nobena druga skupina, tudi politična ne. Slovenstvo je stvar vseh Slovencev. Zato nima nihče nad njim monopola, pa tudi nikomur ne more biti prepovedana odgovornost zanj. Tudi Cerkvi ne, predvsem tako dolgo ne, dokler se tega vprašanja loteva z moralnega vidika, to je z vidika človekovih pravic. Sicer pa je nesprejemljivo in vznemirljivo vsako omejevanje odgovornosti za narod. Mislim, da v teh vprašanjih ni potrebno nobenih pooblastitev.

Doslej sem govoril o neposrednem razmerju krščanstva do narodnosti. Govoril sem o tem, kako krščanstvo in njegova Cerkev gledata na narodnost kot tako in kakšno vrednost ji pripisujeta. S tem pa vprašanja seveda nisem izčrpal.

Krščanstvo je religiozno-moralen pojav. Obstoj kakega naroda pa je tudi bistveno odvisen od njegove duhovne in moralne, lahko bi rekli kulturne moči. Ta sicer ni edina, ki zagotavlja narodni obstoj. K njej je treba dodati še marsikaj, predvsem gospodarsko podlago in lastno politično struktuiranost odgovornosti zase. Zato za ohranitev slovenstva ni dovolj samo prepevanje slovenskih pesmi ali izdajanje slovenskih knjig. Vendar je ta kulturna sestavina bistvena in v njo sodi tudi morala in duhovnost v najširšem pomenu besede. Tako krščanska vera kot bistveno duhovna in moralna moč nujno prispeva k ohranitvi in razvijanju narodne identitete, ker s svoje strani prispeva na različne načine k moralni trdnosti, življenjski moči in duhovnemu bogastvu naroda.

Naj na koncu spomnim, da smo pred veliko nočjo letos slovenski škofje izrazili svojo zaskrbljenost zaradi upadanja rojstev v našem narodu. Misel je zelo jasna: kaj bo iz vsega stoletnega prizadevanja, žrtvovanja in trpljenja za naš narodni obstoj, če čisto preprosto Slovencev fizično ne bo več, če danes v boljših življenjskih razmerah nismo sposobni biološko preživeti. Jasno je, da nas v tem primeru ne bo pokončala ne vojna ne bolezen ne beda, temveč premalo volje in veselja do življenja, se pravi, premalo moralne življenjske moči. Očitno primanjkuje našim ljudem poleg marsičesa drugega tudi veselje do življenja. V našem narodu, se zdi, razsaja poleg vseh kriz tudi kriza smisla življenja, smisla biti in obstati. To pa je bistveno moralna kriza. Kdor bi danes zmožel Slovincem vrniti veselje do življenja, veselje do novih življenj, bi za narodni obstoj naredil vsaj toliko ali pa še več kot predniki s svojim kulturnim in narodno buditeljskim delovanjem. Katoliška Cerkev bo tukaj delala še naprej, kot je delala doslej. Ne zato, ker bi bila »kleronacionalistična« – pri nas se taki izrazi še pojavljajo – temveč zato, ker hoče služiti ljudem in ker gre za bistvene človeške in moralne vednote, ki so s tem tudi krščanske.

ZDENKO ROTER

Odnos med katoliško cerkvijo in državo v 80. letih

II

(Ne)zapostavljenost in (ne)enakopravnost verujočih občanov

1. Še enkrat: zakaj sem se lotil teme?

Več razlogov je vplivalo na mojo odločitev, da se posebej in ponovno lotim obdelave in preizkušanja rezultatov, do katerih sem prišel pri dosedanjem raziskovanju različnih vidikov t. i. »verskega vprašanja« v socialističnih družbah in še posebej v naši deželi. Posebej to zadeva temo o zapostavljenosti ali nezapostavljenosti ter (ne)enakopravnosti verujočih občanov ali natančneje tistih, ki tako ali drugače religiozno verujejo ter se bolj ali manj trdno povezujejo v različne religijske organizacije, od kulta do cerkve.

Najprej so to rezultati lanskih empiričnih socioloških raziskav javnega mnenja v Sloveniji in stališč slovenskih srednješolcev v okviru raziskave Evropska mladina in mir.¹ Odrasli prebivalci Slovenije na vprašanje (Ali menite, da so verujoči ljudje na kakršen koli način zapostavljeni, v neenakopravnem položaju ali niso?) znova odgovarjajo z 22,9% »načeloma in po ustavi ne, v praksi pa se to dogaja«, s 4,1% »da, na splošno so zapostavljeni« in z 61,7% »ne, v nobenem pogledu niso zapostavljeni«. O splošni in občasni zapostavljenosti govori 27,0% odraslega prebivalstva Slovenije, torej skoraj tretjina. Slovenski srednješolci so še bolj kritični (kot bomo videli kasneje, je bilo prav tako v prejšnjih letih) saj jih 48,8% izjavlja, da v praksi prihaja do zapostavljanja verujočih, 2,8% jih meni, da gre za splošno zapostavljenost, 36,1% pa je tistih, ki menijo, da verujoči v nobenem pogledu niso zapostavljeni. Potemtakem o splošni in občasni zapostavljenosti govori v letu 1986 več kot polovica (51,6%) srednješolcev.

Leto 1986 pomeni, kot je bilo to sorazmerno obrobno omenjeno tudi v laičnih sredstvih javnega obveščanja, dvajseto obletnico podpisa protokola med sveto stolico in jugoslovansko vlado.² Ključni sestavini te listine sta prav gotovo implicitno priznanje katoliške cerkve o jugoslovanski ustavni in zakonski ureditvi verskega in cerkvenega delovanja kot primernem okviru za uresničevanje verske

¹ Gre za SJM 1986 kot vsakoletno raziskavo javnega mnenja v Sloveniji, ki jo izvaja RI FSPN že od leta 1968. Sumarni rezultati iz leta 1986 so bili že predstavljeni v številnih slovenskih medijih. V drugem primeru gre za mednarodno raziskavo Evropska mladina in mir, ki jo je sprožila rimska fakulteta za vzgojne znanosti (UPS) in v Sloveniji izvedel v maju 1986 RI FSPN na reprezentativnem vzorcu zadnjih razredov slovenskih srednjih šol.

² Protokol je bil podpisan 25. junija 1966 »z namenom ureditve odnosa med SFRJ in katoliško cerkvijo« in je prvi in edini tako obsežen »sporazum« katoliške cerkve s kako socialistično državo in nasprotno.

in cerkvene svobode ter izjava jugoslovanske vlade o doslednem izvajanju ustavnih in zakonskih določil o enakopravnosti državljanov, občanov ne glede na (ne)religi-ozni nazor.³ Obletnice so običajno priložnost za presojanje prehojene poti in v tem primeru tudi dejanskega izvajanja dogovorjenega. (Ne)enakopravnost in (ne)za-postavljenost verujočih občanov sta bili, kot smo to videli poprej, osrednje vprašanje tega dogovora.

Preiskava in ugotovljeno dejansko stanje glede obravnavanega vprašanja sta izjemna priložnost za iskanje odgovorov na vprašanje, koliko našo družbeno ideologijo in dejansko prakso še vedno bremeni dediščina Tretje internacionale, ki vsebuje, kot je splošno znano, tudi koncept bojevitega ateizma kot trajnega političnega in ideološkega boja zoper religijo kot »zaostalo zavest« in s tem seveda tudi družbeno prakso obravnavanja vernikov kot občanov, ki jih je treba nujno pripeljati na pravo, to je ateistično pot, da bi se lahko enakopravno vključili v izgradnjo socialistične družbe.

Cerkveno-politične polemike o tej tematiki enakopravnosti ali neenakopravnosti verujočih so, vsaj po mojem mnenju, v začaranem krogu, v mrtvem teku, brez kakršnegakoli napredka. Mislim na različne javne izjave političnih ali cerkvenih odličnikov in na različne zapise v cerkvenem in laičnem tisku, ko obravnavajo to vprašanje. Cerkveni avtorji že dalj časa poudarjajo vrsto konkretnih stanj, ki po njihovem mnenju zanikujejo popolno in dejansko družbenopolitično enakost vernikov nasproti drugače mislečim, zlasti članom ZK, od poklicnih omejitvev in ovir do nemožnosti, da bi verniki lahko prevzemali tudi vodilne družbene in politične vloge v občini in še bolj v republiki in v federaciji. Politični funkcionarji vsaj posredno zanikajo takšna stanja, včasih pripisujejo konkretne primere v odgovornost posameznim sektašem, večkrat pa preprosto preložijo odgovornost kar na cerkvene poklicne delavce, ki naj bi pri vernikih poizkušali razširjati občutke o politični drugorazrednosti.

Verske in cerkvene svoboščine, ki so v svoji osnovi pozitivni prispevek meščanske demokracije, so v svoji celoti, pa tudi v tistem delu, ko gre za vprašanje politične in družbene enakopravnosti vernikov, eden od preizkusnih kamnov za obseg in dejansko izpolnjevanje človeških pravic v socialističnih deželah. Če se v teh deželah vzdržuje sistem monopolnih političnih in družbenih pravic, ki so predvsem pridržane le članom komunističnih strank kot vodilnih družbenopolitičnih sil, je kajpada o normalnem obsegu človeških pravic nemogoče govoriti. Povsod tam, kjer so iz ideoloških razlogov verniki prikrajšani za normalno družbeno napredovanje v politiki, kjer ne morejo poseči tudi za vodilnimi družbenimi in političnimi vlogami, kjer ne morejo svojih naprednih političnih stališč tudi javno utemeljevati z verskimi razlogi in dokazili, ni mogoče pričakovati prave politične demokracije, ki omogoča dejanski mnenjski in interesni pluralizem in legitimnost različnih iskanj pri uresničevanju socialističnega družbenega načrta.

Pri raziskovanju družbene politike do vere, cerkve in (ne)verujočih občanov in samo skromnem objavljanju raziskovalnih rezultatov sem doživel ne le ostre politične polemike (kar je normalno in celo zaželeno), marveč tudi poizkuse osebnih političnih in človeških *diskvalifikacij*, kar je seveda očitno znamenje kulturnopolitične zaostalosti, ki pa je lahko hudo nevarna za demokracijo, kadar je ta zaostalost združena tudi s politično močjo.

³ Na tem mestu smiselno povzemam protokol, kakor sem ga razumel.

V mislih imam predvsem odmeve na članek, ki sem ga objavil v praznični številki Dela 29. novembra 1986 in ki so ga uredniki naslovlili Brez enakopravnosti vernikov ni demokracije (moj naslov se je glasil: Jugoslavija je domovina vseh: verujočih in neverujočih). V članku sem strnjeno razgrnil svoje poglede, ki jih v tem eseju razširjam in dodatno utemeljujem. Moja stališča in poglede je v ostrem politično polemičnem zapisu zavrnil najprej Primož Hainz, član predsedstva RK SZDL.⁴ P. Hainz mi pripiše, da zagovarjam tezo o drugorazrednosti vernikov kot sistem oziroma »kot nekaj, kar je sistemsko zagotovljeno«. Po njegovem mnenju je mogoče priznati drugorazrednost le kot določeno prakso. Očita mi »brezmejno zaupanje v cerkvene pisce« in uporabo citatov, »ki kažejo cerkev ali cerkvene funkcionarje v najlepši luči in noče(m) slišati za druge, ki nam lahko dokazujejo tudi kaj drugega«. Po njegovem mnenju tudi napačno razlagam javnomnenjske in druge empirične rezultate, čeprav se tudi sam trudi, kot pravi, »že nekaj let razvozlati vprašanje, zakaj je v vodstvih krajevnih konferenc SZDL večina nekomunistov, navzgor pa se začne položaj obračati«. 17. decembra 1986 je moja stališča ostro zavrnil predsednik RK SZDL Jože Smole na seminarju za vsa občinska vodstva SZDL v Krškem in med drugim ugotovil, da moj članek spada v tisto skupino, »kjer ne more ostati zgolj pri tem, da ta problem nekdo sproži in nanj nihče ne odgovarja. To namreč vnaša precejšnjo zmedo tudi v našo javnost.«⁶ Končno je zelo ostro polemiko z mojimi stališči objavil še glavni urednik TV 15 – Naš tovariš Zvone Kržišnik, ki kratkoma povzame: »Četudi se prepričujemo, da velja jemati te ugotovitve z določeno akademsko strpnostjo, se ne moremo znebiti vtisa, da bodo pomenile tudi vodo na mlin sovražnikom naše družbe.«⁷ Kržišnikov spis se spušča z ravni politične polemike na raven osebnega diskvalificiranja, pri čemer se avtor sklicuje (ne vem, ali utemeljeno ali neutemeljeno) celo na občinske in Republiški odbor Zveze združenj borcev NOV Slovenije.

K ukvarjanju z verskimi vprašanji me zavezujejo poklicne dolžnosti univerzitetnega učitelja in raziskovalca na področju sociologije religije. Ob koncu *te poklicne poti*, pa tudi zato ker sem se s temi stvarmi tako ali drugače ukvarjal vsaj dve tretjini svojega življenja, sem se odločil opraviti še sistematično sintezo spoznanj, do katerih sem prišel. Pričujoči esej je eden od načrtovanih prispevkov te vrste.

⁴ P. Hainz, Ne priznam drugorazrednosti kot sistem, Delo, Sobotna priloga, 13. dec. 1986.

⁵ Vsi citati so iz navedenega zapisa. Mislim, da sem jih poudaril korektno. Pri tem pa se ne bom spuščal v druge avtorjeve ocene, ki s strokovnim, pa tudi resnim političnim premišljanjem o tematiki nimajo nikakršne povezave in zaradi katerih nisem hotel reagirati na objavljeni zapis.

⁶ Iz stenograma uvodne besede J. Smoleta, ki je bil ciklostilno razmnožen v več izvodih.

⁷ Z. Kržišnik, Verniki – drugorazredni državljani, TV 15 – Naš tovariš, 15. 1. 1987, str. 4. Uvodni toni v tem članku so že hujši in me spominjajo na čase, za katere smo bili prepričani, da so že zdavnaj mimo: »Zmeraj se je dogajalo podobno: kadar je bredda naša družba skozi najtrše preizkušnje in krize, so se na vseh straneh oglašali njeni nasprotniki. Pospešeno razdiralno so delovali protirevolucionarni elementi v tujini pa tisti, ki so se bili pritajili doma. V isti rog z njimi so zatrobili vsi, ki sta jim trn v peti naš socialistični samoupravni razvoj in sistem: nacionalni šovinisti, pristaši birokratskega unitarizma in osnivalci raznih malomeščanskih liberalističnih idej, ki jim je skupno to, da omalovažujejo vodilno vlogo delavskega razreda. Skoraj po pravilu je vedno prihajalo do tega, da so se sočasno z nasprotniki oglašali ljudje, v katerih dobronamernost in težnja po ustvarjalni kritičnosti sicer nihče ne dvomi, a s svojimi enostranskimi, pretiranimi (četudi na videz znanstveno utemeljenimi trditvami), vendarle po svoje sodelujejo pri sejanju pesimizma in zmede. V obdobju, ko nam je enotnost potrebnejša kot kruh, neredko oživi tudi poligon idejnega nasprotništva, o katerem smo mislili da je že davno izgubilo smisel in pravico do obstanka, ali pa vsaj, da se je odmaknilo že tako daleč na obrobje družbene zavesti, da v naših odnosih nima kaj več funkcijske veljave kakor strašilo za vrabce v vinogradu. Mislimo zlasti na obtožujoče zapise glede odnosov med verniki in neverujočimi državljani SFRJ.«

2. Kakšne rezultate je dala analiza 1983?

S tem pravzaprav nadaljujem analizo, ki sem jo zastavil in razvil v raziskovalni študiji Družbena politika do vere, cerkve in (ne)verujočih občanov kot dejavnik vplivanja na socialnopolitično obnašanje katoliške cerkve v Sloveniji.⁸ V sklepnem komentarju sem med drugim ugotovil tudi naslednje: »Za raziskavo zbrani in uporabljeni empirični podatki so mi v marsičem omogočili preizkušati podmene, domneve in ocene, ki sem jih glede družbene politike do vere zapisal v uvodnih delih. Predvsem seveda to velja za tisti del, ko sem domneval, da obstajajo resni problemi v življenju glede udejanjanja sicer lepo zapisanih in opredeljenih ustavnih in zakonskih določil, ki v samoupravni socialistični družbi urejujejo pravni položaj verujočih občanov. Videli smo, da je po mnenjih delov raziskovanih populacij resen prepad med deklarirano državno in partijsko politiko o verskih vprašanjih in dejansko prakso. To zaznava tudi cerkveno vodstvo, ki ob raznih priložnostih jasno in javno ugotavlja, da imajo verni ljudje in verske skupnosti težave in ovire, na to opozarja svoje članstvo in zagotavlja, da bo cerkev vedno stala ob strani svojih vernikov, če bodo razvijali krščansko samozavest in ne bodo skrivali svojih verskih prepričanj. To zaznava tudi politično vodstvo, ki protiverško prakso pojasnjuje s t. i. sektaštvom na eni in klerikalističnimi težnjami cerkve na drugi strani. Od tod tudi stalno ponavljajoče se geslo, da se morajo komunisti boriti hkrati zoper malicenje politične prakse in klerikalistična izzivanja. To zadnje je toliko težje, ker cerkveno vodstvo neprestano ponavlja: Cerkev mora javno pokazati, da nima nobenih teženj po oblasti, da se ne želi vtikati v politične zadeve, ki se vere ne tičejo, da nima nobenih klerikalističnih teženj.⁹ Takšno stanje seveda ustvarja velike možnosti, da cerkev pri nas ne deluje le kot institucija za zadovoljevanje verskih potreb, marveč objektivno tudi kot zaščitnica človekovih pravic, ki so omejevana, kot politična institucija. Dogaja se potemtakem popolnoma nasprotno tistemu, kar je predvideval E. Kardelj: Če je verski interes zadeva osebnosti svobode človeka, ne pa sredstvo politične diferenciacije v družbi, potem ne obstoji nikakršna potreba, da se ta interes politizira in da kot takšen postane orožje v boju za politično oblast. Zato se mora naša družba še naprej vztrajno bojevati proti vsem poskusom vnašanja političnih spopadov in diferenciacij na podlagi vere, *posebno še, kadar so takšni poskusi neposredno povezani s politično akcijo kontrarevolucionarnih sil.*¹⁰ Do spopadov in diferenciacij na podlagi vere ne prihaja povezano s t. i. kontrarevolucionarnimi silami, marveč to diferenciacijo primarno ustvarja praksa tistih, ki bi se teoretično in praktično temu morali upirati. Povezovanja vere in politike v povezavi s t. i. kontrarevolucionarnimi silami, na katere daje E. Kardelj v tem primeru poudarek, so zanemarljiva in sociološke evidence o tem praktično ni. Pač pa je relativno množično povezovanje vernosti s političnim nezaupanjem, kar ustvarja v vernikih občutek družbene inferiornosti, občutek, da so drugorazredni državljani. In cerkev vstopa v to situacijo kot zaščitnica ne le verskih interesov, ki bi se teoretično morali artikulirati v sistem socialistične demokracije, marveč tudi kot zaščitnica in branilka političnih svoboščin . . . Že v osrednjem delu sem ob presojanju in

⁸ Ckl. poročilo, str. 1–84, sem predložil Raziskovalni skupnosti Slovenije decembra leta 1983 in ga v celoti doslej nisem javno objavil. Študija je na voljo v RI FSPN.

⁹ Slovenski škofje v šesti knjižici *Prenove Človek in kristjan v današnji slovenski družbi in cerkvi*, Ljubljana, 1979, str. 42.

¹⁰ *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, Ljubljana 1977, str. 127.

komentiranju empiričnih podatkov večkrat ugotavljal, da protislovno prakso obnavlja in omogoča družbenopolitični sistem, čeprav je zanj značilna velika odprtost vsem občanom ne glede na verska in svetovnonazorska prepričanja, za kar se je zavzemal tudi F. Kardelj . . . (Toda) v zasnovi in delovanju družbenopolitičnega sistema so napake, ki onemogočajo doseganje opredeljenih ciljev. Zato začaran krog neprestanega (besednega) ponavljanja nujnosti politične enakosti občanov vernikov z drugimi in neprestanega obnavljanja v tem primeru nasprotno, ali če ostanem pri prejšnji (oceni), protislovne prakse. . .¹¹

Vse to odreka družbenopolitičnemu sistemu sposobnost, da obnavlja in revitalizira tudi družbeno politiko do vere in cerkve . . . Na povsem določenih točkah se ustvarjajo veliki, nerešljivi čepi, ki pritiskajo že kot mora in dediščina na slovensko družbeno zavest . . . To moro in dediščino predstavljajo zlasti nerešena vprašanja: v vzgoji in izobraževanju, v sredstvih množičnega obveščanja, zlasti še na radiu in televiziji, na področju enakih zaposlitvenih in promocijskih možnosti pri nekaterih poklicih, v sistemu splošne ljudske obrambe in samozaščite, na področju enakih promocijskih možnosti v politiki, v zgodovinopisju glede možnosti za ponovno reflektiranje naše polpretekle zgodovine in glede dejanskih možnosti za dialog med marksisti in kristjani.«

3. Odmevi in polemike o (ne)enakopravnosti vernih?

Ko sem objavil le nekatera stališča iz navedene študije, so izzvala tudi drugačne poglede in polemiko.¹² Polemična ost člana predsedstva Republiške konference SZDL Primoža Hainza je šla predvsem v smer zanikanja družbenopolitične legitimnosti vprašanja o neenakopravnem položaju verujočih v praksi oziroma na omejitve teme na slučajne, obrobne, posamične primere sektaštva, ki pa se na nek način »izenačujejo« s klerikalnimi izpadi. Smiselno isto lahko zaznamo tudi iz ocene t. i. koordinacijskega odbora za urejanje odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi Republiške konference SZDL: »Večkrat je tekla beseda tudi o t. i. drugorazrednosti naših občanov. Prevladovalo je mišljenje, da taka občutenja nastajajo zaradi zlorab posameznikov ali institucij v škodo občanov in da do tega prihaja na vseh družbenih področjih in ne le v zvezi z vero oziroma svobodo veroizpovedi. Hkrati pa ni redek pojav, da verske institucije z nezaupanjem gledajo ali celo ne dovoljujejo aktivnega vključevanja verujočih v socialistično samoupravljanje in v družbene organizacije, ki temeljijo na socialističnih vrednotah, ki so hkrati tudi humanistične. To potrjuje tudi raziskava Javno mnenje 1984, ki je pokazala, da pri mladih občutek drugorazrednosti ni prisoten, prisotna pa je potreba po skupnem reševanju življenjskih vprašanj. Vsaka delitev ljudi na dva bregova je pogosto vzrok tega, da ljudje niso aktivnejši in da svojih ustavnih pravic ne uresničujejo kot dolžnost. Ker obstojijo v življenju še vedno realnosti, ki hočejo postavljati ločnice med ljudmi, je naloga KO (koordinacijskih odborov) v občinah in krajevnih konferencah kot tudi RK SZDL, da se borijo proti vsakršnemu ločevanju med ljudmi in da razvijejo sožitje v boju za oblikovanje naprednejše, humanejše človeške družbe.«¹³ Podobno mnenje najdemo tudi v

¹¹ V nadaljevanju analize sem nato konkretno opredelil *napake* sistema in jih obrazložil, op. cit., 5, str. 80–84.

¹² Naši razgledi, 11. maja, 8. junija, 22. junija 1984.

¹³ Citirano po zapisniku 2. seje, str. 3. Dokumentacija CPRČ RI FSPN, 1985. Morda je določen korak naprej s tem v zvezi, da KO na nek način priznava legitimnost vprašanja, saj poleg zlorab posameznikov omenja tudi zlorabe institucij. Kot pa bomo videli kasneje, se na podatke SJM 84 sklicujejo povsem napačno.

javnem nastopu takratnega predsednika RK SZDL F. Šetinca: »Opozoriti želim na nekatere sestavke v verskih glasilih, ki vnašajo nestrpnost med ljudmi. Res je, da je teh pojavov manj kot v nekaterih drugih republikah, toda vseeno jih ne kaže prezreti. Tako so poskušali razširjati občutek pri vernikih, kot da so drugorazredni občani, pri čemer so nekateri šli tako daleč, da so predlagali vključevanje v ZK kot merilo enakopravnosti tudi za vernike. Jasno je, da jim ni do spreminjanja ZK v množično stranko, temveč jim rabi to kot izgovor za napade nanjo . . .«. ¹⁴ Da gre za začaran krog politično-cerkvene polemike o tem vprašanju, kot sem to označil poprej, nam lepo pokažejo izjave vodilnega slovenskega cerkvenega hierarha ljubljanskega nadškofa in metropolita dr. A. Šuštarja v intervjuju Dolenjskega lista dobrega pol leta za Šetinčevo izjavo: »Gre za vprašanje o navzočnosti vernih na vseh ravneh, v vseh organih in na vseh mestih v naši družbi, o resnični in popolni enakopravnosti. Kaj bi o tem povedala statistika? Verjetno je res, da vernih ni v vseh družbenih organih. Če so verni, svojo vernost skrivajo ali jo morajo skrivati. Gre torej za načelno vprašanje vernih in Zveze komunistov. Pri nas ima ZK vodilno in na nek način privilegirano vlogo. Za nekatera mesta in službe je članstvo v ZK naravnost pogoj. Člani ZK pa ne smejo in ne morejo biti verni. Tako si torej vsak preprost človek lahko na prste zračuna, kakšne so posledice, da je odsotnost vernih v nekaterih družbenih strukturah in organih tako velika. Sam sem proti članstvu vernih v ZK. Najbrž verni nikdar ne silijo, da bi sami vstopili v ZK, morda pa si včasih to želijo zaradi posledic, ki jih ima članstvo v ZK. Znano pa je, da ponekod drugi iz različnih razlogov verne nagovarjajo, da bi vstopili v ZK, jih vabijo in jim obljublajo to in ono . . . Članstvo ali nečlanstvo v ZK ne bi smelo imeti nobenih posledic v družbi, v kateri smo vsi enakopravni. Če je resnična svoboda, demokracija in enakopravnost, potem je to treba tudi dejansko izvajati, statistično preverjati in odkrito ugotoviti dejansko stanje . . . Ne gre pa samo za dejansko navzočnost vernih v ZK in v raznih organih naše družbe, temveč tudi za pravično ocenjevanje in presojanje vernih.« ¹⁵

Naslov tega dela študije bi bil res lahko nekoliko drugačen. Položaja verujočih (religioznih) občanov načeloma zares ne kaže ločevati od družbenega položaja drugih, npr. neverujočih. Drži tudi, da so tudi za družbene razmere mnogo bolj usodne socialne in druge razlike med družbenimi skupinami glede na druge (nesvetovnonazorske) posebnosti. Te in takšne ugovore sprejemam. Toda ne gre prezreti, da je posebnost naših (slovenskih) socialnopolitičnih in kulturnih razmer med vojnama, med vojno pa tudi po vojni, da so bile prav svetovnonazorske razlike radikalno ideologizirane in smo se zato prav med vojno komaj izognili nevarnosti, da bi imeli namesto narodnoosvobodilnega boja v vseh obdobjih 1941–1945 izrazito državljansko z obeležjem (proti)verske vojne. Posledice te radikalne ideologizacije so navzoče in se tudi obnavljajo še dandanes. Nenazadnje vsaj posredno to ponazarja tudi »sporno« določilo v programu ZKJ o nevernosti kot pogoju pripadanja organizaciji.

Teoretično je sicer res, kar ugotavlja dr. Anton Stres, da ni potrebno »ali celo idealno – da iz nazorov, ki so v kaki družbi, naredimo najprej nekakšno nazorsko enolončnico, ki naj bo zanaprej bolj ali manj obvezna hrana za vse njene člane? Ali ni – sicer zahtevnejši – ideal taka družba, kjer lahko vsakdo ostane, kar je, hkrati

¹⁴ Citirano po Uvod predsednika k.1. točki dnevnega reda 31. seje predsedstva RK SZDL Slovenije o aktualnih vprašanjih odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi 28. maja 1985, Dokumentacija CPRC RI FSPN.

¹⁵ Dolenjski list, leto XXXVII, št. 3 (1901), 16. 1. 1986.

pa z vsemi drugimi sodeluje po skupno dogovorjenih pravilih, na osnovi enakopravnosti in pravičnosti? Ali ne želimo vsi prav v to smer? Ali ni potem v tako zasnovanem skupnem življenju prostora za veliko več različnih soudeležencev, in ne samo za marksiste in kristjane?¹⁶ Zoževanje svetovnonazorskega, ideološkega in kulturnega pluralizma na zahtevo o enakopravnosti in enakem družbenem položaju verujočih (kristjanov) in neverujočih (komunistov, ateistov) bi namreč pomenilo le, da namesto »enolončnice« ponujamo kot družbeni ideal nekakšno »dvolončnico« ali dve razlikujoči se »enolončnici« in kulturnopolitična svoboda bi bila tako omejena na brezpogojno izbiro med obveznima »prehranama«. Tudi tak »ideal« kaže zavrniti z vso odločnostjo in se zavzemati za popoln svetovnonazorski in kulturni pluralizem. Teoretično res ne more biti drugače.

Praktično pa je seveda tudi res, da v našem kulturnem prostoru zdaj močno prevladujeta dve ideologiji, krščanska in marksistična. Medtem ko je klerikalizirano krščanstvo med svetovnimi vojnama predstavljalo tudi monopolizirano politično oblast (le-ta je praktično izključevala, odstranjala ali marginalizirala vsako drugačno mišljenje), a marksizem socialnopolitično opozicionalno gibanje, ki je moralo dalj časa delovati celo v ilegali, je prišlo po letu 1945 do obrata. Marksizem postane vodilna družbena ideologija, krščanstvo je normativno depolitizirano, toda nikoli ni potisnjeno v položaj popolne ilegalnosti. Dandanašnji sta obe ideologiji močno institucionalizirani, obe razpolagata z določeno (sicer razlikujočo se) količino družbene in politične moči, vsaka od njiju neprestano teži k čimbolj striktni homogenizaciji članstva. Pod to homogeniziranje ni mišljeno le čimbolj popolno poenotenje teoretičnih konceptov (kar bi bilo do neke mere še razumljivo), marveč tudi poenotenje modelov vsakdanjega mišljenja in vedenja članstva. Ob neposlušnosti članov sta obe ideologiji pripravljeni sprožati njima lastne mehanizme »discipliniranja«, kar se lahko konča tudi z izključevanjem, obsojanjem, izobčanjem, izoliranjem z vsemi možnimi moralnimi, političnimi, publicističnimi in socialnoekonomskimi posledicami za človeka kot posameznika in osebnost. Prvi pogoj za Stresovo »družbo ljudi različnih nazorov, ki znajo sodelovati in se hkrati izzivati ter tako preraščati svoja izhodiščna nasprotja, vendar vedno v svobodnem dialogu in nikoli nasilno zavrtem soočanju mnenj«¹⁷ so torej bistveno spremenjene, drugačne od sedanjih, razmere znotraj institucij, ki jih obvladujeta in usmerjata marksizem in krščanstvo. To pa je novo razsežje situacije, s katerim se na tem mestu podrobneje ne ukvarjam, marveč ga le naznačujem.

Če upoštevam vse to, moram podvomiti o Stresovem optimizmu, »da je razvoj že presegel sicer še nerešena vprašanja, kakršno je razmerje med marksizmom in krščanstvom. Presegel vsaj v tem smislu, da od rešitve tega vprašanja ni več odvisno sodelovanje njihovih privrženecv, in še manj usoda in prihodnost kristjanov v naši družbi.«¹⁸ Razmerje marksizma do krščanstva in nasprotno: razmerje krščanstva do marksizma glede na institucionalno konfiguracijo obeh ideologij še kako lahko vpliva na oblike (ne)sožitja različnih udeležencev v družbenem življenju. Če drži, in o tem ne kaže dvomiti, da npr. »krščanstvo zahteva celotno življenjsko držo, narekuje določena življenjska pravila, nasprotuje raznim postopkom, kot je to nasilje in tako naprej«¹⁹ (in podobno z nekoliko drugačno vsebino, bi lahko to ugotovili tudi za marksizem), potem je povsem razumljivo, da

¹⁶ dr. A. Stres, Med besedami in dejanji, Družina, Ljubljana, 1986, str. 81.

¹⁷ Prav tam, str. 81.

¹⁸ Prav tam, str. 81.

¹⁹ Prav tam, str. 80.

marksistične (in krščanske) institucije in vodilne skupine v njih pričakujejo povsem ugotovljivo obnašanje članstva ne le do sveta, družbe, marveč tudi v razmerju do krščanstva (in marksizma). Zato kajpak ni vseeno, ali se ta dva nazora medseboj izključujeta, sta si sovražna, ali tekmujeta, ali drug od drugega pričakujeta tudi kaj pozitivnega. Zgodovinska evidenca o takšnih ali drugačnih razmerjih je tudi v našem družbenem prostoru nadvse poučna. To pa pomeni, da je za sociološko analizo še kako pomembno in povsem legitimno vprašanje, kako marksistične (krščanske) institucije vplivajo na družbeni položaj kristjanov (marksistov). Tako je bilo, to kaže ponovno poudariti, v našem prostoru v preteklih, polpreteklih časih in je tudi v sedanosti. Dandanašnji sta v bistvu spremenjeni le konfiguracija institucij in razporeditev družbene moči ter vpliva, če le metodično zanemarimo tudi notranje spremembe v obeh ideologijah.

4. Različni pogledi odraslega in mlajšega prebivalstva?

S tem sem še natančneje opredelil družbenozgodovinski in teoretični okvir svoje analize, ki se v empiričnem delu opira le na eno sestavino, in sicer na *percepcijo* vprašanih o družbenem položaju verujočih na podlagi vprašanja: Ali menite, da so verujoči v naši družbi na kakršenkoli način zapostavljeni, v neenakopravnem položaju ali ne? Konec leta 1983²⁰ sem ugotovil, da je med slovenskimi srednješolci (1980, 1981) še enkrat več (45%, 44%) takšnih, ki mislijo, da verujoči načeloma in po ustavi niso zapostavljeni, a v praksi se to dogaja, kot med odraslimi prebivalci Slovenije (1983, 20,3%). Ugotovil sem prav tako, da so deleži tega odgovora (načeloma ne, v praksi da) bistveno večji med srednješolci, ki so verni, kar je še posebej očitno v raziskavi veroukarjev (tistih, ki obiskujejo verouk), kjer ta delež naraste na 71,1%. Odkod te razlike med mladimi in odraslimi? Naj kar povzamem že zapisane ugotovitve: »Mislim, da moremo na to vprašanje odgovoriti z več razlagalnimi podmenami, ki druga druge ne samo da ne izključujejo, marveč v določenem smislu celo pogojujejo. Mladi v teh letih (16–18 let) so maksimalno nekomformistični in kritični do razmer, v katerih živijo. Zato ne poznajo nedotakljivih tem, pa tudi nedotakljivih ljudi. V tem smislu se sprašujejo po smislu vseh družbenih ciljev, vrednot, politik in tudi glede družbene politike do vere, cerkve in do verujočih občanov. V tem pogledu so ‚odrasle‘ populacije bolj umirjene in tudi bolj komformistične, če izvzamemo študente in del humanistične inteligence. Kar zadeva tisti del mladih, ki obiskujejo verouk in sodelujejo v aktivnostih veroučnih skupin bolj kot ‚odrasli‘ katoličani (ki se v glavnem udeležujejo le verskih obredov) premišljajo krščansko identiteto, doživljajo srečanje z drugače mislečimi in razmišljajo o različnih nasvetih in priporočilih cerkvene hierarhije. So, enostavno povedano, bolj občutljivi. Verjetno je tudi, da je med mladimi zavest o težavah pri zaposlovanju, brezposelnosti, omejenih možnostih poklicnega dela v sedanjih kriznih razmerah mnogo bolj razvita, saj jih prizadeva neposredno, medtem ko je to pri ‚odraslih‘, ki zaposlitev že imajo, popolnoma drugače. Mladi, ki smo jih preiskovali, pretežno ‚živijo‘ na prosvetnovzgojnem področju, za katero smo ugotovili, da je zagotovo najbolj izpostavljeno protislovni družbeni praksi glede verskih vprašanj in je ‚drama ateizacije‘ prav tukaj najbolj občutljiva in človeško prizadeta, trdoživost dogmatičnega marksizma in borbenega ateizma pa najbolj izražena. ‚Odraslo‘ populacijo prizadeva (razen vernih pedago-

²⁰ Op. cit. 8.

gov) ta drama predvsem posredno, če imajo otroke, in le izjemoma neposredno. Mladi so bolj občutljivi in zainteresirani za vprašanja prostorov človekove in v tem okviru tudi religiozne svobode kot starejši. Tudi kriteriji presojanja so pri mladih manj obremenjeni s tradicionalnimi predsodki zoper religijo kakor tudi z izkušnjami iz preteklih obdobij konfliktnih odnosov med cerkvijo in državo.²¹

5. Primerjalna analiza triletnega opazovanja

Na vprašanja o tem, kako razložiti v stališčih izražene občutke delov slovenskega prebivalstva o zapostavljanju vernih v praksi, smo že dobili vsaj začasne odgovore, ki pa jih bom v nadaljevanju še preizkušal. Prav zato je potrebno, da zdaj v celoti predstavim razporeditev stališč, kakršno smo dobili v vseh raziskovalnih letih, ko smo »inkriminirano« vprašanje postavljali.

	v %		
	SJM 1983	SJM 1984	SJM 1986
– ne, v nobenem pogledu niso zapostavljeni	65,7	61,6	61,7
– načeloma in po ustavi ne, v praksi pa se to dogaja	20,3	25,4	22,9
– da, na splošno so zapostavljeni	3,0	2,7	4,1
– ne vem, neodločen	11,0	10,3	11,3

Medletne primerjave nas poučijo, da podatki iz leta 1983 niso bili naključni zaradi steka slučajnih okoliščin ali zaradi samoprevare ali morebiti celo zaradi zlohote razvijanja občutka drugorazrednosti. Razporeditev stališč je v časovnem obdobju 1983–1986 sorazmerno stabilna. Večinsko mnenje (od 61,6–65,7%) ne zaznava niti splošnega niti praktičnega zapostavljanja ali neenakopravnosti vernih, čeprav je to prepričanje za 4% manjše leta 1986 v primerjavi z letom 1983. Na drugi strani ne gre prezreti velikega deleža (od 23,3% leta 1983 do 27,0% leta 1986) tistih, ki menijo, da gre za splošno ali praktično zapostavljanje. Časovno obdobje treh let je prekratko, da bi lahko ugotavljali trende, vendar ne gre prezreti statističnega dejstva, da se je delež pozitivnih stališč zmanjšal (4%) in negativnih povečal (3,7%). Zanimivo je, da je tistih, ki so neodločni ali ne znajo odgovoriti, v vseh treh letih malo (od 10,3–11,3%), kar kaže na to, da je tema v javnosti znana in da je 90% prebivalstva opredeljenega. In če je vsak četrty vprašani opredeljen negativno, tega ne samo, da ni mogoče prezreti ali odpraviti z razlago, da so ti ljudje žrtve cerkvene propagande ali slabe informiranosti, marveč bi moralo biti izjemno opozorilo in napotek institucijam ter skupinam, ki so dolžne skrbeti za uresničevanje ustavnih svoboščin, da preiščejo vzroke razmeram, ki oblikujejo javno mnenje. Abotno bi bilo zamahniti z roko ali celo odgovornost za to naložiti raziskovalcem zaradi postavljenega vprašanja, s čimer so posamezni politični delavci večkrat hoteli zmanjšati pomen drugih neugodnih podatkov iz dolgoletnih raziskav slovenskega javnega mnenja.

²¹ Op. cit. 8, str. 76–77.

Raziskovalci lahko prispevamo k poglobitvi preiskave še z dodatno statistično analizo. Domnevamo lahko, da je (v primerjavi z globalno distribucijo) *razporeditev odgovorov različna glede na (ne)vernost*.

Stališča vernih, nevernih in neopredeljenih

v %	veren			neveren		
	1983	1984	1986	1983	1984	1986
niso zapostavljeni načeloma ne, v praksi da na splošno zapostavljeni ne vem, neodločen	60,8	54,7	54,6	73,9	72,9	74,8
	22,0	29,6	27,7	16,2	18,9	16,5
	4,7	3,6	6,2	1,6	1,4	1,3
	12,6	12,1	11,5	8,3	6,8	7,4
	47,7	50,4	52,3	38,6	38,0	34,0
	N=986	N=1124	N=1073	N=797	N=848	N=699

v %	neopredeljen			total		
	1983	1984	1986	1983	1984	1986
niso zapostavljeni načeloma ne, v praksi da na splošno zapostavljeni ne vem, neodločen	63,1	58,6	55,9	65,7	61,7	61,7
	26,3	27,5	21,0	20,3	25,3	22,9
	1,3	3,2	3,2	3,0	2,7	4,1
	9,3	10,8	19,9	11,8	10,3	11,3
	11,4	9,9	13,7	100,0	100,0	100,0
	N=236	N=222	N=281	N=2067	N=2232	N=2053

Medletne primerjave razporeditve negativnih, pozitivnih in deleža neopredeljenih do raziskovanega vprašanja glede na odnos do vere in obiskovanja verskih obredov pokažejo, da so bila naša predvidevanja upravičena. *Skupina verujočih* je v primerjavi z neverujočimi in do vere neopredeljenimi vsekakor bolj »občutljiva« in če sodimo po stališčih, bolj zaznava zapostavljenost in neenakopravnost. Ne le da so deleži stališč o zapostavljenosti (združujemo drugo in tretjo modaliteto) večji od slovenskega povprečja, marveč v časovnem razponu 1983–1986 tudi rahlo naraščajo (od 26,7%–33,9%). Čeprav so deleži stališča o nezapostavljenosti in enakopravnosti v vseh treh raziskovalnih letih pod slovenskim povprečjem, je vendarle treba opozoriti, da več kot polovica vernih s stališči priznava enakopravnost, oziroma neenakopravnosti izrecno ne zaznava. Možnih je več dodatnih razlag. Gotovo je, da je del vernikov po svoji poklicni usmeritvi in družbenem položaju bolj izpostavljen pri zaznavanju ovir in težav kot drugi del. Če vemo, da verne precej nad polovico sestavljajo kmetje, nekvalificirani, polkvalificirani in kvalificirani delavci, potem upravičeno sklepamo, da so zaznave o neenakopravnosti bržčas bolj razširjene na verne izobražence, uslužbenke in podobne izobrazbeno-kvalifikacijske skupine. (Po podatkih SJM 1986 verne sestavljajo v 71,8%

vse kvalifikacijske skupine delavcev, kmetije, upokojenci in gospodinje, na uslužbenstvo odpade 19,8% in na preostale 8,3%). Če iz iste raziskave povzamemo, da je znotraj stališča »načeloma in po ustavi ne, v praksi pa se to dogaja«, delež uslužbencev z visoko, višjo in srednjo izobrazbo kar 36,5% in kvalificiranih oziroma nekvalificiranih delavcev še dodatno 35%, potem je domneva vsaj deloma potrjena. Kot vemo že iz dosedanje dolgoletne raziskave, je skupina vernih diferencirana, ni homogena. Ne gre le za različne in glede na slovensko povprečje neproporcionalno udeležene demografske strukture, marveč je zanjo značilna heterogenost tudi glede na razdaljo do cerkve. To razdaljo merimo praviloma z uporabo (ne)pogostosti obiskovanja verskih obredov, kar je pri katoliški cerkvi eden od odločilnih kazalnikov. Že pri analizi podatkov za leto 1983 sem ugotovil kot nesporno, da je razdalja od cerkve glede stališča do (ne)enakopravnosti in (ne)zapostavljenosti intervenirajoča. Najobčutljivejša je skupina vernih – cerkveno doslednih (tistih, ki redno vsako nedeljo obiskujejo verske obrede), saj je delež stališča o splošni ali praktični zapostavljenosti 36,5% (slovensko povprečje 23,3%, povprečje vernih 26,7%). Nato pa se ta delež glede na (ne)pogostost obiskovanja verskih obredov zmanjšuje ter v skupini vernih, do cerkve ravnodušnih (to so tisti, ki le včasih, in to ob velikih praznikih ali posebnih priložnostih, obiskujejo verske obrede) znaša še 23,0%, pri vernih – necerkvenih (ki kot verni verskih obredov sploh ne obiskujejo) pa le še 19,3%. Podobne rezultate najdemo tudi v letih 1984 in 1986. To bi v prvem trenutku govorilo v korist razlage, da so pač občutljivejši tisti, ki so pod vplivom cerkve. Zdi se, da bi bila takšna razlaga pristranska, kar bomo lahko razbrali tudi iz nadaljevanja. *Skupina neverujočih* je sicer bolj optimistična, saj so deleži stališča »niso zapostavljeni« vsa tri leta precej nad slovenskim povprečjem na ravni dveh tretjin (od 73,9–74,8%). Razumljivo je, da je mesto stališča do zapostavljanja vernih pod povprečjem. Pri tem ne gre prezreti, da so odstotki vseeno zaznavni (od 16,2–18,9%) in da jih v analizi ne gre zanemariti. Zaznave o neenakopravnosti in zapostavljanju vernih torej niso omejene le na tiste, ki sebe za verne tudi štejejo.

Ponovno moram poudariti, da izpostavljanje vprašanja o (ne)enakopravnosti in (ne)zapostavljanju verujočih občanov ne pomeni, vsaj z moje strani, kakršnegakoli nasprotovanja ali ugovaranja splošni ureditvi državljskih in občanskih pravic. Zato bi bilo morda primernejše, da bi govoril o enakih ali neenakih možnostih za uporabo pravno določenih pravic glede na (ne)vernost. Pa še pri tem bi bilo treba natančneje ugotavljati uresničevanje teh možnosti vsaj pri poklicnem in političnem napredovanju, pa tudi drugod, saj je zanesljivo, da so stopnje tega uresničevanja različne. Če lahko sklepamo po javnih izjavah slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov, tudi ti izrecno pripoznavajo in pozitivno ocenjujejo ustavno in zakonsko ureditev. Sporno je dvoje. Najprej je sporen *obseg kratenja državljskih in občanskih pravic verujočim* v praksi. Nekateri to omejujejo na posamične primere, ki ne izstopajo in ne odstopajo od povprečnega odstopanja kratenja katerihkoli pravic. Šlo naj bi za, tako rekoč, normalno neskladje med deklariranim in stvarnim. Naši podatki govorijo v korist tistih, ki štejemo, da je obseg sorazmerno množičen in ni primerljiv z nekakšnim povprečjem. Drugo sporno razsežje pa zadeva razlage, vzroke, zaradi katerih prihaja do tega pojava. Nekateri (videli smo, da mednje sodi večina političnih delavcev, ki so doslej javno komentirali to vprašanje) menijo, da je to predvsem posledica sektaškega, ozkosrčnega ravnanja posameznikov, ki še niso doumeli, da vernost ljudi sama po sebi še ni negativna oznaka občanov. So na nek način zaostali oziroma so dostikrat k napačnemu

ravnanju naravnost izzvani s klerikalnimi izpadi duhovnikov in vernikov. Sam menim, to sem v tej študiji že izrecno poudaril, da sorazmerno množično obnavljanje in ponavljanje ravnanj zapostavljanja verujočih povzročča širše pojmovani družbenopolitični sistem oziroma nekatere njegove ustanove. Naj omenim samo glavne, po mojem osebnem mnenju, sporne ureditve (aranžmaje) in ustanove, ki postajajo očitne tudi v slovenskih razmerah. Ni sporna vodilna vloga Zveze komunistov v javnem in družbenem življenju, saj je le-ta logična posledica zgodovinske zasluge te partije za zmagovito vojno in prevzema odgovornosti za graditev socialistične samoupravne družbe. Sporne so nekatere druge stvari. Najprej: *načini ohranjanja* te vodilne vloge, če ne obstaja zaradi množične podpore prebivalstva, zaradi najboljših alternativ za razvoj zamisli pravične družbe in če je njeno vzdrževanje oprto predvsem na silo oziroma represivne mehanizme zaradi vzdrževanja pozicije, da je samo ona (partija) v posesti absolutne resnice. V obdobju zlitja partije in države, vzdrževanja in zadrževanja popolne identitete med partijskim in državnim vodstvom v ožjem in širšem obsegu (od ravni federacije do občine) je vodilna vloga ZK dejansko pomenila privilegiran družbeni položaj partije kot celote, pa tudi komunistov kot posameznikov, ker so imeli avtomatično prednost za pridobivanje vlog in položajev, ki so pomenili tudi obilno razpolaganje z družbeno močjo. Po prelomu s kominformom leta 1948 in še posebej po VII. kongresu ZKJ leta 1957 je bilo to zlitje partije in države načelno razrešeno v korist ločitve, ki naj bi zvezo in članstvo v njej faktično deprivilegiralo. Sporna je nadalje programska-statutarna določba o nereligioznosti kot pogoju za članstvo v ZK, kot da bi to bila ključna lastnost za ohranitev identitete komunista. To praktično pomeni, da verujoči občan lahko v celoti sprejema program izgradnje socialistične družbe ali celo program ZK (razen tistega dela o religiji), pa v ZK ne more. Ob predpostavki, da ima program graditve samoupravne socialistične družbe pri nas množično podporo, ima potemtakem pravico in dolžnost do vodilne vloge samo tisti del socialistično usmerjenega prebivalstva, ki je neveren in se vključuje v ZK. Ob predpostavki, da je velika večina ljudi za socializem, objektivno izpada nereligioznost kot ključni identifikacijski simbol komunistov. Četudi v današnjih razmerah članstvo v ZK ne bi bilo povezano z nikakršnimi prednostmi, je izjemno problematično (psihološko, sociološko in politično) ta identifikacijski simbol poudariti kot ključni. Ob upoštevanju dejanskih razmer pa je povsem razumljivo, da verni doživljajo to ureditev kot kratenje njihovih občanskih pravic zaradi vernosti. V tem pogledu moram smiselno ponovno pritegniti nadškofu dr. A. Šuštarju, ko pravi: »Gre torej za načelno vprašanje vernih in Zveze komunistov. Pri nas ima ZK vodilno in nekako privilegirano vlogo. Za nekatera mesta in službe je članstvo naravnost pogoj. Člani ZK pa ne smejo in ne morejo biti verni. Tako si torej vsak preprost človek lahko na prste zračuna, kakšne so posledice, da je odsotnost vernih v nekaterih družbenih strukturah in organih tako velika . . . Članstvo ali nečlanstvo v ZK ne bi smelo imeti nobenih posledic v družbi, v kateri smo vsi enakopravni.«²² Sporna pa je tudi programska določba ZK, da se religija poraja in ohranja iz materialne in duhovne zaostalosti. Ne le zato, ker se ta formulacija navezuje na tradicionalno dogmatično marksistično učenje o religiji kot zaostali zavesti in njeni smrti v komunizmu ter zato ker je to v nasprotju z znanimi dosežki znanosti o religiji, marveč tudi zato, ker mora ponižujoče učinkovati na verne. Tudi tukaj moram opozoriti na smiselnost ugovorov dr. A. Šuštarja:

²² Dolenjski list, leto XXXVII, št. 3 (1901), 16. 1. 1986, Novo mesto.

»Ne gre pa samo za dejansko navzočnost vernih v ZK in raznih organih naše družbe, temveč tudi za pravično ocenjevanje in presojanje vernih. Očitki, da se religija poraja in ohranja iz materialne in duhovne zaostalosti v določenih pogojih, kot je še vedno rečeno v uradnem programu ZK, so za verne žaljivi, so proti duhu enakopravnosti in svobode.«²³ Ne gre le za to, ali in koliko so verniki sploh seznanjeni s temi opredelitvami (čeprav zaradi javnih razprav in dialoga o tem v zadnjem času tudi te informiranosti ne smemo podceniti) in se zato počutijo bolj ali manj prizadeti, užaljeni. Gre tudi za to, da te formulacije ustvarjajo v komunistih določena prepričanja, mentaliteto in gledanja na verujoče kot na nekako zaostale ljudi ter zato manj zaupne, bolj vprašljive. Ni treba opozoriti, da določena mentaliteta vpliva tudi na obrazce dejanskega vedenja. Vsaj to bi morali navesti v premišljanju vodilne vloge ZK in ob tem opozoriti tudi na kumulativne učinke vseh treh spornih razsežij, ki jih omenjam, na razpoloženje in počutje komunistov in interakcij med obema skupinama, ki na tej osnovi nastajajo.

Kot ne bi mogla biti ob določenih izpolnjenih pogojih sporna vodilna vloga Zveze komunistov in učinek te koncepcije na občanski in državljanski položaj vernikov, velja enako tudi za Socialistično zvezo delovnega ljudstva, Zvezo socialistične mladine Jugoslavije in Zvezo sindikatov, če omenim le tri pomembnejše in po moči vsaj teoretično največje družbenopolitične organizacije pri nas. Vse tri so deklarativno zasnovane kot odprte in dostopne vsem občanom tudi ne glede na (ne)verska prepričanja in z opredeljenimi področji in cilji svojega delovanja. V teh pogledih bi potemtakem ne moglo biti ovir in sporov v povsem legitimnem in enakopravnem vključevanju vernikov v njihove aktivnosti. Pa vendarle stvari niso razjasnjene do kraja niti teoretično, še manj pa praktično. Če ostanem pri SZDL (mogoče je namreč vse zaključke analogno prenesti tudi na mladinsko in sindikalno organizacijo), potem moram opozoriti na kritične opombe, ki sem jih glede te vseljudske in najbolj množične organizacije že predstavil v študiji leta 1983.²⁴ Ključna ugotovitev te kritične analize, pri kateri ostajam, zadeva dejanski status SZDL. Gre za vprašanje, ali in koliko je ta organizacija v resnici samostojen politični subjekt v odnosu do ZK. Tega ni mogoče dokazati in je, za drugačno oceno mnogo več argumentov.²⁵ Če to drži, potem stalno ponavljajoče se geslo, da se verniki lahko vključujejo v SZDL, izgubi svoj pomen, ki mu ga hočejo dati. Svobodno vključevanje vernikov ni sporno. Sporno je, ali to vključevanje ob vodilni vlogi ZK, kakršna je v resnici in ne teoretično, lahko omogoči enakopraven položaj in enake promocijske možnosti vernikov v političnem sistemu kot takem v smislu, kot je to formuliral tudi dr. A. Šuštar: »Gre za vprašanje o navzočnosti vernih na vseh ravneh, v vseh organih in na vseh mestih v naši družbi, o resnični in popolni enakopravnosti.«²⁶

6. Razpotja

V rubriki s tem imenom so v dnevniku Delo nedavno objavili serijsko razmišljanje Tita Vidmarja (Sobotna priloga, 21. marca 1987, str. 28) z naslovom Verujoči in drugačni. V njem se zavzema »za nekoliko rahločutnejši odnos do

²³ Prav tam.

²⁴ Op. cit. 8.

²⁵ Te argumente sem podrobno obrazložil v študiji leta 1983, op. cit. 8.

²⁶ Op. cit. 22.

neverujočih in za to, da bi jih krstili kako drugače, se pravi tako, da bi se nekoliko bolje prilegalo individualni in družbeni funkciji njihovega mišljenja«. Moram reči, da bi v tej njegovi osnovni pobudi sami po sebi lahko videli tudi umestno človeško prizadetost, ki se zavzema za sodobno pojmovanje verske svobode. Ta namreč ne vključuje le človeške pravice do svobodne izbire religioznega verovanja in prakticiranja, marveč tudi do svobodne opredelitve za nereligiozno verovanje in prakticiranje. Toda razlogi in argumenti, na katere se pri tem T. Vidmar opira, so, milo rečeno, nekoliko čudaški, na svoj način presenetljivi in v končni posledici razkrivajo tudi določen politični cinizem. Njegov spis je doživel utemeljena reagiranja na straneh naslednjih sobotnih prilog, ki jih ne bom obnavljal ali celo ponavljal. Dodal bi samo dvoje ob njegovem predlogu, da bi opustili delitev ljudi na verujoče in neverujoče in jo nadomestili z mislečimi in verujočimi. Najpreje začudenje nad Vidmarjevo človeško oholostjo, ki ne razkriva samo ozkosrčnost preživelega prosvetljenstva, cepljenega s slovensko predvojno »antifarško« držo, marveč tudi realno možnost obnove protihumanističnega zapostavljanja in uničevanja drugače mislečih od uradne ideologije, ki je v slovenski zgodovini povzročila toliko zla. T. Vidmar bi namreč moral vedeti, da so »včerajšnji inkvizitorji« nastopali v različnih obdobjih pod različnimi zastavami, ideologijami, grožnjami in obljubami, da jih je bilo kratkomalo več vrst.

Z delitvijo na misleče (neverujoče) in verujoče (nemisleče) predlagatelj hote ali nehotе formulira tudi apel k miselni inkviziciji v imenu in zaradi »zmage razuma«. Preseneča pa me tudi avtorjeva naglušnost za kakršnokoli sociološko analizo vsaj v smislu zaznave pomena časa in prostora za presojo kateregakoli preteklega fenomena pa tudi za presojo učinkov kakršnekoli (četudi le miselne) strukturalne reforme. Res je, da je slovenska beseda beseda neverujoči ali nevernik (brezbožnik) dolgo časa nosila v sebi negativni pomen, saj je označevala človeka, ki ga tradicionalna cerkev ni le zametovala in obsojala, marveč je imel zaradi tega tudi vsakršne socialne in politične posledice za svojega življenja. Po smrti pa so ga v ekstremnih primerih pokopali izven pokopališkega zidu. Vendar pa so se v tem pogledu po drugem vatikanskem koncilu stvari spremenile. So splošno znane spremembe, ki jih samo zaradi T. Vidmarja in podobnih ne bom obnavljal. Vidmar pa bi že moral vedeti, da je boljševisko-stalinistična praksa stvari samo obrnila in poglej je dobila beseda verujoči ali vernik negativni prizvok. Tako je bilo nekaj let tudi pri nas. Po šestdesetih letih pa so se reči obojestransko obrnile na bolje in tako besedni par verujoči–neverujoči v zavesti ljudi, razen v nekaterih razgretih glavah praviloma ne deluje več stigmatizirajoče tako z ene, kot z druge strani. O tem ne nazadnje pričujejo tudi podatki iz empiričnih socioloških raziskav. Tako samo primeroma povzemam iz raziskav *srednješolcev* v Ljubljani (1980) in v Sloveniji (1981), da jih na vprašanje: »Je veren človek po tvojem mnenju ravno tako dober član socialistične samoupravne družbe kot neveren?« kar 79–80% odgovarja v različnih inačicah pritrdilno in le 8% je takšnih, ki mislijo, da ga vera pri tem ovira ali pa da sploh ne more biti dober član. Iz istih raziskav navajam še podatke o odgovorih na vprašanje »Kaj sodiš, kakšen je odnos med človekovim verskim prepričanjem ter njegovo moralnostjo, etično vrednostjo, ki jo ima. S katerim od naslednjih mnenj soglašas?«

v %	Ljubljana 1980	Slovenija 1981
1. le človek, ki <i>ni</i> religiozen je lahko resnično etičen, visoko moralen človek. Religija izključuje resnično moralnost	3	3
2. religija človeka do neke mere moralno vendarle <i>siro-maši</i> , vernik je moralno manj svoboden, manj bogat človek	16	17
3. človekov odnos do religije <i>nima</i> nobenega pomembnejšega <i>vpliva</i> na njegovo moralno vrednost	47	50
4. religija človeka do neke mere vendarle moralno <i>bogati</i> , mu daje večjo etično vrednost	27	24
5. le religija lahko človeku zagotovi pravo morano vrednost. Človek brez religije je etično okrnjen	2	3

Imamo tudi podatke iz raziskav slovenskega javnega mnenja. Leta 1984 je kar 94,5% vprašanih tako ali drugače menilo, da je veren človek lahko prav tako dober član socialistične samoupravne družbe kot neveren. Le 1,2% jih je odgovorilo *nikalno*. V letih 1972, 1975/76 in 1984 pa smo vpraševali o razmerju med (ne)religioznostjo in človekovo moralnostjo (poštenostjo). Distribucija odgovorov je bila naslednja:

v %	1972	75/76	1984
1 – nereligiozen človek ne more biti pošten	1,2	1,3	1,2
2 – pošten je lahko tudi nereligiozen človek, vendar je lažje biti pošten, če si religiozen	8,8	7,8	9,6
3 – človekova poštenost ni odvisna od tega, če je religiozen ali nereligiozen	76,7	80,6	77,3
4 – pošten je lahko tudi religiozen človek, vendar je lažje biti pošten, če si religiozen	4,4	3,7	2,0
5 – religiozen človek ne more biti pošten	1,1	1,2	0,3
6 – ne morem se odločiti, ne vem	7,8	5,2	9,6

Vse te podatke sem navedel najpreje zato, da bi z njimi dokazal velike spremembe v zavesti prebivalcev Slovenije, pa tudi tezo o moralnopolitično nevtralnem *pomenu*, ki ga ima v tej zavesti besedni par verujoči (religiozni) in neverujoči (nereligiozni). Pa tudi zato, da bi z njimi že dodatno osvetlil smiselnost resnih premislekov, ki so potrebni v prečiščevanju razlag o pomenu središčne teme, o kateri v tem eseju razpravljam.

Nedavno tega so mi sodelujoči na srečanju na teološki fakulteti v Mariboru (razprava je bila na temo sodobna družba in verska svoboda) postavili tudi vprašanje, kako bi bilo mogoče spremeniti sedanjo podobo o sodelovanju vernih ljudi v socialnem in političnem življenju. Ugotovili smo namreč, da je to sodelovanje na nižjih ravneh zgledno. Kolikor bolj pa gremo proti vrhu hierarhične lestvice političnih in družbenih položajev, manj je verujočih. Odgovoril sem, da bi bil popoln nesmisel urejati razmere tako, da bi določali sorazmerne deleže verujočih

in neverujočih in jih nato umeščali na lestvico družbenopolitičnih položajev. Končno pa bi morali enkrat za vselej sprejeti kot temeljni kriterij za družbeno in politično napredovanje *strokovnost, znanje* in na njiju temelječo sposobnost človeka za to ali ono mesto. Moramo namreč predpostavljati, da so ljudje, ki živijo v naši deželi v temelju vendarle privrženi načrtu graditve pravične socialistične družbe in zato ni potrebno vedno znova za vsakogar posebej ugotavljati t. i. »moralnopolitičnih kvalifikacij«, pod kakršnimkoli že imenom se pojavljajo. Vsaka strokovnost in s tem tudi poklic itak vključuje tudi etična pravila in kriterije stroke oz. poklica, kar bi ob polni uresničitvi samoupravne demokratične politike prišlo povsem do izraza. Tako bi se kritizirana podoba sama po sebi spremenila.

Problem storitev v pravnem sistemu GATT

(največji izziv novega kroga multilateralnih trgovinskih pogajanj)

Uvod

Vprašanje mednarodnopravnega urejanja trgovine s storitvami je v zadnjih letih postalo eno pomembnih vprašanj GATT. Pobudo za obravnavo tega vprašanja so dale leta 1982 ZDA in dosegle, da je ministrska konferenca pogodbenih strank istega leta sprejela sklep, s katerim je priporočila pogodbenim strankam, ki imajo interes za to, da »nacionalno proučijo« vprašanja na tem področju in da medsebojno izmenjajo informacije o tem – tudi preko GATT. Leta 1984 naj bi pogodbene stranke na tej podlagi obravnavale vprašanje, ali je na tem področju potrebna in zaželena mednarodna akcija.¹

V naslednjih letih je bilo izdelanih več študij na temo storitev,² leta 1984 pa je konferenca pogodbenih strank sprejela sklep, naj njen predsednik organizira izmenjavo informacij ob ustrezni organizacijski in tehnični pomoči sekretariata GATT.³ Leta 1985 je bilo organiziranih osem sestankov za razpravo o tej problematiki,⁴ konferenca pogodbenih strank pa je konec leta 1985 sklenila, naj se razprava nadaljuje in naj se pripravijo priporočila za »naslednje zasedanje pogodbenih strank«.⁵ Po teh konzultacijah so bile poleg »nacionalnih študij« predložene tudi študije nekaj mednarodnih organizacij.⁶ Omenjeni podatki odkrivajo pomembno značilnost: ZDA so namreč sprožile v GATT vprašanje mednarodnopravnega urejanja storitev, zlasti trgovine s storitvami, kot eno poglobitvenih usmeritev bodočega razvoja GATT. Pri tem so naletele na mlačen odziv pri preostalih razvitih državah in na nasprotovanje dežel v razvoju. Slednje so sprejele predlog ZDA z nezaupanjem, saj je: 1. daleč od prioritet držav v razvoju, ki se zavzemajo zlasti za odpravljanje protekcionizma v mednarodni blagovni menjavi in za boljši pristop k tržiščem, in 2. področje storitev je pomemben vidik oblikovanja lastnega razvoja, multilateralno urejanje pa potencialna nevarnost za neodvisen razvoj.⁷

Kompromis, ki je iz tega konflikta nastal, se je najprej izrazil v sklepih pogodbenih strank, ki so v dosedanjih fazah (1982–1985) dejavnost usmerjale v

¹ BISD, 29th Supplement (1983), str. 21.

² Pregledali smo študije Kanade, Danske, EGS, Finske, ZR Nemčije, Švedske, Velike Britanije, ZDA in Belgije. Svoje nacionalne študije so za razpravo v GATT predložile Italija, Japonska, Nizozemska, Norveška, Avstralija in Francija. Na podlagi študij je sekretariat GATT pripravil analitični povzetek – doc. GATT/MDF/7 and Rev. 1 and Rev. 2. Prikaz komentarjev mednarodnih organizacij vsebovan v doc. GATT/MDF/17 and Add., 1, 2 and 3.

Pregledali smo tudi študijo »Uslužni sektor u privredi SFR Jugoslavije i moguće implikacije međunarodnog regulisanja trgovine uslugama na razvoj tog sektora u Jugoslaviji« (1985), ki sta jo izdelala Ekonomski inštitut Zagreb in Inštitut za spoljno trgovino Beograd. Elaborat naj bi služil tudi kot podlaga za pripravo jugoslovanske nacionalne študije za GATT.

³ BISD, 31st Supplement (1985), str. 15.

⁴ BISD, 32nd Supplement (1986), str. 72.

⁵ Ibidem, str. 13, 14.

⁶ Doc. GATT/MDF 17 and Add., 1, 2 and 3.

⁷ Analiza stališč držav v razvoju in poskus dokazati, da je multilateralna ureditev pravzaprav v njihovem interesu v A. F. Ewing, Why Freer Trade in Services is in the Interest of Developing Countries, *Journal of World Trade Law*, Vol. 19, No. 2 March-April 1985, str. 147–170.

»izmenjavo informacij«, »nacionalne študije« in »konzultacije«, kar ne prejudicira končnega izida. Tudi sklep iz leta 1985 je dvoumen, saj ne pove, ali naj bodo storitve sestavni del novega kroga multilateralnih pogajanj, o čemer je bil na isti konferenci sprejet poseben sklep. Ta previdnost je izraz nasprotujočih si stališč, ki so pri sprejemanju sklepa označevala razpravo o mednarodnopravnem urejanju trgovine s storitvami.

Pomembno je, da je ministrska konferenca pogodbenih strank GATT na konferenci od 15.–20. septembra 1986 v Puntí del Este (Urugvaj) sprejela sklep, s katerim je bila tematika mednarodnopravnega urejanja storitev uvrščena na dnevni red novega kroga multilateralnih pogajanj, ki se začenjajo v letu 1987, in ki naj bi trajala štiri leta.⁸

Kljub različnim stališčem, ocenam in ideološkim obravnavam je treba ugotoviti, da so storitve pomemben del nacionalnih gospodarstev. Delež storitev v bruto nacionalnem proizvodu pa se je v letu 1979 gibal pod približno 40% v državah v razvoju do 67% v razvitih državah tržnega gospodarstva.⁹ Pomemben del storitev je predmet mednarodne menjave, katere dinamika ne zaostaja za dinamiko blagovne menjave.¹⁰ Te ugotovitve zadoščajo za trditev, da je vprašanje multilateralnega urejanja trgovine s storitvami ekonomsko upravičeno. Odprto pa ostaja vprašanje, katere storitve naj sodijo k multilateralnemu urejanju in kakšna mednarodnopravno opredeljena ureditev naj bi bila najustreznejša. Dosedanje razprave v GATT,¹¹ študije UNCTAD¹² in članki v strokovni literaturi osvetlujejo te probleme. V nadaljevanju bomo poskušali predstaviti njihove poglobitve in mednarodnopravne relevantne vidike.

1. Definicija storitev

Pojem storitev je po svoji naravi nejasen in se nanaša na raznovrstne tipe gospodarskih in drugih dejavnosti. Pravne ureditve teh dejavnosti so temu ustrezno raznovrstne. V takem položaju se je nemogoče izogniti vprašanju definicije, ki bo omogočila konceptualizacijo razprave (vedeti je treba, o čem se pravzaprav razpravlja) in kasnejšega morebitnega multilateralnega urejanja mednarodne menjave na tem področju.

Ta opozorila niso odveč in jih ni mogoče odpraviti s trditvijo »in iure omnis definitio periculoso est«. Ta standardna resnica velja za primere, ko je družbeni pojav, ki je pravno urejen, v praksi dovolj znan, in ko obstajajo skupne predstave o njegovih poglobitvenih značilnostih, predstave, ki bi jih abstraktna definicija lahko zameglila. Nasprotno pa ta trditev ne more veljati za pojave, ki so notranje heterogeni in imenovani s splošnim izrazom, ki pravzaprav ne pove mnogo o njihovih skupnih ekonomskih in pravnih značilnostih. Definicija pojma storitve je za multilateralna trgovinska pogajanja torej nujna.

V literaturi je problem definicije pojma storitve obravnavan na dva načina. Prvi je ekonomski. V pojem storitev se nasplošno uvrščajo vse ekonomske dejavnosti,

⁸ Doc. GATT/1396, 25. september 1986, str. 11. Navzlic formalni ločenosti pogajanj o blagovni menjavi in menjavi na področju storitev je treba upoštevati, da so s to deklaracijo storitve postale del »pogajalske mase« za pogajanje v GATT.

⁹ A. F. Ewing, op. cit., str. 149.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Poročilo o treh razpravah v BISD, 32nd Supplement (1986), str. 70–80.

¹² Doc. TD/B/1008, August 1984, gl. tudi članke v Trade and Development No. 5, 1984.

ki niso industrija, rudarstvo ali kmetijstvo.¹³ Tej splošni in negativni definiciji (ki poskuša opredeliti storitve s tistim, kar niso storitve) se ponavadi dodajajo spiski primerov, ki razvrščajo storitve po določenih opisih – to je po načinu proizvodnje ali načinu prodaje.¹⁴

Definicije kombinirajo splošno opredelitev z naštevanjem splošnih storitvenih dejavnosti – glede na način proizvodnje in prodaje so opazne razlike. V literaturi, ki obravnava storitve z ekonomskega stališča (tj. pretežno glede na način proizvodnje in ekonomski pomen storitev v mednarodnem gospodarstvu), so te razlike manjše. Med storitve, ki so ekonomsko pomembne s stališča mednarodne trgovine, se prištevajo zlasti (četudi ne samo) naslednje kategorije:¹⁵

- telekomunikacije, obdelava podatkov ter informatika,
- bančniške in druge finančne aktivnosti,
- zavarovalništvo,
- transport (zlasti pomorsko ladjarstvo in civilno letalstvo),
- gradbeništvo oziroma inženiring,
- ekonomska propaganda (advertising),
- filmska in televizijska proizvodnja,
- »franchising«,
- poklicne storitve (npr. pravne, medicinske, računovodske itd.),
- turizem,
- izobraževanje.

V primerjavi s splošnimi ekonomsko-teoretskimi definicijami pa so težave veliko večje, ko želimo opredeliti storitev po ekonomski praksi držav in zlasti njihovi pravni ureditvi. Te razlike se izražajo npr. v različnih statističnih metodologijah prikazovanja storitvene dejavnosti in v nerazdružljivosti določenih storitvenih in določenih proizvodnih dejavnostih oziroma določenih skupin teh dejavnosti. Končno so velike razlike tudi v pravnem položaju različnih tipov storitev v različnih državah, odvisno o družbenoekonomski ureditvi, od tega, ali se določene storitve (deloma ali v celoti) uvrščajo med zasebne ali javne storitve oziroma od tega, ali se obravnavajo kot »gospodarske« ali »negospodarske« dejavnosti. Te razlike so očitne v nacionalnih študijah, pripravljenih za razpravo v GATT in poteku razprave same.¹⁶

Pri poudarjanju problema definicije je v mednarodnih razpravah običajno izraženo določeno nasprotovanje – če že ne razpravljanju, pa vsaj mednarodnopravnemu urejanju določene problematike. Po drugi strani pa je verjetno točna tudi ocena, da definicija pojma izraža tudi opredelitev cilja mednarodne razprave. Dandanes soglasja o cilju razprave o mednarodnopravnem urejanju (liberalizaciji) menjave storitev še ni, zato ne sme presenečati, da ni sprejeta definicija predmeta razprave. Ravno zato pa je pomembno upoštevati definicijo pojma »storitve«, kot jo uporabljajo pobudniki razprave. V nadalnjevanju povzemamo definicijo iz študije ZDA, države, ki je razpravo spodbudila, in Velike Britanije, ki je predložila (po naših informacijah) najširši spisek storitev, ki naj bi jih obravnavala mednarodna pogajanja. Študija ZDA vsebuje več prilog, z več kategorijami

¹³ Steve F. Benz, *Trade Liberalisation and the Global Service Economy*, JWTL, Vol. 19., No. 2, March-April 1985, str. 96.

¹⁴ BISD, 32nd Supplement (1986), str. 75.

¹⁵ S. F. Benz, op. cit., str. 96.

¹⁶ BISD, 32nd Supplement, str. 75.

storitev in prikazom možnih pristopov v aplikaciji novih pravil GATT nanje. Predstavljene so naslednje kategorije storitev:¹⁷

- a) telekomunikacije, obdelava podatkov ter informatika;
- b) inženiring, gradbeništvo in z njim povezane svetovalne dejavnosti;
- c) pomorske storitve;
- d) bančništvo in z njim povezane bančne storitve;
- e) zavarovalniške storitve;
- f) profesionalne storitve;
- g) ekonomskopropagandne storitve (advertising);
- h) filmske storitve;
- i) potovalne in turistične storitve;
- j) »franchising«;
- k) hotelske storitve;
- l) zračno prevoznništvo.

Britanska študija vsebuje (v poglavju D) obsežen splošni pregled storitvenih dejavnosti v Veliki Britaniji in v mednarodni trgovini in prikaz »devetnajstih sektorjev storitev«:¹⁸ računovodstvo; reklamne agencije; bančništvo; »building societies« (organizacije, ki združujejo sredstva članov za kreditiranje stanovanjske graditve); civilno letalstvo; borzno posredovanje in trgovanje (London je pomembno borzno središče); računalniške storitve; gradbeniške in z njimi povezane svetovalne storitve; distribucijske storitve (sem spadajo tudi špediterske in nekatere druge dejavnosti); izobraževalne storitve; film in televizija; »franchising«; zavarovalništvo; pravne storitve; medicinske storitve; ladjarske storitve; borzne storitve (»stock exchange«); telekomunikacijske in poštno storitve ter potovalne in turistične storitve.

Obširni britanski spisek je še posebno zanimiv z vidika ocene, podane v britanski študiji, da so ti problemi na vseh teh področjih podobni in da naj bi bile storitve mednarodno-pravno obravnavane kot celota in ne po posameznih področjih. Pri tem je po britanskem stališču posebno nujno pazljivo proučiti možnosti za uporabo veljavnih mednarodnih pravil blagovne menjave tudi pri storitvah.¹⁹

2. *Konceptualizacija mednarodne razprave*

V položaju, za katerega je značilen neobstoj širše sprejete definicije predmeta pogajanj, kar izraža tudi neobstoj soglasja o cilju pogajanj, je posebno pomembno vprašanje konceptualizacije mednarodne razprave oziroma identifikacije ključnih problemov, ki naj jih razprava poskuša rešiti, da bi lahko postopoma selekcionirala vprašanja, s katerimi je možno približevanje stališč in uspešnost pogajanj. Problemi so politični, ekonomski in pravni. Vse razsežnosti se v poglobitvenih vprašanjih prepletajo. Kot kažejo dosedanje razprave v GATT, študija UNCTAD in literatura, je ključne probleme mogoče opredeliti v naslednjih šestih točkah.

a) *Vloga storitev v rasti in razvoju*: to temeljno ekonomsko in politično vprašanje je različno interpretirano. Četudi je to predvsem ekonomski problem z izrazito političnimi razsežnostmi, pa je vsaj en vidik relevanten s stališča oblikovanja pravnih pravil. Študija UNCTAD opozarja, da nekdanja konvencionalna

¹⁷ Študija ZDA, povzetek gl. tudi v študiji UNCTAD, doc. TD/B/1008/Rev. I, str. 75-77.

¹⁸ Študija Velike Britanije (para. 9-72), povzetek tudi v študiji UNCTAD.

¹⁹ Ibidem, para. 96, str. 19.

teorija o rasti storitvenega področja kot posledice razvoja ne ustreza več. »V mnogih primerih razvoj terciarne proizvodnje ni nujno rezultat rasti, temveč eden od osnovnih pogojev za rast – npr. učinkovit in dobro voden bančni sistem, transportni sistem, zavarovalništvo, telekomunikacijsko omrežje in javna uprava so nepogrešljivi za rast in razvoj. Tehnološka revolucija, posebej v primeru telematike in njene posledice – zlasti povečana tržnost (tradeability) in internacionalizacija storitev imajo ekonomske in politične implikacije.«²⁰ Pomen storitev seveda ni v vseh državah niti enak niti enako dojet. Od dojemanja vloge storitev kot pogoja in ne posledice ekonomskega razvoja bo deloma odvisna uspešnost mednarodnih pogajanj o storitvah.

b) Če sprejmemo predpostavko, da so storitve nujen pogoj razvoja in ne le njegova posledica, je treba odgovoriti na vprašanje, *kakšna je vloga mednarodno pravne liberalizacije menjave storitev za tako krepitev storitvenega področja, ki bo ustrezala razvoju določenega narodnega gospodarstva in družbe*. Na to vprašanje je možno dati poljubno število različnih odgovorov v razponu med naslednjima dvema skrajnostima: 1. sleherna liberalizacija trgovine s storitvami koristi razvoju in 2. sleherna liberalizacija trgovine s storitvami škoduje samostojnosti države in njenemu avtohtonemu razvoju.

Medtem ko so razvite države, predlagateljice pogajanj o liberalizaciji mednarodne trgovine s storitvami, bliže prvi skrajnosti v svojih razlagah, je večina držav v razvoju bliže drugemu od omenjenih skrajnosti. Pristaši liberalizacije poudarjajo, da bi ta državam v razvoju prinesla koristi v obliki cenenege tehnološkega inputa (zlasti v informatiki itd.) in da bi komparativne prednosti držav v razvoju v tem procesu nadalje evoluirale. To hipotezo naj bi potrjevali uspehi Južne Koreje, Hong Konga, Singapura, Indije in Pakistana, ki so po teh trditvah postali pomembni izvozniki storitev.²¹

Nasprotniki sedanjih predlogov o liberalizaciji opozarjajo zlasti na problem novih oblik podrejanja, tehnološki imperializem, itd. Pri tem opozarjajo na vlogo transnacionalnih korporacij, ki ogrožajo avtohtoni razvoj držav v razvoju.²²

Pri obeh mnenjih je močan ideološki element in potrebno bi bilo še veliko raziskovalnega dela in razprav, preden bodo možni prepričljivi odgovori. Jasno je tudi, da taki odgovori ne morejo biti enaki za vse države (izvoznice in uvoznice storitev), saj so njihove družbene ureditve, razvojne prioritete in specifične težave njihovih nacionalnih ekonomij zelo različne.²³

Kljub vsem tem pomislekom pa moramo pritrditi jugoslovanski študij, ki za razvoj jugoslovanskega gospodarstva poudarja, da »... je na nekaterih področjih storitev nujno odpreti tržišče za tuje ponudnike storitev. To je način, da se uvede več elementov trga v poslovanje oziroma, da se korigirajo preseženi koncepti organizacije in delovne tehnologije, postavljenih standardov in delovnih norm, kar lahko privede le do povečanja produktivnosti, učinkovitosti in konkurenčnosti.«²⁴

²⁰ Doc. TD/B/1008/Rev. 1, str. vi, para (xi).

²¹ A. F. Ewing, op. cit., str. 155, 156.

²² F. F. Clairmante and J. H. Cavanagh, *Transnational Corporations and Services: The final frontier, Trade and Development*, No. 5, 1984, str. 215 in naprej.

²³ Zanimiv je poudarek v finski nacionalni študiji, poslani sekretariatu GATT, da je treba posvetiti posebno pozornost zagotovitvi pristopa na mednarodno tržišče storitev za male države. Pri tem avtorji študije menijo, da je s stališča interesov malih držav globalni pristop »k liberalizaciji mednarodne menjave na področju storitev ustrežnejši od bilateralnega«. (Gl. Suomen raportti GATT – Järjestölle palvelevien ulkomaankaupasta, 17. 10. 1984, str. 29).

²⁴ Uslužni sektor u privredi SFR Jugoslavije i moguće implikacije međunarodnog regulisanja trgovine uslugama na razvoj tog sektora u Jugoslaviji, str. 70.

Hipotetično lahko ugotovimo, da bi bila za mnoge države v razvoju, vključno z Jugoslavijo, določena liberalizacija pri storitvah koristna s stališča razvoja.

c) Poseben problem je vprašanje, ali *mednarodni pretoki (transferi) pri storitvah ustrezajo pojmu »trgovina«* in ali je – glede na to – možno pravno urejanje teh pretokov po poglavitnih pravilih mednarodne trgovine? Mednarodni storitveni posli niso vedno iste pravne narave kot posli trgovine z blagom. Pojem mednarodne trgovine oziroma poslov (transakcij) pri storitvah opredeljuje poročilo GATT o storitvah kot ». . . gibanje storitev preko meja ali zagotavljanje storitev preko filial ali podjetij, ustanovljenih na tujih tržiščih, ali preko tujega osebja, ki začasno deluje na uvoznem tržišču.«²⁵ Četudi tej opredelitvi morda manjka akademska jasnost in je zaradi pogajanj v poročilu označena le kot nekaj, kar je mogoče povzeti iz nacionalnih študij, pa vendar kaže na pomembno pravno posebnost mednarodnih storitvenih poslov. V primerjavi z blagovno menjavo (trgovino) mednarodni storitveni posli pogosto zahtevajo ustanovitev posebnih gospodarskih subjektov (filial, podjetij), v državi, ki storitve uvaža. Tako se trgovina s storitvami povezuje s pojmom investicij, ustanavljanjem sedeža v tujini in gibanji zasebnega kapitala. Seveda so razlike glede na naravno storitev – bančne storitve zahtevajo drugačen tip statusnega organiziranja v državi uvoznici kot npr. transportne storitve. Pravne ureditve držav pri ustanavljanju tujih podjetij ter investiranja na njihovem ozemlju se razlikujejo, pa tudi tiste države, ki dovoljujejo ustanavljanje tujih podjetij s storitveno dejavnostjo, izpostavljajo taka podjetja raznim omejitvam, kot so npr. omejitve glede repatriacije dobička in kapitala, omejitve glede predpisanega deleža lastništva oziroma kontrole, omejitve glede zaposlovanja tujega osebja, davčna bremena in zaščita pravic industrijske lastnine, ki ni vedno takšna, ki bi ustrezala interesom izvoznikov storitev.²⁶

Problem razločevanja trgovinskih in investicijskih vidikov mednarodnih storitvenih poslov je po ugotovitvah študije UNCTAD eden resnih problemov, ki otežuje konceptualno vključitev storitev v pravni okvir trgovine.²⁷ Nadaljnja proučevanja in razprave bodo pokazale, ali je ta problem rešljiv tudi globalno.²⁸

d) *Razlogi javnega interesa večinoma odločilno vplivajo na urejanje pravnega položaja storitev.* Storitve so eden ključnih področij odločilnega pomena.²⁹ Nekatere storitve (npr. telekomunikacije) so v mnogih državah organizirane kot javne službe in nad njimi ima država monopol. Razlogi nacionalne varnosti igrajo na teh področjih odločilno vlogo. Na področjih, kot je npr. bančništvo, je vloga držav v mnogih primerih odločilna, saj je to področje tesno povezano s skupnim plačilno-bilančnim položajem države in razvojem nasploh. Poleg razlogov nacionalne varnosti, razvojne samostojnosti, kulturnih vrednot itd. je strogost javne ureditve pogosto motivirana tudi z razlogi zaščite uporabnikov. Nekatere storitve pa tudi uživajo posebni in subvencionirani položaj in dobivajo sredstva iz javnih virov (javni transport). Vnašanje tržnega mehanizma in zlasti izenačevanje domačih dobaviteljev storitev s tujimi je na mnogih področjih torej onemogočeno, kar otežuje tudi razpravo GATT o tej problematiki in zmanjšuje možnost za splošne multilateralne ureditve na teh področjih. Odprto ostaja vprašanje, »ali naj se

²⁵ IBID, 32nd Supplement (1986), str. 77.

²⁶ S. F. Benz, op. cit., str. 101, 102.

²⁷ Doc. TD/B/1008/Rev. 1, str. vii, para xix.

²⁸ Bilateralno je vprašanje vsekakor rešljivo v okviru pogodb o zaščiti in pospeševanju investicij (gl. spodaj pri op. 40–44), v okviru regionalnih integracij, npr. EGS, pa rešitve tudi obstajajo (gl. spodaj pri op. 45).

²⁹ Doc. TD/B/1008/Rev. 1, str. vii.

mednarodni posli na področju storitev obravnavajo drugače kot domači posli na tem področju.³⁰

e) *Sektorska ureditev posameznih področij storitev na globalni ravni*: mednarodna ureditev nekaterih vrst storitvenih dejavnosti utegne nadalje omejevati splošno mednarodno urejanje. Značilni primeri so mednarodni zračni in pomorski transport in telekomunikacije. Mednarodna organizacija za civilno letalstvo (ICAO) in Mednarodna unija za telekomunikacije (ITU) sta razvili sporazume in standarde za mednarodno menjavo na teh področjih. IMO ima podobno funkcijo v pomorstvu, konvencija o kodeksu ravnanja za linijske konference pa vsebuje nekatera pravila, relevantna v tem kontekstu.³¹ V razpravah v GATT so bili omenjeni še številni drugi mednarodni sporazumi, sklenjeni v več mednarodnih organizacijah,³² te pa so komentirale vprašanje občega mednarodnega urejanja storitev.³³

Raznovrstnost posebnih kreditov na posameznih področjih storitvenih dejavnosti je problem – za vodenje pogajanj kot za sporazum o morebitni obči mednarodnopravni ureditvi.³⁴ Treba pa je upoštevati, da je zamisel predlagateljev izvesti občo liberalizacijo pri storitvah. Hipotetično bi npr. uvedba načela največjih ugodnosti ali načelo nacionalnega tretmana omogočila nadaljnjo ekspanzijo v mednarodnih poslih na teh področjih in ne bi ovirala uresničevanje tistega, kar je določeno s posameznimi pogodbami.³⁵

f) *Statistični podatki o storitvah*: odkrivajo razlike v metodologijah, ki so posledica različnega obravnavanja storitev v različnih državah. »Nobena država ali mednarodna organizacija ne zbira podatkov na način, ki bi dal polno in natančno sliko o trgovini s storitvami in ki bi razvrstil podatke tako, da bi izražali dejavnost na posameznih sektorjih storitev.«³⁶ Vprašanje je tudi, ali je sploh mogoče statistično kvantificirati vso dejavnost pri storitvah – z enako stopnjo natančnosti, kot obstaja pri proizvodnji blaga in blagovni trgovini. Izboljšanje in poenotenje metodologije statistične obdelave na tem področju spada med pomembne pogoje za uspešno mednarodno razpravo in splošno urejanje menjave na področju storitev.

Razrešitev vprašanj, navedenih v tč. od a) do f) je odločilnega pomena za pogajanja v GATT o urejanju mednarodne menjave storitev. Ti problemi so videti zelo zapleteni, menimo pa, da niso nerešljivi. Rešljivost teh vprašanj je odvisna predvsem od volje pogajalskih strank. Trenutno je največji del držav v razvoju, ki pomenijo tudi večino članstva GATT, rezerviran ali celo nasprotuje zamisli o urejanju storitev v GATT; zdi se, da razlogi neodvisnega, lastnega razvoja narekujejo tako stališče. Napačno pa bi bilo spregledati ugotovitev študije UNCTAD, da države v razvoju, ki želijo ohraniti svojo konkurenčnost, potrebujejo povečan priliv storitev. »Nujen odgovor temu izzivu zahteva celovitejšo razumevanje vloge storitev v razvoju nacionalne ekonomije in popolnejšo zavest o učinkih tehnologije in drugih dejavnikov na spreminjajoči se svetovni trg storitev,

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² BISD, 32nd Supplement (1986), str. 83, 84.

³³ Doc. GATT/MDF/17 and Add. 1, 2 and 3.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Gl. tudi spodaj, pri op. 49–58.

³⁶ BISD, 32nd Supplement (1986), str. 78.

kakor tudi glede vprašanja, kako bi bilo mogoče te učinke uskladiti z razvojnimi potrebami.³⁷

Pravo vprašanje za nadaljnjo razpravo je vprašanje o vlogi storitev v razvoju, njemu pa morajo biti podrejena vprašanja ureditve mednarodnih storitvenih poslov.

K razmišljanju o tem izzivu sodi tudi vprašanje alternativnih mednarodnopravnih rešitev. V nadaljevanju bomo na kratko prikazali pogloblitve značilnosti sedanje ureditve in nakazali nekaj hipotez možnega nadaljnjega razvoja.

3. Problem mednarodnopravnega urejanja

a) Bilateralne pogodbe

Bilateralne pogodbe o ekonomskem sodelovanju vsebujejo tudi določbe, relevantne s stališča storitev. Zaradi pomena investicij v tem kontekstu³⁸ je treba med njimi posebej opozoriti na pogodbe, ki se štejejo kot pomembne s stališča pravne zaščite investicij. Med njimi so značilne pogodbe o prijateljstvu, trgovini in plovbi – standardne pogodbe, ki so jih sklepale ZDA in med katerimi so nekatere veljavne še danes – med njimi je 11 takih, ki vsebujejo klavzule nacionalnega tretmaja.³⁹ Te pogodbe ne določajo pravice do ustanavljanja podjetij, ampak izenačujejo pogoje poslovanja fizičnih in pravnih oseb ene pogodbene stranke s pogoji, ki jih uživajo državljani in pravne osebe s sedežem na ozemlju druge pogodbene stranke. Te pogodbe se štejejo kot primeren bilateralni okvir za mednarodne storitvene posle, vendar pa nekatere med njimi posebej izključujejo nekatera pomembna področja storitev, kot so npr. bančništvo, komunikacije in transport.

Drugi tip bilateralnih pogodb, relevantnih za storitve, so pogodbe o pospeševanju in zaščiti investicij (Bilateral Investment Treaties – BIT). Teh pogodb je dandanes okrog 200 in so sklenjene na bazi pogodbenih modelov, ki so jih izdelale države, ki so poglavitni izvozniki kapitala (ZDA, Velika Britanija, Francija, ZRN, Švica itd.). Glede tretmaja tujih investorjev te pogodbe vsebujejo določbe o nediskriminaciji in klavzulo največjih ugodnosti.⁴⁰ Pomemben razvoj pri bilateralnih pogodbah o zaščiti in pospeševanju investicij je bil po letu 1982, ko so ZDA začele pogajanja z več državami (v glavnem z državami v razvoju) na podlagi svojega novega modela bilateralne pogodbe. Pogloblitve značilnosti teh pogodb ZDA – relevantne s stališča mednarodnih storitvenih poslov – so naslednje:⁴¹

– Zaščita investicij se nanaša recipročno na podjetja iz obeh držav – pogodbenih strank, razen tistih podjetij, ki so pod nadzorom oseb iz tretje države. Poleg matičnega podjetja uživajo zaščito, ki jo določa pogodba, tudi filiale, ki so v lastništvu ali pod nadzorom matičnega podjetja.

– Bilateralne pogodbe o zaščiti in pospeševanju investicij vsebujejo klavzulo

³⁷ Doc. TD/B/1008/Rev. 1, str. 50, para 175.

³⁸ Gl. zgoraj pri op. 25, 26.

³⁹ Študija ZDA, predložena za razpravo v GATT, dec. 1983, str. 76.

⁴⁰ Podrobneje o teh pogodbah v D. Türk, Mednarodno sodelovanje na področju investicij in mednarodno pravo, Pravniki, letnik 40 (102), št. 11–12, Ljubljana 1985, str. 495–511.

⁴¹ Podrobneje D. Türk, op. cit., str. 501–505. Analiza prakse ZDA v K. Kuzner, Recent Development, Developing a Model Bilateral Investment Treaty, Law and Policy in International Business, Washington, Vol. 15(1983), št. 1, str. 273–301.

največjih ugodnosti in klavzulo nacionalnega tretmaja ter določbo, da se uporablja ugodnejša med njima. Pogodbene stranke se obvezujejo, da ne bodo poslabševale pogojev poslovanja z novimi predpisi, uvedenimi po sklenitvi pogodbe.

– Finančni transferi v zvezi z investicijami morajo potekati svobodno in brez zamud. Določbe v pogodbah, dejansko sklenjenih po novem ameriškem modelu bilateralne pogodbe, se razlikujejo. Ne glede na to pa vse te določbe ostajajo v skladu z »načelom svobodnega pretoka kapitala in profita.« Novo je tudi to, da pogodbe zadnjih let ne vsebujejo izjem v zvezi s pravico pogodbenih strank, da odstopajo od teh obveznosti ob plačilnobilančnih težavah.

– Za nacionalizacijo in druge oblike prenašanja lastništva nad investicijami je predvidena obveznost hitre, učinkovite in ustrezne odškodnine (Hullova formula).

Doslej so v ZDA po svojem novem modelu sklenile okrog 10 bilateralnih pogodb o zaščiti in pospeševanju investicij.⁴² Proces se nadaljuje in pričakovati je, da se bo širila praksa sklepanja tovrstnih pogodb.

Kar zadeva storitve je treba poudariti, da bilateralne pogodbe ZDA o investicijah niso namenjene trgovini s storitvami, ampak se nanašajo na posle v zvezi z investicijami in so torej samo *posredno* relevantne s stališča storitev. Poleg tega je treba upoštevati, da so nekatere storitvene dejavnosti izključene iz učinka klavzule nacionalnega tretmaja. To so: bančništvo, zavarovalništvo, zračni transport, ladjarstvo, radijsko in televizijsko oddajanje, satelitske komunikacije in storitve v zvezi s podmorskimi kabli.⁴³

Podobno kot ZDA tudi Velika Britanija v pogodbah o zaščiti investicij uporablja klavzulo največjih ugodnosti ali klavzulo nacionalnega tretmaja. Prevladujoče število pogodb vsebuje klavzulo največjih ugodnosti.⁴⁴

Sklepno velja še enkrat opozoriti na posredni pomen tovrstnih pogodb za mednarodne posle (trgovino) s storitvami.

Pojem investicije večinoma ne obsega pravice ustanavljanja sedeža, ampak razne vrste premoženjskih pravic. Stvar domačih predpisov države gostiteljice investicij je, da dajejo pravico tujcem, da ustanavljajo podjetja, ali da ti delujejo pri pomembnih storitvah. Klavzula največjih ugodnosti takih pravic tujcev ne more ustvariti, če predpisi države gostiteljice tega ne predvidevajo. Pogodbe, ki vsebujejo klavzulo nacionalnega tretmaja, pogosto izključujejo iz učinkovanja te klavzule posle v zvezi z nekaterimi najpomembnejšimi vrstami storitev.

b) Multilateralni režimi med razvitimi državami

Rimska pogodba, s katero je bila ustanovljena Evropska gospodarska skupnost, vsebuje vrsto določb, ki se nanašajo na pravico do ustanavljanja sedeža in na pravico do opravljanja storitvenih dejavnosti v drugih državah, članicah skupnosti, tudi če dobavitelj nima podjetja v teh državah (členi 52, 58, 59 in 60 rimske pogodbe). Določbe rimske pogodbe o konkurenci (85. in 86. člen) se nanašajo na posle v zvezi s storitvami enako kot na posle v zvezi z blagovno menjavo. Poleg določil Rimske pogodbe je bilo sprejetih več sklepov in direktiv sveta ministrov EGS za naslednja področja: pomorski, notranji in zračni transport, zavarovalništvo, bančništvo in borzni posli in nekatere druge storitvene dejavnosti.⁴⁵ Razvoj

⁴² Po podatkih o tovrstnih pogodbah, objavljenih v *International Legal Materials*.

⁴³ Npr. pogodba med ZDA in Panamo, *International Legal Materials*, vol. xxi (1982) No. 6.

⁴⁴ Npr. pogodba med Veliko Britanijo in Egiptom iz l. 1975, *International Legal Materials*, vol. xiv, No. 6(1975).

⁴⁵ Študija Evropskih skupnosti o mednarodni trgovini s storitvami, pripravljena za razprave v GATT.

prava EGS je zagotovil pomembno stopnjo liberalizacije storitvene dejavnosti v EGS. EGS je ostala tudi najpomembnejši izvoznik storitev v svetu.⁴⁶

Pomembna dejavnost za liberalizacijo storitvenih poslov poteka v OECD. Poleg študij in posvetovalne dejavnosti sta s tega stališča posebno pomembna dva kodeksa, sprejeta v OECD: 1. kodeks o liberalizaciji v »nevidni trgovini« in 2. kodeks o liberalizaciji gibanja kapitala. Oba kodeksa sta napotili za razvoj notranjih in mednarodnopравnih predpisov v smeri postopnega ukinjanja omejitev in liberalizacije.⁴⁷

Kodeksa nista obvezujoči mednarodni pogodbi, temveč priporočili, ki težita k poenotenju ureditev in k splošni liberalizaciji. Za sodelovanje med državami članicami OECD je torej značilna že dalj časa trajajoča dejavnost za liberalizacijo mednarodne trgovine s storitvami. Vendar je značilno tudi to, da imajo članice OECD rezerve glede liberalizacije mednarodnih poslov na nekaterih storitvenih področjih. Med takimi področji avtorji omenjajo zavarovalništvo, cestni transport, filmsko proizvodnjo itd.⁴⁸

c) Obči multilateralni akti za določena storitvena področja

Mednarodni sporazumi za nekatere storitve (predvsem pomorski in zračni transport ter telekomunikacije) vsebujejo določene obveznosti držav strank teh sporazumov, standarde in pravila ravnanja pri mednarodnem sodelovanju na teh področjih in priporočila. To so razvejane pravne ureditve, ki so rezultat dolgotrajnega razvoja in predmet posebnih proučevanj. Zato bomo samo našeli nekatere pomembnejše mednarodnopravne akte na teh področjih.⁴⁹ Pri tem se omejujemo na omembo poglavitnih mednarodnopravnih aktov, relevantnih s stališča *mednarodnih storitvenih poslov*, ne pa tudi različnih tehničnih predpisov in pravilnikov ali študij, pomembnih za razvoj prava na teh področjih.

V zračnem transportu vsebuje temeljna pravila čikaška konvencija o civilnem letalstvu, ki je bila večkrat revidirana in je skupaj s protokoli v civilnem zračnem transportu in civilnem zračnem tranzitu temelj mednarodnopravne ureditve – tudi kar zadeva trgovino s storitvami na tem področju. Poleg pravil konvencije, ki obvezujejo države (med temi pravili ni klavzule največjih ugodnosti) in pravil, ki jih države same sprejmejo na tej podlagi, so na isti podlagi nastala pravila mednarodnega združenja za zračni transport (IATA), ki urejajo konkurenco med zračnimi prevozniki. Notranji predpisi držav urejajo pogoje za nakup tujih letal,⁵⁰ vprašanja pristojbin za uporabo letališč itd.

Pri telekomunikacijah imajo podobno vlogo norme statuta mednarodne unije za telekomunikacije (ITU) in na tej osnovi sprejeta pravila, npr. standardi za povezovanje računalnikov preko satelitov.

V pomorskem transportu urejajo vprašanja mednarodnih storitvenih poslov tri veljavne konvencije: konvencija ZN o kodeksu ravnanja za linijske konference (velja od leta 1983),⁵¹ konvencija ZN o pomorskem prevozu blaga (sprejeta leta

⁴⁶ A. F. Ewing, op. cit., str. 154.

⁴⁷ Prikaz poglavitnih vsebin obeh kodeksov v S. F. Benz, op. cit., str. 107–113.

⁴⁸ Ibidem, str. 112.

⁴⁹ Nekoliko širši prikaz je v študiji UNCTAD, doc. TD/B/1008/Rev. 1, str. 55–63.

⁵⁰ O tem tudi spodaj pri op. 65.

⁵¹ UN Publication Sales No. E.75. I.D.12 oziroma doc. TD/CODE/13/Add. 1.

1978),⁵² in konvencija ZN o mednarodnem multimodalnem transportu blaga (sprejeta leta 1980).⁵³

S stališča mednarodnih poslov s področja storitev sta pomembna pariška konvencija o zaščiti industrijske lastnine iz leta 1883 (z revizijami) in bernska konvencija o zaščiti literarnih in umetniških del. Ti dve konvenciji, razvoj prava intelektualne lastnine, ki izhaja iz njih, in dejavnost Svetovne organizacije za intelektualno lastnino (WIPO), so neposredno relevantno pravo v zvezi z mednarodnimi storitvenimi posli. Pomembno je tudi, da je uveljavljeno načelo nacionalnega tretmana, ki ga predlagatelji razprave o storitvah v GATT ocenjujejo kot eno poglavitnih in temeljnih pravil obče mednarodne ureditve na področju storitev.⁵⁴

Mednarodne posle na področju storitev zadevajo tudi številne druge mednarodne dejavnosti, ki še nimajo mednarodnopravno veljavnih pravil. Mednje sodijo razprave UNCTAD o zavarovalništvu in resolucije UNCTAD na tem področju,⁵⁵ razprave o osnutku kodeksa o pretoku tehnologije⁵⁶ in kodeksa o transnacionalnih korporacijah.⁵⁷ Medtem ko omenjene razprave še niso dale rezultatov, pa je omejevanje restriktivne poslovne prakse (antimonopolizem) že doživelo sprejetje »niza multilateralne usklajenih pravičnih načel in pravil o kontroli restriktivnih poslovnih praks.«⁵⁸

d) Veljavna pravila GATT, ki zadevajo mednarodno trgovino na področju storitev

Splošni sporazum o trgovini in carinah (GATT) se nanaša na blagovno menjavo. Njegova temeljna pravila – npr. klavzula največjih ugodnosti (čl. I) in načelo o carinah kot poglavitnem sredstvu zaščite (čl. XI) – pa so prilagojena mednarodni blagovni trgovini. Ne glede na to je kasnejši razvoj, zlasti pa pogajanja tokijskega kroga multilateralnih trgovinskih pogajanj (1973–1979), privedel do rešitev, zajetih v sporazumih (kodeksih), ki ne le da posegajo preko okvirov carin na območje t. i. necarinskih ovir v trgovini, ampak – nekatere med njimi – vsebujejo tudi pravila, pomembna s stališča mednarodne trgovine s storitvami.

Sporazum o vladnih nabavah,⁵⁹ ki uvaja klavzulo nacionalnega tretmana in načelo nediskriminacije tudi na področju vladnih nabav proizvodov, če vrednost pogodbe presega 145 tisoč SDR, vsebuje v 6. odstavku IX. člena določbo, da bo odbor za nadzor sporazuma »preučil možnosti razširitve sporazuma, tako da bi ta vključil tudi pogodbe o storitvah«.⁶⁰ Odbor je leta 1983 začel razpravo o tem vprašanju, pri čemer pa je treba opozoriti, da bi tudi pri storitvah sporazum zajel le tiste, ki jih naročajo vlade in njihove agencije. V študijah, ki so bile v odboru opravljene doslej, se obravnavajo zavarovalniške in gradbeniško konzultantske storitve, pripravljajo pa se tudi študije o poslovnem svetovanju in transportu. V razpravah o teh vprašanih je bilo izraženo mnenje, da se v primerih, ko je

⁵² UN Publication Sales No. E.80.VII.1.

⁵³ UN Publication No. E.81.ii.D.7(Vol. I) and Corrigendum.

⁵⁴ Študija ZDA, 5. oddelek, gl. tudi doc. TD/B/1008/Rev. 1., str. 76, para 256.

⁵⁵ Resolucija iz l. 1972, doc. TD/B/1008/Rev. 1., str. 60.

⁵⁶ Zadnji osnutek kodeksa v doc. TD/CODE/TOT/47.

⁵⁷ Doc. E/C 10/1986/6.

⁵⁸ UN Publication Sales No. E.81.II.D.5.

⁵⁹ BISD, 26th Supplement (1980), str. 33–55.

⁶⁰ Ibidem, str. 54.

predmet pogodbe o vladni nabavi blago, storitve štejejo kot sestavni del blaga, razen če njihova vrednost presega 50% vrednosti pogodbe.⁶¹

Sporazum o carinskem vrednotenju,⁶² ki vsebuje pravila za določanje carinske vrednosti uvoženega blaga, in ima za cilj preprečiti metode, ki umetno povišujejo vrednost blaga (in s tem carine), vsebuje v 8. členu določbe o upoštevanju cene določenih storitev pri določanju carinske vrednosti blaga. Med take storitve sodijo inženiring, razvoj, oblikovanje in načrtovanje – če je kupec blaga hkrati tudi dobavitelj teh storitev, če te storitve niso že vključene v pogodbeno ceno blaga in če so bile opravljene zunaj države uvoznice. Gre torej za primere, ko je kupec uvoženega blaga hkrati tudi dobavitelj določenih storitev, ki se opravijo v tujini in dejansko zmanjšajo ceno blaga za kupca. V teh primerih se ta vrednost doda pogodbeni vrednosti uvoženega blaga, da bi tako carinjenje zajelo dejansko vrednost uvoženega blaga.

Sporazum o tehničnih ovirah v trgovini,⁶³ ki določa, da tehnični, zdravstveni in varnostni standardi ter standardi za zaščito okolja ne smejo neposredno ovirati mednarodne trgovine, ne vsebuje posebnih določil o storitvah. Po mnenju nekaterih avtorjev pa naj bi se uporaba kodeksa z ustrezno razlago razširila tudi na nekatera storitvena področja, zlasti pri tehničnih standardih na področju telekomunikacij.⁶⁴

Sporazum o trgovini s civilnimi letali,⁶⁵ ki vsebuje pravila za liberalizacijo trgovine s civilnimi letali, predvideva v 2. členu, da bodo pogodbene stranke ukinile carinske in druge dajatve v zvezi z uvozom proizvodov, določenih v poslednjem aneksu, če so ti proizvodi uporabljeni za »... popravila, vzdrževanje, prenovo, modifikacijo ali konverzijo«. Če imajo tovrstne dejavnosti storitveni značaj (vprašanje definicije storitev), je navedene določbe mogoče šteti kot določbe v korist liberalizacije mednarodnih storitvenih poslov.

Omenjeni štirje kodeksi (vsi iz leta 1979) v GATT torej vsebujejo nekaj določb, relevantnih s stališča mednarodnih storitvenih poslov, vendar pa je treba upoštevati, da so vse te določbe tesno povezane z blagovno trgovino oziroma da so storitveni posli v tej zvezi podrejeni blagovni trgovini. Podobno je seveda mogoče vprašanje storitve obravnavati tudi v zvezi s subvencijami in dumpingom, če so to storitve, ki so neposredno povezane s proizvodnjo in trgovino blaga. Vendar pa v teh primerih (ustrezni sporazumi, sklenjeni v GATT) storitve delijo usodo blaga in jih verjetno ne bi bilo smotno poskušati obravnavati posebej: npr.: subvencionirani transport, ki ima za cilj izboljšanje izvoznih možnosti blaga, utegne biti problem ob uvedbi izravnalnih carin za to blago. Zelo malo verjetno je, da bi država uvoznica imela interes, da uvaja izravnalne ukrepe samo glede subvencioniranih storitev, saj je pri subvenciji in izravnalni carini odločilna trgovina z blagom in ne storitev, ki tej trgovini služi.

4. *Perspektive urejanja mednarodne trgovine s storitvami*

Po prikazu problematike storitev kot predmeta mednarodnih razprav in kot predmeta dozdej uporabljenih metod mednarodnopravnega urejanja je verjetno,

⁶¹ BISD, 32nd Supplement (1986), str. 149, 150.

⁶² BISD, 26th Supplement (1980), str. 116–153.

⁶³ BISD, 26th Supplement (1980), str. 8–33.

⁶⁴ S. F. Benz, op. cit., str. 117.

⁶⁵ BISD, 26th Supplement (1980), str. 162–171.

da bo tudi nadaljnji razvoj potekal po več vzporednih poteh: po bilateralnih pogodbah (zlasti tistih za zaščito in pospeševanje investicij), sektorskih multilateralnih pogodbah na posameznih področjih (transport, telekomunikacije itd.), ob liberalizacijskih učinkih kodeksov OECD (ki težijo k takemu razvoju nacionalnih zakonodaj, ki naj zmanjšajo ovire za mednarodne posle na področju storitev) in naposled v skladu z razvojem prava GATT – v tistem obsegu, v katerem so storitvene dejavnosti povezane z mednarodno blagovno menjavo. Tak večtirni razvoj je utemeljen v dosednji praksi, ki je rezultat možnega in nujnega. Obseg liberalizacije je odvisen od ekonomskih odnosov med določenimi državami (bilateralno ali v skupinah) in od razvoja na določenih področjih (npr. telekomunikacije), ki zahteva ustrezne pravne rešitve.

Kljub takemu verjetnemu, večtirnemu razvoju pa ostaja odprto vprašanje »globalne liberalizacije«⁶⁶ trgovine s storitvami in vprašanje morebitnega vključevanja storitev v pravni režim GATT. Pravno gledano je možno oboje. Uporaba klavzule največjih ugodnosti, ki je jedro sistema GATT (I. člen GATT), se je doslej obnesla v raznovrstnih bilateralnih pogodbenih režimih in pa raznih področjih mednarodnega ekonomskega sodelovanja – od blagovne menjave do investicij. Pri aplikaciji te klavzule na storitve predmet ugodnosti ne bi bilo zmanjševanje carin, ampak zmanjševanje raznih drugih omejitev, relevantnih za trgovino s storitvami. To bi seveda zahtevalo zlasti natančno opredelitev storitvenih sektorjev in relevantnih tipov restrikcij, ki naj bi bile zmanjšane ali ukinjene. Vprašljivo je, ali je tak sporazum v bližnji prihodnosti mogoč.

Podobno bi mogla liberalizaciji trgovine s storitvami služiti tudi klavzula nacionalnega tretmaja (III. člen GATT), ki v sistemu GATT ureja vprašanje notranjih davščin – potem ko je blago v ustrezni carini že uvoženo. Treba pa je upoštevati, da s stališča trgovine s storitvami taka rešitev ne bi zadoščala, ker narava te trgovine v mnogih primerih zahteva ustanavljanje podjetij v državi uvoza storitev. Torej bi lahko klavzula nacionalnega tretmana odigrala svojo funkcijo le v razmerjih med tistimi pravnimi sistemi, ki tujim osebam dovoljuje ustanavljanje podjetij. Ravno tako je treba upoštevati, da za razne sektorje storitev veljajo strožji predpisi, kot npr. za proizvodnjo in trgovino z blagom, kar bi uporabnost klavzule nacionalnega tretmana še omejilo.

Načelo recipročnosti, ki je eno temeljnih prvin pravnega sistema GATT, bi v povezavi s storitvami pomenilo, da bi bilo vzajemno koristno sodelovanje mogoče samo med državami približno enake stopnje razvitosti in ekonomske moči.⁶⁶ Poseben preferencialni in nerecipročni tretman bi bil potreben za dežele v razvoju, pa tudi za druge države z manjšimi ekonomijami.

Posebnosti, ki smo jih omenili, bi morale najti ustrezne rešitve tudi v sistemu za mirno reševanje sporov, ki v svoji sedanji verziji⁶⁷ ni prirejena za reševanje vprašanj na področju storitev.

Po navedenem lahko sklepamo, da ni zelo verjetno, da bi lahko pogodbene stranke GATT v kratkem dosegle sporazum o takšni reviziji GATT, ki bi v njegov pravni sistem vključila trgovino s storitvami. Seveda pravno to ni nemogoče: GATT je *ius dispositivum* in če obstaja volja pogodbenih strank, ga te lahko poljubno spremenijo. Drugo vprašanje je, ali razlike v stališčih pogodbenih strank

⁶⁶ Glej komentar Finske, zgoraj pri op. 23.

⁶⁷ Sporazum (Understanding) glede notifikacije, konsultacij, reševanje sporov in nadzora, BISD, 26th Supplement (1980), str. 210–219.

sploh omogočajo sporazum, ki bi trgovino s storitvami podredil pravilom blagovne trgovine.

Možna pa bi bila tudi vmesna ali kompromisna rešitev: sklenitev posebnega sporazuma (kodeksa) – ali več »sektorskih kodeksov« o trgovini s storitvami po vzoru kodeksov, ki so bili sklenjeni v tokijskem krogu multilateralnih trgovinskih pogajanj iz leta 1979. Pravno bi bilo to dopustno, saj so bili v praksi GATT že doslej sklenjeni sporazumi, ki nimajo izrečne pravne podlage v določilih GATT.⁶⁸ Seveda bi tak sporazum učinkoval samo *inter partes* in ne bi ustvarjal obveznosti za druge pogodbenice stranke GATT. Dodaten argument v korist posebnega kodeksa o storitvah v okviru GATT bi bil tudi ta, da bi tak kodeks liberaliziral mednarodno trgovino s storitvami, kar bi ustrezalo duhu GATT. Če pomislimo, da je v GATT sklenjen tudi sporazum o trgovini s tekstilom (MFA),⁶⁹ ki je prispeval k omejitvam na tem trgovinskem področju, potem bi bil kodeks o trgovini s storitvami lahko bližje ciljem GATT kot pa v GATT sklenjeni in skrajno restriktivni mednarodni sporazum o tekstilu.

Če bi prišlo do pogajanj, usmerjenih k sklenitvi kodeksa o trgovini s storitvami, bi posebna pozornost – s stališča držav v razvoju – morala veljati *razvojni funkciji storitev* in iskanju pravnih rešitev, ki bi tej funkciji ustrezale. Pri tem je treba upoštevati, da trgovanje s storitvami narašča in da se s tem odpirajo za države v razvoju tudi nove razvojne možnosti, in ne le nove nevarnosti.

S tega stališča je treba poudariti, da doslej znane rešitve v praksi GATT na liniji zaščite »mladih industrij« (XVIII. člen GATT) ali na liniji preferencialnega, nereguliranega in nediskriminativnega tretmana (»enabling clause« iz leta 1979) ne bi ustrezale. Ne gre le zato, da te rešitve verjetno ne bi zadoščale za zaščito, ampak bi bile verjetno tudi neustrezne kot sredstvo razvoja teh držav. Tako npr. preferencialni neregulirani tretman zaščite države v razvoju pred obveznostjo zmanjševanja ali odpravljanja restrikcij na področju občutljivih storitev ali pred obveznostjo glede omogočanja tujim osebam, da ustanavljajo podjetja na ozemljih držav v razvoju, ne bi pa sam zase mogel predvideti, na katerih področjih je tuja konkurenca pravzaprav razvojno zaželjena.

Posebno pomembno vprašanje – poleg vprašanja ustanavljanja podjetij – je za države v razvoju vprašanje pretoka tehnologije in restriktivne poslovne prakse v zvezi s tem. Izkušnje dolgotrajnih pogajanj v UNCTAD kažejo, da je zelo težko zblížiti stališča do pglavitnih tipov restriktivne poslovne prakse na tem področju. Logično bi bilo torej sklepanje, da bi bilo reševanje teh vprašanj v povezavi z liberalizacijo mednarodne trgovine s storitvami vsaj enako zahtevno in zapleteno.

S stališča razvoja je torej pomembno, da se trgovinskim vidikom storitev v mednarodni razpravi dodaja tudi drugi, razvojno pomembni vidik. Pretok tehnologije (vključno z odpravljanjem restriktivne poslovne prakse), tehnološko sodelovanje, pa tudi vprašanje v zvezi s pretokom strokovnega znanja, kadrov in delovne sile nasploh bi morale najti mesto v razpravi.⁷⁰ Seveda pa bi takšna razširitev dnevnega reda razprave spremenila tudi naravo razprave same – iz razprave o trgovini s storitvami v razpravo o mednarodnem sodelovanju na področju storitev za razvoj.

⁶⁸ Taka sta dva kodeksa, ki sta pomembna s stališča trgovine s storitvami: Sporazum o vladnih nabavah (gl. zgoraj pri op. 59) in Sporazum o tehničnih vedah. → trgovini (gl. zgoraj pri op. 63, 64).

⁶⁹ Enaintridesetega julija 1986 je bil MFA podaljšán do l. 1991 in bo torej še naprej predstavljal (skupaj s serijo restriktivnih bilateralnih sporazumov, sklenjenih na podlagi MFA) obeležje GATT (doc. GATT/1390, 5. 8. 1986).

⁷⁰ Doc. TD/B/1008/Rev. 1., str. 80, para 273.

ANTON DOLENC

Humanitarno pravo v medicini

Ob obnovljenem deontološkem kodeksu zdravstvenih delavcev SFRJ

Dr. Anton Dolenc, dr. med., specialist za sodno medicino in patologijo, redni profesor za patologijo, redni profesor za sodno medicino in deontologijo, predstojnik Inštituta za patologijo, predstojnik Inštituta za sodno medicino MF v Ljubljani – rojen 13. 6. 1930 v Rečici ob Savinji, sin podobarja in babice. Končal državno klasično gimnazijo 1950 v Ljubljani, promoviral na MF v Ljubljani 1957. Zaposlen na MF v Ljubljani od leta 1960. 1974 obranil doktorsko disertacijo z naslovom: Problem vitalne reakcije s posebnim oziroma na reanimacijo in čas smrti. Ima objavljenih preko 300 enot (znanstvenih in strokovnih člankov, s področja zdravstva in organizacije zdravstvenega varstva, poročila o kongresih, recenzije strokovnih knjig, poljudnoznanstvenih člankov idr.). Zadnjih 10 let se aktivno ukvarja z vprašanji medicinske deontologije. Je predsednik komisije za noveliranje Kodeksa etike zdravstvenih delavcev SFRJ pri Zvezi zdravniških društev Jugoslavije, kar je posebej spodbudilo naš pogovor.

Narava zdravniškega dela je taka, da ga ni mogoče izčrpno predpisati z navodili in prav tako ne kontrolirati, kot lahko kontroliramo glede na količino in kakovost industrijski produkt. Zato je notranja, etična kontrola toliko bolj potrebna in pomembna.

(akademik prof. dr. J. Milčinski).

UREDNIŠTVO: Pogosto beremo vznemirljiva poročila o posegih v človekove biološke procese – od tragičnih pustolovčin pa do pogumnih in ohrabrujočih poti, vse do rojevanja novih disciplin. Pri tem se zanimamo za psihosocialne in vrednostne probleme, ki so del sodobnega duhovnega in kulturnega življenja. Medicina utira tvegane poti upanja in ljudje so ji pripravljeni pogumno slediti ter jo podpirati. Zato je toliko primernejše vprašanje, kaj vse smo dolžni upoštevati in storiti, ko danes v imenu človeka krčimo poti v razvoju medicinskih strok, in kaj, ko delujemo

v imenu znanosti in izvedenstva. Predvsem zategadelj, da bi se izognili najmanjšim tveganjem, ki bi se izkazala za nepotrebna. Današnji Hipokratovi dediči in učenci ste sredi občutljivega polja deontološkega dela, ko skušate v novih okoliščinah ohraniti in okrepiti spoštovanje človekove osebnosti, življenja in zdravja. Odkar zdravstveno varstvo ni več privilegij, marveč pravica, je postala ta dobrina enaka in splošna. Kaj nam govore najnovejše izkušnje pri kodifikaciji deontoloških načel?

DOLENC: Zgodovina zdravilstva in zdravništva nedvomno kaže, kako resničen je rek, ki smo ga postavili za izhodišče našega razmišljanja. V zgodovini človeške družbe ugotavljamo, da so si »družbe« zdravnika poskušale vzgojiti, podkupiti ali oboje; zato je zdravnik svečano zaprisegel ali javno obljubljal, kako bo opravljal svoj poklic; imel je častno mesto v družbeni skupnosti, ki je skrbela, da je bil ustrezno nagrajen za svoje delo, da ne bi v prizadevanju za ekonomske dobrine zanemaril temeljne dolžnosti svojega poklica. Tudi danes ni in ne more biti drugače: poznamo države, kjer je družbeni položaj zdravnika izjemen, ekonomski pa ne in nasprotno, nekatere pa so uredile eno in drugo.

V sodobnih razmerah, ko se tudi medicina skladno s tehnološkimi možnostmi izjemno razvija in postaja delo tudi na tem področju vedno bolj skupinsko, posveča javnost moralno-etičnemu liku zdravstvenega delavca vedno večjo pozornost in skrb ne glede na družbenopolitični ustroj države.

V državah »realnega socializma« je vprašanjem moralno-etične vzgoje in odgovornosti namenjeno bistveno manj pozornosti. Ali še vedno drži misel J. Visarionoviča Stalina, ki je na kongresu razglasil, da zdravnik ne potrebuje nobenega posebnega kodeksa etike, saj je njegova etika etika državljana SZ, ponazoril pa je ta svoja izvajanja, da ima tudi trobentač enako moralo, zato etičnim načelom v zdravstvu ne bi namenjal posebne družbene pozornosti, saj delo zdravstvenega delavca ureja zdravstvena zakonodaja, sicer pa naj bi ga obvezovale obljube, ki jih je dal ob promociji. V SZ npr. prisega kompartiji, v DDR zaprisega na Vaterland, v Poljski dolžnostim deontoloških načel zbranih v zborniku s 50 člani, ki ga je potrdilo Ministrstvo za zdravstvo itn.

Države zahodnega sveta ostajajo večinoma pri Hipokratovi prisegi (oziroma pri obnovljeni ženevski zdravniški zaobljubi), sicer pa zdravnika obvezuje zakonodaja, v katero spadajo tudi predpisi zdravniških zbornic, nacionalnih komisij in podobno. Ker pa razvoj medicine vedno znova uhaja iz okvirov moralnoetičnih, deontoloških, zakonskih določil, nastajajo najrazličnejše resolucije, smernice, deklaracije in drugo, ki naj bi usmerjale zdravstvenega delavca, predvsem zdravnika, in ga sprotno opozarjale, kaj je za družbo, skupnost, bolnika in stroko dobro in prav.

V bivši Jugoslaviji smo obnovili do neke mere zgodovinsko nastale zbornice in zdravniška društva, ki so v marsičem spominjale na prejšnjo »matično Avstrijo«. Po letu 1945 sta nacionalizacija zdravstva in odprava zasebne prakse zahtevali nove organizacijske sheme in nove vsebinske odnose. Po letu 1955, ko je bil na 1. kongresu medicinske morale in etike v Parizu predstavnik Zveze zdravniških društev Jugoslavije prof. dr. Frane Bulić, je v poročilu (Srpski arhiv) o tem prvem kongresu obenem izrazil pobudo, da bi tudi Jugoslavija morala imeti svoja moralno-etična pravila za zdravnike. Pobudo je Zveza zdravniških društev Jugoslavije sprejela. Zvezni zakon o zdravstvu je Zvezi naložil, da pripravi Kodeks, ki pa naj bo enoten za vse zdravstvene delavce. Konec leta 1963 je bil kodeks na plenumu Zveze sprejet, ko je bila naša zdravstvena zakonodaja še precej pomanjk-

ljiva in dokaj primitivna. Priprave za kodeks so bile v Sloveniji še posebej žive (J. Milčinski, D. Mušič, J. Potrč, T. Ravnikar). Prav J. Potrču gre izreden delež tako za pripravo osnutkov kot kasneje pri dokončnem oblikovanju kodeksa.

V zadnjem desetletju pa se je pokazalo, da bi bilo treba Kodeks etike zdravstvenih delavcev SFRJ posodobiti s tistimi pridobitvami, ki jih je medicina v tem času v najširšem pomenu besede dala zdravnikom in zdravstvenim delavcem, pa tudi bolnikom. Morali bi posodobiti, kar je v kodeksu preseženo, in dopolniti, kar je bilo pomanjkljivo oblikovano že spočetka.

UREDNIŠTVO: Iz povedanega sledi, kako potrebno je spremljati sodobno mednarodno humanitarno pravo in ga sproti vgrajevati v teorijo in prakso sodobnega nacionalnega medicinskega znanja in spoznanja. Kako je prišlo do pobud za sedanje delo, kakšna bo vsebinska razčlemba kodeksa in kako bo usklajen z drugimi zakonskimi določili?

DOLENC: IV. kongres zdravnikov Slovenije je leta 1976 sprejel pobudo za noveliranje kodeksa, slovenski delegati so pobudo prenesli na jugoslovanski kongres zdravnikov v Sarajevu, ki je pobudo sprejel. Predsedstvo Zveze zdravniških društev Jugoslavije je sprejelo noveliranje kodeksa etike v svoj delovni načrt leta 1980. Predsedstvo je imenovalo predsednika skupine (A. Dolenc), ki naj bi si izbral sodelavce, tako da bi »slovensko jedro« pripravilo besedilo noveliranega kodeksa za javno razpravo. V komisiji sta tudi dva člana še iz komisije, ki je pripravila prvi kodeks (J. Milčinski, D. Mušič). Deontološki kodeks je po petih letih dela okvirno končan (priprave, zbiranje gradiva in oblikovanje temeljnih določil kodeksa), treba ga bo še tehnično urediti, prevesti v srbskohrvaški jezik, pripraviti za strokovno recenzijo, temu bosta sledili zbiranje pripomb in intenzivno usklajevanje v komisiji – Kodeks pa bo nato sprejela Zveza zdravniških društev Jugoslavije na svoji redni skupščini. Čeprav upamo, da se bo to zgodilo že letos, se zdi bolj realno naslednje leto, posebej še ker zamuja prevod v srbohrvaščino (ki je ravno tako »samoprispevno« organiziran kot celotno delo).

Struktura in vsebina kodeksa sta nedvomno presegli okvir pravilnika (kot so nekateri predlagali), pa tudi temeljna pravila nekdanjih zdravniških zbornic in podobno. Pri sestavljanju kodeksa smo zastopali stališče, da bi zdravstvene delavce Jugoslavije čimbolj temeljito seznanili z mednarodno medicinsko deontologijo in da bi konkretizirali temeljna določila našega veljavnega kodeksa. Zato smo uvodoma pripravili zgodovinski prikaz, kako je nastajala deontološka kodifikacija pri nas, ob uvodnih besedah predsednika Zveze zdravniške organizacije Jugoslavije, ki mu sledita vsebinski prikaz kodeksa z razlago in komentarjem ter razprava o vprašanju, kaj je zdravstveni delavec in delavec v zdravstvu. Sržika, obnovljeni deontološki kodeks ima v našem osnutku: Uvodna načela, Temeljna načela, Posebna in Zaključna načela, to je štiri poglavja. V uvodnih načelih so določila, ki govorijo o zdravstvenem delavcu v socialistični skupnosti. Temeljna načela so v osnovi bistveni dosedanji odstavki kodeksa etike iz leta 1963, od katerih so posamezna vključena v uvodna načela. Novelirani kodeks je v bistvu uvodoma ohranil vsa določila veljavnega kodeksa. V posebnih načelih, ki obsegajo kar 17. poglavij in konkretizirajo obstoječi kodeks, so obravnavani moralno-etični odnosi med zdravstvenimi delavci in družbo, med bolnikom in njegovo družino; odnosi do javnosti in obveščanja, do sodelavcev in konzilija. Skladno z mednarodno teorijo in prakso so upoštevani pomoč pri umiranju, biomedicinske razi-

skave na ljudeh, medicinske raziskave na mejnih področjih in še posebej o vlogi in pomenu zdravstvenega delavca – izvedenca. V zaključnih določilih je določen odnos zdravstvenih delavcev in njihovih organizacij do določil kodeksa in njegovega uveljavljanja. Vsebina je zasnovana v 300 členih. Na koncu »zbornika« smo pridali še resolucije, smernice, določila, zaprisege in drugo, primerjalni prikaz temeljev mednarodnega humanitarnega prava in smernic, vključno z ženevskimi konvencijami (ki bodo tokrat prvič v slovenskem prevodu). Temu pa sledijo določila in predpisi jugoslovanskega humanitarnega prava (načrtovanje družine, presaditev, določila zveznega KZ o kaznivih dejanjih proti človeštvu, poglavje iz zakona o kazenskem postopku, predvsem o ogledu in izvedencih).

Prepričani smo, da bo javna razprava sprejela predlog komisije, da bo v prikazanem obsegu tiskano neokrnjeno gradivo, ki bi ga dobil vsak diplomant medicinskih šol v Jugoslaviji ob koncu študija. Tako bi bila zagotovljena široka in temeljita obveščenost o dolžnostih in smernicah v dejavnosti, ki je »posebnega družbenega pomena«, za večino zdravstvenih delavcev Jugoslavije, predvsem zdravnikov. Zagotovljeni bi tudi bili možnost za širjenje in spoznavanje mednarodnih humanitarnih in deontoloških načel, pa tudi vzgoja bodočih zdravstvenih delavcev, ki bodo imeli možnost, da bodo spoznali mednarodno humanitarno pravo. Zato bo publikacija temeljni pripomoček pri pouku medicinske deontologije. Ne bo več treba obravnavati vsebine raznih priseg, določil, smernic, resolucij, ker jih bodo slušatelji imeli pri roki, ampak bo v razmeroma kratkem času (ki je medicinski deontologiji na razpolago) mogoče dati poglobljene informacije o vsebinskih vprašanjih in obravnavi pomembnih in perečih vprašanj, ki so ostala nedorečena oziroma zapostavljena. Zato ima novelirani deontološki kodeks širši, da ne rečemo družbeni pomen in vlogo.

Novelirani deontološki kodeks naj bi prispeval k nadaljnji rasti delovne zavesti in odgovornosti, morale in etike zdravstvenega delavca v socialistični družbeni skupnosti. To pa ne pomeni od »zunaj« ali od »zgoraj« sprejemati predpise, ampak jih ustvariti iz pobude zdravstvenih delavcev in jih nato posredovati v širši družbeni prostor – da bi jih ta sprejel za svoja, jih vsesplošno zaščitil in podprl. Kako pa jih ta lahko podpre? Samo tako, da jih sprejme kot obveznost, kot del zakonskih določil, ki urejajo zdravstveno dejavnost. Dozdaj je v Jugoslaviji le Slovenija v zakonu o zdravstvenem varstvu uzakonila kodeks etike v členu 102 in členu 112 kot celoto. Nekatera poglavja veljavnega kodeksa etike pa so v posameznih členih delno ali celo dobesedno povzeta in citirana iz Kodeksa etike zdravstvenih delavcev Jugoslavije.

Predlog komisije, naj bi bistvena določila kodeksa tudi druge republike uvrstile v svojo zdravstveno zakonodajo, je predsedstvo Zveze zdravniških društev Jugoslavije sprejelo. Zato smo prepričani da bo kodeks v doglednem času sprejet, ne samo kot moralna zahteva za člane strokovnih organizacij zdravstvenih delavcev, ampak tudi zakonska obveznost pri izpolnjevanju njihovega poklica, kajti: »Zdravnik je dolžan, da po svojih možnostih bdi nad medicinskimi etičnimi načeli in si prizadeva, da se bodo uveljavila tudi v zakonskih predpisih in jih obogatila, kajti geslo, da je za zdravnika zakon hkrati tudi že etika in da je torej pokorno izpolnjevanje navodil in ukazov edina zdravnikova dolžnost – to geslo poznamo iz najmračnejše dobe človeštva in medicine« (J. Milčinski).

UREDNIŠTVO: Družbeni razvoj v razvitem delu sveta – posebej pa razvoj zdravstva – vedno bolj prehitava razprave o moralno-etičnih vprašanjih na tem

področju. Katera najbolj občutljiva področja in prvine zdravstvene etike so danes v ospredju? Kako se postaviti po robu razosebljenim odnosom med bolnikom in zdravnikom, kažejo pa se zlasti v obračanju pozornosti od bolnika kot osebnosti k bolezni oziroma k bolnemu organu. Kako uveljaviti moralno zakon, da bo opora, podpora in vodilo zdravniku, s tem pa tudi bolniku.

DOLENC: Veljavni kodeks, ki so mu občasno in mnogi očitali splošnost, deklarativnost, je star skoraj četrt stoletja. Preživel je marsikatero družbeno in socialno spremembo pri nas in ga ni več mogoče vsestransko primerjati z normativiko, ki jo danes vsebujejo sodobne smernice in resolucije, ki urejajo ravnanje zdravnika v odnosu zdravnik – bolnik, zdravnik – sodelavci, zdravnik – družba. Zadnjih 20 let pomenijo izjemen tehnološki razvoj v medicini. Strinjam se, da razvoj vedno prehitveva moralno-etična oziroma deontološka merila ne glede na družbenopolitični sistem. Oživiljanje, presajanje, biomedicinske raziskave na ljudeh, raziskave na zarodkih, umetna oploditev, sterilizacija, načrtovanje družine s splavom ali drugače, fertilizacija, embrionalni transfer in drugo – vsi ti in podobni tehnološki dosežki bi mogli omajati temelje tradicionalne zdravniške etike in morale. Zavedati pa se moramo, da tehnične in laboratorijske možnosti še ne pomenijo v vsakem primeru tudi že uporabo vseh teh možnosti na človeku kot sestavni del »zdravstvenih storitev« oziroma nacionalnega zdravstvenega varstva. Prav zaradi tega se je mednarodno humanitarno pravo v zadnjem obdobju izjemno razmahnilo: ustanavljajo se nacionalne etične komisije z nalogo, da bi bdele nad ravnanjem zdravstvenih delavcev; Svetovno zdravniško združenje občasno izdaja na generalnih skupščinah nove resolucije oziroma smernice; zdravniške zbornice in vlade ter parlamenti sproti objavljajo svoja navodila – vse to pa kaže, kako veliko pozornost človeštvo in njegova predstavništva posvečajo morali in etiki zdravnika, hkrati ko podrobno razpravljajo in ugotavljajo, kako sta vsesplošna morala in etika človeštva in človeka na preizkušnji in tudi že v krizi.

V smernicah in resolucijah Svetovnega zdravniškega združenja, ki so namenjene posameznim medicinskim dejavnostim (pomoč umirajočim, ugotavljanje časa smrti, terapevtski splav, zloraba psihotropnih zdravil, mučenje in druge grozovitosti do psihiatričnih bolnikov, pravice bolnikov ipd.), je vedno bolj poudarjeno tisto splošno človeško, nadnacionalno; to pa bi morali nosilci-zdravniki v teh specifičnih dejavnostih upoštevati in brezpogojno spoštovati. Zato ni samo enkrat poudarjeno, da zdravnik, četudi bi ga v to silili, ne bo pristal na dejavnosti, ki bi bile v nasprotju z njegovo vestjo in strokovnostjo. Vsa ta raznovrstna in bogata snov je tudi izziv jugoslovanskim zdravstvenim delavcem, da mednarodna moralno-etična izhodišča vključijo v svoj deontološki vsakdan. Ob upoštevanju vsega navedenega se je marsikaj spremenilo tudi pri nas: uzakonjena je prosta izbira zdravnika in zdravstvene organizacije, sprejeta pravica bolnika do konzultacije, do obveščenenosti, obvezen je njegov pristanek na operacijo in še marsikaj drugega, kar je odnos bolnik-zdravnik, lahko rečemo, precej spremenilo. Vključevanje moralnoetičnih meril v zdravstveno zakonodajo (v Jugoslaviji le SR Slovenija) zahteva, da bi se uresničilo tudi v drugih delih Jugoslavije. Morale bi se ustanoviti republiške etične komisije, ki bi dosegle, da deontološka vprašanja ne bi bila le del zdravstvene zakonodaje, suha črka zakona. Bodoče generacije zdravstvenih delavcev bomo morali sistematično vzgajati, da bodo vzeli moralno-etične norme kot del svojega ravnanja, ne pa kot predpis, ki ga je družba sprejela izključno zaradi interesa in zaščite svojih pravic, da bi zdravstveni delavec vedel,

kako dobro ravnati, kako prav ukrepati. Kadar je morala družbe v krizi ali slabi, obstaja nevarnost, da bo tudi morala zdravstvenega delavca, pa čeprav morda s časovnim in kvalitativnim zamikom, sledila tej krizi – kajti morala zdravstvenega delavca ne more biti izključno izločena morala zdravstvenega delavca iz splošne družbene, ampak je ta specifično pogojena in izdiferencirana na temeljih etike in morale skupnosti, v kateri živi in ustvarja sleherni zdravstveni delavec. Da mora tako biti, nas prepričujeta tudi rek in resnica iz Mahabharate: če je moralni zakon uničen – uničuje; če je zaščiten – ščiti. Iz tega pa izhaja, da bi morala sleherna sodobna družbena skupnost posvetiti moralno-etični vzgoji zdravstvenih delavcev še posebno skrb in pozornost; kajti zdravstveni delavec, sicer vrhunski strokovnjak in tehnolog, bi brez morale in etike, brez teh meril lahko postal nevaren za posameznika in skupnost, ker so mu danes na razpolago bistveno bolj učinkovita sredstva kot pred desetletji, sredstva, ki morajo odločiti o življenju in smrti človeka. V teh odnosih pa bi brezvestni zdravnik bil lahko poguba za posameznika ali skupino. Ta skrb je vplivala tudi na komisijo pri temeljnem oblikovanju noveliranega deontološkega kodeksa zdravstvenih delavcev SFRJ. Čeprav je kodeks v dosedanji vsebini predvsem zaživel v Sloveniji, ni mogoče pristati na to, da bi upoštevali možnosti, da bi v posameznih republikah sprejemali lastno ali sočasnim zahtevam prilagojeno deontološko moralno-etično kodifikacijo. V tem smislu je obnovljeni deontološki kodeks prirejen za jugoslovanske razmere in odnose v zdravstvu. Lahko bi rekli, da se približujemo mednarodni teoriji in praksi, čeprav z večletno zamudo, ker priprave za oblikovanje kodeksa (zbiranje osnovnih gradiv, prevodi resolucij in smernic v naše jezike itd.) trajajo od 1980. leta, ko je predsedstvo Zveze »obnovo« kodeksa sprejelo v svoj delovni program.

UREDNIŠTVO: Kodifikacija deontoloških načel in stališč ima v naši državi – z določenimi posebnostmi, še zlasti v Sloveniji – zavidljivo, čeprav kratko tradicijo. Znani in priznani so pomembni teoretični snovalci na tem področju, univerzitetni učitelji in praktiki humanisti, ki so izoblikovali za današnja načela temeljna vrednostna vodila in merila.

DOLENC: Zgodovinsko so deontološka načela zdravništva (zdravstvenih delavcev) bolj v Sloveniji kot v Jugoslaviji zaživila, potem ko je tradicionalno Hipokratovo zaprisego za diplomante v Avstroogrski in nato v stari Jugoslaviji zamenjala moralno-etična odgovornost po načelih kodeksa iz leta 1963 za vsakega zdravnika oziroma zdravstvenega delavca. Zdravniške zbornice v preteklosti so imele jasne, pa tudi stroge predpise za svoje članstvo, ki so bili obvezni za vse zdravnike v zasebni in javni praksi, ki so podrobno predpisovali, kako mora ravnati zdravnik v odnosu do bolnikov in njihovih družin, do svojih kolegov, kako se obnašata v javnosti; določali pa so tudi njegovo odgovornost do družbene skupnosti. Nacionalizacija in socializacija zdravstva po letu 1945 v Jugoslaviji sta pokazali, kako je treba vzpostavljati tudi moralno-etična merila za ravnanje zdravnikov; družbeno izenačevanje zdravstvenih delavcev vseh profilov pa je povzročilo, da niso samo zdravniki (čeprav so njihove naloge in odgovornosti pred dolžnostmi drugih strokovnih profilov) posebna skupina, za katero bi bilo treba imeti le njim namenjena določila. Po prvem kongresu medicinske etike in morale v Parizu 1955. leta je delegat Zveze zdravniških društev Jugoslavije (ustanovljene takoj po II. svetovni vojni) v strokovnem časopisu Srpski arhiv dal pobudo, da bi svoja deontološka načela morali dobiti tudi jugoslovanski zdravniki. Zveza zdravniških

društev je pobudo sprejela, zastavilo pa se je vprašanje, za koga naj bo kodeks moralna obveznost. To zadrego je rešil zakonodajalec, ki je v Uradnem listu SFRJ določil, da kodeks pripravi Zveza zdravniških društev Jugoslavije, ta pa naj velja za vse zdravstvene delavce Jugoslavije. Priprave in razprave o kodeksu so trajale več let v raznih komisijah, ki so jih imenovala republiška zdravniška društva. Posebna pozornost velja »slovenskemu jedru«, kjer je odločilno vplival dr. Jože Potrč, ki mu moramo pripisati avtorstvo pri oblikovanju prvega Kodeksa etike zdravstvenih delavcev Jugoslavije. Ta kodeks so v končni obliki sprejeli na plenumu Zveze zdravniških društev Jugoslavije decembra 1963. Čeprav so kodeksu nekateri očitali deklarativnost in splošnost, je vsebinsko prav bogat. Zasnovan je na tradicionalni Hipokratovi zaprisegi, na renovirani Hipokratovi, ki jo je sprejelo Svetovno zdravniško združenje kot ženevsko svečano zdravniško zaobljubo, na mednarodnem kodeksu zdravniške etike ter na spoznanjih in določilih Nürnberškega kodeksa iz leta 1947. Ob upoštevanju vsega tega je imel naš prvi kodeks solidno mednarodno vsebinsko zasnovo, ki jo je znal dr. Jože Potrč z njemu lastno subtilnostjo in zavzetostjo obogatiti ter izpopolniti. Kodeks kot moralna obveznost je vezan na članstvo (prostovoljno) v ustreznih organizacijah zdravstvenih delavcev. Kodeks je najbolj zaživel v Sloveniji, kjer so njihova temeljna določila sprejeli v zakon o zdravstvenem varstvu. S tem je kodeks postal tudi zakonska obveznost za »vse zdravstvene delavce in delavce, ki opravljajo zdravstvene storitve«. Nekatera podrobnejša določila kodeksa pa so skoraj dobesedno povzeta, kot npr. poklicna skrivnost, pravica bolnika, da izve za svojo diagnozo in prognozo, da svobodno izbira zdravstveno ustanovo in zdravnika, strokovno izobraževanje, o samostojnosti zdravstvenega delavca pri odločanju in njegovi odgovornosti, obveznost strokovnega izobraževanja, o nujni medicinski pomoči, o uvajanju novih načinov zdravljenja, o pravici bolnika, da pristane na poseg idr.

Čeprav je veljavni kodeks etike vsaj v SR Sloveniji uzakonjen v zakonu o zdravstvenem varstvu kot celota, nekatera njegova določila pa skoraj dobesedno citirana in je vplival na vsakdanje delo zdravstvenih delavcev, pa ta določila niso konkretizirana v samoupravnih aktih zdravstvenih delovnih organizacij (kot to zahteva zakon o zdravstvu), v katerih bi splošne pravice in dolžnosti podrobneje določili. To pa bi pomenilo konkretizacijo kodeksa za posameznika in delovne skupine, pomenilo bi opis njihovih delovnih mest – toda ne kot »opis del in opravil«, kot to razumemo danes, to pa pomeni atomizacijo. Med kodeksom etike in njegovim izvajanjem v praksi še vedno čutimo vrzel, ne zaradi nedorečenosti tega dokumenta, ampak zaradi premajhne konkretizacije. To vrzel bo, upajmo, v več kot 300 členih v posebnih poglavjih deontoloških določil izpolnili novelirani kodeks, posebno na tistih področjih, kjer še vedno občutimo, da nismo nadaljevali pozitivnih tradicij, ki so jih v odnosih med zdravniki in njihovim ravnanjem uzakonjevale kot državno prisilo nekdanje zdravniške zbornice. V novih družbenih odnosih pri nas je prejšnjo zbornično zakonodajo zamenjal kodeks etike, ki je »združil« vse zdravstvene delavce, ki se je postopoma vraščal tudi v pozitivno zakonodajo zdravstvenega varstva. Vsebinsko je to podobno npr. zdravniškemu zakonu sosednje Avstrije. Razlikuje pa se po tem, da so v zdravniškem zakonu obsežnejši in podrobnejši normativni zakonski predpisi, moralnoetične zahteve pa (vsaj po naši sodbi) zaostajajo za navedenim. Prepričani smo, da bo »konkretizirani in novelirani kodeks, v katerega smo vključili vsebinske zasnove sodobne medicine, številna ter obsežna določila mednarodnega humanitarnega prava,

vseboval tiste kakovostne posebnosti, ki jih vsebuje (ali naj bi jo vsaj postopoma izoblikovalo) – javno zdravstvo kot pridobitev socialistične usmeritve in sodobne družbene skupnosti, ki je nadgradnja (ali vsaj edinstven poskus) v sodobnih smernicah in merilih v ideološko sicer zelo različnih sistemih.

Pri sestavljanju obnovljenega kodeksa smo se zavedali, da zdravniki (zdravstveni delavci) in njihove strokovne organizacije, ki so vključene v Svetovno zdravniško združenje, postajajo postopoma ena družina, ki na rednih generalnih skupščinah obravnava, sprejema in potrjuje smernice in resolucije, ki postanejo tako moralno-etične obveznosti skupin v združenju in s tem tudi posameznikov, članov. Število teh smernic narašča v zadnjem desetletju. Smernice so deloma posebna strokovna, predvsem pa moralno-etična izhodišča za ravnanje zdravnikov na najrazličnejših področjih, npr. pri ugotavljanju časa smrti, ugotavljanju možganske smrti; smernice, ki uravnavajo delo psihiatrov, ravnanje z zaporniki, ki govorijo o uporabi in zlorabi psihotropnih zdravil itd. Vse to pomeni »delovno konkretizacijo« za posamezne medicinske specialnosti, veje oziroma stroke. Vgraditi te novosti skladno z našo družbeno usmerjenostjo v novelirani jugoslovanski deontološki kodeks je bila velika in odgovorna naloga. Ožja strokovna in širša družbena javnost pa bosta v argumentirani razpravi pretehtali, ali je bilo delo opravljeno dovolj vestno, temeljito, perspektivno in z občutkom za prostor in čas. Če je dosednji kodeks (ki so ga pripravljali skoraj 8 let) veljal praktično četrto stoletja, je to dokaz, da je bil časovno obstojen, in dokazuje, kako je bil vsebinsko dorečen in perspektiven. Ker gre za posebna določila mednarodnega humanitarnega prava in vgrajevanje v novelirani kodeks, je pomembno, koliko naj bi upoštevali splošno in sprejemali posebno.

Vsebinsko je prvi jugoslovanski kodeks določal: dolžnosti zdravstvenega delavca do zdravja ljudi, enakopravnost bolnikov, dolžnost prve pomoči, spoštovanje človekove osebnosti, skromnost zdravstvenih delavcev in medsebojno sodelovanje, seznanjanje bolnika z diagnozo in prognozo, poklicno skrivnost, zavračanje evtanazije, splava, obveznost strokovnega izpopolnjevanja in svobodo odločanja pri izbiri sredstev in načina zdravljenja ter svečano obljubo, da bo zdravstveni delavec s svojim osebnim zgledom dokazoval svojo pripadnost načelom humanizma.

UREDNIŠTVO: Novelirani deontološki kodeks izraža predvsem razvoj mednarodnega humanitarnega prava, zlasti pa razvoj mednarodne medicinske deontološke kodifikacije, prav tako pa tudi smernice za delo na posameznih področjih.

DOLENC: Že predhodno smo poudarili, da je temelj noveliranega deontološkega kodeksa dosednji Kodeks zdravstvenih delavcev SFRJ, ki smo ga v veliki meri vključili v novelirani kodeks kot poglavje Temeljna določila. Sprejeli smo določila, ki so osnova praktično vseh kodeksov zdravniške etike in morale: obveznost do pacientov, do zdravnikov in drugih zdravstvenih delavcev, obveznosti do samega sebe in do družbene skupnosti. To so samo temeljne vsebinske zasnove, ki pa so glede na nova spoznanja in znanja v medicini zadnjih desetletij zahtevala razširitev določil na področju, ki pred tem še niso bila upoštevana. Novi predlog deontološkega kodeksa ima zato 17 poglavij (za nekatera mislimo, da se bodo razdelila še na posamezna podpoglavja)*. Iz tega izhaja, da smo ob upoštevanju odstavkov

* Uvodnim načelom (1) sledijo splošna (2) in posebna načela (3). Ta načela so razčlenjena v poglavja: Zdravstveni delavec – mednarodno humanitarno pravo

veljavnega kodeksa izdelali cela poglavja. To pa pomeni večjo ali manjšo konkretizacijo znanih resolucij in smernic svetovnega zdravniškega združenja, mednarodnih združenj, državnih in nacionalnih komisij, Združenih narodov in drugo. Posebna poglavja obravnavajo obveznosti do mednarodnega humanitarnega prava in dolžnosti nacionalnih organizacij zdravstvenih delavcev in njihovih zvez do upoštevanja norm novega deontološkega kodeksa in širjenja njegovih načel, kar je še posebej zajeto v poglavju: Zdravstveni delavec in mednarodno humanitarno pravo. Izjemna pozornost sestavljalcev pa je veljala sodobnim deontološkim smernicam v poglavju, ki se nanaša na sočasna odkritja in tehnične možnosti v medicini, kot so: presaditev, ugotavljanje časa in nastopa smrti, biomedicinske raziskave na ljudeh, vprašanje zdravljenja plodnosti in odnosi do nje, uporaba porodkov in raziskav na njih; skratka vprašanjem, na katera danes s posebno pozornostjo opozarjajo strokovna združenja, državne komisije in medicinske akademije.

UREDNIŠTVO: Kakšne so razvojne možnosti naše medicinske znanosti in strok na posameznih področjih, ki so predmet kodifikacije?

DOLENC: Večkrat je bilo rečeno, da zaostajamo (zakonito) za razvitim svetom. To zaostajanje bi bilo še občutnejše, če ne bi bilo entuziastov, ki kljub nezavidljivim razmeram v našem zdravstvu vnašajo novosti s svojih delovnih področij. Oprema, kadri in storitve sodobne medicine so izjemno dragi – tega pa ne more reševati po naše prikrojena ekonomika v zdravstvu – »sponzorjev«, kot jih pozna svet (ali v drugi skrajnosti centralno urejevano in financirano zdravstvo), pa pri nas praktično ni. Spodbudne so posamezne lastovke (DO), ki pa še ne prinašajo pomladi. Naše zaostajanje za razvitimi pa pomeni tudi »čakalno dobo«, med katero se poizkusna faza nove metodologije, novega posega spremeni v vsakodnevno, rutinsko, ki jo brez pionirskih tveganj nato prevzamemo mi. Menim, da vsega, kar danes ponujajo raziskovalni laboratoriji, ne morejo kot zdravstveno varstvo uvesti niti najbolj razviti. Resni analitiki so poudarili: če bi hoteli kot zdravstveno varstvo uvesti vse, kar danes raziskovalni centri že zmorejo – bi morali angažirati ves denar, ki ga namenja država za armado, policijo, kulturo, šolstvo – pa še ne bi bilo dovolj. In v tem so dileme. Imeti svojemu razvoju ustrezno zdravstvo pomeni za vsako družbeno skupnost in posameznika upanje,

Zdravstveni delavec – socialistična družbena skupnost

- javno zdravstvo
- zdravstvena vzgoja
- nujna zdravstvena pomoč
- izjemne razmere
- bolnik in njegova družina
- sodelavci – konzilij
- poklicna skrivnost
- osebni in poklicni lik, strokovno izobraževanje in izpopolnjevanje
- splav
- pomoč pri umiranju

Zdravstveni delavec v mejnih področjih kliničnih in laboratorijskih raziskav, presaditev in uvajanje novih načinov zdravljenja

Zdravstveni delavec – javni delavec

Zdravstveni delavec v posebnih občutljivih dejavnostih (psihijatrija, zaporniki itd.)

Zdravstveni delavec – javnost

Zdravstveni delavec – izvedenstvo

Slede zaključna načela (4).

izziv a tudi ustrezne žrtve. Če bo pričujoča kodifikacija moralno uzakonila to, kar »premožni« svet že premore, potem smo lahko vsaj v tem potešeni, da se bomo vsaj moralno pripravili na preizkušnje, ki jih prinašata bodisi razvoj in spoznanja v medicini. Sicer pa so (ne glede na družbenopolitični sistem) razvojne možnosti v znanosti odvisne od pozitivnega ozračja in tradicije do tega področja, pozitivne izbire kandidatov in njihovih mentorjev, ustrezne opreme in zadovoljujočega financiranja – vsekakor pa ne od razglasov, ko se zavemo svoje neosveženosti in zaostajanja na tem področju. Osebo pa mislim, da se ob vsem ugodnem – prej navedenem, znanstvenik tako kot umetnik rodi, le pozitivna naravnost njegove okolice mu omogoča, da dozori in ustvarja. Menim, da z geslom leta 2000 tudi 2000 novih znanstvenikov nismo storili prav malo za uresničitev teh sanj.

UREDNIŠTVO: Ali lahko navedete nekatere naše posebnosti, ki izražajo specifično izkustvo na področju splošnejših pravnih določil?

DOLENC: Pri nas razen presaditve večina vprašanj še vedno ostaja le v okviru tehnoloških razglabljanj in tehničnih možnosti. Prav zaradi slednjega je treba nujno vzdubiti vest in zavest celotnega jugoslovanskega zdravništva, da ne bi zaostajali in vztrajali le pri dosednji teoriji in praksi, ampak bi upoštevali navedene probleme, da bi se zavedli, da gre za izjemno občutljive odnose človeka posameznika in da bi zdravstveni delavci v skladu z že sprejetimi mednarodnimi določili in normami tudi ukrepali in ravnali.

Če so vsi navedeni odstavki in poglavja izraz mednarodne medicinske deontološke kodifikacije in moralno-etičnih smernic in določil, je 17. poglavje, ki zadeva zdravstvenega delavca – izvedenca, dozdej nedvomno edinstveno v mednarodnih prizadevanjih, da bi vsebinsko in temeljito zakoličili meje ter usmerjenosti zdravstvenih delavcev (predvsem zdravnikov, ki so temeljni nosilci delovnega procesa zdravljenja), z namenom, da bi zaščitili medicino kot stroko in znanost ter človeka.

Posebej poudarjamo, česar nismo mogli zaslediti v mednarodni humanitarni zakonodaji niti v državnih ali nacionalnih določilih, ki zadevajo ravnanja zdravnika v posebnem družbenem odnosu do prava oziroma izvedenstva. Temu smo namenili poglavje 3.17, v katerem ta posebni odnos – ob upoštevanju naše kazenskopravne in širše družbene ureditve – deontološko ureja te občutljive odnose v členih 271–297 (26 členov). Ti členi so zaprisega (enako kot v ZKP) in zahteve, da opravlja zdravstveni delavec izvedensko delo po načelih objektivnosti, nepristranosti in strokovne resnice, urejajo odnose do drugih izvedencev v smislu pomoči, strokovne vzgoje, spoštovanje zdravniške in izvedenske skrivnosti, obveznost do izpopolnjevanja, tekočega dela, obveščanja naročnika, če v določenem roku ne more opraviti izvedenskega dela, odgovornost v zvezi s pozivom na sodišče, način podajanja izvida in mnenja in izvedenčevega obnašanja na sodišču, dolžnosti do izvedenca; v poglavjih so opozorila na nove ugotovitve, morebitne napake in ohlapnosti pri izvedenskem delu; zahtevana je temeljita proučitev predhodnega izvedenskega mnenja strokovnjakov, kar je ena od temeljnih nalog zdravstvenega delavca – izvedenca, ki se predhodno ne posvetuje s strankami, razen če je to nujno potrebno zaradi njegovega izvedenskega dela. Določila tudi urejajo pravico, da je izvedenec ustrezno nagrajen, v predlogu za nagrado pa se upoštevajo posebne okoliščine posameznega primera, osebnosti in zahtevnost storitve, poraba časa, obsežnost študija strokovne literature, obsežnost dela ter zahtevnost naročnika.

Že ta praktično le našeta vsebina kaže, s kolikšno pozornostjo je predlagalec obravnaval specifičnost deontoloških načel zdravstvenega delavca – izvedenca, slednje pa bo nedvomno tudi prispevek k nadaljnjemu osveščanju izvedencev pri delu na sodišču oziroma za njihovo večjo objektivnost in družbeno odgovornost.

Zavedamo se, da so vsebinski in formalni okvirji obnovljenega zbornika deontoloških načel nepopolni, nedorečeni. Toda v širši strokovni, pa tudi družbeni, osveščeni razpravi moramo doseči, da bo zbornik prispeval k liku zdravstvenega delavca v naši stvarnosti, kajti kot skupnost »si želimo in potrebujemo zdravnika (zdravstvenega delavca), ki bo z vsem spoštovanjem življenja in osebnosti bolnika, zavedajoč se dolžnosti do zdravja ljudi, do zdravstvene službe, trden v etičnih načelih, zavesten graditelj nove družbe; ki bo brezobzirno pogumen, kadar bo treba prevzemati odgovornost, in skrajno previden, kadar bo šlo za tveganje pri bolniku« (J. Milčinski). V skladu s temi mislimi, izhodišči in željami smo pripravljali zbornik, zdravstvenim delavcem pa bo pri njihovem delu, ki je posebnega družbenega pomena, v pomoč in oporo.

UREDNIŠTVO: Ali bi lahko ponazorili za naše bralce primere nekaterih kritičnih moralnih medicinskih situacij, pri katerih ne pomaga še tako odličen kodeks, ampak ostane teža moralne odločitve popolnoma v presoji zdravnika oz. stvar njegove vesti?

DOLENC: Moralni kodeks nedvomno širše in poglobljeno, predvsem pa bolj človeško občutljivo ureja odnose zdravnik-bolnik, zdravnik-družba, zdravnik-sodelavci kot še tako popolna zakonodaja. Toda noben moralni kodeks ne more nadomestiti zdravnikove vesti – k njej pa le delno pripomoreta vzgoja in izobrazba, povečini je to v človeku samem, da se zaveda veličine, pa tudi tragike zdravniškega poklica. Zdravnik je nenehno na preizkušnji in pod pritiskom svoje poklicne odgovornosti, ali bo ravnal dobro in prav, ali bo zadostil vsemu, kar mu narekuje: ne vse, kar veleva mu stan, kar zmore, to mož je storiti dolžan. Medicinskih situacij, v katerih zdravnik ostaja nem, oprt na svoje znanje in vest je preveč, da bi jih lahko konkretizirali: od pravočasne in ustrezne diagnoze, odločitve za posege, včasih celo motivirajoče operacije, pa do pomoči pri umiranju, do spregledane ali neustrezno razložene diagnoze ali v obveznostih bo bolnika z maligno boleznijo, pa do ženske, ki ji je odvzel plod, ker se bi ta rodil iznakažen. »Imeti zdravje in življenje v rokah« je velika, toda ob neustreznem človeku in neodgovornem strokovnjaku nevarna naloga za pacienta, za zdravstvo in nenazadnje za družbo. In se smemo ob tem še vprašati, kako nenadomestljiva je človeška občutljivost za trpljenje in bolečino človeka, ki se mora iz medicinskega primera ob registraciji spremeniti v sočloveka ob zdravniku. Ne bi hoteli iz sodnomedicinske prakse (ko pravzaprav zbere vse skrajnosti) navajati primerov, ker bi tako lahko enostransko in enoplastno, čeprav morda do skrajnosti neustrezno odgovoril na to »provokativno«, toda v medicini vedno prisotno vprašanje, odkar je medicina stopila v proces zdravljenja in varovanja življenja.

UREDNIŠTVO: Če bi se zazrli v prihodnost – katera so že zaznavna oz. utegnejo biti najbolj poudarjena področja in problemi v medicini, kjer bodo glede na sedanjo kodifikacijo nastajale nove etične dileme?

DOLENC: Težko je brez dvomov, pa tudi strahu gledati v bodočnost, ki se za človeštvo gotovo ne kaže v tako optimistični obliki, kot govorijo znanstveniki in

politiki. Načrtovanje človekovega spočetja, spola, kakovosti organizma – skratka biološko medicinsko programiranje človekove biti, pa do možnosti izbire roditeljev, da bi naraščaj bil čimmanj podvržen boleznim itn. Znanost se razkriva ob teh možnostih, na katere niti ne bo treba dolgo čakati, kot Pandorina skrinjica. Takšna spoznanja pa zastavljajo vprašanja, kje se bodo končala vprašanja morale in etike (tj. pozitivne družbene in strokovne usmerjenosti) in kje bodo prevladovala izključno tehnološka in tehnična vprašanja »načrtovanja življenja in zdravja, načrtovanja človeškega bitja«. Osebo upam, da te človekove prerokbe ne bom doživel, kajti to bo nedvomno pomenilo prelom s tradicionalno medicinsko etiko, in bojim se, tudi zapostavljanje norm akcijske morale (normativistike, ki jo narekujejo trenutna situacija in trenutna dejavnost). Morda so nekatere postavke sodobnih raziskovalnih norm že blizu tega, toda »konservativne sile« v medicini, pravu, sociologiji idr. jih še vedno in uspešno usmerjajo v »tradicionalne-spolšne človeške okvire« – kjer je človek – posameznik v medicini še vedno »osrednja osebnost«. Naša prizadevanja za pripravo noveliranega kodeksa so poskušala »ujeti« sodobna znanja in spoznanja sočasne morale in etike in jih vklopiti v ravnanje »za našo rabo in uporabo«.

UREDNIŠTVO: Ali bi iz teh etičnih situacij lahko vplivali na splošno preobrazbo družbenomoralne zavesti?

DOLENC: Družbena morala in etika sta temelj vsake, tudi zdravniške morale, ki po svojem bistvu odseva družbeno »nadgradnjo« na tem področju. Če je njena morala nizka ali v krizi, potem postaja vprašljivo, do katere mere je mogoče uresničevati visoka načela zdravniške morale. Saj ni dolgo tega, ko smo doživeli v medicini enega največjih porazov, ko je postalo edino moralno le, kar je predpisala država; torej zakonski predpis je tudi že morala! Moralno-etični zakoni lahko zakonske predpise obogatijo, počlovečijo, ne pa nasprotno. Družbena skupnost mora podpreti in usmerjati moralno-etično usmerjenost zdravstvenih delavcev v dobro posameznika in širšo korist. Menim, da morala in etika zdravstvenih delavcev nista nad moralo in etiko družbene skupnosti, ampak sta v njeni posebnosti – nista rezerva, ki jo je treba gojiti in hraniti, kadar pride do dvomov in preizkušenj, do zastojev in strahu. Zato ne more samo eno področje, pa čeprav je »posebnega družbenega pomena«, bistveno vplivati na preobrazbo družbenomoralne zavesti – posebno če ji kot skupnost nismo posvečali v preteklem obdobju ustrezne pozornosti in skrbi, ko smo se pretežno usmerjali (po zgledu sodobnega sveta) v potrošniško miselnost in potrošniško družbo. Prepričan pa sem, da bo moralna kriza družbene skupnosti dovolj globoka, bo pri iskanju izhoda zelo pomembna moralna usmerjenost posameznih slojev in dejavnosti. Menim, da je prednost socialističnih sistemov prav iskanje novih moralno-etičnih kvalitiet, torej nadgraditev norm meščanskih družb – to pa zahteva poznavanje pozitivnih izročil preteklosti, kritično razsojanje in primerjanje sedanjih izkušenj in vztrajno iskanje v prihodnost, kar pa ni ne lahko in nikakor premočrtno!

UREDNIŠTVO: Kako razsojate vrednote, predvsem hierarhije vrednot, ki se danes pogosto kažejo v medicinski praksi in so predmet kritik?

DOLENC: Strokovni uspeh, prestiž, ekonomske pridobitve, družbeni vzpon (in še bi lahko našteval) so vzgoni, ki morejo vplivati na »poslovnost« zdravnika. Ob takšni usmeritvi pa ostajajo temeljne zasnove moralno-etičnih norm v ozadju in

postopno odmrejo. Zato ni slučaj, da se v zadnjih 2–3 desetletjih srečujemo z »eksplozijo« mednarodnega humanitarnega prava, ko gre za intenzivna prizadevanja strokovnih združenj, da bi zdravnika osvestila, kaj je dolžan sebi, bolniku, pacientu in »svoji državi«. Če bi verjeli Tacidu, ki je zapisal približno takole: čim bolj je pokvarjena država, tem več zakonov ima, bi lahko mislili, kako je v 20. stoletju narobe z zdravništvom, da je potrebnih toliko smernic, resolucij, deklaracij idr. Pa naj si bo tako ali drugače, prav gotovo je obilju predpisov »botroval tudi izjemni tehnološki razvoj« – tam, kjer pa je ta proces vodilni – pa ostajata etika in morala kot desetnica ob strani in sta nezapaženi.

Prav gotovo je treba danes ob vrednotah, ki so tradicionalno razvite in nedvoumne (in že kar same po sebi umevne), moralno-etično kodifikacijo usmerjati na področja, kjer je zdravniška vest zaostala za tehnološkimi dejstvi.

In še nekaj moram navesti. S tem da se je v preteklem stoletju začelo razvijati javno zdravstvo in so se začela združevati sredstva – ki so privedla do javnega zdravstva – je zaradi »široke ponudbe in povpraševanja« medicina izgubila dosti svoje neposrednosti in domačnosti. Danes ji očitamo brezdušnost, neosebnost, mentaliteto tekočega proizvodnega traku, dehumanizacijo, zbirokratiziranost. Samo Ilića preberimo, pa si lahko nagrmadimo očitkov in zadreg zaradi »medikalizacije življenja« do brezupa. Tradicionalno in glede na kritike medicine sodobnega časa pa pomeni odprtost medicine za vse ljudi izjemen korak v bodočnost človeštva, za kar pa je treba plačati tudi, žal, določeno ceno – ta pa je tem višja, čim manj človeško osveščena postajata zdravnik in bolnik – subjekta zdravljenja. Zato v vseh sodobnih moralno-etičnih smernicah, v predpisih zdravniških zbornic nista v ospredju zdravnik in bolezen, ampak nosilec tega pojava, ki ga zdravnik mora znati brati v vsakem času in prostoru – bolnik. Toda ne v skupini, ampak posameznik s svojo individualno osebnostno strukturo in svojo boleznijo in bolečino. In temu ostaja tradicionalno zvest (po zgledu najsodobnejših predpisov, priporočil in smernic) tudi novelirani kodeks etike zdravstvenih delavcev SFRJ.

Seveda na takšne odnose zelo veliko vpliva »pozitivna naravnost družbene skupnosti« do zdravstvenega delavca.

UREDNIŠTVO: Zdravstveni delavec ima nekatere zahteve in trajne naloge do družbene skupnosti, v kateri sprejemamo nove načine dela, s tem pa tudi okvare, ustvarjamo življenju novo okolje, vključno z novim ravnotežjem s svojo in širšo naravo, etiko zdravega življenja itn. Ali kodeks etike ustrežno obravnava te teme? Kakšne odnose bi morali vzpostavljati med zdravstvenimi delavci in družbo za boljše opravljanje teh nalog?

DOLENC: V obnovljenem deontološkem kodeksu smo se zgledovali po vzorih, ki priznavajo zdravstvenemu delavcu status javnega delavca, ki mu ga daje realnost, da deluje na področju posebnega družbenega pomena. To pa ga zavezuje še po dozda veljavnem kodeksu, da se bori proti vsemu, kar ogroža človeško zdravje, pogumno in odkrito opozarja na vzroke obolenja, skrbi za to, da se odpravljajo vzroki boleznij in njihove posledice, in opozarja na odgovornost družbe za izboljševanje zdravja.

Naj ne bi izzvenelo demagoško, če rečemo, da bo vsaka družbena skupnost imela takšnega zdravstvenega delavca, kakršnega bo vzgojila in ga zasluži. Zato je v njeno dobro in za njen razvoj perspektivno, da vlaga vanj, da brez pridržkov varuje visok moralno-etični kapital, ki ga že ima na tem področju in se kaže v zahtevnih vsakodnevnih nalogah, kot se je že kdaj pokazalo tudi v trenutkih hudih

preizkušenj in spoznanj. V stanju ogroženosti posameznik ali skupnost spoznavata pravega in dobrega zdravnika.

UREDNIŠTVO: Enotni dogovori o nečelih ne pomenijo unificirane prakse ne glede na konkretne razvojne možnosti medicine v posameznih okoljih naše družbe. Zavzemate se za konkretno analizo in uveljavljanje obravnavanih načel. Katere in na katerih področjih v razvoju medicine in moralnoetičnih načel so naše izvirne možnosti danes in utegnejo biti tudi v prihodnje?

DOLENC: Enotni dogovori v državi o deontoloških dolžnostih zdravstvenih delavcev so nujni, saj je zdravstveno varstvo (razen v razvojnih možnostih in ravni) enoten pojem in skladno s tradicijo (prvi kodeks je sprejemala Zveza zdravstvenih društev enotno za vso Jugoslavijo) izhaja tudi novelirani z istih izhodišč. Razlike so le v tem, da druge republike niso uzakonile kodeksa. Treba bi bilo doseči, da bi pozitivne skušnje iz SR Slovenije (kjer je kodeks najbolj zaživel) prišle v normativna določila zdravstvenega varstva. Te izvirne možnosti iz naše republike bi se morale izražati tudi v drugih enotah države – tudi deontološka vprašanja lahko prispevajo k sistemskemu reševanju nakopičenih vprašanj v zdravstvu, ki jim z drugo upravno in samoupravno normativiko ne bomo sprotno in uspešno kos.

UREDNIŠTVO: Kakšen je odnos organiziranih zdravstvenih delavcev do vašega dela? Kaj lahko poveste o poteku nadaljnega dela danes, ko je komisija za noveliranje Kodeksa etike zdravstvenih delavcev SFRJ pri Zvezi zdravniških društev Jugoslavije že končala svoje delo?

DOLENC: Organizacije zdravstvenih delavcev spremljajo razvoj medicinske deontologije razmeroma pozorno. Da je to tako, dokazujejo strokovna srečanja (simpoziji, kongresi, sestanki sekcij in združenj itd.), na katerih (po našem mnenju sicer še vedno preporedko) namenijo pozornost oziroma obravnavajo deontološka vprašanja. So pa tudi srečanja, ki so namenjena izključno tem vprašanjem, npr. že tradicionalna srečanja na Petrovi gori, ki jih organizira jugoslovanski center za kvaliteto življenja, ki obravnava pravice bolnikov idr., pa npr. Akademija medicinskih znanosti pri Srbskem zdravniškem društvu (simpozij o dehumanizaciji v medicini itd.)

Medicinske fakultete v Jugoslaviji (podobno nekaterim v Evropi) so v svoje vzgojno-izobraževalne programe vključile tudi medicinsko deontologijo (kot samostojni predmet ali v okviru drugih družboslovnih ali medicinskih predmetov). Na ljubljanski MF je medicinska deontologija vključena v katedro za sodno medicino. Temelji deontologije se predavajo v IV. semestru skupaj 15 ur, nato pa v X. semestru, kjer so vključena izbrana poglavja (30 ur). Iz tega izhaja, da Medicinska fakulteta v Ljubljani namenja dolžno pozornost vzgoji slušateljev, da bi v svojem bodočem poklicu upoštevali moralno-etična načela in jih sprejeli kot svoja življenjska merila pri opravljanju dejavnosti, v kateri je človeška vest dosti bolj občutljiva kot vest delavcev kakšnega drugega poklica, kot je dejal in zapisal pokojni dr. Jože Potrč. Visoka moralno-etična zavest je ob sodobnem strokovnem znanju temelj kvalitete zdravstvenega delavca, obenem pa zagotovilo, da ne bo zlorabil svojega znanja in veščin proti človeku, proti skupnosti. K temu pa bo po našem prepričanju prispeval tudi novelirani deontološki kodeks zdravstvenih delavcev Jugoslavije.

S profesor A. Dolencem se je pogovarjal I. Hvala.

Uvodna zabeležka

V Teoriji in praksi nadaljujemo z objavljanjem razprav o vlogi znanja, strokovnosti, o inovacijskem in raziskovalnem delu, o znanstveni politiki, o alternativah družbenega razvoja in problematiki okolja.*

V ospredju razprav, ki jih tokrat objavljamo (v dveh nadaljevanjih), sta dve podtemi: znanstveno tehnološke smeri prodora in razvojni potenciali SFRJ ter družbeno razvojne potrebe in pogoji. Tako kot je razpravljalec zanimalo, zanima tudi nas, do katere mere nas je že prebudil razvojni šok, ki se kaže v našem gospodarskem položaju, v prisotnosti oz. odsotnosti vizije sodobnega tehnološkega, civilizacijskega in demokratičnega razvoja, v iskanju usmeritve pri razvijanju kadrov, pri usmerjanju kapitala ter pri ustvarjanju okvirnih pogojev za inovacijsko prenovo, pospešen razvoj in napredek.

Povsem jasno je, da znanosti ne moremo »dati« statusa proizvodnega dela, dokler si ne izborimo v politiki tehnoloških prioritet. Brez izbire tehnoloških prioritet ni izbire znanstvenih prioritet. To pa velja tudi za izobraževanje in kulturo v najširšem pomenu besede. Za bralce bo zanimivo, katere inovacije v naši družbeni politiki na tem področju že sprožamo, kaj že preizkušamo v proizvodno-tržnih pogojih, kakšne možnosti za to daje gospodarski in politični sistem, kakšno podobo kaže naša znanstvena, politična in duhovna preokupacija.

Dvodnevna znanstvena javna tribuna na temo Znanstvena in tehnološka politika za 90. leta je bila v decembru 1986 pod pokroviteljstvom Sveta akademij znanosti in umetnosti SFRJ; zanjo je dala pobudo Slovenska akademija znanosti in umetnosti, soorganizator pa je bil Marksistični center CK ZKS.

V Teoriji in praksi bomo objavili domala polovico izbranih prispevkov, tokrat prvo skupino avtorjev, ki jih želimo na kratko predstaviti: uvodne besede akademika dr. Janeza Milčinskega, prof. Medicinske fakultete v Ljubljani, predsednika SAZU; sledita dve vodilni razpravi: Milana Kučana, predsednika Predsedstva CK ZKS in prof. dr. Božidarja Matića, predsednika Zveznega komiteja za znanost in tehnologijo. O znanstveno tehnoloških smereh prodora in razvojnih potencialih SFRJ so razpravljali: dr. Ivo Šlaus, prof., član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu, dr. Peter Biljanović, prof. na Elektrotehnični fakulteti v Zagrebu in dr. Janez Peklenik, akademik, prof. na Fakulteti za strojništvo v Ljubljani. Druga skupina avtorjev je razpravljala o družbeno razvojnih potrebah in

* Bralce želimo opozoriti na zvezke Teorije in prakse št. 3 in 5-6/84, v katerih smo objavili razpravo o inovacijski problematiki v naši družbi. To usmeritev smo nadaljevali tudi z 10. številko istega letnika, s prikazom stanja in razvoja družbenih znanosti na Slovenskem, ki sta ga razgrnila SAZU in Raziskovalni inštitut FSPN Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. V 1-2. številki 1985. leta smo objavili razpravo z aktivna komunistov Predsedstva CK ZKS, ki deluje na področju znanosti in raziskovalne politike. Sledila je tema Naš razvoj in znanstveno-tehnološka revolucija, ki je bila organizirana decembra 1985. leta v Poljčah. Iz tega odmevnega srečanja smo objavili domala vse članke in razprave, ker je posvet že sodil v predkongresne priprave in prispeval k opredeljevanju odnosa ZK do znanstveno-tehnološkega razvoja (Besedila smo objavili v št. 1-3/1986). V istem letniku (v št. 9-10) smo predstavili gradiva z jugoslovanskega posveta v Mariboru - maj 1986 - o alternativah družbenega razvoja in problematiki okolja. Nedvomno je bil to prvi širši in pomembnejši strokovni prispevek ZK k poglobitvi razumevanja problematike okolja.

pogojih in sicer: dr. Bogdan Kavčič, prof. na FSPN v Ljubljani, dr. Marko Kos, Fakulteta za strojništvo v Ljubljani, Marjan Ferš, TAM Maribor, dr. Jože Jan, Zveza izumiteljev in avtorjev tehničnih izboljšav Slovenije, Valentin Jež, SOZD Emona in Franc Vodopivec iz Slovenskih železarn, Metalurški inštitut v Ljubljani.

JANEZ MILČINSKI

Iz uvodne besede

Kako je naša, slovenska akademija postala pobudnik današnjega (in, upamo, še kakšnega nadaljnjega) posvetovanja o znanstveni in tehnološki politiki za 90. leta? Zelo preprosto: To skrb ji nalagajo ne samo njena vključenost v prizadevanja za tehnično, ekonomsko in družbeno rast naroda, katerega ime nosi v naslovu, marveč tudi pravne določbe obeh temeljnih pravnih aktov: Zakona o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti od 8. 12. 1980 (Ur. l. SR Slovenije št. 30/1980) in Statuta Slovenske akademije znanosti in umetnosti (Ur. l. SR Slovenije št. 8/1982).

Dolžnosti Akademije opredeljujeta oba akta skoraj z istimi besedami – navajamo tiste, ki se tičejo našega današnjega razpravljanja: »... sodeluje pri oblikovanju politike raziskovalne dejavnosti ... pri oblikovanju programov raziskovalne dejavnosti ter izobraževanja ... pri ocenjevanju rezultatov raziskovalnega dela ... daje predloge in mnenja ... o uporabi sodobnih znanstvenih dosežkov ...« in uresničuje svoje naloge tako, »... da organizira razprave, znanstvene sestanke, posvetovanja ...«

S temi nalogami in družbenimi pooblastili pred očmi se je Akademija po sklepu svojega predsedstva lotila skupaj z Marksističnim centrom Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije tudi današnjega posvetovanja. Vodilna misel pri tem je bila, naj bi – izhajajoč iz dokumenta Zveznega izvršnega sveta o strategiji tehnološkega razvoja Socialistične federativne republike Jugoslavije (predlog od novembra 1986) – sledila izvajanja te strategije in naj bi skupaj z ostalimi jugoslovanskimi akademijami občasno organizirala posvetovanja, na katerih bi skupno, pod pokroviteljstvom Sveta akademij znanosti in umetnosti SFRJ, ocenila tokove in rezultate našega razvoja. Po sklepu zadnje seje Predsedstva Sveta akademij naj bi takšna posvetovanja bila vsako drugo leto, vselej v organizaciji druge akademije, za katero se bomo dogovorili, ko bo takšno posvetovanje minilo.

Tako smo sedaj pred obsežnim in bogatim programom za tole posvetovanje. Z zanimanjem pričakujemo, kaj nam bodo povedali referenti in kaj bo prinesla razprava. Samo po naslovih lahko ugibamo okvir današnjih in jutrišnjih izvajanj. In ker lahko samo ugibamo, je misel, ki jo bom zdajle izrazil, lahko zmotna ali neutemeljena: Razvoj, kakor ga nakazujejo naslovi referatov, blesti od tehnike in tehnologije (saj takšnega upravičuje tudi sam naziv posvetovanja!), pušča pa ob strani tisti dejavnik, ki ga je nemogoče ali vsaj hudo težko izraziti v številkah, milijardah, dolarjih, dinarjih: človeka, njegovo delo, njegovo iznajdljivost, njegovo odgovornost, pa tudi skrb za človeka, za njegovo zdravje in srečo, za varnost pri delu in zadovoljstvo po dobro opravljeni nalogi.

Ves tehnološki razvoj stoji ali pade s človekovim delom, njegovo prizadevnostjo, pa tudi z njegovo vero v zastavljene cilje.

Besede o vsem tem pa pogrešam v sporedu prispevkov posvetovanja. Če se motim, toliko bolje. Če pa je res tako, naj bi moje besede bile pobuda ob sestavljanju usmeritve in tematike naslednjega posvetovanja čez dobro leto ali dve.

MILAN KUČAN

Skupni cilji znanosti in združenih delavcev

Odločitev sveta akademij SFRJ, da SAZU in MCCK ZKS Slovenije organizirata posvet o tem, kako v začetku naslednjega desetletja uresničiti načrtovano strategijo razvoja SFRJ in kako v tem okviru dograjevati in uveljaviti enega njenih najobčutljivejših členov – učinkovito strategijo s področja znanosti in tehnologij, je znanilka in potrditev čvrste odločitve naših najuglednejših znanstvenih ustanov, da vztrajajo pri konceptu svoje nove programske usmeritve. Je izraz spoznanja nuje, da se akademije bolj kot v preteklosti uveljavijo kot vrhunske delovne ustanove, obrnjene, v vitalne probleme družbe in znanosti, in s tem kot aktivni dejavniki družbenega razvoja.

Ta odločitev je ubrana v čas, ko smo si kot družba glede naše prihodnosti zastavili zelo visoke cilje. Kriza, s katero smo soočeni, potreba, da jo presežemo, zahteva, da izhodov ne iščemo v vračanju na staro, sproža mnoge pobude, izziva in motivira ustvarjalno sposobnost posameznika in družbe. Zdavnaj so tudi pri nas minili časi, ko so se z znanostjo ukvarjali samo posamezniki. V drugi polovici tega stoletja se z znanostjo ukvarja ogromno ljudi. To je zdavnaj prenehalo biti zgolj vprašanje notranje motiviranosti, genialnosti in talenta posameznika. Postalo je vprašanje metode dela, organizacije in sposobnosti družbe, da preživi in si zagotovi prihodnost. V času, ko se ves razviti svet krčevito bori, da si zagotovi čim boljše začetne položaje v neusmiljeni tekmi za 21. stoletje, za postindustrijsko informacijsko družbo, je to vprašanje toliko pomembnejše. Kajti pustiti se v tej tekmi izriniti na obrobje, pomeni samo nepopravljiv zaostanek v možnostih za enakopravno razvijanje in prenašanje tehnoloških, v sposobnostih kar najbolj enakopravno vključevanje v mednarodno delitev dela, v izgubljanju pobude za enakopravno sporazumevanje s svetom, ampak je tudi nepopravljivo zmanjšanje proizvodne moči družbe in s tem tudi usodno ogrožanje nacionalne suverenosti.

Razvijanje lastnih sil znanja in tehnologije zato ne more pomeniti zgolj naslonitve na te sile, pač pa predvsem njihov razvoj do tiste mere, ki družbo usposablja, da zmore asimilirati razvojne dosežke sveta, uporabljati sodobno tehnologijo in se aktivno, ustvarjalno vključevati v mednarodno delitev dela. To so prava, aktualna vprašanja nešega časa!

Odgovore nanje imamo. Dali smo jih z dolgoročnim programom ekonomske stabilizacije in s kongresi zveze komunistov. Zastavili smo si ambiciozne cilje. Želimo postati sodobna, a socialistična družba, ki je sposobna učinkovito uveljaviti tako materialno produkcijska kot tudi demokratično upravljalska in humanizacijsko kulturna razsežja bivanja na prelomu tisočletja. Trdno je naše prepričanje,

da se socializem more prepričljivo zgodovinsko potrditi le, če zmore odpirati zanesljive in uresničljive perspektive tvornega povezovanja gospodarske uspešnosti z duhovno širino, kultivirano odprtostjo, življenjsko radostjo in modrostjo samoupravljalajočih ljudi in njihovih skupnosti. Zato smo dolžni kar največ narediti tudi sami. In to tako, da socialne energije ustvarjalnosti delovnih ljudi spodbudimo in organiziramo v usklajeno upravljalško in delovno produkcijsko gibanje, katerega smoter je zagotavljanje nujno večjih materialnih rezultatov. Na teh se utemeljuje življenjski in proizvodni položaj človeka, približan ravni, dostojni Evrope, katere del – v zgodovinskem, kulturnem in civilizacijskem pogledu – smo in hočemo biti. Pogoj za to je, da v veliko večjem in že možnem obsegu izkoristimo in uveljavimo družbenoekonomske in kulturno civilizacijske prednosti, ki jih daje ljudem socialistično samoupravljanje, zasnovano na družbeni lastnini sredstev za proizvodnjo. Prizadevati si moramo, organizirano in načrtno, da bistveno povečamo učinkovitost uporabe vseh sredstev, s katerimi razpolagamo, zlasti v gospodarstvu pa tudi v celotni družbeni reprodukciji. In to na način, ki bo krepil odgovornost združenih delavcev za gospodarjenje z družbeno lastnino, pa tudi bistveno okrepil demokracijo upravljalškega in političnega odločanja za odpiranje in podpiranje množične pobude, ustvarjalnosti in delavnosti ljudi v skupno dobrobit in v njihov lasten prid.

V tem okviru ima tehnološki razvoj v celoti tržnega in družbeno planskega usmerjanja osrednji pomen za prestrukturiranje, modernizacijo in uspešnost blagovnih proizvajalcev in družbe v celoti. Skupščina SFRJ bo v kratkem sprejela odlok o strategiji tehnološkega razvoja Jugoslavije. Smo na njegovi podlagi sposobni uresničevati strategijo tehnološkega razvoja kot pot za preseganje nedopustno velikega tehnološkega zaostanka za razvitim svetom?

Mislim, da moremo na to vprašanje odgovoriti pozitivno, toda to terja: *prvič*, predvsem ustvarjanje razmer, ki bodo usposabljala združene delavce v OZD za racionalne odločitve o izboru in za uporabo tehnologij. Terja, da s sistematično razvojno politiko spodbujamo delovne organizacije k naložbam v kadre in razvojne projekte za uvajanje in sprejemanje novih proizvodenj in proizvodov, ki zadovoljujejo vse bolj zahtevno in raznovrstno proizvodno in potrošno povpraševanje na domačem in predvsem na tujih trgih. Terja, da organi, odgovorni za uravnavanje razvojnih spodbud v okviru skupne strategije posebej usmerjajo in podpirajo tehnološki razvoj tam, kjer gre za uvajanje in sprejemanje bazičnih tehnologij infrastrukturnega in dolgoročnega pomena za obči razvoj in prestrukturiranje proizvajalnih sil. Gre za tiste tehnologije, katerih sprejemanje terja združena prizadevanja in velika sredstva, ki običajno presegaajo moči posemeznih kolektivov. Te tehnologije učinkujejo skladno s postavljenimi cilji šele, ko se in če se razširijo v velike infrastrukturne sisteme ter v vse proizvajalne organizacije in s tem okrepijo moč in dosežke že obstoječih proizvodnih sredstev in tehnologij. Njihovo polno učinkovanje terja bistvene posege v družbeno organizacijo proizvodnje, v organiziranost združenega dela, ki bo ekonomsko temeljila na pravici in odgovornosti združenih delavcev, da odločajo o presežnem delu in njihovem interesu, da z združevanjem dela in sredstev povečujejo ekonomičnost upravljanja z družbenimi sredstvi, izraženo v večji akumulaciji in osebni dohodku. Z vidika potrebe in možnosti, da to razvojno strategijo uveljavimo le z razvijanjem samoupravnih družbenoekonomskih odnosov, bodoče spremembe v političnem in ekonomskem sistemu ter v Zakonu o združenem delu nikakor niso organizacijsko vprašanje.

Drugič, terja, da si znanstveniki in strokovnjaki, ki zmorejo invencije spremenjati v zahtevne tehnološke sisteme in dosežke, množično inovatorstvo delavcev, ki z izkustvenim znanjem in ustvarjalnostjo izboljšujejo obstoječe tehnologije, poslovne procese in organizacijo, samoupravljalci, ki odločajo o razvojnih ciljih, projektih in razporejanju dohodka ter poslovodni in strokovni delavci, ki strokovno pripravljajo in izvedbeno organizirajo razvojne in poslovne aktivnosti, postavijo visoke zahteve pri razvijanju tehnologij. V njihovi uresničitvi in na domačih tleh morajo zaznati obet bogatejšega, svobodnejšega dela in življenja. Tehnologija sama po sebi ne njim ne družbi ne more biti cilj. Potrebujemo in cenimo jo toliko, kolikor omogoča uspešno doseganje zaporedja na dolgi rok nerazločljivih ciljev obenem. Lahko jih strnemo v niz zahtev, od že omenjene ekonomske uspešnosti deviznih učinkov, konkurenčnosti in produktivnosti, ekološkega ravnotežja in varovanja okolja, humanizacije dela in življenja, večjega zaposlovanja in spreminjanja kvalifikacijske strukture zaposlenih, krepitve obrambne sposobnosti dežele, zmanjševanja energetske, surovinske, živilske in tehnično-tehnološke odvisnosti, ki ni uravnotežena v odnosih z našimi partnerji v mednarodni delitvi dela, pa vse do krepitve samoupravnega družbenoekonomskega položaja delovnih ljudi. Gotovo je, da te zahteve zelo povečujejo dosežke tehnološkega razvoja, ker presegajo le produkcijo-tehnokratske razsežnosti in so materialna opora samoupravnemu humanističnemu konceptu družbenega razvoja.

Tretjič, terja in hkrati opravičuje – glede na izjemno zahtevnost – naša skupna prizadevanja za njegovo postopno realizacijo. Jugoslavija prav glede tega razpolaga z nekaterimi bistvenimi prednostmi – imamo ustvarjalnosti zmogljive ljudi, doma in raztresene po svetu, imamo delovne ljudi, pripravljene na izjemna odrekovanja pri skupnih aktivnostih, kadar so prepričani da zanesljivo vodijo k izboljšanju razmer, živimo na ugodnem mednarodnem in geografsko prometnem položaju, ogromna so, čeprav ne vselej racionalna, naša dosedanja vlaganja v gospodarstvo, v materialno družbeno infrastrukturo. Ena pglavitnih, žal nezadosti izrabljenih in v praksi zaradi birokratskih pristopov celo v slabost spremenjenih prednosti, je naša notranja bogata različnost, kulturna, etnična in civilizacijska diferenciranost kot nasledek zgodovinskih protislovij v razvoju tega dela sveta. Prav to omogoča dragoceno identifikacijo in oblikovanje družbenih in gospodarskih subjektov, jim olajšuje samoupravljalno aktivnost, a hkrati zelo povečuje tudi njihovo gospodarstvo, politično in samoupravno odgovornost za skupno povezovanje v demokratično večnacionalno federativno jugoslovansko socialistično skupnost. V tej in takšni skupnosti morejo delovni ljudje in njihove skupnosti, zlasti narodi in narodnosti, njihove republike in pokrajine, nenehno ustvarjati in preverjati skupne razvojne cilje, tako da bodo v medsebojnem sodelovanju in odprtosti zanesljivo v veliko večjem obsegu dosegli svoje človeške in nacionalne težnje kot pa v zgodovinsko skrajno vprašljivih poskusih eksploatacije, hegemonije ali celo osamitve. To bi bilo treba upoštevati tudi pri odločanju, ali sprejeti različne pobude za zaprte tako imenovane nacionalne programe, ki želijo dobiti v izraziti politikantski funkciji legitimno pokritje najvišjih nacionalnih znanstvenih ustanov.

Četrtoč, terja hkratno in dosledno uresničevanje celovite strategije stabilizacijskega programa. Kajti cilj tega programa ni zgolj izhod iz krize, kar je samo po sebi dovolj velika naloga, ampak pospeševanje razvoja v smeri, kakršna nas bo približala razvitim deželam, in na način, ki bo uveljavljal socialistično naravo naših proizvodnih in družbenih odnosov v celoti. Zato terja uresničevanje načela o

odvisnosti delovnih ljudi, kolektivov, celih skupnosti, vključno z nacionalnimi, od dejansko doseženih družbeno priznanih rezultatov njihovega lastnega dela in gospodarjenja z družbenimi sredstvi, ki so jim v njihovem in skupnem interesu zaupana v upravljanje. Zahteva uresničevanje načela solidarnosti za zaščito neprodukcijskih skupin prebivalstva in za omogočanje produkcijsko zmožnim skupinam, da se usposobijo za enakopravnejše pogoje vstopanja v proizvodnjo in si na tej osnovi z lastnim delom zagotavljajo lastno socialno varnost in emancipacijo. Iz teh načel je treba izpeljati vse posledice tudi za sistem in politiko hitrejšega razvoja manj razvitih delov Jugoslavije na načelih samoupravnega združevanja dela in sredstev, tveganja, skupnega prihodka in učinkovitega skupnega upravljanja. Zvestoba programu stabilizacije terja tudi hitro opuščanje tradicionalne razvojne miselnosti, v kateri kulminirajo posledice avtarkije Jugoslavije, teženj, da se zapremo pred pritiskom razvitejših proizvodnih sil v svetu. Ta miselnost je vodila v številne notranje avtarkije – v zaprtost OZD, zaprtost družbenopolitičnih skupnosti, njihovih ekonomij ter gospodarske in družbene nadstavbe, kar je neracionalno nažiralo že tako skromno akumulacijo, predvsem pa slabšalo kakovost in učinkovitost njene uporabe in ekonomsko odgovornost za investicijske odločitve. Zaradi tega smo se neodgovorno odprli zadolževanju v tujini, prezadolžili in izpostavili pritiskom finančnega kapitala in političnim pritiskom na smeri socialističnega razvoja in na našo suverenost.

Ni mogoče ambicij, povezanih s tehnološkim razvojem, smiselno razrešiti drugače kot z ekonomskim motivacijskim sistemom in organizirano skrbjo za znanstveno raziskovalno dejavnost, množičnim inovacijskim gibanjem in izobraževanjem kadrov. To daje pravi smisel tudi našim razpravam o šolski reformi. Brez ekonomske prisile, ki izloča slabe gospodarje, brez realnega vrednotenja osnovnih proizvodnih faktorjev – dela, znanja in družbenih sredstev – brez visoke nagrade tistim, ki se izkažejo z delovnim rezultatom, ni mogoče pričakovati podpore delavcev in njihovih skupnosti tehnološkemu razvoju. Življenjska zainteresiranost samoupravljalcev za nenehno inovacijo, za modernizacijo, za prestrukturiranje edino lahko ustvari ugodne razmere, da se bodo lahko razvijali in uveljavljali dosežki znanstvenega, raziskovalnega in inovativnega dela na vseh področjih gospodarskega in negospodarskega poslovanja, dela in življenja. Sistem nagrajevanja, družbeno usmerjanje dohodka in delitve osebnih dohodkov mora to zahtevo upoštevati in brez oportunitizma sankcionirati.

Petič, glede na radikalnost sprememb, ki jih uvaja in na njihove mnoge, tudi socialne posledice, terja, da jih predlagatelji temeljito proučijo z delavci v posameznih OZD, ker v naši družbi opravljajo funkcijo lastnika družbenega kapitala, terja, da jih prepričajo v nujnost sprememb in pridobijo njihovo podporo. Brez množične in prepričane podpore delavcev ne bo mogoče doseči njihove ustvarjalne mobilizacije in ne zlomiti odporov mnogih posameznikov ali celih skupin, ki na najbolj vplivnih mestih, od TOZD v gospodarskih in drugih dejavnostih vse do najodločilnejših mest družbenega upravljanja, ne kažejo ne dovolj pripravljenosti, ne sposobnosti, da bi se lahko postavili na čelo uspešnega uvajanja in izvajanja potrebnih sprememb. Gre za odpor tistih, ki ne zmorejo voditi množičnega, znanstveno in strokovno utemeljenega in trajnega procesa inovativne obnove proizvodnih moči in humanizacije jugoslovanske skupnosti, ne razumeti, da so njegov nosilec lahko samo interesi združenih delavcev. Tu je vir primitivizma in neznanja, voluntarizma in birokratske samovolje kot izraza in posledice odtujenega ravnanja, kar omogoča, da v sporu sposobnih in h koristim skupnosti

usmerjenih ter nesposobnih in k delnim koristim usmerjenih posameznikov in skupin, sedaj tudi konzervativne in razdiralne sile, na napačnih opredelitvah in frontah, zbirajo glasove in kratkovidne simpatije širših skupin naših ljudi. Pa vendar, tudi v spopadu z nevarnostjo teh blokad je učinkovito samo ustvarjalno zavzemanje za pozitivni program razvojnih sprememb. Samo ta lahko združuje in povezuje ustvarjalne energije in interese ljudi. Sam program boja zoper te nevarnosti nima ustvarjalne in zato tudi ne dovolj integrativne družbene moči.

Šestič, terja izpolnitev velikih pričakovanj, ki jih vodilne sile družbe in delovni ljudje postavljamo pred svoje intelektualno najzmožnejše in najsposobnejše ljudi in ustanove. Vsebinska – produkcijska, ekonomska in kulturna – te strategije izrisuje ključno vlogo naravoslovno-tehničnih in družboslovno-humanističnih znanj, inteligence, ustvarjalnih ljudi, ki so nosilci znanstvenega dela. S to vlogo je izmerjena tudi količina odgovornosti in tveganja v spopadih za spreminjanje stanja. Pri tem ni mogoče vselej pričakovati razumevanja in podpore. Toda tisti, ki so na čelu tega spopada, morajo vedeti in začutiti, da za njimi stoji podpora vodilnih sil družbe, zelo dorečeno predvsem podpora zveze komunistov. Ta podpora izvira iz zvestobe lastnemu Programu in v njem zapisanim stališčem, ki jih, nekatera, ni odveč povzeti.

Postajajo sredstvo politikantskih izkrivljanj in zlorab: »Da ZK sodi, da znanost tembolj ustreza dejanskemu interesu družbenega napredka, kolikor pogumneje se na svoj način in s svojimi sredstvi predaja iskanju in odkrivanju resnice o naravi in družbi, o človeku kot družbenem bitju, o njegovih odnosih do zamotanih problemov narave, družbe in človeka samega v vsej njegovi duhovni strukturi. Zato se zveza komunistov zavzema za dejansko svobodo znanstvenega ustvarjanja. Zavrača sleherno pragmatistično pačenje marksističnih pogledov na vlogo znanosti v družbi in sleherno spreminjanje znanosti v sredstvo dnevnih političnih interesov. Nasprotuje teorijam, ki v imenu abstraktnih koncepcij svobode odpravljajo resnično svobodo znanstvenega ustvarjanja in ga podrejuje reakcionarnim političnim tendencam. Razvoj socialistične demokracije zahteva, da idejna vloga ZK ne bo vloga dogmatičnega razsodnika v znanstvenih vprašanjih.«

To so ključne programske postavke ZK v odnosu do znanosti. Njihovo zamolčevanje ali nepoznavanje ne daje nikomur tudi že moralne legitimacije za obtoževanje ZK za primitivizem in antiintelektualizem. Družbeno produktivna je le tista naslonitev znanstvenega in raziskovalnega dela na subjektivno akcijo ZK, ki do konca doume, da sta »zgodovinska naloga in končni smoter zavestne dejavnosti komunistov, da spreminjajo današnjo družbeno stvarnost, ki nosi v sebi vse značilnosti prehodnega obdobja, v stvarnost, v kateri ne bo več razredov in v kateri bodo izginili vsi sledovi izkoriščanja in zatiranja človeka po človeku; v stvarnost, v kateri bo človek kot svoboden ustvarjalec stal pred naravo in jo, ob prodiranju zmerom globlje v njene zakonitosti podrejal zmeraj bolj sebi in svoji svobodni smotrni dejavnosti, v stvarnost, v kateri bodo njegovi lastni družbeni odnosi postajali zmeraj bolj njegovo lastno delo, objektivne sile pa, ki so dotlej vladale nad zgodovino, bodo prišle pod nadzorstvo ljudi; v stvarnost, v kateri bodo »ljudje sami in popolnoma zavestno ustvarjali svojo zgodovino« in bodo »družbeni vzroki, ki jih bodo sprožili, imeli pretežno in zmerom bolj takšne posledice, kakršne bodo oni hoteli.« To je cilj, ki je v mnogočem še vedno pesem prihodnosti, toda v marsičem ga uresničujemo in sicer v meri, v kateri zmoremo v današnjem času odkrivati vzgibe prihodnosti.

Takšna produktivna, načelna in zavestna naslonitev na te programske druž-

bene cilje, je povezala v pripravah tega posvetovanja SAZU in MC pri CK ZKS. To posvetovanje je znanilec novega časa, novih spoznanj, nuje naše družbe, da se enako pogumno kot nekdanje v zgodnjih časih socialistične revolucije poda na smelo plovo po morjih neznanega. Tokrat bolj dosledno naslonjena na kompas, ki ga uokvirjajo znanstveno utemeljeni razvojni programi. Temu sodelovanju kakor seveda tudi sodelovanju akademij znanosti in umetnosti v Jugoslaviji želim tudi v bodoče in ob drugih aktualnih temah veliko in plodno bero, tako kot to želim tudi današnjemu posvetu in njegovim udeležencem.

BOŽIDAR MATIĆ

Ukrepi za pospeševanje tehnološkega razvoja

Učast si štejem, da mi je prav na tem zborovanju ponujena priložnost za moj prvi javni nastop v vlogi predsednika novo ustanovljenega Zveznega komiteja za znanost in tehnologijo, ko lahko po dvestotih dneh njegovega obstoja podam obračun o dozdajšnjem delovanju komiteja. Prepričan sem, da ste opazili, da sredstvom javnega obveščanja nismo omogočili kakršnegakoli izčrpnega poročanja o delu komiteja, kar je posledica naše želje, da bi pred javnost ne prihajali s prenatrpanimi in nedodelanimi rešitvami, temveč s predlogi, ki bi jih lahko upravičeno zagovarjali in branili. Občutek imam, da besedilo predloga Strategije tehnološkega razvoja zdaj po svoji vsebini in pristopu že ima obliko, v kakršni ga je mogoče ponuditi Skupščini SFRJ, pripravili pa smo tudi Program ukrepov za podpiranje znanstvenega in tehnološkega razvoja v obliki programa ukrepov za neposredno operacionalizacijo ter izvajanje Strategije tehnološkega razvoja.

Dovolite mi uvodoma nekaj opomb.

Od samega institucionalnega formiranja Zveznega komiteja za znanost in tehnologijo si ne smete obetati čudežev. Institucionalizacija, četudi pomeni korak naprej, sama po sebi ni zadostna.

Položaj znanosti in tehnologije v naši državi je znan, zato nam ne kaže zgubljeni časa s podrobnejšim razvidom stanja. Pozitivno je dejstvo, da je v družbi nastalo ugodno ozračje, vendar pa se stališča, kar zadeva ukrepe in pota za spremembo stanja, močno razlikujejo. Pri ocenjevanju vzrokov za zdajšnje stanje na področju znanosti in tehnologije veljajo sila različni pogledi. Znanstvenoraziskovalnemu sektorju očitajo, češ da je razdrobljen, avtarkičen itd. – takšni so pogledi ljudi, ki so zunaj znanosti.

Modelu našega razvoja in zanj odgovornim dejavnikom oziroma strukturam očitajo, da so s politizacijo gospodarstva zadušili iskanje pravih dosežkov, ki jih terjamo od znanosti; od tod tudi stanje v znanosti, ki ustreza takšni ravni zahtev, saj imata atomizacija gospodarstva in interesov za posledico tudi atomizacijo v znanosti – kakšno mnenje prevladuje znotraj same znanstvenoraziskovalne dejavnosti.

Očitno je, da je resnica nekje vmes, v široki pahljači med tema dvema skrajnima sodbama.

Zaskrbljenost za stanje pri nas se, na žalost, občutneje poraja iz dognanj in primerjav z vsem tistim, kar se dogaja zunaj naše države, v mednarodnem prostoru, ki nas obdaja, kot pa iz ocenjevanja naših lastnih razmer. Vendar pa razlike med tistim, kar se dogaja v razvitem svetu, in vsem tistim, kar ugotavjamo na področju tehnološkega razvoja pri nas doma in kar nas kot pojav vznemirja in navdaja s skrbmi, delujejo komulativno.

Pri tem gre za dvoje zmotnih sodb:

Prvič, za precejevanje tehnologije kot separatnega pojma, ločenega od vsega tistega, kar se dogaja poprej, se pravi od znanstvenoraziskovalnega dela kot poglavitnega generatorja tehnološkega razvoja. S tem delamo uslugo tehnološkim monopolistom, ki iz umljivih razlogov takšna stališča celo podpihujejo. Dokončano tehnologijo je mogoče edinole kupiti (na različne načine, vendar kupiti) in pomeni zaporo za kakršnokoli drugačno obliko transfera. Znanstvenoraziskovalno delo kot način za *ustvarjanje* tehnologije le malokdaj omenjamo, čeprav večnacionalne družbe več vlagajo v znanstvenoraziskovalno in raziskovalno delo kot pa v naložbe katerekoli drugačne vrste.

Druga iluzija je v tem, da lahko pride do sprememb kar čez noč in na spektakularen način, za kar naj bi zadostovalo že sprejetje strategije tehnološkega razvoja. Odločiti se moramo za potrpežljiva in dolgotrajna prizadevanja, kakršna terja izvajanje Strategije tehnološkega razvoja.

Zdaj pa mi dovolite, da poudarim nekatera stališča iz Strategije tehnološkega razvoja:

Dosedanje zaostajanje Jugoslavije v primerjavi z razvojem približno enako velikih držav, ki imajo podobne možnosti, moramo na področju znanosti in tehnologije preseči. Zaradi tega morajo biti smeri tehnološkega razvoja države ambiciozne in njihova realizacija objektivno težavna.

Spričo dezintegracijskih gospodarskih tokov smo v preteklosti družbeni kapital in posamezne tehnološke sisteme tako zelo drobili, da danes mnoge organizacije združenega dela niso več rasni gospodarski in tehnološki dejavniki. Zatorej moramo nujno pospeševati združevanje in/ali integracijske procese vseh temeljnih subjektov tehnološkega razvoja.

Nadaljnji tehnološki razvoj države terja nenehno širjenje bilateralnega in multilateralnega sodelovanja. Učinkovitost mednarodnega sodelovanja bo odvisna predvsem od rezultatov našega lastnega prispevka v zakladnico svetovnega znanja ter od sposobnosti za asimiliranje znanja in tehnologije po poti izmenjav. V enakopravno mednarodno sodelovanje se bomo lahko vključili v tolikšni meri, kolikor bomo sami zmogli proizvajati lastno novo znanje, ki bo zanimivo za tuje partnerje in bo vredno vsaj toliko, kolikor je vredno znanje, ki ga lahko prek izmenjave dobimo od njih.

Temeljni kriterij za presojo, kdo je lahko uspešen v okviru enakopravnega mednarodnega sodelovanja, je zmožnost ustvarjanja mednarodno priznanega dosežka, kar pa je spet odvisno od razvitosti znanosti v državi. Zato je prvi pogoj za vstop v takšno intenzivno znanstveno sodelovanje v bilateralnem in multilateralnem smislu lastna usposobljenost ter urejenost (oziroma urejanje) razmer na področju znanosti pri nas.

Vsakršen drugačen pristop bi nas peljal v neenakopravno znanstveno sodelovanje, katerega posledica bi bila nižja raven iztržkov takega sodelovanja; zatorej moramo dejansko dobro premisliti, kdaj, kje in zakaj bomo dopuščali, da bo imela naša znanost v mednarodnih projektih in programih servisno vlogo.

V Strategiji je postavljeno težišče: (a) na smereh razvoja bazičnih tehnologij ter na njihovi vlogi v razvoju, intenzifikaciji in prestrukturiranju proizvodnje oziroma rasti družbenih dejavnosti; (b) na skupnih programih, ki so v oporo izvajanju smeri tehnološkega razvoja bazičnih tehnologij; (c) na merilih za izbiro prioritet ter (d) na ukrepih za uspešno izvajanje sprejete strategije.

Kjerkoli bo mogoče in ekonomsko upravičeno, bomo razvijali tehnologije in dejavnosti, v katerih že imamo oziroma lahko dosežemo komparativne prednosti v primerjavi z drugimi območji sveta, v prvi vrsti pa tehnologije, ki nam bodo omogočale večanje izvoza proizvodov in storitev.

Obstoječe tehnologije bomo, kjer bo le mogoče, izboljševali z inovacijami. Seveda morajo razvoj, uporaba in difuzija bazičnih tehnologij ter njihovo prežemanje s podedovanimi, klasičnimi tehnologijami odigrati ključno vlogo pri rasti storilnosti v proizvodnji in na področju drugih kvalitativnih dejavnikov gospodarjenja.

Tehnologije, ki se »selijo« iz industrijsko razvitih držav, bi smeli uvajati edinole v primeru, če kaj prispevajo k zvečanju izvozne sposobnosti gospodarstva, če ne učinkujejo škodljivo na humanizacijo dela in na kontaminacijo okolja. Če so energetsko in surovinsko bolj ekonomične in če jih je možno pri nas še izpopolnjevati.

Glede na že doseženo stopnjo industrializacije naše države bomo morali v prihodnje vztrajati pri tehnološko zahtevnejših izdelkih. To ne pomeni, da bomo v Jugoslaviji opuščali tehnološko enostavnejše proizvodnje, pač pa bomo naložbam v te proizvodnje in v širjenje njihovih kapacitet namenjali manj podpore kot vlaganjem v tehnološko zahtevnejše proizvodnje. Hkrati s tem bomo morali razvozlavati problem razporejenosti proizvodnje znotraj Jugoslavije, in sicer v okviru politike regionalnega razvoja.

Lotiti se moramo vprašanja selitve posameznih tehnologij iz naše države, če nočemo, da bi bila Jugoslavija preveč na gosto poseljena s tehnologijami, ki jih je na sedanji razvojni stopnji že prerasla, druge dežele v razvoju pa jih še potrebujejo in so jih pripravljene sprejeti. Selitev tehnologij drugam sama po sebi ni ideološko in politično negativna kategorija, če gre za tehnologije, ki utegnejo drugim državam koristiti.

Temeljna predpostavka in pogoj za vključitev naše države v svetovne tokove tehnološkega razvoja je graditev tehnološkega razvoja na temelju takih bazičnih tehnologij, ki imajo lastnost univerzalne difuzije (širjenja in uporabe) v vseh gospodarskih vejah, proizvodjalnih sistemih in družbenih dejavnostih. Bazične tehnologije so, poleg tega, da omogočajo nove proizvode in proizvodnje, tudi temeljni dejavnik modernizacije in naraščanja učinkovitosti obstoječih klasičnih proizvodenj in tehnologij na vseh področjih porabe.

Razvoj bazičnih tehnologij mora biti selektiven. Iz njihove dane in možne širine moramo s preverjanjem in analiziranjem vseh potrebnih in razpoložljivih možnosti ter virov nujno in neprestano izbirati le prednostne smeri vpeljevanja in spremljanja trendov razvoja bazičnih tehnologij – ob hkratnem ugotavljanju vseh pogojev, ki so potrebni za uresničevanje take opredelitve; pri tem pa moramo vedeti:

a) da bo razvijanje novih bazičnih tehnologij smiselno edinole v primeru, če bomo lahko zagotovili vse člene verige: znanstvena spoznanja – nova tehnologija – nova proizvodnja – izvozne možnosti nove proizvodnje in pa ustrezna akumulacija. Če ta sklop ni popoln, rezultat ne bo sorazmeren vložnim sredstvom;

b) da je velika konkurenca svetovnih centrov tehnološke moči vsilila in bo tudi poslej vsiljevala razmeroma kratek in vse krajši amortizacijski čas za nove bazične tehnologije;

c) da ni tehnološkega razvoja in prisvajanja novih tehnologij brez intenzivnega tehnološkega sodelovanja s tujino.

Za tehnološki razvoj Jugoslavije bodo poskrbele tiste organizacije združenega dela, ki bodo spodbujale, izoblikovale in financirale znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne projekte in programe tehnološkega razvoja na področju naslednjih bazičnih tehnologij:

- informacijske tehnologije (mikroelektronika, računalniki, telekomunikacije);

- fleksibilne proizvodne tehnologije in robotike;

- tehnologije novih materialov;

- biotehnologije;

- energetske tehnologije;

- laserske tehnologije;

- jedrske tehnologije;

- vesoljske tehnologije.

Razvoj in uporabo teh tehnologij moramo uveljavljati z lastnim znanstvenoraziskovalnim in raziskovalno-razvojnim delom ob maksimalni izrabi dosežkov svetovne znanosti in tehnologije. Aspiracije v smeri globljega osvajanja tehnologije bodo pri tem odvisne od kakovosti razpoložljivega znanja, od možnosti zvečevanja števila in kakovosti raziskovalcev ter od sredstev, ki bodo na voljo.

Tehnološki razvoj ima neposredne družbene implikacije, zato morajo temeljne tehnološke raziskave in razvoj potekati ob sodelovanju ustreznih družbenih ved, kot so ekonomije, sociologija, politologija, psihologija, pedagogika, andragogika, filozofija, lingvistika, informativna dejavnost, organizacija dela in poslovanja, ekologija itd. Izogniti se moramo polarizaciji znanosti na tisto, ki zastopa interese kapitala, in ono drugo, ki ima na skrbi interese delavcev, saj je taka cepitev pogosto navzoča v posameznih tržnih gospodarstvih; hkrati pa moramo zagotoviti, da bodo pri pripravi skupnih programov tehnološkega razvoja sodelovale res vse relevantne znanstvene discipline, kar naj pravočasno zmanjša možnost konfliktov na relacijah tehnologija-ekologija, tehnologija-zaposlenost itd.

Podpora znanosti razvoju novih tehnologij, ki so usklajene s strateškimi smermi tehnološkega razvoja države, zajema fundamentalne raziskave na področju fizike, kemije, biologije in matematike – ter aplikativne raziskave na področju teorije informacij in komunikacij, vodenja, umetne inteligence, razpoznavanja oblik ter na drugih področjih.

Uvajanje, razvoj in uporaba novih tehnologij, še posebej bazičnih, je sila zapleten proces, saj zajema poleg fundamentalnih raziskav še aplikativne raziskave in proizvodno delo ter celo vrsto dejavnosti, ki so eksperimentalno-proizvodnega in proizvodnega značaja, na primer izbor in razvoj materialov, komponent in orodij, proizvodnih linij, postopkov itd. Za plasman nove tehnologije je nujno potrebna tudi pomoč logistike, ki zagotavlja nemoteno in stalno delovanje nove tehnologije v pogojih uporabe. Če hočemo preprečiti zaostajanje nove tehnologije ter izboljšati njene uporabne lastnosti, moramo neizogibno uveljaviti permanentni ritem inovacij. Teh dejavnosti ni mogoče izvajati brez ustreznih kadrov, ne samo na področju aplikativnih in razvojnih raziskav, pač pa tudi na področju uvajanja tehnologije v proizvodnjo ter v sami proizvodnji, pa tudi ne brez primerne,

pogostokrat drage opreme. Vse to največkrat presega kadrovske, gmotne in organizacijske možnosti katerekoli znanstvene in/ali proizvodne organizacije, območja, pokrajine ali republike. Na teh ravneh ni ne možnosti ne potrebe po kompletni opremljenosti laboratorijev in obratov slehernega raziskovalnega objekta.

Zatorej sta uvajanje in smotrni razvoj novih tehnologij možna edinole po poti izbora in uresničevanja skupnih in enotnih programov, z delitvijo dela, s specializacijo ter s skupnimi naložbami v raziskovalno-razvojno dejavnost – ob sodelovanju celo tistih gospodarskih subjektov, katerih proizvodi si konkurirajo na trgu blaga in storitev.

Skupni programi uvajanja in razvoja novih tehnologij morajo biti izbrani selektivno, pri čemer je treba dosledno upoštevati tudi to, da bodo zagotovljeni vsi elementi, ki govorijo v prid njihovi realizaciji ter normalnemu uvajanju v proizvodnjo.

Pripravo predlogov skupnih programov, njihovo dodelavo v smislu projektov in delitev dela dogovorno opravijo združeno delo, njegove plansko-poslovne in poslovne skupnosti oziroma raziskovalne institucije, ob koordinaciji Zveznega komiteja za znanost in tehnologijo, ki bo bdel nad izbiro skupnih programov ter nad izbiro vodilne institucije v okviru konzorcija za izvajanje projektov.

Če želimo določiti, kakšna bodi diferencirana podpora za doseganje zastavljenih smotrov, moramo celokupno aktivnost na področju tehnološkega razvoja segmentirati v dvoje sektorjev:

Svobodni sektor, v katerem se vse dejavnosti razvijajo prosto, brez neposrednih zunanjih posegov, kateremu trg ter jasni in predvidljivi pogoji gospodarjenja omogočajo razvoj, omogočajo večjo ali manjšo konkurenčno sposobnost v svetovni delitvi dela, s tem pa tudi zmožnost zadovoljevanja razvojnih potreb naše družbe. Sem sodi vse z izjemo tistega, kar sodi v drugi, se pravi usmerjeni sektor.

V svobodnem sektorju poteka vse prosto. Združeno delo je iniciator, kreator in izvajalec vseh dejavnosti, država pa ima vlogo varuha jasno predvidljivih pogojev gospodarjenja; posredno, diferencirano usmerja razvoj posameznih področij, pri čemer stopnja reguliranosti trga določa stopnjo svobode obnašanja gospodarskih subjektov na teh področjih.

Vse današnje in nove organizacijske možnosti glede združevanja potencialov gospodarskih subjektov ter znanstvenoraziskovalnih institutov morajo biti prioritete naloge zbornice in združenj, ob maksimalni, vendar posredni podpori države.

Poglavitni elementi, s katerimi država oblikuje stimulativne pogoje in politiko vodenja razvoja v svobodnem sektorju (z ukrepi ekonomske politike) so:

- zmanjšanje porabe energije na enoto proizvoda,
- zmanjšanje porabe surovin na enoto proizvoda,
- zmanjšanje količine dela na enoto proizvoda,
- večji izkoristek fiksnih fondov.

Rezultat tega bo zvečanje izvozne sposobnosti ob bistveno omejujočih faktorjih – onesnaženosti okolja na enoto proizvoda ter nadomeščanju uvoznega reproducta z domačim, kar bo v veliki meri odvisno od rezultatov in uspešnosti pri izvajanju tehnološke strategije v usmerjenem sektorju.

Usmerjeni sektor, v okviru katerega so področja, ki jih je razvit svet že razrešil ter jih spravil na raven samoreproduktivnosti, kar pa smo mi zanemarili oziroma

tega nismo zmogli, pa tudi področja, od katerih si tudi razviti svet obeta, da bodo pglavitni razvojni agens do konca tega stoletja.

V usmerjenem sektorju poteka vse v pogojih, v katerih imajo upravni organi države-družbe interventno, koordinativno in nadzorno vlogo, dokler razvoj ne bo dosegel stopnje, ki bo omogočala postopno prehajanje k pogojem, ki veljajo za svobodni sektor. Združeno delo je s sistemom planiranja kreativni predlagatelj, financer, izvajalec in uporabnik rezultatov tega razvoja.

Poglavitni elementi, s katerimi država-družba oblikuje pogoje in politiko vodenja v usmerjenem sektorju (z ustanovitvijo zveznega komiteja za znanost in tehnologijo ter Sklada za pospeševanje tehnološkega razvoja, pa s krepitvijo vloge Zveznega zavoda za znanost z namenom, da prevzame del raziskovalnega tveganja), so:

1. *Intervencija* – s spodbujevalnimi sredstvi Sklada ter s sredstvi Zveze samoupravnih interesnih skupnosti za znanstveno delo;
2. *Koordinacija* – s spodbujanjem ustanavljanja konzorcijev subjektov združenega dela, ki bodo združevali sredstva za financiranje projektov;
3. *Kontrola* – predvsem bo treba ugotavljati, ali nekateri subjekti združenega dela ne stojijo ob strani in se niso pripravljene pridružiti tem koordiniranim prizadevanjem, slediti pa bo treba tudi sprejemanju in uresničevanju planskih dokumentov ter nadzirati potekanje celokupnega procesa.

Zaradi izbire projektov, ki bodo deležni neposrednih spodbujevalnih ukrepov, določa strategija tehnološkega razvoja iz več kriterijev sestavljeno podlago za primerjavo projektov; ta merila se lahko uporabljajo v razmerah, ko pride do konkurenčnosti projektov, ko se neposredno ocenjujejo tudi predložene prioritete smeri tehnološkega razvoja.

Enotna kriterijska podlaga za presojo tehnologije vsebuje neodvisne kriterije za določanje kakovosti tehnologije, stopnje osvojenosti in osvojljivosti tehnologij kot tudi kriterij smotrnosti njihove uporabe.

Če želimo uporabiti to metodologijo, je potrebno organizirano delo izvedencev z različnih področij znanosti in tehnologije. Ekspertni sistem bo razvil in ga koordiniral Zvezni komite za znanost in tehnologijo, pri tem pa se bo opiral na že dosežene izsledke Zveze samoupravnih interesnih skupnosti za znanost Jugoslavije.

Izvajanje strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije terja od vseh relevantnih subjektov, da v okviru ustavnih pristojnosti s svojim delovanjem sprejemajo in izvajajo ukrepe v prid njenemu uresničevanju.

Svojo vlogo morajo pri tem odigrati zvezni organi, organi republik in pokrajin ter organizacije združenega dela.

Vloga zveznih teles

Gospodarski sistem ustvarja najširše pogoje za delovanje podsistema znanosti in tehnologije. Strategije tehnološkega razvoja spričo tega ni mogoče realizirati, če gospodarski sistem organizacije združenega dela ne motivira za to in če blagovni proizvajalec ne vidi razloga, da bi vlagal v tehnološki razvoj; tehnologija je bistveni del strategije blagovnega proizvajalca, ki si z vedno večjim znanjem in tehnološkimi sposobnostmi pridobiva konkurenčno prednost na trgu blaga in storitev.

Znanstvenoraziskovalno delo kot podlaga tehnološkega razvoja in tehnološki

razvoj sam sta povezana z velikim tveganjem in negotovostjo glede končnega rezultata, tako da se ju blagovni proizvajalec loti in začne vlagati vanju le, če nima drugega, lažjega načina, ki bi mu zagotavljal obstoj in prosperiteto znotraj gospodarskega sistema. Zato sta uveljavitev tržnega sistema gospodarjenja in večja podjetnost subjektov, ki delajo bodisi z družbenimi sredstvi bodisi z lastnimi proizvodnimi sredstvi, neizogibna pogoja za to, da uresničevanje strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije doseže stopnjo, ko se bo zmanjšal tehnološki prepad med Jugoslavijo in deželami tržnega gospodarstva – vsaj na tistih sektorjih, kjer je to možno.

Nove tehnologije v začetnih fazah svojega razvoja ne razpolagajo s kapitalom, ki bi jim tak razvoj omogočal. Rešitev zanje je giblivi kapital, ki mora v nove tehnologije priteči iz zrelih tehnologij, kjer je na voljo, ni pa potrebe, da bi ga vlagali vanje. Zato je gibljivost kapitala med panogami prav toliko odločilna kot njegovo teritorialno prelivanje. Gospodarski sistem mora zagotoviti obojno gibanje kapitala.

Spremembe v gospodarskem sistemu ter nujne družbenoekonomske reforme so pglavitna naloga in hkrati prispevek zveznih organov k realizaciji strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije.

Naj kot zgled tehnološkega razvoja v tehnološko nespodbudnem gospodarskem sistemu omenimo države, ki vlagajo v znanost velikanska sredstva, imajo pa glede na dosežene znanstvene rezultate zelo skromen tehnološki napredek; njihovi gospodarski subjekti namreč niso motivirani za tehnološke inovacije, ker ne delujejo v konkurenčnih in tržnih pogojih.

Kot drugi zgled omenimo naše izvozno gospodarstvo, ki se zaveda, da ne bo zdržalo v mednarodni tekmi, če ne bo osvojilo novih znanj, in je zato edini generator povpraševanja po znanstvenih izsledkih pri nas. Tisti del našega gospodarstva, ki dela za domače potrebe, pa zavoljo motenj na notranjem trgu ni motiviran za inovacije in pri njem še sploh ni prebujena potreba po znanstvenih odkritjih.

Zvezni organi bodo v okviru svojih pristojnosti predlagali ukrepe ekonomske politike, ki naj spodbudijo vlaganje organizacij združenega dela v znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne programe tehnološkega razvoja, v usposabljanje znanstvenoraziskovalnih in raziskovalno-razvojnih institutov, da bodo s kadri in opremo zagotavljali uresničevanje strategije tehnološkega razvoja, ter v usposabljanje jugoslovanske znanstvenoraziskovalne in tehnološke infrastrukture, da bo lahko opravljala svoje funkcije.

V tem smislu bodo predlagani

a) Ukrepi posredne podpore:

– zagotavljanje kreditnega potenciala s strani poslovnih bank za znanstvenoraziskovalne, raziskovalno-razvojne in inovacijske programe organizacij združenega dela materialne proizvodnje, pa tudi za naložbe v organizacijah združenega dela na področju znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne dejavnosti;

– usklajevanje politike transfera tehnologij iz tujine z lastnim znanstvenotehnološkim razvojem;

– spodbujanje organizacij združenega dela, da bodo povečale število svojih delavcev na postdiplomskem in doktorantskem študiju ter zvečale vlaganja v permanentno izobraževanje svojih delavcev;

– zagotavljanje ugodnejšega položaja organizacijam združenega dela znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne dejavnosti v pogledu prednosti pri deviznih nakazilih;

– zagotavljanje carinskih ugodnosti za ozde na področju znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne dejavnosti, kar zadeva nakup reprodukcijskega materiala in raziskovalne opreme iz uvoza, pri čemer je zlasti pomembna poenostavitev procedure pri uvozu reprodukcijskega materiala za raziskovalne projekte;

– zagotavljanje adekvatnejše uporabe enotne klasifikacije dejavnosti v fiskalne namene;

– zvečanje obsega informacijske vsebine statističnih raziskav, pomembnih za znanost in tehnologijo;

– omogočanje ustanavljanja podružnic znanstvenoraziskovalnih organizacij v tujini;

– konsolidacija in usposabljanje obstoječih zveznih organizacij za izvajanje funkcij v skladu s strategijo tehnološkega razvoja Jugoslavije na področju metrologije, patentov jugoslovanske banke genov kot nove zvezne organizacije ob hkratnem formiranju jugoslovanske komisije za genetske resurse;

– krepitev vloge inženiringa in konsultinga, kar zadeva gradnjo investicijskih objektov v državi;

– ter drugi ukrepi.

b) Ukrepi neposredne podpore:

– ustanovitev »Sklada« za spodbujanje tehnološkega razvoja, ki bo v pomoč gospodarskim subjektom, ko bodo vlagali v znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne programe skladno s smermi tehnološkega razvoja, določenimi v strategiji tehnološkega razvoja Jugoslavije.

»Sklad« bo zagotavljal:¹

– spodbujanje in podporo projektom mednarodnega sodelovanja s tujimi partnerji, pri katerih sodeluje z jugoslovanske strani konzorciji delovnih in znanstvenoraziskovalnih organizacij, sestavljen iz organizacij iz več republik in avtonomnih pokrajin; namen tega pa je, da bodo naše delovne organizacije v mednarodnem sodelovanju deležne enake družbene pomoči, kot so jo deležni njihovi tuj partnerji;

– pomoč jugoslovanskim udeležencem v mednarodnih raziskovalnih projektih, ki prispevajo svoj delež k realizaciji strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije; pomoč je namenjena pripravljanju kadrov in opreme ter naj bi zagotovila, da bodo naši udeleženci v to sodelovanje vstopali kot enakopravni partnerji;

– vsebinski potek programiranega dela v skladu s strategijo tehnološkega razvoja Jugoslavije, kar naj zmanjša tveganje organizacij združenega dela, ki vlagajo sredstva v programe znanstveno-raziskovalne in raziskovalno-razvojne narave, ter jih opogumlja za bolj ambiciozne in objektivno zahtevnejše ter bolj raznolike raziskave;

– spodbujanje in podporo projektom, ki jih izvajajo konzorciji delovnih in znanstvenoraziskovalnih organizacij iz več republik ter avtonomnih pokrajin, kar naj spodbuja združevanje naših sredstev in naporov;

¹ Narekovaj ob besedi »Sklad« označuje, da ne gre za klasičen sklad, ki bi imel distributivno funkcijo.

– delež federacije v financiranju graditve jugoslovanskega sistema znanstveno-tehničnih informacij;

– »Sklad po svojem značaju ni proračunska ustanova, ima pa stabilne vire prihodka, ki so zagotovljeni s posebnim zveznim zakonom.²

Projekti, ki bodo ustrezali merilom, kot jih določa strategija tehnološkega razvoja Jugoslavije, ter merilom, kot jih določa zakon o »Skladu«, bodo na podlagi ocene ter predloga ekspertnega sistema zveznega komiteja za znanost in tehnologijo sofinancirani iz sredstev »sklada«, o čemer bo odločal zvezni komite za znanost in tehnologijo kot kolegijski organ. Strokovna služba zveznega komiteja za znanost in tehnologijo bo opravljala strokovna in administrativna dela, ki so povezana z delovanjem »sklada« ter spremljala izvajanje projektov.

– Vzpostavljen bo enoten sistem znanstveno-tehnoloških informacij (SZTI), ki bo, potem ko bo ustvaril lastno bazo podatkov ter se povezal s podatkovnimi bazami v svetu, zagotavljal informacije, ki so relevantne za izvajanje strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije. Sistem znanstveno-tehnoloških informacij se bo operativno povezoval z drugimi relevantnimi podsistemi družbenega sistema informiranja, kot so npr. bibliotečni informacijski sistem (BIS), informacijski sistem statistike, informacijski sistem ekologije, patentni informacijski sistem itn.

SZTI Jugoslavije je za uresničevanje strategije tehnološkega razvoja nujno potreben, saj bo zagotovil in omogočil:

– racionalno in učinkovito delo na projektih, ki pomenijo realizacijo tehnologij, predvidenih v strategiji, in pa popoln vpogled v jugoslovansko mednarodno produkcijo znanstvenih in tehnoloških rezultatov;

– da bo postala jugoslovanska znanstvenoraziskovalna produkcija prek izmenjav informacijskih vsebin del svetovnih bank podatkov;

– da bo Jugoslavija nastopila v odnosu do dežel v razvoju kot pomemben dajalec tehnologije, kar vse je brez SZTI neuresničljivo.

Transfer tuje tehnologije

Dobavo tehnologije moramo dosledno obravnavati kot instrument gospodarskega razvoja na poti uresničevanja družbenih ciljev. Tudi poslej bosta potrebna precejšen uvoz in transfer tuje tehnologije, kajti Jugoslavija:

– mora nadaljevati s prizadevanji za večje vključevanje v mednarodno delitev dela;

– mora osvajati nove trge, ki jih je brez transfera tehnologije za proizvodnjo blaga in storitev, kakršne trg zahteva, le težko osvojiti;

– nima zadostnih kadrovskih in drugih potencialov, ki bi omogočali samostojen razvoj vseh potrebnih tehnologij.

Uveljaviti pa je treba načelo, da morata sleherni uvoz in transfer zagotoviti napredek na poti tehnološkega razvoja Jugoslavije. V tem smislu:

– mora biti uvoz selektiven in koordiniran, usklajen s strategijo tehnološkega razvoja Jugoslavije;

– transferu mora slediti globlje osvajanje znanj, in povsod tam, kjer je to upravičeno in možno, ga moramo oplemenititi tudi z lastno znanstvenoraziskovalno dejavnostjo;

² V smislu člena 279, 5. poglavja Ustave SFRJ, po enačem načelu, kot je bil sprejet in deluje Zakon o določanju prihodkov federacije, ki se od leta 1985 uporabljajo za spodbujanje izvoza (Uradni list SFRJ, št. 75/85 in 28/86).

– uvoz in transfer tehnologij morata potekati brez restriktivnih klavzul, ki bi omejevale uporabo domačih materialov in pravice do izpopolnjevanja kupljene tehnologije;

– prednost mora imeti transfer tehnologij, ki poteka na podlagi skupnih vlaganj ter drugih sodobnih oblik mednarodnega ekonomskega sodelovanja – kjer je to le mogoče.

Hkrati je potrebno preprečiti slabosti, ki so v preteklosti precej zmanjšale pozitivne učinke uvoza in transfera tehnologije, in sicer:

– zmanjšanje povpraševanja po domačih znanstvenoraziskovalnih in raziskovalno-razvojnih rezultatih s strani organizacij združenega dela na področju materialne proizvodnje;

– restriktivnost v pogledu transfera kupljene tehnologije znotraj Jugoslavije ter uporabe domačih materialov v proizvodnji, ki ga izdelujemo s kupljeno tehnologijo;

– negativni ekološki vplivi.

Z investicijami v razvoj kadrov na področju mednarodnega transfera tehnologije in patentnega inženirstva je mogoče precej zmanjšati omenjene negativne učinke uvoza in transfera tehnologije.

Skladno z uvajanjem, razvojem in uporabo novih tehnologij, pospeševanjem rasti proizvodnje, zahtevane kakovosti izdelkov in njihovega približevanja svetovni konkurenčni ravni, kot tudi zavoljo uvajanja unifikacije, tipizacije ter natančnejše in bolj enotne nomenklature je potrebno izdelati sodoben sistem jugoslovanske standardizacije, ki bo usklajen z vodilnimi sistemi v svetu.

Glede na spoznanja o strateški pomembnosti metrologije ter skupne potrebe in interese vse države, bomo uvajali enoten metrološki sistem SFRJ.

Z oblikovanjem enotnega metrološkega sistema SFRJ in z njegovim učinkovitim uveljavljanjem bomo v državi in v odnosih s svetom zagotovili mersko enotnost ter pretok potrebnih metroloških informacij, kar je še posebej pomembno za tehnološki razvoj in za mednarodno priznavanje rezultatov merjenja.

Potrebna nam je široka družbena akcija, ki naj prek delitvene politike in enotno za vso državo zagotovi pravice avtorjev patentov do udeležbe v potencialnem prihodku od uporabe patentov, in sicer ne glede na to, ali je nastal predmet patenta z delom na družbenih sredstvih. Avtorja patentno čistega in patentno uporabnega izuma lahko spodbudi k temu, da se loti in izpelje objektivno težko patentno proceduro, edinole osebna zainteresiranost. Za današnje stanje je značilno to, da delavci nimajo interesa, da bi patentirali, še posebej, če gre za izumitelje, ki delajo z družbenimi sredstvi; v tem pa je tudi pglavitni razlog za majhno število patentov v organizacijah združenega dela.

Vloga republiško/pokrajinskih teles

Glede na to, da je za izvajanje strategije tehnološkega razvoja Jugoslavije zelo pomembna vloga pristojnih republiških in pokrajinskih teles, še posebej tistih, ki sprejemajo republiške oziroma pokrajinske strategije tehnološkega razvoja, morajo biti posebej pozorni na to, da strategija tehnološkega razvoja Jugoslavije ne bi bila goli seštevek republiško-pokrajinskih strategij oziroma dolgoročnih razvojnih programov, pač pa njihov temelj in okvir.

Zvezni organi bodo predlagali sprejetje družbenih dogovorov in sporazumov,

ki naj prispevajo k uresničevanju ukrepov v prid podpori razvoju znanosti in tehnologije; ti ukrepi pa so v pristojnosti socialističnih republik oziroma avtonomnih pokrajin, vključno z ukrepi, ki naj zagotovijo:

- da bodo v srednjem usmerjenem in visokem šolstvu določene in uveljavljene norme glede opremljenosti izobraževalnih ustanov, ki so pomembne za tehnološki razvoj, izpolnjeni pa tudi drugi kazalci kakovosti izobraževanja. Potrebne pa so tudi dejavnosti, ki bodo namenjene inovaciji šolskih programov, prilagojenih usposabljanju kadrov za tehnologije prihodnosti – kot tudi stalne dejavnosti, katerih namen bodi iskanje, motiviranje in usmerjanje sposobnih in nadarjenih dijakov in študentov:

- da bodo naložbe v gospodarske investicije usklajene z nujnimi naložbami v znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne inštitute ter fakultete, kjer poteka znanstvenoraziskovalno delo in so relevantne za izvajanje strategije tehnološkega razvoja;

- da bodo organizacije združenega dela z ukrepi davčne in delitvene politike spodbujene k večjim naložbam v znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne projekte, ki jih zanje izvajajo organizacije združenega dela na področju znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne dejavnosti ter fakultete, na katerih poteka znanstvenoraziskovalno delo;

- da bodo v okviru davčnega sistema uveljavljene ugodnosti za avtorje patentov, tehničnih izboljšav in inovacij;

- da bodo kapacitete znanstvenoraziskovalnih dejavnosti dovolj velike, da bodo zadovoljile povpraševanje iz gospodarstva ter večje potrebe v okviru mednarodnega znanstvenega sodelovanja;

- da bodo znanstvenoraziskovalni inštituti spodbujeni za razvijanje transfera od fundamentalnih k aplikativnim raziskavam kot tudi od aplikativnih k razvojno-eksperimentalnim raziskavam; da se bodo lotevali raziskav, ki jih potrebujejo sami, da bi izpričali svojo raziskovalno sposobnost tudi na področjih, na katerih se še ni formiralo zunanje povpraševanje, saj njihovo okolje še ni sprevidelo prihodnjih smeri in tem razvoja; pri tem gre za lastni razvoj znanstvenoraziskovalnih inštitutov ter za graditev temeljev, na katerih bo možno razreševati vprašanja in problematiko fundamentalnih ved v Jugoslaviji.

Vloga organizacij združenega dela

Znanstvenoraziskovalno delo in tehnološki razvoj morata postati sestavni del načrtov slehernega gospodarskega subjekta, ki naj združenim delavcem zagotovi, da bodo pobudniki, nosilci, izvajalci in uporabniki znanstveno-tehnoloških dosežkov, pri čemer naj bodo smotri in merila zazrti v dviganje konkurenčne sposobnosti v svetovni delitvi dela.

Pri ustvarjanju motivov, ki bodo organizacije združenega dela pripravljali do tega, da bodo intenzivno sprejemale načrtovanje in uresničevanje programov lastnega tehnološkega razvoja, je bistvenega pomena obstoj trga s konkurenco blaga in storitev, na katerem morajo organizacije združenega dela poslovati v pogojih gospodarske prisile. Neekonomski činitelji (prestiz, politični apeli in pod.) niso tvorni, ko gre za tehnološki razvoj, saj organizacij združenega dela ne morejo motivirati k temu, da bi načrtovale ter vlagale v raziskovanja in v nove tehnologije.

Podlaga za primerjavo in merilo za vlaganja organizacij združenega dela s

področja gospodarstva v znanstveni in tehnološki razvoj morajo biti vlaganja podjetij iste veje v razvitih državah tržnega gospodarstva.

Velike integrirane celote ne smejo biti edini nosilci znanstveno-tehnološkega razvoja. Določeno vlogo morajo imeti pri tem tudi majhne in srednje velike organizacije združenega dela ter drobno gospodarstvo. Ohranjanje obstoječega stanja, v katerem so velike integrirane celote s področja gospodarstva domala izključni nosilci tehnološkega razvoja, bi povzročilo pretirano obremenjenost velikih organizacij z vlaganji v znanstvene raziskave, kar bi po drugi strani destimuliralo in zožilo krog nosilcev tehnološkega razvoja. Upoštevati moramo dejstvo, da so se majhne in srednje velike delovne organizacije ter drobno gospodarstvo zmožni hitro prilagajati spremembam, kar za velike integrirane celote ne velja.

Delovanje organizacij združenega dela v pogojih trga in ekonomske prisile ustvarja motiv tudi za pozitiven odnos do inovatorstva in delavske ustvarjalnosti, kar je v prid organizaciji združenega dela, saj ji zmanjšuje stroške in zvečuje konkurenčno zmožnost. V takih okoliščinah je mogoče tudi s politiko nagrajevanja najti adekvatne rešitve znotraj organizacij združenega dela, ki so edini ambient za razvozlanje obstoječih problemov in za odpravo protislovij na področju ustvarjalnosti. V pogledu inovatorstva in izumiteljstva zunaj organizacij združenega dela je družbi naložena skrb, da spodbudi formiranje agencij, ki bodo skrbele za povezovanje individualnih inovatorjev in iznajditeljev z organizacijami združenega dela – uporabniki inovacij, kot tudi to, da bo prispevala k oblikovanju stimulative fiskealne politike v odnosu do ustvarjalcev izboljšav, inovacij ter avtorjev patentov.

Veliki tehnični, infrastrukturni sistemi morajo odigrati veliko in odločilno vlogo na področju usposabljanja organizacij združenega dela – proizvajalk opreme, da bodo te zadovoljile potrebe teh sistemov in potrebe izvoza. Ti sistemi morajo s svojimi kvalitetnimi raziskovalno-razvojnimi in znanstvenoraziskovalnimi projekti vnaprej opredeliti svoje potrebe po nakupu opreme ter tehnične lastnosti te opreme, tako da se domače gospodarstvo lahko pripravi na to, da jim zahtevano opremo ponudi in ustvari zanj reference, brez katerih izvoz ni možen.

Listina, ki zajema konkretni program ukrepov v prid podpori razvoja znanosti in tehnologije, katere temeljni obrisi so podani v Strategiji tehnološkega razvoja, navaja 29 ukrepov, sledili pa bodo še novi, saj s tem vse možnosti še niso izčrpane.

Za ponazoritev bom navedel zgolj njihove naslove:

1. Inovirati sklep o določanju gospodarskih in negospodarskih dejavnosti (»Uradni list SFRJ«, štev. 14/77 ter 18/80) tako, da bo znanstvenoraziskovalno delo za potrebe proizvodnje, projektiranja, inženiringa in kontrole kvalitete razvrščeno v gospodarske dejavnosti.

2. Inovirati kontni plan ter uvesti spremljanje relevantnih podatkov v bilancah ozdov, kar bo omogočalo vpogled v dejanska vlaganja v znanost v ozdih.

3. Oblikovati enoten sistem znanstveno-tehnoloških informacij.

4. Uvesti inovacijsko funkcijo ter zagotoviti kreditni potencial pri poslovnih bankah za inovacije ter za znanstvenoraziskovalne namene v odstotku celotnega kreditnega potenciala – in sicer za potrebe ozdov s področja materialne proizvodne ter za vlaganja v ozdih raziskovalno-razvojnne in znanstvenoraziskovalne dejavnosti.

5. Omogočiti kar najboljše možne pogoje ozdom s področja znanstvene in raziskovalno-razvojnne dejavnosti ter fakultetam, na katerih poteka organizirano

znanstvenoraziskovalno delo, kar zadeva oskrbo z devizami za blagovna in neblagovna plačila.

6. Poenostaviti proceduro glede plačil in carinjenja repromateriala in opreme za znanstvenoraziskovalno delo, ki ga uvažajo registrirane znanstvenoraziskovalne organizacije, fakultete in raziskovalno-razvojne organizacije.

7. Oprostiti carin in zunajcarinskih dajatev za repromaterial, ki ga uvažajo znanstvenoraziskovalne organizacije in fakultete za potrebe znanstvenoraziskovalnih projektov, kolikor takega materiala ne proizvajamo doma.

8. Za znanstvenoraziskovalno opremo in računalnike domače izdelave z vgrajeno uvoženo komponento, ki je ne proizvajamo doma, določiti povračilo carine in necarinskih dajatev za uvoženo komponento.

9. Omogočiti ozdom, da bodo plačevali postdiplomski študij, disertacijske in specialistične študije doma in v tujini fakultetam iz naslova poslovnih stroškov.

10. Omogočiti znanstvenoraziskovalnim organizacijam, da bodo del svoje dejavnosti opravljale tudi v tujini, in sicer z ustanavljanjem podružnic znanstvenoraziskovalnih organizacij, s statusom, ki bo ustrezal državam, kjer bodo ustanovljene.

11. Ustanoviti »sklad« za spodbujanje tehnološkega razvoja.

12. a) Ustanoviti zvezno komisijo za genetske resurse.

b) Ustanoviti jugoslovansko banko genov kot zvezno organizacijo.

13. Usposobiti jugoslovanski bibliografski inštitut (kadrovsko, z opremo in prostori) za njegovo dejavnost pri ustvarjanju bibliografije Jugoslavije, sistema bibliografskih informacij ter mednarodnega sodelovanja in izmenjave, pa tudi za njegove koordinacijske funkcije pri izdelavi enotnega knjižnično-informacijskega sistema v okviru skupnosti nacionalnih bibliotek Jugoslavije.

14. Z ugodnimi krediti spodbujati znanstveno-razvojne in inovacijske projekte, ki jih ozdi naročajo pri registriranih znanstvenoraziskovalnih organizacijah, raziskovalno-razvojnih centrih ter visokošolskih organizacijah, ter naložbe v znanstvenoraziskovalne in raziskovalno-razvojne organizacije.

15. Prihodke, ki jih prinašajo inovacije, razbremeniti davkov iz naslova nadomestil za avtorske pravice, patente in tehnične izboljšave ter davkov na skupni prihodek občanov.

16. Zvečati dejansko ugotovljeno akumulacijo ozdov, na podlagi katere pridobivajo vse pravice iz naslova akumulacije, za znesek, ki so ga vložile v znanstvenoraziskovalno in raziskovalno-razvojno delo registriranih znanstvenoraziskovalnih in raziskovalno-razvojnih organizacij.

17. Sestavljeni tehnično-tehnološki sistemi (železnica, PTT, elektrogospodarstvo) ter velike družbene službe (SDK, statistika, banke itd.) bodo s proizvajalci opreme v državi prek jugoslovanskih asociacij proizvajalcev opreme pretehtali, uskladili in uveljavili splošne tehnične pogoje glede opreme, ki jo imajo namen kupiti, in sicer eno leto pred licitacijo. Mednarodne licitacije za nakup opreme pa bodo izpeljane samo v skladu z napovedanimi usklajenimi splošnimi tehničnimi pogoji.

18. Spodbujati ozde materialne proizvodnje, ki vlagajo v znanstvenoraziskovalno delo, z vračilom 50% odstotkov zneska davka na dohodek, vplačanega v prejšnjem letu iz naslova financiranja znanstvenoraziskovalnih projektov, ki jih ozdi materialne proizvodnje izvajajo skupaj z znanstvenoraziskovalnimi inštituti.

19. Vsako licenco, ki ne sodi v domeno patenta, a je kupljena v tujini, obdavčiti z X% pri čemer je X norma vlaganja v znanstvenoraziskovalno delo in

raziskovalni razvoj v panogi, oziroma X3, kolikor poročilo o stanju tehnike v državi, obravnavano v gospodarski zbornici Jugoslavije v proceduri po pravilniku o postopku dogovarjanja za pridobitev pravic do nakupa tuje tehnologije, ne izpriča neizogibnost licence, ker doma ni pogojev za vzpostavitev zadevne proizvodnje na nelicenčni podlagi.

20. Stimulirati ozde, ki vlagajo v permanentno izobraževanje svojih delavcev in pripravnikov.

21. Opremiti fakultetne učne laboratorije ter znanstvenoraziskovalne laboratorije z namenom, da se dokopljemo do kakovostnih norm izobraževanja in univerzitetnih raziskav, kot jih terjata znanstveni in tehnološki razvoj.

22. Uveljaviti obveznost, da bo ob vsaki gospodarski investiciji (vključno s skupno naložbo s tujo osebo) vložen določen odstotek sredstev v znanstvenoraziskovalno ali raziskovalno-razvojno institucijo, v na novo ustanovljeno ali obstoječo (o čemer odloča investitor), ki bo v prihodnje s svojimi znanstvenoraziskovalnimi in raziskovalno-razvojnimi storitvami služila proizvodnji, ki je predmet naložbe. Investicijski program mora predvideti tudi vložek bodoče proizvodnje v prihodnje znanstvenoraziskovalno delo za pospeševanje predmetne proizvodnje; o tem je treba že med odločanjem o investiciji pridobiti mnenje ustrezne registrirane znanstvenoraziskovalne ustanove.

23. Zagotoviti, da bo urbana, zemljiška in komunalna politika zagotavljala nekatere ugodnosti za gradnjo znanstvenoraziskovalnih in raziskovalno razvojnih kapacitet.

24. Organizirati dejavnosti, ki bodo namenjene šolanju specialistov industrijske lastnine, še posebej patentnih inženirjev, ter ustanoviti regionalne centre za patentno dokumentacijo in patentne urade kot člene, ki manjkajo v inovacijski verigi.

25. Zagotoviti, da bo potekala gradnja investicijskih objektov po načelih inženiringa in konsultinga. Delovne organizacije v ustanavljanju morajo za celoten objekt – po načelih inženiringa – angažirati generalnega izvajalca, pooblaščenega za ta tip objektov. Ozdi sicer lahko izvajajo investicijo sami, če imajo v organizaciji registriran inženiring za ta tip objektov.

26. Omogočiti mešane oblike registracije ozdov.

27. Usposobiti zvezni zavod za mere in plemenite kovine (kadrovsko, z opremo in z laboratorijskimi prostori), da bo lahko izvajal funkcije federacije na področju metrologije in bo usposobljen za izvajanje nujnega obsega in ravni mednarodnega sodelovanja, h kakršnemu ga obvezujejo mednarodne pogodbe. To naj bi vodilo tudi k nastanku pogojev za izvoz znanja s področja metrologije v druge, zlasti neuvrščene države.

28. Usposobiti zvezni zavod za patente, da bo učinkovito opravljal funkcijo federacije na področju zaščite izumov ter znakov razlikovanja, pri čemer bo pravočasno in celovito obveščal organizacije združenega dela ter druge zainteresirane osebe o stanju tehnike v svetu ter o pravicah, s katerimi je varovati izume in znake razlikovanja.

29. Usposobiti zvezni zavod za standardizacijo (s kadri, opremo, prostori), da mu bo omogočeno izvajati funkcije federacije ter ažurirati standardizacijo v Jugoslaviji glede na potrebe gospodarstva in družbe ter z namenom, da bi oblikovali enoten jugoslovanski trg, odpravljali ovire v mednarodnem prometu z blagom in storitvami, določali in zagotavljali kvaliteto, tipizacijo in unifikacijo izdelkov, del, storitev, smotrno izrabo naravnih dobrin, zagotovili varstvo življe-

nja, zdravja in človekovega okolja, krepili obrambne zmožnosti in varnost države, razvijali in izboljševali proizvodnjo, ščitili potrošnika ter zagotavljali hiter, natančen in lahak prenos informacij v zvezi s standardizacijo.

V drugem paketu ukrepov bo podpora namenjena:

- fundamentalnim vedam,
- omogočanju izvajanja Strategije tehnološkega razvoja tistim Jugoslovanom, ki danes delajo v znanosti drugih držav,
- organizacijskemu oblikovanju agencije, ki bo zadolžena za sposojno opreme v državi ter iz tujine – za potrebe naših znanstvenoraziskovalnih organizacij,
- določitvi statusa eksperimentalne proizvodnje v znanstvenoraziskovalnih organizacijah,
- izenačevanje pogojev registracije znanstvenoraziskovalnih organizacij . . . in tako naprej.

Naj vas na koncu seznanim še z dejstvom, da sta oba dokumenta, Strategija tehnološkega razvoja in Program ukrepov za podporo razvoju znanosti in tehnologije že pripravljena in poslana v Skupščino SFRJ.

IVO ŠLAUS

Znanstveno-tehnološki potencial SFRJ

Uvod

Komponente znanstveno-tehnološkega potenciala so:

1. ustvarjalna sposobnost sistema;
2. kadri;
3. tehnologija znanstvenega dela;
4. oprema in ZT infrastruktura;
5. organizacija sistema;
6. družbenoekonomski odnosi, v katerih ZT potencial deluje.

Vsako od navedenih komponent merimo z vrsto kvantitativnih in kvalitativnih indikatorjev. Npr. komponento kadri merimo s številom doktorjev znanosti, starostno strukturo, razdelitvijo na posamezna znanstvena področja itd. Znanstveno aktivnost merimo s številom objavljenih znanstvenih del in s številom patentov. Znanstveno produktivnost merimo s številom izredno pomembnih znanstvenih del in z odmevom, ki jih ta dela imajo v znanstvenih časopisih. Ocenjeno je, da so nedoločenosti v podatkih o ZT kadrih v posameznih deželah dosegle faktor 10.¹⁻³ Podatki, ki merijo znanstveno produktivnost, so bistveno zanesljivejši, čeprav niso popolnoma natančni (okoli 10%). Posebna karakteristika pokazateljev znanstvene produktivnosti, izraženih s številom zelo pomembnih znanstvenih del, je njihova statistična narava. Namreč, ti pokazatelji niso uporabni za posamezne znanstvene delavce, celo ne za majhne skupine. Spodnja meja je okoli 50 raziskovalcev.¹⁻⁴

Ustvarjalna sposobnost sistema: Posamezni deli našega ZT potenciala so na vrhu svetovne znanosti in imajo tako organizacijsko strukturo, infrastrukturo in kadre, da lahko sprejmejo, razvijajo in ohranjajo tehnologijò znanstvenega dela ter jo lahko prenesejo v gospodarstvo.

Kadri in znanstvena aktivnost: Jugoslavija ima okoli 30.000 znanstvenih delavcev, tj. 1400 znanstvenih delavcev na milijon prebivalcev. V razdobju 1967–1980 je bil porast 4%, zdaj pa je padel na 0,6%.

Ko govorimo o ZT kadrih, moram upoštevati tri definicije:

- a) dejanski ZT kadri,
- b) kadri, ki so vključeni v ZT dejavnosti in kadri, katerih znanje »kako narediti« in tehnologija znanstvenega dela sta tako visoka, da se lahko takoj vključijo v ZT področje dela, in
- c) formalne definicije.

Prednost formalnih definicij je v njihovi istopomenski izvedbi, njihova pomanjkljivost pa v tem, da so samo delno koristne za ZT politiko. Definiciji a) in b) dasta dve števili, ki sta na splošno precej manjši oziroma precej večji od tistega, kar dajo formalne definicije, vendar sta ta dva podatka koristna za ZT politiko, ker prvi kaže, kateri del ZT kadrovskega potenciala je potrebno nujno vzdrževati in na koga se lahko nasloni katerikoli poseg ZT politike. Drugi pa kaže, kateri potenciali se lahko pritegnejo za opravljanje določenih nalog. Na primer, če je dejanski ZT potencial a) neke dežele 100 raziskovalcev, takrat taka dežela lahko opravi program domače nuklearne energetike. Kolikor je dejanski potencial manjši od 100, ali, kolikor je potencial b) okoli 200, tedaj takšna dežela nima realne možnosti, da pristopi k domačemu nuklearnemu programu. Možnost uresničitve določenega tehnološkega prijema se meri s t. i. indeksom razvojne možnosti, ki ga je uvedel Qurashi in je odvisen od produkta skupnega ZT potenciala in družbenega proizvoda na prebivalca.

Poskušajmo oceniti naš kadrovski ZT potencial: celo na osnovi formalnih definicij lahko dobimo vpogled v dejanski ZT kadrovski potencial. Npr. v Evidenci znanstvenih delavcev SR Hrvatske je navedenih 12.000 znanstvenih delavcev. Aktivni raziskovalci (to so tisti, ki so v zadnjih petih letih objavili vsaj eno delo) predstavljajo podskupino, ki ima 10.500 delavcev. Število tistih, ki so doktorirali, je pod 3000. Dejanski ZT kadrovski potencial lahko ocenimo, izhajajoč iz števila doktorjev znanosti in glede na to, da manj kot 50% raziskovalcev, ki so aktivno znanstveno delali v enem letu, nadaljuje takšno dejavnost več let^{6,7} in obe predpostavki, da je skupni kadrovski ZT potencial 1,5 krat večji od števila doktorjev; tako pridemo do zaključka, da je naš potencial okoli 9000.

V izbranih časopisih oz. revijah, ki jih zajema Institute for Scientific Information, je vsako leto objavljenih okoli 2000 naših znanstvenih delavcev. Upoštevajoč podatke, da je svetovno povprečje 0,2–0,4 znanstvenega dela na znanstvenega delavca letno, sledi, da imamo 5000–10.000 znanstvenih delavcev.

Price je pokazal⁸, da je skupno število dejanskih raziskovalcev približno enako kvadratu števila pomembnih raziskovalcev. Če predpostavimo, da so pomembni raziskovalci tisti, ki so objavili veliko del, tedaj po Lotkinovem zakonu, ki pravi, da število raziskovalcev, ki imajo n publikacij, pada kot $1/n^2$, sledi, da je v naši skupini okoli 2000 raziskovalcev okoli 50–100 pomembnih raziskovalcev, kar pomeni, da imamo 2500–10.000 raziskovalcev.

Eno obliko razvoja našega ZT potenciala nudi podatek, da število zaposlenih v ZT dejavnostih zdaj raste po stopnji 0,6%, medtem ko je rast v skupnem gospodarstvu 4% in v družbenih dejavnostih 4,2%. Deklaracija, da bomo v naslednjem obdobju povečali rast zaposlitve v ZT dejavnostih na 5%, pomeni veliko, če se z analizami ne dokaže, da se ta rast lahko resnično zagotovi. Z ZT dejavnostjo v glavnem ne moremo začeti v starejših letih. Zato je povečanje ZT potenciala odvisno predvsem od števila diplomiranih študentov, magistrrov in doktorjev. V razdobju od 1975–1982 je najmanj vpisanih in diplomiranih v naravoslovnih znanostih – samo okoli 40% od skupno diplomiranih študentov. Toda v naravoslovnih znanostih je največji odstotek tistih, ki so doktorirali (20%) in magistrirali (48%). Največje število študentov diplomira iz družbenih znanosti, a doktorira jih samo 2% in magistrira samo 6%. Tako lahko zaključimo, da čeprav imamo veliko število diplomiranih ekonomistov, pravnikov in politologov, je število znanstvenih delavcev na tem področju zelo majhno. V naslednjih 5 letih lahko pričakujemo v SRH največ 1000–2000 novih raziskovalcev, kar pomeni letno rast 1,5–2,6%. Ocena ZT kadrovskega potenciala, ki ga bomo imeli v letu 1990, mora vključiti tudi število raziskovalcev, ki bodo v tem obdobju odšli v pokoj ali pa se bodo prenehali ukvarjati z ZT dejavnostjo. Podatki o raziskovalcih, starejših od 60 let, kažejo na to, da bo naš kadrovski potencial 1990. leta za 1% večji od današnjega.

Pogosto se govori, da je glavni razlog, zakaj ZT dejavnost ne igra pomembne vloge v našem ekonomskem razvoju v tem, ker ne obstajajo ustrezna receptorska jedra v gospodarskih organizacijah. Zares, samo 16% od skupnega števila raziskovalcev v SRH dela v znanstvenih organizacijah v materialni proizvodnji. Položaj je še veliko težji: od skupnega števila znanstvenih svetovalcev jih niti 1% ne dela v gospodarstvu, a ta odstotek je samo nekoliko večji za doktorje znanosti – 4%. V večini visoko razvitih dežel gospodarstvo uporablja stalne svetovalce z univerz in inštitutov. Verjetno je najboljši način, s katerim bi lahko okrepili ZT kadrovski potencial, angažiran na nalogah gospodarstva, uvajanje konzultantov, kakor imajo to že visoko razvite dežele.

Po številu objavljenih znanstvenih del je Jugoslavija zdaj na dnu v Evropi – v skupini z Grčijo, Irsko, Portugalsko, Romunijo in Bolgarijo. Pomembno je poudariti, da smo bili v razdobju 1955–1974 daleč spredaj. Vse te dežele, ki smo jih našli, so bile daleč za nami, kakor tudi Španija, a mi smo bili v skupini z Avstrijo, Madžarsko, Norveško, Finsko, Poljsko in Češkoslovaško.

Naša znanstvena produktivnost in naš prispevek k svetovni znanosti nas postavlja zdaj v skupino s Španijo, Grčijo in Irsko, a za nami so Portugalska, Bolgarija in Romunija. Iz podatkov se vidi, da je produktivnost naše dežele in Španije precej pod svetovnim povprečjem, da sta Češkoslovaška in Finska okoli svetovnega povprečja, a Danska precej nad povprečjem.

Tehnologija znanstvenega dela: razlikujemo lahko 4 tehnologije:

- a) tehnologija znanstvenega dela, ki je zelo poceni in dostopna, vendar ni razvita v obliki, ki bi imela tržišče, tako da je njeno tržišče zelo slabo,
- b) vrhunska ali generična tehnologija, ki je zelo draga in nedostopna, vendar ima zelo široko tržišče,
- c) klasična tehnologija, ki je draga in dostopna in ima tudi zelo široko tržišče,
- d) zastarela tehnologija, ki jo visoko razvite dežele v glavnem prodajajo manj razvitim.

Naš prispevek tem tehnologijam v razdobju od 1955–1974 je bil: 0,2%

svetovnega prispevka k tehnologiji znanstvenega dela, 0% vrhunskim tehnologijam in okoli 0,1% klasičnim tehnologijam. Zdaj je naš prispevek k tehnologijam znanstvenega dela in vrhunskim tehnologijam 0%, klasičnim tehnologijam pa okoli 1%.

Oprema in ZT infrastruktura: Dovolj je, če povemo, da smo v razdobju, ko smo preveč investirali v objekte, ki so se pokazali kot gospodarski spodrsaljaji, varčevali pri časopisih in opremi, tako, da smo prišli v informacijsko blokado in da je ZT oprema v glavnem odpisana.

Organizacija sistema: Dostikrat se govori, da je organizacija našega ZT sistema, pa celo tudi naša celotna organizacija, neadekvatna. So ljudje, ki zagovarjajo misel, da je edini izhod v centralizmu in močni roki, želeč s tem povratek v čase Franca Jožefa ali Stalina. Čeprav je točno, da je organizacija našega ZT sistema danes neadekvatna, pa je gotovo, da noben centralizem niti močna roka nista prava rešitev, temveč da v sistemu samoupravnega socializma obstajajo vsi predpogoji za učinkovito organizacijo ZT dejavnosti. Nasprotno pa Irvin in Martin v svoji knjigi »Izbrati zmagovalce v znanosti in tehnologiji« zagovarjata ravno takšen sistem, ki je zelo podoben našemu sistemu. To, kar smo do zdaj zamudili in kar bi morali napraviti, da se zagotovi adekvatna organizacija, je:

- a) postaviti skupne kriterije vrednotenja v ZT,
- b) formulirati in izpeljati ZT politiko, ki omogoča obstoj in delovanje vrhunskega znanstvenega dela na svetovni ravni in krepitev celokupnega ZT potenciala,
- c) formirati centre izvrstnosti,
- d) preprečiti ozke interese in odločanja na napačnem mestu.

Družbenoekonomski odnosi, v katerih deluje ZT potencial: Po uradnih podatkih so naša vlaganja v ZT dejavnosti okoli 1% družbenega proizvoda, vendar so verjetno precej manjša. Preko samoupravnih interesnih skupnosti za znanost posamezne republike in pokrajine izločajo 0,1–0,6% dohodka, vendar niti vsa ta sredstva niso namenjena za pravo ZT dejavnost, ampak se del tega izgubi. Poleg tega, da so vlaganja v ZT dejavnost majhna, so še napačno porazdeljena. Enostavna računica pove, da dežele kot je Jugoslavija, tj. z okoli 20 milijoni prebivalcev in družbenim proizvodom okoli 2000 \$ na prebivalca, in ki izloča okoli 0,5–1% svojeg družbenega dohodka za ZT, lahko angažira okoli 4000–8000 raziskovalcev, če predvidevamo, da je za vsakega raziskovalca potrebno 5000 \$. Ne glede na znanstveno področje je v visoko razvitih deželah cena znanstvenega delavca danes nekaj več kot 6000 \$. Točno je, da so osebni dohodki naših raziskovalcev precej nižji od tistih v visoko razvitih deželah, vendar so vsi ostali izdatki večji, tako da je povprečna cena znanstvenega dela pri nas danes precej enaka tisti v visoko razvitih deželah. (Ponovno je treba povedati, da je v razdobju 1955–1974 bila cena znanstvenega dela pri nas približno polovica cene v visoko razvitih deželah.) Tudi če bi predvidevali ceno 2500 \$ na znanstvenega delavca, bi lahko imeli 8000–16.000 raziskovalcev (kar je v glavnem toliko, kolikor jih tudi imamo), vendar jih financiramo okoli 30.000.

ZT dejavnost je delno financirana preko visokega izobraževanja in se zato padec izločanja za visoko izobrazbo negativno kaže v ZT dejavnosti. Obseg izločanja za visoko izobraževanje 1985 in 1979, izražen kot odstotek družbenega dohodka za SFRJ, znaša 0,66, tj. padec za 34 indeksnih točk. V glavnem je tak položaj v vseh republikah in pokrajinah.

Razmerje vlaganja v osnovna raziskovanja glede na uporabna je 1 : 3, medtem ko so osnovna raziskovanja dala približno dvakrat večje rezultate. V razdobju

zadnjih 10 let so si prizadevali ta primanjkljaj rezultatov uporabnih znanosti nadomestiti s povečanim vlaganjem v uporabna raziskovanja in z usmerjenim izobraževanjem kadrov. Žal je povečanje vlaganja v uporabna raziskovanja šlo v škodo osnovnih raziskovanj in ne prek direktnega vlaganja gospodarstva. Prav tako za uporabna raziskovanja niso koristni ozko izobraženi kadri, ampak tisti, ki so široko izobraženi v osnovnih znanostih. Namesto da bi težili k dobro zastavljenim prebojem v uporabnih in razvojnih raziskovanjih, je vse šlo preveč v širino.

Analiza rezultatov ZT dejavnosti in delovanja ZT TOZD glede na njihove dohodka kaže:

a) rezultat ZT dejavnosti niso večji, ampak se zelo zmanjšujejo, kakor raste čisti dohodek,

b) vlaganje v opremo in ZT infrastrukturo je večinoma stalno tako za tozde z nizkim in visokim čistim odhodkom,

c) edino kar raste vzporedno z rastjo čistega dohodka so osebni dohodki.

Na osnovi tega lahko zaključimo, da dohodkovni odnosi, kakor se uporabljajo v ZT dejavnosti, niso dali dobrih rezultatov. Naše celokupno tržišče zlasti še za ZT dejavnosti, ni razvito. Tako izpeljani dohodkovni odnosi so imeli negativen učinek na ZT potencial, in sicer glede nerealnih in neupravičenih razlik v osebnih dohodkih, pogosto so spodbujali nesposobne znanstvenike, da so obljubljali, da bodo opravili naloge, ki jih ne morejo opraviti, ali pa se sploh ne dajo narediti. Tako so privedli znanost in gospodarstvo v izsiljevalski oz. suženjski odnos.

Perspektive razvoja našega ZT potenciala

Razvoj ZT dejavnosti ureja zakon, ki se imenuje Matthew's effect in po katerem bo tisti, ki ima, dobil še in več, tistemu pa, ki nima se bo odvzelo. Ta mehanizem ima tudi svojo matematično formulacijo z distribucijo akumulativne prednosti in potrditev v mnogih fenomenoloških zakonih, kot so Lotkinov zakon, Paretov zakon itd. Obstajajo tudi začarani krogi: slaba znanost povzroča slabo izobrazbo, ki potem slabo znanost, pomanjkanje evalvacije povzroča slabo znanost, kar spet pripelje do pomanjkljive evalvacije. Znanstveno-tehnološka politika mora biti formulirana in izpeljana tako, da bo omogočala izhod iz teh začaranih krogov in obvladovanje Matthewsovega efekta.

Zgodovina kaže, da so faktorji, ki bi lahko prispevali k uspešni ZT politiki, tržišče, mednarodno sodelovanje in centri izvrstnosti.

Viri:

- ¹ Sci. Yugosl. 6 (1-4) (1980), Zbornik mednarodne konference «Evaluation in Science and Technology», Dubrovnik, 1980.
- ² «Indicators of Measurements of ST on Socioeconomic Development Objectives», UN Panel, Graz, 1984.
- ³ A. Šlaus, I. Šlaus, Sci. Yugosl. 4 (1978) 69-112.
- ⁴ A. Schubert, W. Glanzel, T. Braun, «Scientometric Indicators», World Sci. Publ. Co., Singapore, 1984.
- ⁵ M. M. Qurashi, «The Mechanics of R D and Technology Transfer», Pakistan Academy of Sciences, Islamabad, 1978.
- ⁶ M. J. Moravesik, J. Scient. Industr. Research 36 (1977) 5.
- ⁷ M. J. Moravesik and P. Murugesan, Scientometrics 1 (1979) 161.
- ⁸ D. J. de Solla Price, Science and Technology 87 (1967) 3.

O izbiri tehnoloških prioritet

Uvod

Osnovna karakteristika tehnološke sedanosti je prehod s klasičnih tehnologij in industrij na mikroelektroniko in informatiko tehnologijo, na informatizirano ali elektronicirano klasično tehnologijo in industrijo. Ta prehod je po svoji intenzivnosti tako dramatičen, da mu dajemo vzdevek revolucionarnosti. Težko je opisati vse vidike tekoče tehnološke revolucije, ker je namreč ta revolucija, začeta v zgodnjih šestdesetih letih s pojavom mikroelektronike in prvih silicijevih mikroelektronskih sklopov – čipov – še vedno bližje svojemu začetku kot kulminaciji. Zato bomo poskušali v najkrajših potezah naznačiti samo tiste vidike tekoče tehnološke revolucije, ki niso sporni in ki so se danes že do konca izkristalizirali v zavesti velikega števila kompetentnih ljudi.

1. V klasični industrijski proizvodnji sta vedno dominirala dva osnovna vira: surovine in energija. Potrebno je bilo ogromno človekovega dela, da bi se energija na pravičen način usmerjala v predelavo surovin. Dominantnih tehnoloških procesov, zlasti v metalurgiji, kemični in procesni industriji, ni bilo mogoče popolnoma spremljati v realnem času, prav tako ni bila mogoča optimizacija procesa proizvodnje v smeri racionalne porabe surovin in energije. Primanjkovale so naprave, ki bi neprekinjeno nadzorovale proizvodni proces in pravočasno prinašale odločitve, potrebne za optimalno proizvodnjo. Primanjkovala je torej, poleg surovinske in energetske substance, še mentalna substanca. Poleg mase in energije je manjkala še misel. (Moder je bil tisti predhodnik današnje tehnološke revolucije, ki se je prvi spomnil izreka: um vlada, moč hlode vali).

2. Pojav mikroelektronike je omogočil poceni, velikoserijsko, visokokvalitetno proizvodnjo naprav, ki v zelo kratkih časovnih intervalih zbirajo, prenašajo, obdelujejo in distribuirajo zelo veliko število raznovrstnih informacij. Te naprave so čipi (oz. splošno polprevodniki), senzori, kompjuterji, roboti, telekomunikacijske naprave in sistemi, telematske naprave in sistemi, laserji, optične komunikacije, optoelektronika, profesionalna elektronika in podobno. Mikroelektronika je za vsemi vejami moderne informatike tehnologije in je zato tehnološki temelj moderne civilizacije. Mikroelektronika ni samo iniciator tekoče tehnološke revolucije, ampak je tudi njen dirigent. Če ne izključno, pa vsekakor v največji meri, mikroelektronika diktira tempo razvoja vseh vej informatike tehnologije. Dober dokaz za to trditev so kompjuterji. Nove generacije čipov diktirajo nove generacije kompjuterjev. Seveda tudi kompjuterji povratno delujejo na industrijo čipov, ko omogočajo projektiranje in proizvodnjo še kompleksnejših in bolj dovršenih čipov.

Mikroelektronika je torej dala možnost obdelave informacij na tehnično in ekonomsko sprejemljiv način in s tem odprla pot za vgradnjo mentalnih funkcij v industrijsko proizvodnjo – poleg surovin in energije postaja informacija temeljni vir industrijske proizvodnje.

3. Mikroelektronika je s kompjuterizacijo in robotizacijo omogočila visoko stopnjo avtomatizacije industrijske proizvodnje; s tem pa je prisotnost človeka kot manualnega delavca v tej proizvodnji postala odveč. Posledica je odpravljanje subjektivnega faktorja iz proizvodnje; direkten rezultat tega je rast kvalitete gotovih proizvodov in njihova dostopna cena. Industrijska proizvodnja se z

elektronifikacijo avtomatizira in osvobaja prisotnosti žive delovne sile. To ustvarja neslutene možnosti za nadaljnje tehnološke prodore, ker omogoča proizvodnjo v okoljih, v katerih se živo človeško delo ne more zamisliti.

4. Mikroelektronika je ustvarila zelo močen in pogonski sektor proizvodnje informacijske opreme, ki danes že resno pretendira na vodilno mesto v svetovni proizvodnji materialnih dobrin. Vrednost proizvodnje kompjuterjev večkratno prekaša vrednost proizvodnje orodnih strojev, a prekaša tudi vrednost proizvodnje avtomobilov v vse večjem številu razvitih dežel. Realne so ocene, da bo v zadnjem desetletju stoletja proizvodnja mikroelektronike in informacijske opreme vodilni sektor proizvodnje – močnejši od sektorja klasične industrijske proizvodnje. To je osnovni razlog, zaradi katerega si vse več dežel z vseh geografskih in političnih meridianov prizadeva potrditi se v obvladovanju mikroelektronske in informacijske tehnologije. Ustaljeno je mišljenje, da bodo tiste dežele, ki ne obvladajo mikroelektronike in informatike, izpadle iz vrste civiliziranih dežel. To, na žalost, ni fraza. Tekoča tehnološka revolucija, kot vse revolucije, spreminja poleg tehnološke tudi civilizacijsko raven sveta.

5. Pojav informacije kot novega vira v industrijski proizvodnji je privedel do masovne avtomatizacije proizvodnje in do zmanjšanja potrebe po delu manualnih delavcev vseh stopenj ročnih spretnosti. To vodi do masovnega odpravljanja delovnih mest v proizvodnih dvoranah in do presežka delovne sile. Istočasno informacijski sektor gospodarjenja, ki raste tudi kot sektor gospodarjenja in kot sektor zaposlovanja, trpi pomanjkanje glede delovne sile. Vendar enostavna »prerazporeditev« presežka delovne sile iz industrije v informatiko ni mogoča, ker gre tu za povsem drug profil delovne sile. Sprememba v strukturi delovne sile gre od manualnega nivoja k mentalnemu – delo se seli iz rok v glavo. To postavlja zelo velike naloge izobraževalnemu sistemu, ki mora delovni sili dajati večjo osnovno izobrazbo, posebno iz naravoslovnih in eksaktnih znanosti, pa tudi močno tehnološko izobrazbo iz modernih tehnoloških vej, zlasti iz informacijskih tehnologij.

6. Za razliko od klasičnih tehnologij, ki slonijo na surovinah, energiji in manualnem delu, informacijske tehnologije bazirajo na hitri uporabi novih znanstvenih rezultatov v proizvodnji informacijske opreme, posebno v njeni mikroelektronski osnovi. Znanost, posebno polprevodniška fizika materialov, je osnovna gibalna sila današnjih tehnoloških dosežkov. Znanost na ta način postaja osnovna gibalna sila družbenega razvoja in osnovna proizvodna sila. Ta znanost, v našem žargonu, prehaja iz sfere potrošnje v sfero proizvodnje. Priznanje tega statusa znanosti je eden od osnovnih pogojev za spremljanje tehnološkega razvoja v pogojih tekoče tehnološke revolucije. Ne brez razloga se tekoča tehnološka revolucija pogosto imenuje tudi znanstveno-tehnološka revolucija, da se poudari njena znanstvena utemeljenost.

Kriteriji za izbiro prioritet

Pri odločanju o izbiri tehnoloških prioritet je potrebno postaviti vsaj minimalne kriterije, ki bi ta izbor objektivizirali. Ti minimalni kriteriji so naslednji:

1. Bazični ali področni karakter tehnologije

Bazične tehnologije so tiste tehnologije, ki so po karakterju infrastrukture za celo vrsto industrijskih panog in bistveno vplivajo na skupno gospodarsko moč

dežele. Odsotnost takšnih tehnologij zelo deluje v smeri upočasnjevanja tehnološkega in gospodarskega razvoja. Danes je po splošno sprejetem mišljenju v svetu mikroelektronika vodilna bazična tehnologija, ker je le-ta podloga za vse informatijske tehnologije, ki so spet osnova za avtomatizacijo industrijske proizvodnje.

Področne tehnologije so tiste, ki dajo določene finalne proizvode, ki niso baza za kakšno nadaljnjo proizvodnjo. To je npr. avtomobilska industrija, proizvodnja televizorjev, gospodinjstskih aparatov, konfekcije in podobno. Področne tehnologije so praviloma »atraktivnejše« od bazičnih in se v tehnološko primitivnih sredinah lažje prebijajo. To navadno stimulira njihov razvoj v nerazvitih deželah in v deželah v razvoju na račun bazičnih tehnologij, kar v prvi fazi prinaša vabljive komercialne učinke, vendar pa se ta nerazvitost bazičnih tehnologij kasneje drago plača. Mi to čutimo zlasti na področju informatijskih tehnologij, ki jih poskušamo že več let brezuspešno razviti, ko smo preskočili fazo pravočasnega razvoja mikroelektronske tehnologije.

2. Stopnja organiziranosti družbe

Pri zbiranju tehnoloških prioritet je treba upoštevati stopnjo družbene organiziranosti. Naša družba je izrazito antitehnološko organizirana družba. Tehnološkemu napredku ni nikoli odgovarjala balkanizacija državnega teritorija, ki je pri nas dobila zaskrbljujoče razmere. Mikroelektronika in informatijske tehnologije, ki danes vodijo celokupen tehnološki razvoj, zahtevajo visoko stopnjo organiziranosti družbe. To je posledica zelo visoke kapitalne intenzivnosti teh tehnologij, potrebne visoke znanstvene in izobraževalne kulture, kakor tudi potrebe po povečanju raziskovalnih ekip. Če bi poskušali določiti tehnološke prioritete, primerne za našo stopnjo organiziranosti, zelo verjetno nobena od tehnologij, ki »vlečejo« naprej, ne bi mogla biti naša prioriteta. To velja ne glede na dejstvo, katero prioriteto mi deklariramo. Žaba ne bo postala slavec, če jo bomo mi imenovali slavec. Očitno je, da bomo tehnološke prioritete določali na temelju kriterijev svetovnega tržišča kot edinega relevantnega tržišča in da bomo morali organiziranost naše družbe prilagoditi temu dejstvu.

3. Status znanosti in izobraževanja

Današnji tehnološki razvoj je v vse večji meri odvisen in še vse bolj bo odvisen od stanja znanosti in izobraževanja. Zaradi hitre spremembe tehnologije postaja izobraževanje permanenten proces, kar pomeni, da bodo stroški izobraževanja zelo rastle. To je v ostrem nasprotju z našim odnosom do izobraževanja. V celoti je to uvrščeno v potrošnjo in kot tako predmet ostrih restrikcij. Odvajanje v usmerjeno izobraževanje je bilo v eni od naših republik pred nekaj leti po uradnih podatkih manjše od izgub ene rafinerije nafte v isti republici! S takšnim odnosom do izobraževanja nimamo vstopa v znanstveno-tehnološko revolucijo.

Znanost je osnovni vir modernih informatijskih tehnologij in mikroelektronike. V dobesednem pomenu je znanost danes osnovna proizvodna sila. Današnji svet poganja znanje, ne pa surovine in energija. To je vsem nam dobro znano dejstvo, vendar smo tako malo naredili, da bi to dejstvo izkoristili za pospešitev našega razvoja. Znanosti nismo priznali statusa proizvodnega dela, ker nismo izbrali

tehnološke prioritete. Brez izbire tehnoloških prioritet tudi ni izbire znanstvenih prioritet, s tem pa tudi ne razvoja znanosti.

4. Trikotnik tehnologija, znanost, izobraževanje

Pojav mikroelektronike in informatičnih tehnologij je postavil v prvi plan tehnološkega razvoja znanost in izobraževanje. Ker je razvoj znanosti prvi pogoj za tehnološki razvoj, morajo plani tehnološkega razvoja imeti plane razvoja znanosti kot svoj sestavni del. Podobno velja tudi za izobraževanje zaradi naraščajoče vloge permanentnega izobraževanja v spremljanju tehnološkega razvoja. Tehnologija, znanost in izobraževanje so vrhovi trikotnika, ki mora biti močno povezan. Da bi »trikotnik« funkcional, morajo obstajati močne vezi med industrijo, univerzami, znanstvenimi inštituti in šolami. To ne sme biti klasičen najemni odnos, ampak delo na skupnih programih tehnološkega razvoja. To vsebuje visoko stopnjo organiziranosti cele družbe, kakor tudi politiko financiranja, ki bo oživila trikotnik tehnologija – znanost – izobraževanje. To vključuje tudi spremembo našega tretmana znanosti in izobraževanja kot potrošnje.

5. Namesto zaključka

Nesporno je, da je za našo tehnološko dobo karakteristična mikroelektronika in informatična tehnologija. Nesporno je, da so te tehnologije osnovni generatorji tehnološkega in družbenega napredka. Nesporno je, da brez njih ni mogoče obstati na svetovnem tržišču. Te tehnologije so v svetovnem merilu tehnološke prioritete številka ena. Vendar je prav tako nesporno, da mi temu razvoju ne nudimo nič večje podpore od podpore, ki jo nudimo katerikoli tehnologiji. Nedavno sprejeta Strategija tehnološkega razvoja Jugoslavije je prvi zvezni dokument, ki priznava legitimnost mikroelektronike in informatične tehnologije, ne rešuje pa problemov njihovega razvoja. Upamo, da izdelava Strategije tehnološkega razvoja ni tudi konec naše skrbi za razvoj prioritetnih tehnoloških panog. Pričakujemo, da je Strategija šele prva v vrsti konkretnjših korakov, ki bodo dali impulz razvoju prioritetnih tehnologij.

JANEZ PEKLENIK

Strateški razvoj proizvodnih sistemov in vloga znanstveno-raziskovalnega in razvojnega dela

O problematiki strateške usmeritve našega industrijskega razvoja in prestrukturiranju nosilnih industrij je bila napisana obilica gradiva in tudi v nekaterih referatih tega posvetovanja smo slišali za naše bolezni, ki nas pestijo, in medicine, ki naj bi jih bolniku predpisali.

Ob vsem tem ugotavljanju stanja in grehov sistema ter drugih atributov se je v zadnjem času pojavilo v tej zvezi vprašanje, ali sploh imamo raziskovalno-razvojno politiko naravnano na potrebe devetdesetih let in naprej. Odgovor je: seveda jo imamo, le da nam ni jasno, da je naša naloga v tem, da ustvarimo ugodne okvirne pogoje za izvajanje te politike.

V svojem prispevku se bom dotaknil razvoja naših proizvodnih sistemov ali manj učeno rečeno – tovarn, ki ustvarjajo ca. 70–75% nacionalnega bruto dohodka v obliki novih vrednosti z izdelavo proizvodov strojne, elektro, kemične, tekstilne, usnjarske, lesne in drugih industrij in predstavljajo hrbenico obrambne moči države.

Te tovarne so v globoki krizi. Razlogov za to je več in povzročča jih hiter razvoj novih tehnologij, zahteve tržišč ter energetska, ekološka in socialna problematika.

V Jugoslaviji imamo preveliko število tovarn, ki so zastarele v splošnem iz štirih specifičnih razlogov:

- Volumen proizvodov se je močno spremenil. Velikega števila enakih proizvodov se ne proizvaja več, niti v tako velikoserijski proizvodnji, kot so npr. osebni avtomobili.

- Sestava proizvodov je postala veliko bolj kompleksna.

- Konstrukcija proizvodov se je signifikantno spremenila, proizvodi so dobili možnost visoke stopnje upravljanja.

- Proizvodne metode, proizvodna oprema in organizacija proizvodnje se močno spreminjajo v smeri računalniško integrirane proizvodnje – CIM – kot inovativnega koncepta za razvoj tovarn bodočnosti.

To so objektivne zahteve, ki veljajo s stališča industrijskega razvoja za vse ne glede na geografske koordinate. Industrijsko razvite države so ujele te tehnološke sunke in dovolj skladno razvijajo nove oblike in načine proizvodnje kakor tudi inovativne kreiranja novih proizvodov z ozirom na konkurenčna tržišča.

Razvoj naše tovrstne industrije je sledil praviloma, vendar z določenim časovnim zamikom, zgledom razvitih industrijskih sistemov. To je bilo opravičljivo takoj po vojni, ko smo začeli graditi lastne industrijske kapacitete. Proizvodi, ki so jih izdelovale naše tovarne in tehnologije, so bile razen redkih izjem osvojene na licenčnih odnosih. Ti so se nadaljevali do današnjih dni, dokler ni naše politike prebudil šok, ki ga je povzročilo pospešeno slabšanje našega gospodarskega položaja nasploh. Razkorak med nami in industrijsko razvitimi sistemi je začel v zadnjih desetih letih nevarno naraščati, rekel bi, prek vseh meja. Znašli smo se v situaciji, ko so postale naše tovarne in proizvodi zastareli zaradi razvojne politike, ki je temeljila pretežno na uvoženem znanju ob skoraj bi rekel popolni odsotnosti vizije sodobnega tehnološkega razvoja države. Ne samo, da je faktorjem, ki odločajo o življenjskih vprašanjih, manjkala orientacija, v katero smer naj gremo, manjkali so tudi kadri in kapital ter skozi gospodarsko politiko države ustvarjeni okvirni pogoji za pospešeni razvoj in inovacijo.

V zadnjih nekaj letih smo prišli na raznih ravneh do nekaterih signifikantnih spoznanj. Ugotovili smo, da nimamo izdelane strategije tehnološkega razvoja, da nam primanjkuje kvalitetno izšolanih kadrov za preseiganje tehnološke vrzeli, da nimamo inovacijskih potencialov in ne nazadnje, da nam primanjkuje kapitala za nakup sodobne proizvodne opreme.

V tem kontekstu se bom dotaknil samo vprašanja, ki je neposredno povezano z razvojnimi koncepti in smermi tiste industrije, ki predstavlja hrbenico naše gospodarske moči. Edini uradni dokument, ki govori o tehnoloških usmeritvah

Jugoslavije, je bil objavljen v Poročevalcu z dne 11. 2. 1986 in je v skoraj nespremenjeni verziji zagledal beli dan pred kratkim kot Strategija tehnološkega razvoja SFRJ. Ko človek prebira ta dokument, se ne more naučiti smelosti predlagateljev in tistih, ki so ga pripravili. Menda je 300 znanstvenikov, strokovnjakov in ekspertov po enoletnem razmišljanju in delu predlagalo ZIS ta papir. V principu so opredelivte pri tako imenovanih bazičnih tehnologijah na dlani in povzete po usmeritvah razvitih industrijskih držav. Preseneča pa dokajšnja nejasnost glede širine programov in prioritet, ki kaže na dokajšnjo ignoranco avtorjev glede pomena posameznih smeri razvoja za našo industrijsko proizvodnjo in dokaj nerealistično ocenjevanje lastnih možnosti in sposobnosti za realizacijo takšnega razvoja v naslednjih 15 letih.

Govoriti o razvoju mikroelektronskih vezij s supervisoko stopnjo integracije za tehnologijo superprevodnosti, o razvoju lastnih računalnikov novih generacij je neresno, če ne rečem neodgovorno, ko pa vemo, da ne obvladamo niti proizvodnje bistveno manj zahtevnih mikroprocesorjev v razredu 8 oz. 16 bitov. Nadalje navaja dokument, da bomo usmerjali raziskave in razvoj v GaAs-tehnologijo. Zaradi izredno visokih stroškov se je npr. Velika Britanija pred nekaj tedni odpovedala tem raziskavam v celoti!

Močan poudarek je dan razvoju robotike. Znano je, da nam do leta 1986 še ni uspelo proizvajati lastnih členkastih robotov, ki bi z ekonomskim učinkom opravljali določena dela. Nekaj preprostih manipulatorjev imamo, vendar bo razvoj inteligentnih robotov vseh vrst in oblik zahteval velike raziskovalno-razvojne kapacitete. Pri tem je močno vprašljiv tak prioriteten poudarek v tem dokumentu, predvsem pa podrobno naštevaje teoretičnih nalog, modeliranja in simuliranja dinamike in kinematike itd. Še dobro, da avtorji niso predpisali na tem mestu diferencialnih enačb za reševanje teh vprašanj!

Naslednje področje so »fleksibilne proizvodne tehnologije«, kjer avtorji ugotavljajo, »da moramo usmeriti tehnološki razvoj v integracijo in povezovanje fleksibilnosti tehnoloških sistemov s popolno implementacijo umetne inteligence, kar jih bo spremenilo v inteligentne tehnološke sisteme, ki bodo osnova za vzpostavitev nove generacije tovarn«. To je resnično pomembna usmeritev, čeprav preko mere ambiciozna, če upoštevamo, da smo na tem področju vsaj 15 let, če ne več, v zaostanku. Ko pa avtorji navajajo osnovne smeri raziskovanja in razvoja teh tako imenovanih fleksibilnih tehnologij, naštevajo v štirih točkah od sedmih problematiko, ki se tiče pretežno robotov in njihovo uporabo v proizvodnji. Kdor pisari takšne neskladnosti, problematike našega bodočega usmerjanja fleksibilne avtomatizacije v industrijsko proizvodnjo ne pozna.

Na teh nekaj primerih sem skušal prikazati ves blišč in bedo predlagane strategije tehnološkega razvoja SFRJ, ki naj nam bi bila vodilo v bodočnost. Sodeč po obširnih opisih nalog v navedenem dokumentu, se je namreč v glave, ki so razmišljale o našem razvoju, močno zakoreninila predstava, da se moramo močno usmeriti v izdelavo robotov najrazličnejših vrst in oblik. To je seveda dokaj napačna koncepcija, ki nas lahko pripelje do še večjega fiaska, kot sta Feni in Obrovac skupaj. Menim, da je nujno, da opredelimo pomen in vlogo robotike v jugoslovanskem prostoru, in to v koordinaciji z ostalimi razvojnimi smermi, predvsem pa s pravo mero za realnost.

Za smiselno diskusijo o strategiji razvoja na proizvodnem segmentu nacionalnega gospodarstva se vrnimo na izhodišče te razprave, ki nam je pokazala razloge za zastarelost naših tovarn. V tej zvezi bodo podane predstave tudi o tem, kako

preseči to stanje v skladu z našimi možnostmi, vendar z najvišjo prioriteto, saj bomo le tako ustvarili pogoje za kvalitetno in konkurenčno proizvodnjo.

Zavedati se moramo, da se bo proizvodna tehnologija oz. tehnika v naslednjih 15 letih bistveno močnejše spremenila, kot se je v preteklih 75 letih.

Kibernetizacija proizvodnje in proizvodov

Razvoj na področju proizvodov visoke tehnologije kakor tudi njihove proizvodnje je bil v zadnjih dvajsetih letih pod izredno močnim vplivom razvoja kibernetike, računalniške tehnologije in miniaturizacije elementov, ki je močno vplival na inoviranje najrazličnejših proizvodov strojne industrije, elektro in drugih industrij. Na drugi strani pa so se industrijske delovne metode, ki služijo v proizvodnji najrazličnejših proizvodov, tudi močno spremenile zaradi vedno večjega vpliva računalniške tehnologije na delovne procese v proizvodnji. Tako se je močno uveljavilo računalniško podprto projektiranje, konstruiranje (CAD), planiranje tehnologije (CAPP), obdelava (CAM), inspekcija in montaža, kakor tudi uvedba računalniških podprtih metod pri odločanju in planiranju novih proizvodov. Vse te dejavnosti lahko strnemo pod naslovom »Kibernetizacija proizvodnih procesov in proizvodov«.

Zaradi zahtev tržišča se mora industrija izredno hitro prilagajati tržnim imperativom, kar povzroča veliko fleksibilnost tako v inovativnem kot tudi v izvajalnem, razvojnem in proizvodnem procesu. Zato se v proizvodnjo vedno bolj uvajajo kibernetični principi upravljanja in vodenja, od velikih sistemov, kot so proizvodni sistemi, transportni sistemi idr., do krmiljenja in upravljanja posameznih operacij dela na najrazličnejših ravneh. Zaradi majhnih proizvodnih serij je potrebna izredna prilagodljivost delovnih naprav, kar zahteva uvajanje računalniško krmiljenih strojev, delovnih naprav in drugih elementov v industrijsko proizvodnjo, in njihova računalniška integracija (CIM) za doseganje visoke fleksibilnosti in seveda tudi izkoriščenosti delovnih sredstev in visoke produktivnosti. V to tako imenovano kibernetizacijo dela v proizvodnji spadajo seveda tudi roboti, vendar le kot eden od mnogih elementov obdelovalnih in delovnih sistemov.

Menim, da je pomembno, da trasiramo uravnotežen razvoj sodobnih proizvodov in tehnologij v okviru naših možnosti, s tem, kar nam je v tem trenutku na voljo. In teh sredstev, kadrov in tudi znanja niti ni tako malo. Potrebno pa jim bo dati smeri in prioritete. To pa so politične odločitve.

Strateške usmeritve razvoja proizvodnih sistemov

Strategija razvoja mora zajeti tri smeri:

1. Razvoj in proizvodnja fleksibilnih računalniško krmiljenih sistemov, strojev in naprav in njihovo uvajanje v proizvodne industrije. V to kategorijo spadajo: obdelovalni in preoblikovalni stroji za kovine, les, umetne materiale, varjenje, posluževanje, merjenje, montažo in transport, delovni sistemi za izdelavo najrazličnejših proizvodov in fleksibilno avtomatizacijo delovnih postopkov, integriranih z MAP in TOP v enovite sisteme.

2. Razvoj in uvajanje sodobnih tehnologij za dvig produktivnosti dela proizvodnih sistemov in kvalitete proizvodov: avtomatizacija konstruiranja in projekti-

ranja s pomočjo računalnika (CAD), računalniško podprto planiranje proizvodnje in tehnologije (CAPP), računalniško podprta proizvodnja komponent proizvodov (CAM), montaža, transport in kvalitetna kontrola ter zanesljivost, razvoj skupnih baz podatkov za konstrukcijo in tehnologijo ter upravljanje in planiranje, razvoj programske opreme za navedene dejavnosti v proizvodnji; z drugimi besedami, računalniško integrirano in krmiljeno proizvodnjo (CIM).

3. Razvoj novih proizvodnih struktur, temelječih na konceptih in vrednotah samoupravljanja, ki jih je naša družba doslej razvila, z upoštevanjem tehnoloških dosežkov, orientiranih v kibernetizaciji dela, decentralizacijo in intenzivne komunikacijske procese za kvalitetno in poglobljeno samoupravljanje.

Realizacija teh strateških usmeritev, s katero bomo ujeli vlak, bo možna s skrajnimi napor pri kadrih, sredstvih in s selektivnostjo. Čas je ugoden, ker se tudi v industrijskem razvoju razvitih držav lomi staro in nadomešča z novim. Kapitalno in energetsko intenzivno orientirane družbe z močno centralizacijo se spreminjajo v komunikacijsko intenzivne družbe, orientirane na decentralizirano sodelovanje človeka v tem kontekstu. To sestoji iz treh delov, in sicer v inovaciji proizvodov mehanskega, mikroelektronskega in kibernetikega dela. Mehanski del obvlada naša industrija dovolj kompetentno, mikroelektronski in kibernetični del pa je v nastajanju tako drugod kot tudi pri nas. Vendar smo pri nas v precejšnjem zaostanku. To vrzel bo možno zapolniti, seveda ne z razvijanjem mikroelektronike kot industrijske veje proizvodnje, temveč s kupovanjem zahtevnejših mikroelektronskih komponent. Naloga naše znanosti in razvojnih kapacitet pa mora biti, da bomo znali razviti s kibernetičnimi metodami inovirane proizvode, krmiljene z mikroelektroniko in krmilniki na tej osnovi. To pomeni, da moramo organizirati naše znanje na relevantnih področjih, ne pa mikroelektronske industrije, da bi si priborili prostor na soncu. Te odločitve so izrednega pomena in nam bodo prihranile, če jih bomo racionalno dorekli, marsikatera razočaranja. Pred istimi problemi so industrije razvitih držav, ki morajo ustvarjati nove proizvode na navedenih osnovah.

Kaj pa tovarne bodočnosti?

Govoriti o inovaciji naših proizvodnih sistemov oz. o tovarnah bodočnosti ni smiselno, dokler nimamo razvitih jugoslovanskih raziskovalnih in razvojnih kapacitet, ki bodo skladno delovale pri reševanju navedene problematike, in dokler jugoslovanska industrija ne bo sposobna in pripravljena ustvariti lastne tehnologije in prenašati rezultate znanstvenih raziskav v svoje proizvode, delovne postopke in organizacijske oblike v proizvodnji. Od tovarn bodočnosti nas loči še mnogo trdega dela in naporov na vseh ravneh. Nekaj je že bilo storjenega v Jugoslaviji na tem področju; eden od prispevkov, ki prinaša že ca. 15% k inovaciji proizvodnih sistemov v smeri fleksibilne avtomatizacije in računalniško integrirane proizvodnje (CIM), je raziskovalni program: »Obdelovalni sistemi in proizvodna kibernetika«. K temu programu se je pridružila še robotika kot eden elementov tovarn bodočnosti. Ponuja se nam priložnost, da združimo sile, sredstva in kadre ob tem programu in prispevamo k premagovanju tehnoloških vrzeli. In to mora biti prva prioriteta pri lociranju sredstev za raziskave in razvoj v Jugoslaviji.

Razvoj proizvodnih sistemov v smeri računalniško integrirane in vodene proizvodnje v osemdesetih in devetdesetih letih zahteva vrsto konkretnih ukrepov, ki bodo omogočili:

1. ustvarjanje novega znanja na relevantnih področjih sistemskih vrednosti, kibernetike itd. in

2. izobraževanje oz. formiranje kvalitetnih kreativnih raziskovalnih in razvojnih kadrov.

Za doseg teh ciljev je potrebno ustanoviti raziskovalno – razvojne enote, ki bodo združevale raziskovalne in razvojne programe, relevantne za reševanje zgoraj navedene proizvodne problematike. Kritična množica izkušenih in mladih raziskovalcev, ki bodo delali pod strokovnim vodstvom znanstvenikov z mednarodno reputacijo na področjih modernih proizvodnih tehnologij in proizvodne kibernetike, je potreben pogoj. Sodobna oprema za laboratorije in pilotne proizvodne sisteme je seveda nepogrešljiva za uspešno in učinkovito delo.

Preprečiti moramo, če želimo resnične premike na teh področjih, da bi vodili raziskovalne enote oz. time ljudje, ki niso strokovno kompetentni, ampak vidijo v takšnih projektih le konjunktorno priložnost lagodnega zapravljanja družbenih sredstev. Že danes se oglašajo za raziskave na področju t. i. fleksibilnih tehnologij vsi mogoči kandidatje, ki jim je retorika vse, delo pa bolj postranska zadeva, saj ga tudi opraviti ne bi znali. Zato je naloga družbe v tem, da ustvari za tako pomembno področje razvoja okvirne pogoje, ki bodo rezultirali v sposobnih raziskovalnih timih, sodobni raziskovalni opremi in vodstvih z vizijo in resničnim znanjem, ter stimulatивно klimo, ki bo omogočala poglobljeno raziskovalno delo.

Drugi del problematike je prenos znanja iz laboratorijev v industrijsko proizvodnjo, v nove inovirane proizvode in produktivnejše tehnologije. Nič novega ne bom povedal, če rečem, da ta prenos pri nas zelo šepa. Razlogov za to je več in le nekaj bi jih identificiral. Razvojno-raziskovalne enote v DO; kolikor obstajajo, so premalo učinkovite, čas za razvoj novih proizvodov je bistveno predolg, oprema za raziskave največkrat zastarela. Glavni razlog za te težave pa je v kadrovski strukturi in vodstvih teh enot. Aparatčikov razvoj sodobne proizvodnje in proizvodov ne prenese! Uspešni na vodstvenih mestih so lahko le kreativni in primerno šolani strokovnjaki s kvalitetnimi rezultati raziskovalnega oz. razvojnega dela.

Organizacijskim vprašanjem in vprašanjem odgovornosti za razvoj novih tehnologij in proizvodov morajo DO posvetiti bistveno več pozornosti kot doslej. Pri tem pade levji delež odgovornosti na njihove direktorje. Zato seveda ne more prevzeti takšnega položaja, kdor je rotiral z enega področja dela na povsem drugo, npr. od direktorja trgovske organizacije na občino, od tam v kmetijsko zadrugo in nazadnje pristal kot direktor DO, ki razvija visoko tehnološke proizvode. To se seveda danes kaj pogosto dogaja. Tak direktor sploh ne more izvajati usmerjalne in kontrolne funkcije, ker ni dorasel nalogam ne tako ne drugače! Predstavlja le zavoro za razvoj.

Vidimo, da so problemi večplastni in skrajni čas je, da začnejo politične strukture razmišljati in ukrepati v drugačnih kategorijah, in ne odločati po pravilu palca, če resnično želimo na tako pomembnem segmentu nacionalnega gospodarstva začeti kvalitetno in učinkovito prestrukturiranje industrije in ustvarjati nacionalno bogastvo čim ceneje.

Tehnologija in organizacija dela

1. Družbene posledice in pogojenost tehnološkega razvoja

Odnos med družbenim in tehnološkim razvojem je v sodobnem svetu (še vedno) ena od najbolj diskutiranih tem. Z nekaj poenostavitve jo je mogoče reducirati na razpravo o tehnološkem determinizmu oziroma indeterminizmu. Tehnološki determinizem, torej nazor, da tehnološki razvoj določa družbeni razvoj v celoti, je bil do pred nekaj leti prevladujoč nazor v svetu. Utemeljitev zanj je mogoče strniti v dve skupini:

– Zato da podjetje preživi v pogojih konkurence, tržnih razmerah itd., mora izbrati določeno tehnologijo, ne katerokoli. Seveda pa ima ta tehnologija vpliv na zaposlenost, strukturo poklicev in na organizacijo dela.

– Tehnologija je rezultat razvoja znanosti (številne definicije opredeljujejo tehnologijo kot praktično uporabo znanstvenih dosežkov), zato je napredna in politično nevtralna (primerjaj: Child, 1986, 13–16). Tej argumentaciji dodaja npr. Braverman še ugotovitev, da sovjetski socialistični model organizacije dela ni dosti različen od kapitalističnega, kar naj bi tudi govorilo v prid tehnološkemu determinizmu (Braverman, 1983, 18–19).

Učinki tehnologije na delavce, organizacijo dela in na širše družbene odnose so bili predmet številnih empiričnih preučevanj (povzetek številnih raziskav in obsežna zadevna bibliografija je npr. v Child, 1986). Izsledki teh raziskav so dali možnost različnega sklepanja. Nekateri izsledki so v prid, drugi pa nasprotujejo tehnološkemu determinizmu oziroma indeterminizmu. Vzroki takšnih razlik so številni. Vendar pa pregled zadevne literature dovoljuje sklepanje, da se v razvitih kapitalističnih družbah krepi argumentacija proti tehnološkemu determinizmu, da ta ni več prevladujoči nazor (vsaj ne v socioloških krogih) o razmerju med družbenimi odnosi in razvojem tehnologije. Nasprotno pa ocenjujejo, da je v vzhodnoevropskih deželah tehnološki determinizem še vedno trdno zasidran nazor, vsaj na mikro ravni, čeprav ga na družbeni ravni uradno zavračajo (Kulpinska, 1986, 79).

Družbenih učinkov tehnološkega razvoja nikakor ni mogoče zanikati. Strniti jih je mogoče v nekaj ključnih kategorij:

1. *Vpliv na vsebino dela.* Z razvojem tehnologije je v neposredni proizvodnji stroj zavzel vse pomembnejše mesto in vse bolj izrival človeka iz neposrednega proizvodnega procesa. Ta proces je spremljala vedno večja delitev dela, vedno večja fragmentacija delovnega procesa. Delavec je bil vse bolj potisnjen v položaj, ko je služil predvsem kot dopolnilo stroja. Stroj vzame delavcu »orodje iz rok«, diktira delovne operacije, diktira tempo dela, diktira trošenje delovne sile. Ta proces je kot kaže dosegel maksimum s polavtomatskim strojem. Višje stopnje razvitosti tehnologije pa ponovno omogočajo in zahtevajo večjo integracijo delovnih operacij in tudi organizacijskih funkcij. Vendar se človekova dejavnost vse bolj premika na področje načrtovanja, vzdrževanja, upravljanja, itd. proizvodnega procesa. Postopno stroj nadomešča človeka ne le v fizičnih, ampak tudi že v rutinskih intelektualnih funkcijah.

2. *Vpliv na delavca.* Vpliv na delavca se seveda povezuje z vsebino dela. Med

vplivi tehnološkega razvoja na delavce kaže najprej omeniti vpliv na zaposlenost. Gledano dolgoročno, tehnološki razvoj povečuje zaposlenost prebivalstva, čeprav so kratkoročni učinki navadno negativni (skok v tehnološkem razvoju spremlja tehnološka brezposelnost). Naslednji vpliv je vpliv na kvalifikacijski sestav delavcev. Tudi o tem vplivu so dale različne raziskave različne rezultate (npr. Sorenson, 1982, 4). Vpliv je nedvomen, smer pa je različna. Tako je glede vpliva tehnološkega razvoja mogoče formulirati več hipotez: hipotezo, da tehnološki razvoj zahteva višji kvalifikacijski sestav delavcev; hipotezo, da zmanjšuje potrebno kvalifikacijo delavcev; hipotezo, da deli delavce na večjo skupino nižje kvalificiranih ter manjšo skupino ekstremno izobraženih in specializiranih strokovnjakov. Obstaja tudi hipoteza, da tehnološki razvoj prehodno poslabšuje oziroma zahteva nižjo kvalifikacijsko strukturo zaposlenih, vendar na višji stopnji zahteva tudi bistveno bolj kvalificirane delavce kot na nižji stopnji (Davis, Frederick, 1984, 461). Potreben kvalifikacijski sestav delovne sile neposredno vpliva tudi na vrednost mezde. Tehnologija vpliva pa tudi na moralo delavcev in zadovoljstvo delavcev z delom. Itd.

3. *Vpliv na širše družbeno okolje.* Tudi vpliv tehnološkega razvoja na širše družbeno okolje se povezuje s prejšnjima dvema. Najprej kaže omeniti vpliv družbeno političnih in ekonomskih razmer na uporabo tehnoloških dosežkov. Pri tem ima velik pomen lastnina sredstev za proizvodnjo. Posledice tehnološkega razvoja za človeštvo so vedno pozitivne in negativne in od razmer v posamezni družbi je odvisno, katere se uresničijo. Navadno navajajo tri temeljne dejavnike, ki imajo različne interese glede posledic tehnološkega razvoja: delavce, delodajalce in državo. Od razmerja sil, to je odnosov moči v posamezni družbi, je odvisno, čigavim interesom predvsem služi tehnološki razvoj. Razvoj tehnologije je eden temeljnih dejavnikov povečevanja družbenega bogastva in s tem možnosti za zadovoljevanje materialnih potreb prebivalstva. Lahko pa ga je seveda tudi uporabiti za vojaške namene (za uničevanje sočloveka), za večjo kontrolo nad človekom, za uničevanje okolja itd. Tako tehnološki razvoj lahko služi osvobodanju človeka ali pa vedno večjemu podrejanju in dominaciji nad njim.

Družbeni odnosi pa ne vplivajo samo na različno uporabo dosežkov znanstvenega in tehnološkega razvoja. Vpliv je opazen tudi v smeri zavestnega razvijanja tehnologije v skladu z družbenimi potrebami. Ta prvina v razvoju tehnologije je vedno močnejša, kot je tudi celoten razvoj človeštva vse bolj pod vplivom ljudi samih.

II. Tehnologija in organizacija dela

Številni učinki tehnološkega razvoja na zaposlene se dejansko uveljavljajo preko organizacije dela. Ljudje se združujejo v organizacije zato, da bi z njihovo pomočjo dosegali cilje, ki si jih postavljajo. Zato je organizacijo mogoče definirati kot sredstvo ali orodje za doseganje določenih ciljev. Seveda delujejo organizacije v določenih družbenih odnosih, katerih vpliv se prav tako uveljavlja v vrsti in sestavu organizacij v posamezni družbi. V nadaljevanju bomo obravnavali le delovne organizacije, v katerih proizvajajo proizvode ali storitve za zadovoljevanje potreb ljudi. Zaradi tega imajo te organizacije v vsaki družbi primaren pomen.

Tudi o odnosu med tehnologijo in organizacijo dela je bilo opravljenih več empiričnih raziskav. Pregled izsledkov številnih tovrstnih raziskav je recimo v

Child, 1986; Perko-Šeparović, 1983; Taylor, 1971; itd. Izsledki teh raziskav so različni, nekateri podpirajo deterministično, drugi pa indeterministično hipotezo.

Dosežena razvojna stopnja tehnologije, uporabljene v določeni delovni organizaciji, ima nedvomno vrsto vplivov na organizacijo dela. Med vplivi tehnologije so pomembni zlasti naslednji:

1. Tehnologija je determinanta potrebnega človeškega inputa v organizacijo in tako posredno vpliva tudi na strukturo zaposlenih;

2. Tehnologija določa makroorganizacijsko strukturo organizacije in determinira uporabljene proizvodne postopke;

3. Tehnologija neposredno določa oblikovanje delovne naloge za posameznega delavca in stopnjo potrebne specializacije delavca, preko tega pa tudi velikost in sestavo delovne skupine in socialno strukturo delovnega kolektiva (Kast, Rozenzweig, 1985, 217–220). Če vsebino delovnega mesta razčlenimo na a) operacije, b) opravila (skupek operacij, ki sestavljajo neko delovno celoto), c) funkcije (odnos posameznega dela do celote) ter d) vloge (serija aktivnosti delavca v organizaciji, ki so predpisane s formalno organizacijo) – (Košević 1979), potem tehnologija, ko je izbrana, določa delovne operacije in preko teh tudi opravila.

Nadalje tehnologija bistveno vpliva na število zaposlenih v organizaciji in preko tega tudi na socialno organizacijo. Tehnologija, ki jo je mogoče uporabiti pri pridobivanju premoga npr., je bistveno drugačna, kot pa recimo v frizerskem salonu. Tako bi lahko z naštevanjem možnih področij vplivanja še nadaljevali. Seveda pa tehnologija ne vpliva na vse vidike organizacije podjetja. Pri raziskovanju vpliva tehnologije na organizacijo dela je treba nadalje upoštevati, da praviloma v isti organizaciji obstajajo sočasno različne tehnologije in je zato neupravičeno sklepati samo na učinke enega tipa tehnologije.

Vendar organizacija dela ni le tehnološko pogojena. To nazorno dokazuje ves dosednji razvoj organizacije dela. Ker je organizacija sredstvo za doseganje ciljev, se v njej zrcalijo in uresničujejo tudi določeni družbeni vplivi in odnosi. Tako je kapitalistična organizacija dela reševala probleme, ki so izhajali iz vedno večje delitve dela na eni strani ter zahtev po ohranitvi vladajočega položaja kapitalistov – lastnikov v organizaciji na drugi strani. Tehnično razdrobljeno delo je bilo treba koordinirati v celoto, sicer delni delavci niso mogli učinkovito sodelovati. Obenem pa je moral lastnik obdržati v skladu s svojim interesom dominanten položaj v organizaciji, da so drugi uresničevali njegovo voljo, to je njegov interes. Oba problema hkrati je imenitno razrešilo načelo hierarhije.

Tudi tayloristično »znanstveno vodenje« proizvodnje je ustrezalo družbenim potrebam kapitalizma. Da bi bilo mogoče večje izkoriščanje delavcev, jih je bilo treba napraviti čimbolj nemočne. To je znanstvena organizacija dela dosegla z nekaj ukrepi:

– s tem, da je poenostavila delo, ki ga opravlja vsak posamezen delavec, zmanjšala potrebno strokovno usposobljenost za opravljanje dela, reducirala delo posameznika na nepomemben del celote;

– da je ločila kreativno delo od izvajalskega in kreativno komponento odvzela delavcu v proizvodnji ter jo prenesla v pisarno (strokovne službe); ter

– uvedla plačevanje delavca po učinku, normi, akordu itd., s čimer je individualizirala njegov interes in zmanjšala povezanost delavcev v proizvodnem procesu.

Horizontalno komuniciranje je bilo praktično prekinjeno in celo omejeno (prepovedano) z organizacijskimi predpisi. S tem je delavec postal povsem podre-

jen vodstvu. Vodstvo je nujnost povečane kontrole nad delavci utemeljevalo s potrebo po doseganju večje ekonomske učinkovitosti. Isti proces, ki se je prvotno dogajal v proizvodnji, je bil kasneje prenešen tudi v pisarno (Braverman, 1983).

Potrebam družbenih razmer v času po drugi svetovni vojni je ustrezala birokratska teorija organizacije M. Webra (Clark, 1985, 43). Webra je zanimal problem koordinacije in avtoritete. Iz tega je razvil teoretske nazore o organizaciji, ki so desetletja služili kot paradigma tudi industrijske organizacije. Racionalno obliko organizacije je pojmoval kot naravno, nujno, neizogibno, povsod navzočo, prepričljivo in najboljše razpoložljivo organizacijsko alternativo. Njegov model organizacije je mogoče označiti kot idealizirano racionalno formalno organizacijo. Organizacija je sestavljena iz oddelkov, ki so v odnosu točno opredeljene nadrejenosti-podrejenosti. Temelji na sistematični delitvi dela, vsi položaji v organizaciji so hierarhično razporejeni. Vsak položaj ima s pisanimi pravili jasno določene funkcije, uradnik na položaju ima potrebno oblast in sredstva prisile za uresničevanje svojih funkcij. Organizacija funkcionira brezosebno, posameznik je le izvrševalec pravil. Vsak izvajalec na vsakem položaju mora biti ustrezno usposobljen (kompetenten), kar dokazuje pri sprejemanju v organizacijo. Napreduje na podlagi starosti ali uspešnosti. Vsak je strogo kontroliran od nadrejenega. Takšna organizacija je v bistvu idealizirana vojaška organizacija.

Kljub enostavnosti in jasnosti birokratske organizacije se je kmalu pokazalo, da njena enostavnost ne ustreza kompleksnosti dejanskega sveta. Predvsem se je birokratska organizacija kot zaprt sistem pokazala kot premalo prilagodljiva spremembam znotraj sebe in v okolju. Empirično raziskovanje je najprej odkrilo obstoj neformalne organizacije poleg formalne, v petdesetih letih so odkrili socialni sistem organizacije, kasneje so ugotovili, da je človek le do neke mere racionalno bitje, da so tudi formalni organizacijski cilji pogosto različni, kontinentalna teorija je pokazala, da ni enega najboljšega modela organizacije za vse primere razmer v okolju itd. Pojavljajo se nove in nove organizacijske teorije, večinoma podprte tudi z empiričnimi opazovanji in raziskovanji posameznih, bolj ali manj parcialnih oziroma kompleksnih aspektov organizacijske stvarnosti.

Analize razvoja organizacije dela v zadnjih desetletjih dokazujejo, da je prišlo skoraj v vseh deželah do sorazmerno velikih sprememb. To velja tako za zahodne, kapitalistične dežele, kot za socialistične. Ta razvoj je prav gotovo deloma povzročeno s tehnološkim razvojem. Tehnološki razvoj karakterizira predvsem razvoj in uveljavljanje avtomatizacije in avtomacije in njeno uvajanje v proizvodni proces. Uvajanje avtomatizacije pa je gotovo bistvenega pomena za organizacijo dela, saj ugotavljajo, da različne vrste tehnologije na razvojnih stopnjah vse do avtomatizacije determinirajoče vplivajo na vsebino dela delavcev, na njihov položaj v organizaciji in na njihove medsebojne odnose (Kirn, 1978, 165–332). Razvoj v zadnjih desetletjih na področju delovnih sredstev, predvsem avtomatiziranih, je za organizacijo dela značilen zlasti po dveh karakteristikah:

– vedno več je tehnoloških rešitev posameznih tehnoloških problemov. Stojanović npr. navaja podatke iz neke študije OECD, da se je število racionalnih tehnoloških rešitev nekega kompleksnega proizvodnega sistema od leta 1940 do 1965 povečalo od pet na več kot deset tisoč (Stojanović, 1980, 252–253).

– tehnologija proizvodnih procesov je postala fleksibilna. Vključevanje računalnikov v proizvodne postopke, predvsem v njihovo krmiljenje, je omogočilo razvoj tehnologije, ki je hitro prilagodljiva na novo proizvodnjo in zato omogoča

proizvodnjo tudi majhnih serij, ki so še vedno rentabilne. Ta lastnost pa omogoča hitro prilagajanje tržnim potrebam.

Spremembe pa so opazne tudi pri zaposlenih. Tako v razvitih socialističnih kot tudi v kapitalističnih deželah je prišlo pri delavcih do nekaterih pomembnih sprememb, med njimi zlasti:

1. Delavci so bolj organizirani kot socialna skupina.
2. Raste splošna izobrazba, saj v mnogih družbah skoraj celotne nove generacije dosegajo raven srednješolske izobrazbe, povečuje pa se delež fakultetno izobraženih in zaposlenih z znanstvenimi naslovi.
3. Prišlo je do bistvenega povečanja življenjskega standarda, do zmanjšanja potrebnega delovnega časa in do razširitve interesov in dejavnosti delavcev tudi na okolje in izven proizvodne dejavnosti.
4. Demokratizirali so se politični odnosi v celoti.
5. Povečal se je pomen odnosa delavcev do dela.
6. Povečala se je stopnja participacije delavcev pri odločanju v podjetjih.
7. Delavci so postali pomemben dejavnik v političnem življenju.
8. Družboslovne znanosti so ponudile več strokovnih rešitev različnih organizacijskih problemov (Gustavsen, Hety, 1986, 5–6).

Že med navedenimi so nekatere spremembe, ki zadevajo tudi družbeno okolje. Poleg navedenih kaže omeniti še nekatere dejavnike, ki pomembno posegajo v organizacijo dela. To so:

1. Sindikati kot organizacija delavcev, ki so ponekod usmerjeni v reševanje problemov delavcev na delovnem mestu in v okolju.
2. Organizacije delodajalcev, ki si prizadevajo zaščititi interese lastnikov proizvodnih sredstev in navadno delujejo proti akcijam sindikatov, včasih pa tudi v povezavi s sindikati.
3. Država, ki je močnejši dejavnik v bolj centraliziranih družbenih sistemih (Sovjetska zveza, Poljska), v bolj decentraliziranih pa je njen neposredni vpliv manjši.
4. Gospodarske razmere, posebej gospodarska kriza v sedemdesetih in osemdesetih letih, povečanje konkurence na trgu in podobno, kar je vse skupaj krepko vplivalo na notranja organizacijska razmerja in na organizacijo dela tako na ravni delovnega mesta, kot tudi na ravni delovne organizacije.

Vpliv širšega okolja na organizacijo dela, posebej na organizacijsko zgradbo delovnih organizacij v celoti, je posebej viden v jugoslovanskem primeru, ko je bila institucionalna reforma v sedemdesetih letih uvedena predvsem od zunaj, z zakonskimi ukrepi države in veliko politično akcijo političnih organizacij.

Spremembe v organizaciji dela v zadnjih desetletjih pod vplivom tehnologije in ne-tehnoloških dejavnikov je mogoče klasificirati na različne načine. Predvsem pa velja spoznanje, da je povsod v razvitem svetu prišlo do pomembnih sprememb, tako na ravni delovnega mesta kot na ravni podjetja oziroma delovne organizacije kot celote, pa tudi širše – v celih gospodarskih sistemih. Z vidika organizacije dela je verjetno smiselno ločiti nekaj tipičnih obdobji oziroma pristopov, čeprav velja ugotovitev, da razvoj novih oblik organizacije dela ni kontinuiran, ampak poteka nekako v valovih (Grootings, Bogdan, Lado, 1986, 256). Takšni tipični valovi so:

1. V petdesetih letih je prišlo zlasti do razvoja in razširitve nekaterih pristopov predvsem pri opredelitvi vsebine delovnega mesta: rotacija na delovnem mestu, razširitev dela, obogatitev dela ipd.
2. V šestdesetih in v začetku sedemdesetih let je šlo predvsem za uveljavitev

skupinskih oblik dela in povečanje pritiska delavcev za participacijo pri upravljanju. Ta stopnja nekako sovпада z razvojem avtonomnih delovnih skupin in sprejetjem zakonov o participaciji delavcev v večini evropskih dežel. Pri tem kaže dodati to, da je ta faza v vzhodni Evropi nekoliko kasnejša.

3. Tretje obdobje je obdobje konec sedemdesetih in v osemdesetih letih, ki ga karakterizira predvsem vrsta posledic gospodarske krize. Prilagajanje trgu, povečevanje konkurenčnosti je zahtevalo bolj fleksibilno organizacijo, ki je sposobna hitrega prilagajanja spremembam na trgu. Na delovnem mestu je to imelo za posledico povečano kontrolo managementa glede dolžine in razporeditve delovnega časa, bolj fleksibilne delavce, večjo kontrolo nad delavci itd. Seveda je to spremljala uvedba novih tehnologij, predvsem mikroelektronike, s čimer se je spremenila tudi vsebina dela delavcev.

Spremembe, ki se na področju organizacijske teorije dogajajo konec sedemdesetih in v osemdesetih letih, so kot kaže večje in bistvenejše od prejšnjih. Poenostavljeno jih je mogoče označiti kot dokončno opustitev stare in nastanek nove organizacijske paradigme. Pri tem je staro paradigmo mogoče označiti kot tayloristično, dogmatsko, pozitivistično, birokratsko itd. Nova paradigma, ki se v pozitivni obliki šele oblikuje, pa je označena kot posttayloristična (Grootings, Bogdan, Lado, 1986, 271), neortodokсна, postpozitivistična, naturalistična (Guba, 1985) itd. Temeljne značilnosti te nove paradigme so zlasti naslednje:

- velika fleksibilnost organizacijske zgradbe;
- velika stopnja decentralizacije v organizaciji, povezana s centralizacijo nekaterih poslovnih funkcij in predvsem nekaterih vrednot (simbolno vodenje);
- opuščanje stroge formalizacije formalne organizacije, priznavanje neformalne organizacije;
- izhajanje iz prepričanja, da je racionalnosti v človeku in družbi manj, kot so domnevali doslej, to pa vodi k upoštevanju tudi emocij, intuicije, imaginacije itd.;
- opuščanje vzorca enovite hierarhične zgradbe organizacije, priznavanje heterarhije, segmentiranosti organizacije, ponazarjanje organizacije z mrežo, ne pa s piramido;
- razumevanje organizacije kot zveze med segmenti, ki niso stabilne, ampak se spreminjajo, pri čemer so nestabilne zveze vzrok negotovosti v organizaciji, stabilne pa dejavnik reda, trdnosti;
- potreba po inovativnosti tako rekoč vsakega zaposlenega je imela za posledico tudi omogočanje večje svobodnosti in podjetništva v delovanju vsakega delavca, novo koncepcijo delavca kot lastnika ne le delovnih rok ampak tudi možganov, kot subjekta, ki hoče biti uspešen, najti smisel v življenju itd.

Seveda teh nekaj karakteristik ne more v celoti povzeti tendence v razvoju organizacije dela v zadnjem času. Kaže tudi poudariti, da razvoj in aplikacija novih oblik organizacije dela ne potekata povsod hkrati in enolično. Novo se uveljavlja v posameznih organizacijah, v posameznih dejavnostih, občasno hitreje, potem pa spet počasneje. Razlike so od dežele do dežele. Novo je novo le z ozirom na prejšnje stanje, ne pa nujno v nekem absolutnem smislu (Grootings, Bogdan, Lado, 1986, 255). Poleg novega obstaja še staro itd. Tudi to je znak, da na organizacijo dela ne vpliva samo tehnologija.

Temeljna smer »novega« v organizaciji dela v zadnjih desetletjih je povečevanje kontrole delavcev nad delovno situacijo. Gre za to, da delavci v večji meri pridobijo:

- sposobnost določati trajanje delovnih operacij v delovnem procesu;

- večjo enakopravnost pri odločanju ter
- sposobnost, da prejšnji dve vlogi učinkovito opravljajo (Grootings, Bogdan, Lado, 1986, 278).

Pojem kontrole nad delovno situacijo torej ne obsega le zadovoljstva z delom, ampak tudi participacijo pri odločanju ter zdravo in varno delovno okolje. To pa so temeljne značilnosti, ki jih poleg produktivnosti (ki je interes delodajalcev) opredeljujejo kot vzroke uvajanja novih oblik organizacije dela s strani delavcev (Gustavsen, Hety, 1986, 2–5).

Uvajanje novosti v organizaciji dela ima ugodne učinke iz dveh razlogov. Prvi je dejansko izboljšanje stanja na podlagi uvedenih novosti. Drugi pa je učinek pričakovanja, da bo novo imelo ugodne posledice. Ta drugi učinek, ki je posledica vpliva posredovanih informacij na pričakovanja delavcev, je lahko celo večji, kot pa vpliv samih novosti (Salancik, Pfeffer, 1983, 113). Novo je torej za mnoge privlačno. Vendar ne za vse. Ne želijo vsi delavci bolj bogatega dela in večje kontrole delovnega procesa. Za nekatere je to prenaporno, preveč odgovorno in zato nepriljubeno. Pri tem je tudi zanimivo, da so v vzhodnoevropskih deželah opazili, da imajo delavci raje slabše delovne razmere in manj kontrole, toda več denarja (Gustavsen, Hety, 1986, 13).

Ta kratki opis razvoja oblik organizacije dela v zadnjih desetletjih ponazarja, da ohranitve podjetij, zagotavljanja njihovega obstoja in razvoja ni bilo mogoče doseči le z uvajanjem nove tehnologije. Potrebne so bile tudi spremembe v organizaciji dela. Te spremembe pa spet niso le posledica tehnoloških sprememb, ampak upoštevajo tudi vrsto drugih ciljev. Organizacija dela, ki omogoča in vzpodbuja inovativnost delavcev pa preko tega procesa vpliva tudi na tehnološki razvoj. Zato v svetu izjemno uspešne organizacije karakterizira prav inovativna organizacija dela. To jemljejo tudi kot eno pomembnih determinant uspešnosti (Peters, Waterman, 1984, 36–38).

III. Tehnologija in samoupravna organizacija dela

V Jugoslaviji se sicer srečujemo načeloma z enakimi trendi v razvoju kot v drugih razvitejših deželah, upoštevati pa moramo nekatere družbene posebnosti. Med posebne dejavnike sodi predvsem družbena lastnina produkcijskih sredstev in na njej utemeljeno samoupravljanje delavcev. Ker pa pomembno zaostajamo v tehnološkem razvoju, se bomo s problemi socialnih posledic tega razvoja srečevali nekoliko kasneje kot v razvitejšem svetu. Zaostajanje v primeri z razvitejšimi deželami je vidno tako:

1. na področju tehnologije;
2. na področju organizacije dela, z obojim pa se povezuje še
3. visoka stopnja brezposelnosti v Jugoslaviji kot celoti in
4. velika neenakomernost med razvitostjo severa in juga.

V skladu s pojmovanjem tehnologije v drugih socialističnih deželah smo tudi pri nas dolgo razumeli tehnološki razvoj kot nekaj apriori pozitivnega. Šele sredi sedemdesetih let so se pojavila vprašanja o ustreznosti tehnološke razvitosti in razvoja glede doseganja družbenih ciljev.

Problematika organizacije dela pri nas je izrazito zapostavljena, zapostavljena predvsem kot znanstvena disciplina. Z makroorganizacijo se ukvarja politika. Zato se makroorganizacijske strukture uvajajo in podrobno definirajo z zakoni. Za

mikroorganizacijo pa se organizirano ne skrbi. Prepuščena je bolj spontanemu razvoju. Zato pri organizaciji delovnega mesta prevladujejo tayloristična načela in načela birokratske organizacije. Samoupravljanje se je razvijalo kot vzporedno organizacijsko načelo. Odtod dualizem: tayloristična organizacija pri delu – samoupravljanje pri upravljanju. Tak dualizem je povzročal konflikte. Zato je pri nas sporov organizacijskega izvora neverjetno veliko število, tako tistih med deli formalne organizacije, kot onih med posameznikom in organizacijo. Deloma pa je samoupravljanje tudi modificiralo učinkovitost organizacije dela. Te modifikacije so dvojne narave: na eni strani samoupravljanje motivira delavce za boljše in prizadevnejše delo, na drugi strani pa seveda omogoča delavcem, da se v imenu in s pomočjo samoupravljanja uprejo omejitvam in negativnim učinkom tayloristične in birokratske organizacije dela (kar pa obenem zmanjšuje učinkovitost organizacije).

V načelu samoupravljanje vsebuje vse tiste prvine glede organizacije dela, do katerih prihajajo v razvitem svetu šele sedaj in postopno. Samoupravljanje vključuje oziroma se izraža v delavčevi kontroli delovne situacije, kar pogosto izražamo z reklom, da delavci odločajo o rezultatih in pogojih dela oziroma da upravljajo celotno družbeno reprodukcijo.

Zato bi ob strategiji tehnološkega razvoja morali postaviti tudi temeljne zahteve glede razvoja organizacije dela. Predvsem zato, da ne bi razvijali tehnologije, ki bi preprečevala razvijanje samoupravnih družbenih odnosov. Obenem pa bi morali zavestno in načrtno razvijati oblike samoupravne organizacije dela in opuščati staro, sicer še dominantno tayloristično in birokratsko organizacijo. Mišljena je organizacija delovnega procesa ter vloga in položaj delavca v njej. Razvoj avtomatizacije je gotovo ustrezen za razvijanje takšne organizacije. Na to je že pred več kot desetletjem (leta 1971 na II. kongresu samoupravljalcev) opozarjal Kardelj, ki je ocenjeval, da bo poln razvoj samoupravne družbe mogoč šele takrat, ko bo razpolagala z visoko stopnjo avtomatizacije (Kardelj, 1974, 263). Mikro- in makroorganizacija se morata vzajemno podpirati, da bi bila organizacija učinkovitejša. Takšne razmere srečamo sedaj le v posameznih OZD, kjer so jih razvili bolj pod vplivom notranjih, kot pod vplivom družbenih dejavnikov. Kazalo bi jih preučiti in razširiti dobre zglede.

Kaže pa, da pri nas ni izpolnjen eden bistvenih pogojev za moderno organizacijo dela. To je visoka kvalifikacijska struktura zaposlenih, visoka stopnja splošne in strokovne izobrazbe. Podatki o izobrazbeni strukturi zaposlenih pri nas so še vedno skrajno neugodni. Zato so subjektivno le deloma sposobni prevzeti in dejansko uresničevati pravice in obveznosti, ki jim jih daje samoupravni položaj. Izkušnje v svetu navajajo na zaključek, da se organizacija dela v veliki meri modernizira pod vplivom zahtev delavcev. Sodobni delavec v razvitih kapitalističnih državah enostavno ni več pripravljen delati v pogojih tayloristične organizacije. Zato je splošen trend razvoja novih organizacijskih oblik dela prav preseganje taylorizma.

Ocenjujem, da je kljub relativni nerazvitosti naša organizacijska znanost že sposobna dati temeljne odgovore o tem, kakšna naj bi bila samoupravna organizacija dela. Vprašanje pa je, koga to sploh zanima.

Citirana literatura:

1. Braverman H.: Rad i monopolistički kapital; Globus, Zagreb 1983.
2. Child J.: Technology and Work: An Outline of Theory and Research in the Western Social Sciences. V: Grootings P, (ed.): Technology and Work, Croom Helms, London 1986.

3. Clark D. L.: Paradigma, ki nastaja v organizacijski teoriji in raziskovanju. V: Lincoln Y. S. (ed.): *Organizational Theory and Inquiry*, SAGE, London 1985.
4. Davis K., Frederick W. C.: *Business and Society*, McGraw Hill, London 1984.
5. Grootings P., Bogdan J., Lado M.: *New Forms of Work Organization: European Developments in a Comparative Perspective*. V: Grootings P., Gustavsen B., Hety L. (eds.): *New Forms of Work Organization and Their Social and Economic Environment*, Vienna Centre, Budapest 1986.
6. Guba E. G.: *Context of the Emerging Research Paradigm*. V: Lincoln Y. S. (ed.): *Organizational Theory and Inquiry*, SAGE, London 1985.
7. Gustavsen B., Hety L.: *New Forms of Work Organization: A European Over-view*. V: Grootings P., Gustavsen B., Hety L. (eds.): *New Forms of Work organization and Their Social and Economic Environment*, Vienna Centre, Budapest 1986.
8. Kardelj E.: *Problemi naše socialistične izgradnje*, Knjiga IX; Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974.
9. Kirn A.: *Marxovo razumevanje znanosti in tehnike*; Mladinska knjiga, Ljubljana 1978.
10. Kast F. E., Rosenzweig J. E.: *Organization and Management*, McGraw Hill, New York 1985.
11. Kulpinska J.: *The Concept of Technology in Sociology of Socialist Countries*. V: Grootings I. (ed.): *Work and Technology*, Croom Helm, London 1986.
12. Stojanović S.: *Proces prevladavanja tehnološke determiniranosti, Naše teme*, Zagreb 1980, št. 3.
13. Salancik G. R., Pfeffer J.: *A Social Information Processing Approach to Job Attitudes and Task Design*. V: Pennings J. M. (ed.) *Decision Making: An Organizational Behaviour Approach*, Marcus Wiener Inc., New York 1983.
14. Sorensen K. H.: *The Impact of Technology Upon the Development of Industrial Democracy*; The University of Trondheim, 1982 (X. World Congress of Sociology, Mexico 1982, RC 10).
15. Peters T., Waterman R.: *Auf der Suche nach spitzen Leistungen*; Verlag moderne Industrie. Landberg am Lech 1984.

MARKO KOS

Sistemske napake pri realizaciji strategije tehnološkega razvoja

1. Tehnološki razvoj in politični sistem

Uspešnost tehnološkega razvoja je odvisna od aдекватne spremembe političnega sistema.

1.1. Realizacija strategije tehnološkega razvoja kaže enake značilnosti kot vse drugo družbenoekonomsko dogajanje: nimamo med državno-planskim administrativnim sistemom realističnega tipa in med dosledno funkcionalno delujočim sistemom, v katerem ima trg svojo regulirajočo funkcijo in v katerem se produkcija ozira na potrebe trga oziroma vsiljuje trgu z inovacijami nove potrebe. To je podjetniški vidik produkcije, ki angažira za svoje uspešno inoviranje raziskovalno sfero ter univerze. Sama sili v nove tehnologije ter si suvereno in avtonomno oblikuje svojo strategijo, to je strategijo distribucije in borbe za večji delež trga.

V Jugoslaviji trg ne deluje kot tehnološki spodbujevalec. Proizvodna podjetja so invalidna in anarhično onesposobljena deloma zaradi ideoloških predsodkov, deloma zaradi togega, uniformističnega političnega sistema. Zato niso zmožna opravljati svoje inovirajoče funkcije ter vanjo vključevati raziskovalne sfere. Nasprotno, zaradi svoje onesposobljenosti se niti ne morejo vključiti v razvojno strategijo.

1.2. Tehnološki razvoj lahko načrtujemo administrativno optimalno, vendar sistemsko ni možno v okviru tega strateškega načrta podjetjem razdeliti posa-

mezne vloge v razvoju ter tako doseči konsistentno fronto tehničnega razvoja, ki napreduje v vseh svojih členih enako in upešno. Ne smemo pozabiti, da se strategija podre, če odpove en člen, npr. razvoj optičnih senzorjev, linearnih krogljčnih vodil itd. V tržnem sistemu takšne razvoj komponent sploh ni vprašljiv, ker predstavljajo te razvite točke vrzeli, v katerih ne zasluži možnosti samo eno podjetje, se pravi, da se obnašajo podjetniško: iščejo vrzeli in si konkurirajo z boljšimi rešitvami.

1.3. V Jugoslaviji se obnaša industrija samo tržno, bolje rečeno oportunistično: s čim manj napora in po svoje in brez ozira na skupnost preživljati svoj kolektiv, v okviru egalitarizma izhajati s čim manj spektakularnih inovacij ter ne prenapenjati pričakovanj, ki bi poudarjala pomen tehniške inteligence.

Industrializem pomeni skladno delovanje vseh funkcij, industrijskega podsistema, razvojno-inovacijske, proizvodne in tržne, vsi ostali podsistemi v družbi pa z interakcijo izmenjujejo svoje outpute z industrijskim sistemom, vendar je le-ta vseskozi primaren kot »spiritus agens«.

Zahodnonemška industrija ni imela svoje tehnološke strategije, a je tehnološko vodilna. Vzhodnonemška industrija jo je imela že od leta 1965 in je tudi med vodilnimi.

1.4. Tehnološki razvoj je zelo odvisen od političnega sistema. Samoupravni politični sistem z regulacijo tržnih mehanizmov terja model prilagodljivega avtonomnega podjetja, v okviru racionalne zakonodaje in zato z minimalno režijo glede na velikost, ki je odvisna od vrste proizvodnje; z maksimalno razvito iniciativnostjo in inventivnostjo sodelavcev; model visoko profesionaliziranega podjetja, v katerem je vse podrejeno spontanemu inoviranju in optimiranju – od porabe formularjev do servisa kot kulture odnosa do kupca. To je kontrapodjetje jugoslovanskemu modelu podjetja, ki je nizko profesionalizirano, nereaktivno, neodgovorno do kupca in organizirano po enotnem kopitu; normativno – tipskega podjetja, ki ekstenzivno in neracionalno izvršuje vse svoje funkcije po zahtevah birokratskega zakona. Razumljivo je, da niti majhna podjetja, niti veliki sistemi v takšnem sklerotičnem sistemu ne morejo uspešno poslovati. Zato takšna podjetja niso zmožna generirati inovacij, niti sodelovati v tehnološkem razvoju, kaj šele hitro podjetniško reagirati na nenadne vrzeli na trgu, ki so tržna vzpodbuda inovacije. Zato seveda ne morejo biti akumulativna. Kolektivne razprave o nebitvenih rečeh požirajo čas; stopnja izkoristka jugoslovanskega podjetja je med 5% do 11%, pri čemer so upoštevane tudi nedelovne navade.

1.5. Današnji visoko shematizirani in funkcijsko predoločeni in zato kaotični politični sistem blokira tehnološko – inovacijski razvoj. Dokler ne bo sproščeni politični sistem dopuščal podjetništva od petih zaposlenih do nekaj deset tisočev, toliko časa v Jugoslaviji ne bo tehnoloških inovacij.

2. Administrativna strategija ni zmožna samogeneriranja

Uspešnost strategije je odvisna od reafirmacije podjetništva industrije.

2.1. Tehnološki razvoj je sestavljen iz zaporedja stopenjsko časovno si sledočih inovacijskih akcij, ki jih sprošča, odobrava in zamenjuje trg. Zato ni bistveno, da sprožimo s planom samo prvo inovacijo, prvo tehnološko fazo. Bistveno je, da bo podjetje kot inovacijski katalizator sprejelo povratne informacije s trga in s tem materialom prozvedlo naslednjo generacijo inovacij. Zato je raziskovalna sfera brez moči, če nima industrija sile za predelavo inovacij v naslednjo generacijo.

2.2. To pomeni, da v jugoslovanskih razmerah, kjer industrija ne opravlja samoregulirne in samoizbirne funkcije, upravopolitični podsistem pa tudi nima nikakršne moči usmerjati industrije, ni mogoče inovacij, ki jih proizvedemo v raziskovalni sferi (ali jih kupimo z licencami), preizkušati v proizvodnotržnih pogojih ter tako pričeti verigo nadaljnjih inovacij. Inovacijski stroj se zato po prvem zagonu mora ustaviti kot voz v blatu.

2.3. Strategija tehnološkega razvoja, ki jo bo izdelala nadgradnja v paradržavnih znanstvenoraziskovalnih institucijah, bo zato omejena pri izvrševanju na raziskovalno sfero: institute in univerze. Takšna akcija je v njihovem interesu, ker računajo na večji dohodek, na večji vpliv, ter na perspektivo večanja in utrjevanja svojega položaja v družbi. To je popolnoma naravno in zaradi tega jim ničesar ne očitam. Njihova smola je, da živijo z industrijo, ki ji manjkajo nekatere osnovne značilnosti in vzmeti, zato bo takšna strategija administrativna in birokratska. Ne bo prišla do realizacije. Ne bo sprožila inovacijskega vala, ki bi se nadaljeval v čedalje hitreje si sledečih impulzih. Ta val ne bo preobrazil industrije od njenih korenin navzgor, ji ne bo spreminjal strukture, ne bo rahljil njene toge povezanosti v anarhični videz zbudajoče majhne avtonomne enote, ki danes karakterizirajo razviti svet in ki so izvor izredno aktivne inventivne dejavnosti.

2.4. Strategija tehnološkega razvoja, ki ne bo zrasla iz perspektivnega poslovnega programa industrije, bo samo superprogram raziskovalne superskupnosti, ki bo obsojena na to, da ne bo niti malo vplivala na dvig narodnega dohodka in na našo ekonomsko pozicijo v svetu, temveč bo živela po odstotku narodnega dohodka, ki bo toliko nizek, kolikor ga bo sposobna ustvarjati paralizirana industrija, ki komaj živetari. Gre torej v bistvu za delovni program neke skupine ljudi, maloštevilne tehniške inteligence, katere prizadevanja so v obstoječem sistemu obsojena na jalovost.

3. Tehniška inteligenca kot osnova strategije

3.1. Realizacija strategije tehnološkega razvoja je odvisna izključno od dejavnosti tehniške inteligence. Jugoslavanska tehniška inteligenca se izredno hitro povečuje kot zgodovinski pojav; je šibko izražen razred, ki razpolaga z velikim kulturnim kapitalom, ki pa ni izrabljen. Njen položaj v družbi je protisloven, ključ do intenzivnega tehnološkega razvoja pa je pri njej.

3.2. V jugoslovanskem družbenem procesu se skriva borba tehniške inteligence za njeno avtonomijo in za njen vpliv, ki je zanjo prednostnega pomena. Če tehniška inteligenca presoja, da njenih ciljev v družbi ni mogoče doseči, bodisi zaradi prevelike represije, ko skuša državna birokracija doseči njeno angažiranje s silo, bodisi zaradi prevelikega pritiska egalitarizma (povezanega z vsemi drugimi spremljajočimi pojavi), ki jo krivično izravnava z vsemi drugimi nekretnimi družbenimi sloji ter ji neče priznati njenega inovacijskega kapitala ter prej opisanih prednosti in s tem njene vodilne vloge, potem svoj kulturni kapital – znanje – odtegne ali umakne ter ga ne uporablja v procesu tehničnega napredka.

3.3. Dokler vladajo razmere, za katere tehniška inteligenca smatra, da ni v njih nobenih pogojev za pridobivanje primerne dohodka za njen kulturni kapital, ne moremo govoriti o funkcionalni vlogi človeškega kapitala, ki bi nadomeščal redki tradicionalni kapital. A ne samo to, tudi obstoječi tradicionalni kapital ima zaradi odtegnitve človeškega kapitala tehniške inteligence slabo

učinkovitost ter ne daje tistega presežka dohodka, ki bi ga v normalnih ekonomskih okoliščinah lahko.

Državna birokracija ima zato od tega nepriznavanja avtonomne vloge tehniške inteligence dvojno škodo oz. izgubo. Takšno stanje ne more trajati dolgo, kajti takšno ravnanje je izrazito neekonomično, saj se tradicionalni kapital hitro troši ter se tako družba siromaši. Daljše zadrževanje na takem stališču je mogoče obrazložiti samo z neracionalnim ideološko-dogmatskim obnašanjem politične birokracije, ki ga je z ekonomskih izhodišč nemogoče obrazložiti ali opravičiti.

3.4. V takšnem stanju mirovanja je človeški kapital jugoslovanske tehniške inteligence. Njen kapital je neizrabljen, čeprav se njene vrste vztrajno večajo. Stvarni kazalci prijav patentov kot inovacijskega merila kažejo izrazito odtegovanje tehniške inteligence iz tehnološkega procesa. Na vprašanje odgovarjajo: 1. da se ne izplača, in 2. da nočejo imeti težav; to kaže, da so njihove zahteve za primeren dohodek neizpolnjene in da so razmere, v katerih tehniška inteligenca živi v podjetjih, otežene z normativnimi birokratskimi ovirami ter mučnim egalitarnim pritiskom večine.

3.5. Takšno stanje je v nasprotju z razglašanjem vloge znanja s strani političnih predstavnikov. Vendar je to samo na površini. Realno stanje dokazuje, da delujejo pod površino ideološko-dogmatske silnice, ki jih partija zaradi ozirov, ki prihajajo iz negovanja in ohranjanja njenega zaveznitva z delavskim razredom kot prevladujočo večinsko maso, kontradiktorno zgodovinski potrebi in nuji celovite družbe in države vzdržuje ter jih ob raznih priložnostih celo spodbuja, zaradi česar prihaja do raznih ekscesov in afer. Takšni ekscesi so pa tista svarila, ki služijo tehniški inteligenci kot kazalec trenutnega stanja, po katerih uravnava svojo produkcijo.

Da bo tehniška inteligenca uspešno in tvorno izpeljala strategijo tehnološkega razvoja, je potrebno odpraviti vzroke za pasivni odpor tehniške inteligence.

4. Neracionalnost realizacije strategije

4.1. V položaju, ko je industrija nizko strukturirana in nizko profesionalizirana ter zato nesposobna za sodelovanje z raziskovalno sfero oz. nesposobna sama razvojno oblikovati svoje razvojne programe, je delovanje vseh raziskovalno-razvojnih potencialov neracionalno. V redkokateri državi so raziskovalno-razvojni dosežki tako dragi kot v Jugoslaviji.

4.2. V Jugoslaviji se izda za raziskovanje in razvoj nekajkrat manj kot v razvitih državah; če govorimo o odstotkih od narodnega dohodka, potem je stanje optično kar v redu; vendar pri tem ne upoštevamo dejstva, da je jugoslovanski narodni dohodek vsaj štirikrat manjši od zahodnega. Če izda ZRN 2,7% od narodnega dohodka in Jugoslavija 1%, to vendar pomeni, da izdaja, relativno gledano, Jugoslavija več kot desetkrat manj za raziskovanje in razvoj kot zahodne razvite države.

4.3. Paradoks pa je, da je kljub temu, da je ta izdatek za raziskovanje in razvoj tako majhen, vsak inovacijski rezultat nekajkrat dražji. Za vsak pridobljeni izum izdamo v Jugoslaviji 24-krat več kot v ZRN, kajti zelo majhno (26%) je število izumov inovatorjev, ki so v rednem delovnem razmerju ter dobivajo za svoje delo plače. Odšteti moramo prijave izumov obrtnikov in drugih zasebnikov, ki za ta svoj rezultat niso dobili ustrezne plače, pa vendar prispevajo z 84% skoraj vse

prijave izumov. To razmerje se vsako leto poslabšuje (za okrog 8%), se pravi, da je vsako leto dražji pridobljeni izum oz. enako je vse dražje vsako objavljeno znanstveno delo, (zlasti če upoštevamo tista, ki so se prebila na Zahod, kjer je merodajna inventivna kvaliteta), kajti tudi teh je vse manj, raziskovalcev pa vse več.

To pomeni, da bo realizacija tehnološkega razvoja v obstoječih razmerah v družbi izredno draga ter da bo predstavljala veliko neracionalno obremenitev za vso državo.

5. Sanacija defektne stanja

5.1. V sanacijo stanja nas silita torej dva razloga: slabo izkoriščanje kulturnega potenciala tehniške inteligence in izredna neracionalnost izrabe družbenih sredstev, ki jih namenjamo za uspešni tehnološki razvoj.

5.2. Kriterij za uspešnost sanacije ni niti število patentov niti število objavljenih znanstvenih publikacij, kajti od tega prebivalci nimajo ničesar: kriterij je dvig narodnega dohodka zaradi proizvodnje novo razvitih proizvodov, ki bodo v svetu dosegli večjo akumulacijo.

5.3. Proizvodna podjetja morajo vzpostaviti močna inovacijska jedra, razvojno-konstruktivne skupine, ki bodo izključno in avtonomno odločale o vprašanih tehničnega razvoja na osnovi profesionalnosti in strokovnosti. Zasnova njihove razvojne strategije je odvisna od razvojno-inovacijske konsolidacije industrijskih podjetij. V ta namen mora korigirani politični sistem podati nedvoumno razmejitev pristojnosti in odgovornosti ter omogočiti akcijsko gibčnost in hitrost reagiranja pri odzivanju na zunanje poslovne in tržne premike.

5.4. Podjetja morajo postati sposobna voditi svojo lastno inovacijsko strategijo ter se povezovati v skupne projekte z jugoslovanskimi in enakopravno z inozemskimi partnerji, v to strategijo pa vključevati univerze in inštitute na osnovi referenc, kvalitete in perspektive.

5.5. Država bo imela potem samo dolžnost razporejati družbena sredstva na šibka mesta ter dajati pobude za združevanje več raziskovalnih institucij s skupinami podjetij, v prvi vrsti pa z inovativno nabavno politiko pospeševati jugoslovanske inovacije in ne uvoz. Pozabljamo vse preveč, da predstavljajo letne nabave iz proračuna popolnoma neznan in podcenjen inovacijski potencial.

5.6. Tako bomo normalizirali podjetniško socio-organizacijsko okolje ter oživili vzode motivacije, teamskega duha in profesionalne kriterije za napredovanje in nagrajevanje tehniške inteligence in direktorjev.

6. Akcija za inovacijske potenciale

6.1. Akcija za pridobitev 2000 raziskovalcev do leta 1990 se, žal, usmerja predvsem k humanističnim in netehničkim panogam, saj bo možno iz planiranih diplomantov pridobiti komaj 30 do 40% raziskovalcev tehniške smeri, kar pomeni usmerjanje naporov in sredstev v neproduktivno smer (s čimer seveda nočem na nič namigovati, razen na dejstvo, da planiramo premalo kadrov v tehniški stroki in da družbeni plan ni v nobenem sorazmerju z akcijo naslanjanja na lastne sile.

6.2. Poleg tega ima ta akcija nujno enak administrativni, birokratski značaj kot

strategija tehnološkega razvoja, ker raste iz takšnega neekonomskega izolacionističnega koncepta raziskovalne dejavnosti. Ima enake poteze kot organizacija raziskovanja.

6.3. Takšen administrativni birokratski značaj kaže tudi akcija 2000 raziskovalcev, ki raste iz takšnega neekonomskega izolacionističnega koncepta raziskovalne dejavnosti. Mlade raziskovalce bi morala zbirati industrijska podjetja iz svoje notranje nuje, na osnovi svojih inovacijskih strategij, jim pripraviti stimulativno prijetno delovno okolje v klimi, polni pričakovanja – ne pa da jih koncentriramo v izvangospodarskih raziskovalnih institucijah, ki poslujejo po svoji logiki in po svojih ambicijah, ki so daleč od industrijskih.

6.4. Raziskovalne institucije predstavljajo samostojen podsistem, ki ni neposredno del industrijskega podsistema. Zanje ne moremo uporabljati enakih načel organizacije in poslovanja kot za industrijo. Zato stažisti – mladi raziskovalci ne morejo v teh institucijah rasti v razvijalce, ki imajo v sebi razvite kriterije in merila industrije, ki je prvenstveno inovativna. Zato je njihovo mesto v industriji. Industrija se mora odločiti, koliko jih bo sprejela in za katero razvojno smer. Če se bodo bodoči konstrukterji in razvijalci usposabljali na inštitutih ali na univerzi, bodo morali ob vstopu v podjetje znova začeti s funkcionalnim inovacijsko usmerjenim usposabljanjem.

6.5. Pri takšnem administrativnem izgrajevanju znanstvenega kadrovskega potenciala brez usmerjanja in vodenja industrije same se bo ta akcija končala tako, da ti kadri ne bodo nikoli prispeli v podjetja, tako kot je bilo zamišljeno, marveč si bomo s tem samo producirali nekakšno predimenzionirano vodeno glavo v nadgradnji, ki ne bo imela zaledja v industriji in bo zato oskrbovala predvsem tujino z našo sivo materijo. Univerze niso organizirane tako, da bi lahko usmerjale mlade diplomante povensstveno v inovativno razvojno-konstrukcijsko smer, ne v strojništvu, niti ne v elektrotehniki. Vsi vemo, da so pri sedanji organiziranosti študija šele po nekajletnem uvajanju sposobni samostojnega razvijanja.

6.6. Akcija 2000 raziskovalcev je zato v kontekstu današnje neučinkovite in neodmevne raziskovalne pokrajine, ki je značilna za administrativne sisteme. Zato ti kadri ne bodo prispevali k vzpostavljanju inovacijske sposobnosti idustrije, niti k realiziranju strategije tehnološke razvoja.

7. Okviri pripravljanja tehnološkega razvoja

7.1. Nekako simptomatično in v skladu s sliko, ki jo pred vami globalno razgrinjam, je udeležba gospodarstva pri pripravah in diskusijah o strategiji tehnološkega razvoja. Pretežna večina udeležencev prihaja iz nadgradnje, iz znanosti same, medtem ko jih je iz gospodarstva samo peščica. Pravilno bi bilo obratno: ko govore v razvitem svetu o strategiji v prihajajočih desetletjih, imajo glavno besedo ljudje iz industrije, ki bo nosilec teh naporov. Njihovi svetovalci so ljudje iz znanstvenega establishmenta. Strategije ne smatram za načrt iskanja invencij, marveč zelo konkreten operativni načrt za implementiranje inovacij, pri katerem bo angažirana vsa Jugoslavija in na osnovi katerega bodo podjetja lahko pripravljala svojo poslovno ofenzivo, predvidevala svoj izvoz ter pripravljala vse druge akcije, ki so povezane s podjetniškim uveljavljanjem., Ne smemo pozabiti, da je to tista moč, ki bo uveljavila Jugoslavijo v svetu bolj kot vse politične akcije.

8. Osnovna usmeritev tehnološkega razvoja Slovenije

8.1. Pri oblikovanju tehnološkega razvoja Slovenije se moramo odločiti za osnovni koncept, iz katerega bomo izhajali pri nadaljnjem načrtovanju. Ta koncept mora izhajati iz splošne smeri tehnološkega razvoja ter iz komparativnih prednosti, ki jih ima Slovenija s svojo industrijsko in rokodelsko tradicijo, visoko stopnjo izobraževanja, kulturo, nagnjenostjo k redu in natančnosti ter vztrajnosti in prizadevnosti delavca.

8.2. Pri razmišljanju o strategiji moramo upoštevati današnjo ceno dela, ki je okrog desetkrat manjša kot v razvitih državah. Za industrijo so danes in ta hip rešitev novi proizvodi, ki se lahko kosajo z razvitimi. Podjetja potrebujejo dober razvojni program proizvodov, pa čeprav jih proizvajajo na zastarelih strojih. Moderna tehnologija izdelave pri tako nizkih mezdah sploh ni več bistvena, odrešilen je inoviran proizvod. Vse te proizvode je potrebno kompjuterizirati, od štedilnika, če hočete, do cestnega valjarja. A za to so potrebne legije razvijalcev in konstruktorjev, pa angažman vseh moči na inštitutih in univerzah. To ne govori v prid velikim projektom, ampak manjšim razvojnim projektom vse do proizvoda. Industrija se strinja s tem, da bi bila danes to naša rešitev, kajti v proizvodnji ni zadnjih deset let ničesar bistveno novega. Največji razcvet inovacij in produktivnosti je doživela v obdobju 1965–1975: bil je posledica liberalizacije poslovnega in političnega življenja po uspešni ekonomski reformi. Inovacijski skok v tem desetletju je bil nekajkrat večji kot v sledečem: to dokazujejo raven proizvodov, še sposobnih izvozne tekme, in visok odstotek proizvodnje po uvoženem znanju, česar v prejšnjem desetletju sploh ni bilo.

8.3. Moderna tehnologija ne omogoča samo tovarne brez posadke za masovno proizvodnjo, marveč so numerično upravljani orodni stroji prinesli renesanso tisočev majhnih in srednjih rokodelskih obratov, podjetij z visoko specializacijo in kvalifikacijo delovne sile, ki dela za individualnega kupca. To je industrija za visoko diferencirane trge z neprestano novo ponudbo in odpiranjem novih potreb za nove trge. Če si ogledamo takšne zelo uspešne industrije nekaterih regij, kot je severnoitalijanska ali Baden–Württemberg, vidimo, da je za njihov izredni uspeh, kljub kriznim časom, značilno sledeče: fleksibilna uporaba vse produktivnejših tehnologij, sposobnost kvalificiranih delovnih moči in njihov nadaljnji razvoj, kakor tudi ustvarjanje regionalnih institucij, ki olajšujejo kooperacijo znotraj podjetij in medsebojno med podjetji, da bi se s tem spodbujali k stalnemu inoviranju. Na ta način postane fleksibilnost sorodna z inovacijo.

8.4. Pri tem se moramo zavedati, da ne pomeni rokodelska proizvodnja vračanja k včerajšnjim enostavnim tehnikam, temveč, da gre, v primerjavi z masovno proizvodnjo, za novo, fleksibilno sodelovanje tehnologije, organizacije in živega dela, kar pa zahteva seveda tudi nove koncepte managementa. Renesansa rokodelske proizvodnje prinaša Sloveniji neizčrpne šanse. Male države lahko izrabijo fleksibilnost svoje proizvodnje do takšne mere, da lahko kompenzirajo svojo majhnost s svojo zmožnostjo prilagajanja. Zmaga masovne proizvodnje bi pomenila našo marginalizacijo, zmaga rokodelske proizvodnje pomeni dvig slovenskega know-howa in ekstremno izrabo njene tradicije, ki je zasidrana v rokodelski proizvodnji 19. stoletja. Vseskozi moramo imeti pred očmi dejstvo, da ne gre pri tehnikah fleksibilne proizvodnje za enkratni skok izboljšanja, morebiti zaradi prodora računalniške tehnologije, temveč da lahko povečamo naše sposobnosti pod primernimi konkurenčnimi pogoji s fleksibilizacijo na vsakršni ravni

tehnološkega razvoja. Zato moramo znati izrabiti vse prednosti vsakega tehnološkega napredka, čim se pojavi.

8.5. Slovenska rešitev je v maksimalni izrabi modernih tehnologij fleksibilne proizvodnje, v uporabi računalnika ter v prilagoditvi organizacije in vodenja podjetij tej fleksibilizaciji. Rokodelski način proizvodnje visoke palete proizvodov bo lažje našel trg odjemalcev kot za masovno proizvodnjo. V takšni proizvodnji se bodo lahko maksimalno izrazile visoke kvalifikacije tradicionalnega slovenskega delavca s *prirajeno natančnostjo, vestnostjo in marljivostjo*, ki je zrasla iz slovenske rokodelske tradicije in kateri ne moremo najti vzporedbe drugje v Jugoslaviji.

8.6. V ta namen sodi v prvi vrsti univerza, ki pa danes v svoji sedanji organizaciji ter kadrovske zasledbi te svoje naloge kot vodeče inovacijske in integrirajoče razvojne sile ne more opravljati. Pred njo se postavlja naloga, da se tako oblikuje in tako opremi s kadri iz vodilne industrije, da bo zmožna narekovati in voditi inovacijsko prenovo fleksibilnega in na trgih sposobnega gospodarstva.

8.7. Za Slovenijo je irelevantno, v katero smer se bo odločila izbira med obema proizvodnima oblikama – tehnološko izboljšanje masovne proizvodnje ali moderna, fleksibilna rokodelska proizvodnja. Zelo možno je, da se bosta nadalje razvijali obe obliki, skupno ali druga proti drugi. Če bo prevladala tehnološko izboljšana masovna proizvodnja v popolnoma avtomatiziranih tovarnah brez posadke in z uporabo ogromnega kapitala, je povsem jasno, da se bo omejilo gospodarsko blagostanje samo na nekaj redkih otokov prvega, razvitega sveta. To bo povečalo prepad med gospodarstvom in družbo. Kljub temu in prav zato se moramo Slovenci kot majhen narod posvetiti z vsemi silami in z vsem znanjem izpopolnjevanju in optimiranju modernih rokodelskih proizvodnih oblik, kjer se poslužuje živo delo fleksibilnih tehnologij in organizacije za izboljševanje delovnih in življenjskih pogojev na široki fronti in s tem zmanjšuje prepad med državami z masovno proizvodnjo. To so dobri razlogi, da nam takšno mesto omogoča uspeh v svetu.

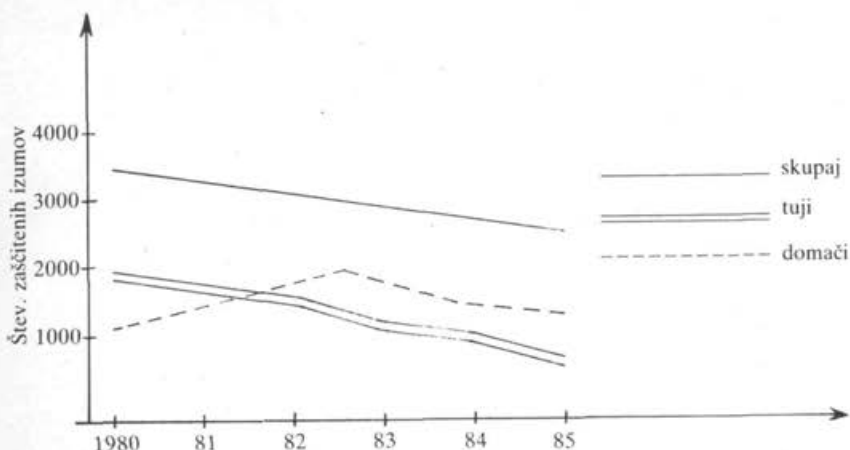
8.8. Rokodelska individualna industrija zahteva visok know-how, raste iz tradicije ter zahteva danes, ko postaja vse bolj računalniško podprta in inovacijsko pogojena, intelektualne sile v skoraj neizčrpnih količinah. Za individualne potrebe kupcev prirejani proizvodi zahtevajo več razvojno-konstrukcijskih kadrov kot masovna proizvodnja. Vloga izobraževalnih institucij se veča, univerza postaja ključno ozko grlo za naše bodoče razvojne možnosti. Vloga malega naroda pomeni vse bolj odgovorno iskanje in oblikovanje nadarjenih razvojno-raziskovalnih delavcev.

MARJAN FERŠ

Razvoj inovacijske dejavnosti v SRS in SFRJ

Posnetek stanja

(Evidentirane inovativne sposobnosti našega gospodarstva skozi zaščiteno novo znanje in tehnologijo):

°(Število zaščiteneh izumov v zadnjih 5 letih,
Poročilo ZPP 1986)

1. Na milijon prebivalcev pride 55 izumov letno (ČSSR 180, ZDA 400, SSSR 650, Japonska 1200).

2. Število izumiteljev na število zaposlenih znaša 0,2% (ZRN 25%, Japonska 60%–70%).

3. Naš delež v svetovni zakladnici znanja je 0,9%.

4. Gospodarstvo uporablja le 0,01% znanja iz svetovne zakladnice.

5. Razvojno raziskovalne organizacije prijavijo letno (le) 3% vseh prijavljenih izumov, združeno delo 15%, posamezniki pa (neverjetnih) 82%.

6. Kupili smo na tisoče licenc (odpisanih, neuporabnih, brez znanja za njihovo izkoriščanje, eksploatacijsko izkoriščanje, . . .).

7. Gospodarstvo krivi vlado, vlada gospodarstvo (eni in drugi pa niso storili kar bi morali in kar je v njihovi moči).

Ugotovitev:

Realna inovativna sposobnost gospodarstva je le nekoliko večja od evidentirane, torej porazna.

Nekateri vzroki inovativne (ne)sposobnosti gospodarstva

1. Pomanjkanje inovacijske kulture in zavesti – nihče nas zanjo ne usposablja.

2. Nedorečena inovacijska politika (nedoločeni cilji in še doseganje le-teh nihče ne zahteva).

3. Nejasna inovacijska strategija. (Nekatere poti za doseg ciljev so sicer poznane, vendar zahtevajo preveč znanja in prizadevanja; naše izkušnje kažejo, da se tudi brez strategije »dobro živi«.)

4. Odpori proti inoviranju na vseh ravneh. (Inovativna OZD in posamezniki doživljajo podobne občutke, kot bi se z golo zadnjico drsali po smirkovem papirju.)

5. Neustrezna in pomanjkljiva zakonodaja. (Ravnamo se po načelu: kaj nas briga kako imajo to »pošlihtano« razviti, mi smo vendar neuvrščeni.)

6. Inovativno »pokopališče« namesto Zveznega zavoda za patente. (Našega že tako pičlega znanja se veselijo in ga uspejo »obdelati« le še miši in podgane; leta 1985 je bilo nerešenih 12.000 izumov, letno pa jih »uspemo« rešiti v povprečju 600–700.)

7. (Pre)dolga povprečna doba za priznanje pravic do industrijske lastnine (za patente 6,8 let, za znake razlikovanja 3,5 leta.)

8. (Pre)kratek čas trajanja zaščite pravic do industrijske lastnine, ki je za tuje in domače znanje nezanimiv. (Predolga zaščitna doba bi vendar vodila v monopol, tega pa si znanje »ne more« privoščiti.)

9. Nerazumljiva strahopetnost pri vrednotenju in nagrajevanju rezultatov inovativnega dela. (Ali ni to bojazen, da bo bogatih pametnih ljudi preveč?)

10. (Ne)ekonomska (ne)motiviranost OZD. (Več boš ustvaril, več ti bodo vzeli, torej čemu?)

11. (Ne)znanje nima cene. (Inovacijskega tržišča ne poznamo, saj smo vendar proti diskriminaciji.)

12. Neusposabljanje za ustvarjalno (so)delovanje. (Preveč »brihtnih« na kupu je lahko nevarno.)

13. Inovator je v (pre)mnogih OZD tisti, ki ga je potrebno »likvidirati«. (Prav mu je, kaj pa dela probleme tam, kjer je bil prej (ne)mir.)

Kaj torej storiti, v korist večje inovativne sposobnosti gospodarstva?

1. Več pozornosti posvečati inovativni kulturi delavcev in jih za to usposablјati;

2. Strokovno pripraviti in dosledno izvajati politiko in strategijo inoviranja (nadzirati te poti in zahtevati rezultate).

3. Inovacijski dohodek OZD (vsaj delno) razbremeniti davščin in prispevkov. (Znanje naj ne bo zgolj strošek.)

4. Spremeniti in ustrezno uskladiti zakonodajo za to področje s tistimi, s katerimi se srečujemo na svetovnem tržišču in s potrebami znanosti in materialne proizvodnje. (Zavedati se moramo, da smo neznamen delček svetovnega gospodarstva).

5. Izdelati in uveljaviti enotne ekonomske metode in merila za spremljanje invencijsko inovacijskega procesa.

6. Vgraditi in uveljaviti instrumente takšne ekonomske politike, ki bodo pogojevali nastanek inovacijskega tržišča. (Znanje mora imeti svojo ceno in prednost pred neznanjem.)

7. Ne socializirati, ampak ustvarjalno samoupravljati. (Ne dajamo injekcij »truplom«, ker bo cepiva zmanjkalo za zdrave in ozdravljive.)

8. Pogumneje, predvsem pa bolje nagrajevati rezultate inovativnega dela. (Cenimo tudi žulje na možganih, ne samo žuljev na rokah.)

9. Izobraziti patentne in inovacijske inženirje, ekonomiste, pravnike v rednem izobraževalno-pedagoškem procesu, saj ni dovolj zgolj inovirati; inovacijo moram predvsem znati uporabiti, jo zaščititi in z njo tržiti.

10. OZD naj ne čakajo zgolj na »pakete« od zgoraj; v svojem okolju naj store, kar je v njihovi moči in sposobnosti.

11. Invencijsko inovacijskemu procesu (torej znanosti in tehnologiji) moramo dati ustrezno vsebino in status, ki mu ob hitrem razvoju v svetu pripada (od posameznikov, prek OZD, vse do zveznih organov).

Priznati torej moramo, da ima prav »kmečka pamet«, ki nas uči: Zagotovo bo crknil vsak tisti konj, ki se ne želi ali noče navaditi na nove jasl!

JOŽE JAN

Strategija tehnološkega razvoja SFRJ

1. Ob številnih razpravah, ki zadevajo tematiko tega posvetovanja, je bilo in bo obdelanih mnogo vprašanj, vezanih na sedanjo situacijo, ko vsi skupaj iščemo poti iz krize. Vidim pa, da se manj razpravlja o samem predlogu dokumenta Strategija tehnološkega razvoja SFRJ.

Ta zbor želim spomniti, da je bilo v preteklih letih predloženo v razpravo že vsaj deset variant tega dokumenta, nad katerimi strokovna javnost nikakor ni bila navdušena. Sedanja varianta je res boljša od prejšnjih, vendar še vedno nosi več značilnosti »državne« distribucije pameti kot pa svobodne tekmovalne podjetniške ustvarjalnosti. Če se oceni prav na kratko, v njej še vedno prevladuje »kaj« in ne »kako«. Pravzaprav se je podobno dogajalo v prejšnjem desetletju z desetimi variantami Zakona o izumih, katerega končna varianta pa vseeno ni prinesla tako težko pričakovane in nujno potrebne razrešitve zastoja inovacijske dejavnosti, kljub pozitivnim stališčem in določbam v ustavi in v Zakonu o združenem delu o ustvarjalnem delu in njegovih rezultatih kot bistvenem elementu gospodarjenja; ta žal še nadalje ostajajo izven gospodarske prakse, kot da jih v zakonu sploh ni.

Zadnji dve leti v svetu in pri nas dosti govorimo o EUREKI in njenih osnovnih ciljih: povečati izvozne možnosti zahodnoevropskega gospodarstva v tekmi z ZDA in Japonsko, kar naj temelji na novih inovacijskih rešitvah. Tako je bil prvotni program 45 pomembnejših novosti razširjen v zadnjem času na 106 novosti, pripravljajo pa se še druge. Nekatere od teh moramo tudi mi čimprej uporabiti (npr. nove izvedbe termocentral).

V primerjavi s prvotnimi zamislimi prevladovanja države (in vojaških rešitev v podporo vojni zvezd) v EUREKI sedaj vse bolj prevladujejo gospodarske smeri, predvsem izvoz, ekologija in podobno.

Res bi se kazalo učiti od tega svežega zgleda in »YUREKO« zastaviti v smislu neposrednega vzpodbujanja in organiziranja lastnih ustvarjalnih sil.

2. Nadaljno mojo razpravo usmerjam neposredno na predloženi dokument ozir. na REZIME tega dokumenta:

Ad 1: V prvem delu je treba dodati drugi odstavek: Spremembe gospodarskega sistema bodo usmerjene zlasti na organiziranje ustvarjalnega dela in formiranje učinkovitega inovacijskega sistema kot bistvenega elementa gospodarjenja v smislu določil Zakona o združenem delu, ki doslej niso bila realizirana.

Ad 2 in 3: Vsebinsko teh točk je spremeniti tako, da bodo delovne organizacije, sozdi in njihova strokovna združenja razpisovale preko gospodarske zbornice Jugoslavije natečaje za večje projekte za povečanje izvoza, na katerih bodo

razvojno-raziskovalne institucije in grupe strokovnjakov predlagale svoje tehnične rešitve. Te rešitve bodo ocenjevali neodvisni sposobni tehnologi, njihove ocenitve pa bodo osnova za odločitve delovnih organizacij in bank pri vlaganju sredstev v take projekte. Vsi predlogi in odločitve morajo temeljiti na osebni odgovornosti sodelujočih na vseh nivojih. Podobne (manjše) izvozne projekte naj bi razpisovale tudi republiške gospodarske zbornice in jih koordinirale prek Gospodarske zbornice Jugoslavije. Država sprejete projekte podpira z ustreznimi predpisi o carinskih olajšavah, davčnih prednostih, s podporo pri sklepanju meddržavnih sporazumov o zunanji trgovini in podobnih stimulativnih ukrepih.

Ker je v sedanji fazi bistveno večji izvoz osnovna naloga, se s tem združuje v enotni akciji odločilni družbeni dejavniki: gospodarstvo, denarništvo, strokovnjaki in državni organi, glavno odgovornost za realizacijo sprejetih projektov pa nosi gospodarstvo in ne državne institucije. To izhaja iz pridobljenih izkušenj zadnjih dveh desetletij.

Ad 4: Sredstva za realizacijo se zbirajo in formirajo v poslovnih bankah in ne v državnih fondih. Država naj realizacijo izvoznih projektov podpre predvsem z razbremenitvami dajatev, ne pa s formiranjem novih fondov, torej novih obremenitev.

Ad 5: Izbira in ocenjevanje predloženih projektov se ravna po tem, kdo nudi več ob manjših novih vlaganjih, torej z izkoriščanjem obstoječih kadrov in sredstev ter seveda ob večjem vlaganju novega znanja. Kriteriji najbrž ne bodo mogli biti enotni, ampak bodo morali biti prilagojeni širšim družbenim potrebam in ekonomskih možnostim.

Ad 6–10: Načelno so to ob upoštevanju ostalih pripomb sprejemljiva izhodišča.

Dotatne aktualne naloge: Ekologija predstavlja velik izziv znanosti in gospodarstvu, saj porušena ravnotežja v okolju vse bolj ogrožajo naravo in ljudi. Zato mora v prihodnje ekologija predstavljati eno osnovnih nalog naše družbe, daleč pred mnogimi drugimi programi, ki jih obravnavani predlog strategije podrobno našteva. Isto velja za reševanje brezposelnosti, za katero morajo prej naštetih družbeni dejavniki iskati in najti ustrezne trajne rešitve, saj gre za uveljavljanje osnovnih ustavnih pravic naših občanov, predvsem mladih generacij. Dosedanja pot industrializacije in širjenja proizvodnje na več izmen nudi le omejene možnosti odpiranja novih delovnih mest. Isto velja za skrajševanje delovnega časa in skrajševanje delovne dobe. Vsekakor je treba poiskati nova pota v naši gospodarski strukturi, ki bodo nova delovna mesta ali nove dohodke jamčila predvsem s pospešenim razvojem malega gospodarstva, bodisi prek zasebnega obrtništva bodisi prek aktiviranja malih vaških kmetij, oboje seveda v obliki pomlajenega združništva kot vezi med zasebništvom in družbenim sektorjem.

Prav ob teh programih naj se končno dokaže, da je gospodarstvo, torej združeno delo, izhodišče za mobilizacijo lastnih ustvarjalnih sil, ki naj jim vlada pomaga, da se bodo dejansko razvile.

3. Možnosti teh ustvarjalnih sil že dobro poznamo. Če so razvojne možnosti po »tradicionalnih« poteh med 1–5% (to dokazujejo razvojni trendi letnih planov), vemo iz vse številnejših primerov delovnih organizacij, da se z mobilizacijo strokovnih moči po inovativnih poteh in metodah dosega realna rast dohodkov in storilnosti dela med 10–40%, in to predvsem z istimi kadri in sredstvi.

V take procese kompleksnega inoviranja pa se morajo vključiti vsi strokovnjaki, zlasti pa odgovorni vodilni in poslovodni delavci. Prav sedaj razvijamo na

terenu akcije širšega uveljavljanja inovacijske dejavnosti, ki naj zajame čimveč delovnih organizacij. Inovacijska dejavnost naj bo torej množična, dobro organizirana in podprta od družbenih sil, rešuje pa naj takoj najbolj pereče probleme v delovnih organizacijah.

Rezerve na tem področju so res velike; čeprav obstaja inovacijsko gibanje v Sloveniji v prek 200 DO, zajema le ca. 1,5% zaposlenih. Z dobrim organiziranjem in družbeno podporo naj bi močno naraslo in odločilno pospešilo toliko željeni preobrat negativnih trendov v gospodarstvu.

Iz množično razvite ustvarjalnosti bodo zrasle tudi številne nove visokokvalitetne tehnične rešitve kot osnova za prestrukturiranje gospodarstva, ki bo tako okrepljeno zmožno slediti razvojnim trendom današnjega sveta. Brez trdnega inovacijskega sistema je posebno večje inovacije težko realizirati, še posebno pa je tak sistem nujen za znanstveno-raziskovalno sfero, ki mora postati velik in stalen izvor pomembnih patentov in drugih inovacij.

VALENTIN JEŽ

Tehnologija za človeka in družbo

Uvajanje novih tehnologij poteka v različnih družbah bolj ali manj uspešno in hkrati tudi bolj ali manj pospešeno pogojuje razvoj posameznih družb. Ta gibanja so predvsem odvisna od antinomij med naravo teh tehnologij na eni in strukturalnimi ter funkcionalnimi značilnostmi družb, v katere jih uvajamo na drugi strani. Čeprav so posamezne strukturne in funkcionalne značilnosti neke družbe precej povezane z njeno razvitostjo, se med deželami približno enake razvitosti lahko v odnosu do novih tehnologij pojavljajo tolikšne specifičnosti, da jih moramo od dežele do dežele posebej obravnavati.

Zaradi svojega federalnega značaja, geografskih razlik, raznolikosti nacij glede na kulturo in v njej prevladujočih vrednotah, ki izhajajo iz različnih zgodovinskih ozadij, predstavlja Jugoslavija takšno specifično deželo, ki je ne moremo obravnavati povsem enako z drugimi deželami na isti razvojni stopnji. Navedeno heterogenost jugoslovanske družbe dopolnjuje heterogenost gospodarske razvitosti, strukture gospodarstva, struktura zaposlenih, stopnja brezposelnosti in različne politične tendence njenih posameznih delov.

Preobsežno bi bilo na tem mestu obravnavati vse tiste antinomije, ki v Jugoslaviji spremljajo uvajanje novih tehnologij, zato bomo obravnavali le tiste, ki so po naši presoji najbolj relevantne za vzpostavljanje harmoničnega odnosa med tehnologijo na eni strani in posameznikom oziroma širšo družbo na drugi strani. Pri tem se bomo oprli na tiste značilnosti, ki so tem tehnologijam imanentne po njihovem izvoru ali pa na tiste, ki so se že razodele pri njihovem uvajanju v različnih družbah.

Osnovno stigmo nosijo nove tehnologije že s svojim izvorom. Proizvodni odnosi, v katerih so nastale, so jim namenili vlogo izrivanja človeka iz proizvodnje bodisi zato, da bi se povečala njena družbena produktivnost dela bodisi zato, da bi odstranili variacije, ki so opredeljene z njegovo prisotnostjo. Iz tega izhaja cel niz kontraindikacij za jugoslovansko družbo nasploh.

Uvajanje novih tehnologij je doslej v vsaki deželi povzročilo spreminjanje strukture prebivalstva glede na njegovo dominantno področje aktivnosti. To spreminjanje se lahko kaže na dva načina:

Prvič. Ob začetku industrializacije je znašal delež prebivalstva v primarnem sektorju osemdeset in več odstotkov. Z mehanizacijo in pomasovljenjem proizvodnje pa se je ta delež zmanjšal na račun sekundarnega sektorja tako, da danes v večini industrializiranih dežel ne presega dvajset odstotkov. Nadaljnji razvoj, predvsem začetki avtomatizacije detroitskega tipa, je povzročil, da se je selitev prebivalstva nadaljevala v terciarni sektor. Največji eksodus so najprej doživele kovinska, elektro in elektrostrojna industrija, zatem pa tekstilna in čevljarstva industrija ter rudarstvo in gradbeništvo. V zahodni Evropi je delalo leta 1970 v terciarnem sektorju več kot 50% vseh zaposlenih. V zadnjem času pa dobiva ta slika povsem novo podobo. Selitev aktivnega prebivalstva se nadaljuje, toda v tem smislu, da se vse večji delež aktivnih prebivalcev seli v »sektor« sončne uprave. Priča smo vse večji »tehnološki« brezposelnosti.

Kot vse kaže, se razviti svet približuje »dvotretjinski družbi«, to je taki, v kateri bo delalo samo dve tretjini delavno sposobnega prebivalstva, eno tretjino pa bo predstavljala rezervna armada brezposelnih, ki bo životarila na robu družbe ali pa (v socialno naprednejših sistemih) na plečih zaposlenih.

Že uvajanje prvih strojev ob začetku industrijske revolucije je za milijone ljudi, ki so izgubili delo, prineslo nezaslišano človeško trpljenje. Ublažiti ga je bilo mogoče šele v nekaj generacijah in še to predvsem zato, ker so spremembe na področju znanosti in tehnologije potekale počasi, od generacije do generacije. Dandanes se v enem življenjskem obdobju pripeti mnogo sprememb, ki predstavljajo kritični dogodek v posamezni profesionalni karieri. Značilnost sedanje brezposelnosti je, da bo trajala daljše časovno obdobje – posledic uvajanja novih tehnologij ne bo mogoče tako hitro zakrpati kot v prvi industrijski revoluciji.

Drugič. Spremembe ne tečejo le v smislu povečevanja brezposelnosti. Gre tudi za prestrukturiranje profesij. Poklici, ki so bili za tipično industrijsko proizvodnjo pogosti in številčno zelo zasedeni, sedaj odmirajo in namesto njih se pojavljajo novi ali pa stara opravila spremenijo svoj značaj. Tako npr. v grafični industriji z uvedbo računalnika in fotostavka odpadejo stavec, korektor, meter . . ., spremeni se delo novinarjev, del le-teh in del redakcije postane odvečen. Na ta način je v zahodni Nemčiji že v prvi fazi uvajanja nove tehnologije izgubilo delo 40.000 delavcev (t. j. 15% delavcev grafične industrije), ker so bili odpravljeni njihovi poklici.

Podoben primer predstavlja prodor računalnika v konstruiranje in upravljanje proizvodnje (CAD/CAM). Dvajset delovnih mest, kot so delovna mesta tehničnih risarjev, delavcev v pripravi dela, modelnih mizarjev, orodjarjev in strugarjev, je postalo odvečnih. Sistem je menda tako privlačen zato, ker prinaša 300 do 500% povečanje produktivnosti, da o rentabilnosti sploh ne govorimo. Spremeni pa se tudi delo preostalih delavcev – od inženirja do preostalih kvalificiranih opravil.

Takih primerov bi lahko navedli še in še.

Znano je, da Jugoslavija že dolga leta kronično boleha za visoko stopnjo brezposelnosti. S svojim petim mestom v stopnji brezposelnosti v Evropi ne ponuja nič kaj ugodnih tal za zniževanje rasti zaposlovanja, ki ga obeta uvajanje novih tehnologij. Glede na to, da je delež brezposelnosti po posameznih republikah močno različen, je to eden od dejavnikov, ki sili k razmisleku o diferenciranem pristopu pri uvajanju novih tehnologij. Socialne razlike med republikami, ki

sedaj izhajajo iz različne produktivnosti in s tem iz različnega dohodka na prebivalca, lahko uniformni pristop pri uvajanju novih tehnologij še poglobi, to pa lahko izzove socialna in nacionalna nasprotja.

Tako kot tendence po povečevanju brezposelnosti, ki so imanentne novim tehnologijam, v republikah z večjo brezposelnostjo ta problem še poglobijo, pa tendence po odpravi nekaterih profesij zmanjšajo zaposlenost predvsem tam, kjer je visoka stopnja industrializiranosti, zaostaja pa se v tehnološki naprednosti. S tega vidika je pričakovati tovrstno antinomijo pri uvajanju novih tehnologij predvsem v tistih republikah, ki imajo zastarelo industrijo. Medtem ko se po prejšnjem vidiku zmanjša možnost zaposlovanja, se po tem poveča stopnja brezposelnosti z odpravo množice zastarelih poklicev.

Znajdemo se torej v precepu: Manj razvite republike, ki so zaradi kasnejše industrializacije tehnološko višje opremljene in v katerih je (tudi zaradi tega) višja brezposelnost, bi z uvajanjem novih tehnologij znižale že tako skromne možnosti zaposlovanja, bolj razvite republike, katerih tehnologija je (kot je znano) zastarela in dotrajana, pa bi povečale stopnjo brezposelnosti z množico delavcev, ki sedaj opravljajo poklice, ki bi postali z novimi tehnologijami odvečni. Ustavila bi se tudi migracija v smeri proti severu, ki je bila doslej pospešena z industrializiranjem jugoslovanskega juga z naprednejšo tehnologijo, kot so si je lahko privoščile severne republike. Morebitne latentne socialne napetosti bi se tako povsod sprostile.

Prestrukturiranje znotraj profesij zahteva tudi nova in drugačna znanja. Prav tako zahteva tudi drugačne psihofizične sposobnosti. Pogosto je znanje iz mehanike ali elektromehanike zamenjano z znanjem iz elektronike ali pa celo kemije. Kolikor gre za potrebna dodatna znanja, se morajo delavci izpopolnjevati v svoji stroki, pa naj gre za zastaranje prejšnjih znanj ali pa za potrebe po dopolnitvi. Običajno pa se s tem prepletajo potrebe po učenju drugih področij znanosti, kot npr. matematike, statistike ali računalništva. Neredko pa je prestrukturiranje znotraj profesij povezano z radikalnim dekvalificiranjem profesij, ki ga spremlja znižanje zahtev po posameznih sposobnostih. Za množice delavcev postane znanje, pridobljeno z večletnim usposabljanjem, sedaj odveč. Zahtevnost dela na nižjem nivoju sposobnosti bistveno zmanjša stopnjo vključenosti delavcev v delo, občutek potrebnosti za delo in podobno. Najbolj travmatično delujejo tovrstne spremembe na starejše delavce, katerih prilagajanje je močno oteženo. Pa tudi sicer naraščajo družbeni stroški, saj je za tisoče delavcev potrebno izvesti dodatno usposabljanje ali prekvalifikacijo. Zaradi frustriranosti mnogi delavci zapadejo v apatijo in pojavijo se razne patološke reakcije, ki se razodevajo na individualnem in širših družbenih nivojih.

Podobne tendence so bile prisotne vse od prve industrijske revolucije dalje. Toda, medtem ko so prej zadevale le nekatera fizična (enostavnejša) opravila, se sedaj razširijo ne le na tej ravni, ampak tudi na ravni umskih dejavnosti. Sedaj ne zajemajo več le tistega segmenta, ki smo ga označevali kot »neposredna proizvodnja«, ampak segajo v pisarne, laboratorije, konstrukcijske enote in na druga področja »posredne proizvodnje«, na nivoju narodnega gospodarstva pa v tretji sektor. Prav zato smo priča prej omenjeni redukciji in transformaciji tudi v tem sektorju. V bankah npr. predvidevajo do 1990. leta dvanajstodstotno redukcijo zaposlenih, v pisarnah pa, kot kaže Siemensova študija, od 30 do 40%.

Medtem ko so bile prejšnje ugotovitve tudi medrepubliški problem, predstav-

ljajo take smeri, ki smo jih pravkar nakazali, za Jugoslavijo predvsem znotrajrepubliški značaj težav.

Pred leti smo s šolsko reformo uvedli sistem izobraževanja, ki naj bi usposabljal za delo, namesto »k. und k.« sistema, ki baje ni bil zgrajen za sodobno produkcijo. Kriterij za oblikovanje šolstva so bili profili poklicev, ki so potrebni v gospodarstvu, kriterij števila učnih mest pa plani organizacij združenega dela. Tako smo pravzaprav dobili izobraževalni sistem, primeren za industrijsko družbo z njeno klasično proizvodnjo in nadgradnjo. Zmanjšali smo znanja, potrebna za obrtno dejavnost, saj novi sistem prikrajšuje učence prav v tistih dejavnostih, pri katerih bi si lahko pridobili in razvili večšine potrebne v rokodelskih poklicih. Tak proces reformiranja šol je v valu potekal po vseh republikah. Izobraževanje je dobilo značaj specializacije znotraj posameznih rokodelskih poklicev, podobno kot je specializacija v poklicih potekala v industriji od nastajanja manufaktur dalje.

Postindustrijska produkcija, ki jo razvijajo nove tehnologije, potrebuje ravno zaradi hitrega spreminjanja profesij v smislu potreb po znanju in psihofizičnih sposobnostih širše politehnično znanje, ki na eni strani omogoča fleksibilno prehajanje z ene vrste dela na drugo, na drugi strani pa stalno dograjevanje. Le široka podlaga namreč daje možnosti hitrega in učinkovitega pridobivanja znanja. Poklici, ki ne dajejo zadostne širine, so zaprti za permanentno izobraževanje in pomenijo coklo za uvajanje tehnoloških sprememb, hkrati pa dodatne socialne in ekonomske izgube. Bližnja prihodnost potrebuje torej povsem drugačen sistem šolanja, kot je bil pravkar izoblikovan. S takim izobraževalnim subsistemom bo entropija širšega sistema pri uvajanju novih tehnologij prevelika.

Redukcijo pisarniških in bančnih delavcev, ki jo povzročajo nove tehnologije, spremlja tudi selitev tovrstnega dela iz skupnih prostorov v privatne prostore delavca. Tako kot je manufakturno delo priklicalo delavce iz njihovih domov, kjer so opravljali svoje delo kot kooperanti, v skupne prostore, sedaj postaja gospodarsko smotrnejše delo na domu s pomočjo terminala. Tipični zametek novega načina proizvodnje, v katerem človek še ostane neposredno udeležen, je elektronska koča (electronic cottage). Tako delo upravljanja s poslovnimi in proizvodnimi procesi in subprocessi na daljavo (telecommuting) naj bi hkrati zmanjšalo prometne in energetske konice in mestni smog, povečalo možnosti reševanja stanovanjskih problemov na račun sproščenih zazidalnih površin in pisarniških prostorov, omogočilo posameznikom smotrnejšo in prikladnejšo uporabo časa itd. Toda hkrati bo tak način dela onemogočil ali pa vsaj močno otežil pomoč sodelavcev pri reševanju posameznih problemov, povečal delavčevo izpostavljenost, poglobil njegovo socialno izolacijo in zmanjšal solidarnost med delavci, prekinil neposredne stike z nadrejenimi in tako zmanjšal možnosti napredovanja, povečal stresno situacijo itd. Zaradi takega in podobnih načinov dela se bo pomembno spremenila somatska, psihološka in družbena patologija prebivalstva.

Jugoslovanska komunikacijska infrastruktura je v nekaterih pogledih na predzadnjem mestu v Evropi, kar bo prav gotovo vplivalo na počasnejši prodor takega načina dela, kot smo ga pravkar prikazali. S tem bodo odložena njegova destruktivna delovanja na posameznika in družbo pa tudi možnosti, ki jih ponuja za spremenitev odtujenega industrijskega načina dela.

Nove tehnologije prinašajo tudi veliko nevarnost, o kateri v zahodnih demokracijah pogosto razpravljajo. Gre za nevarnost totalne kontrole nad posameznikom. Sodobne tehnologije omogočajo povečanje kontrole kvalitete in kvantitete dela, spremljanja gibanja posameznika po tovarni, kontrole prihoda na delo in

odhoda z dela itd. Povezovanje teh kontrol med seboj pomeni večje obvladovanje delavca s strani upravljaljskih skupin, če pa se jih poveže še s podatkovnimi bankami o zdravju, zavarovanju, kreditih, nakupovanju, anketnimi podatki itd., je možno povečati transparentnost posameznika do take mere, da postane manipuliranje z njim izredno lahko. Na tak način je omogočena nekajkrat večja podrejenost človeka, kot je bila kdajkoli v njegovi zgodovini. Na to se navezuje predvsem prevladujoči sistem vrednot družbe, v katero se tehnologija uvaja. Za jugoslovansko družbo je značilno prevladovanje tradicionalizma in nekaterih drugih vrednotnih vzorcev predindustrijske, agrarne družbe. Zaradi tega prevladujejo v gospodarstvu zastarele poslovne orientacije in organizacijske filozofije, ki se v najbolj tradicionalnih predelih dežele razodevajo v nepotizmu, familiarnosti, ohlapnosti poslovne morale in delovne discipline, v onih, nekoliko bolj industrializiranih, pa v birokratizmu, hierarhičnosti, taylorizmu, zaprtosti in togosti. Taki vrednotni vzorci predstavljajo pravo antikulturo za pogoje razcveta postindustrijske družbe, hkrati pa tudi dokaj ugodna tla za širjenje tistih prednosti sodobne tehnologije, ki omogočajo manipuliranje s posameznikom s strani upravljaljskih skupin.

Nizka akumulativna stopnja jugoslovanskega gospodarstva in visoka entropičnost sistema nasploh ne nudita ekonomskih možnosti za tehnološki razvoj. Če bi bili naša znanost in informacijski sistemi za pretok znanstvenih informacij na še tako visokem nivoju, tako stanje vseeno ne bi omogočalo implementacije dognanj v običajni meri. Znanje in informacije se morajo namreč materializirati, za kar pa je potrebna povsem drugačna produkcijska in vrednostna podlaga, kot je na razpolago.

Ne glede na opisane antinomije pa se moramo zavedati, da tehnološkega razvoja ni mogoče ustaviti, preprečiti ali ignorirati. Vprašanje je le, kaj je možno z novo tehnologijo storiti v danih družbenih okoliščinah in kako z njo živeti. Postavlja se problem, kako se v danih možnostih organizirati, da bomo s čim manjšo entropijo lahko uvajali nove tehnologije in ublažili njihove negativne učinke. Tehnologijo bo torej treba selekcionirati tudi s socialnih in socialnopsiholoških aspektov in tako preprečevati povečevanje družbenih stroškov. Nazadnje, odpira se vprašanje, kako v danih možnostih proizvajati tehnologijo homocentrične narave.

Tržna ekonomija, ki jo nekateri smatrajo kot pogoj tehnološkega razvoja, bo prav gotovo še bolj zaostрила protislovja med kapitalom in delom. Iluzijo, ki je prisotna tudi v Strategiji tehnološkega razvoja, da je pri nas vzpostavljeno ustrezno ravnotežje s samoupravljanjem, že sedaj razblinjajo vse pogostejše stavke, padanje storilnosti, rastoči absentizem itd. Sprostitev delovanja tržnih zakonitosti bo istočasno zahtevala uvedbo takih družbenih mehanizmov, ki bodo protiutež birokratskim in tehnokratskim interesom, ki z uvajanjem novih tehnologij lahko dobijo izredno veliko moč.

Na zahodu opravljajo to funkcijo sindikati. Tudi našim sindikatom je z ustavo dana vloga, da »se borijo . . . za odločilno vlogo delavcev pri upravljanju družbene reprodukcije, za uresničevanje interesov . . . delavcev . . .«, zdi pa se, da te vloge doslej niso dovolj široko dojele. Sedaj se prednje postavlja zgodovinska naloga vplivati na dogajanja tako, da bo tehnika predvsem koristila delavnemu človeku in da bodo opredelili meje njenega uvajanja. Spremeniti bodo torej morali svoj odnos do delavskih problemov in dojeti, da predstavlja uvajanje novih tehnologij razredno vprašanje in je potemtakem tudi njihova domena. Brez

opravljanja zaščitne funkcije na tem področju bodo posledice katastrofalne za delavce in za sindikat.

Uvajanje novih tehnologij povečuje potrebe po socialnem inženiringu. Treba bo poseči po takih socialnih organizacijskih ukrepih, ki bodo v okoljih uvajanja novih tehnologij zagotovili optimalno blažitev negativnih posledic. Pričakovanja jugoslovanskih delavcev od novih tehnologij, ki so se v primerjavi s petnajstimi evropskimi deželami, ZDA in Japonsko pokazala relativno visoka, hkrati spremlja tudi visoka pasivnost do njihovega uvajanja. To pomeni, da delavci niso preveč sprejemljivi za novosti in hkrati tudi to, da bodo drugačne posledice uvajanja novih tehnologij od tistih, ki jih pričakujejo, povzročile večje pretrese in intenzivnejše reakcije.

Celotno družbeno pozornost bo v prihodnje treba usmeriti na procese in ne na cilje, kot je bilo prisotno doslej. Usmerjenost na cilje namreč predstavlja nevarnost, da bi prezrli težave in probleme, ki se lahko pojavijo ob prehajanju v nov tip produkcijske družbe. Obenem bo potrebno zagotoviti, da pri uvajanju novih tehnologij ne bodo vključeni le ljudje, ki ne razumejo globljih ozadij, ki tičijo za načrtovanjem in razvojem tehnologij.

Glede na to, da je pri informacijskih tehnologijah organizacijski princip primarno vdolan v softwaru in ne v hardwaru, kot pri dosedanjih tehnologijah, je njihovemu transferju možno posvetiti več pozornosti v tem smislu, da bomo namesto tehnocentričnih tehnologij uvažali homocentrične. V tem smislu je tudi potrebno utemeljiti lasten tehnološki razvoj, kajti le taka idejna podlaga tehnologije je kongruentna z družbeno-ekonomskimi odnosi, ki se jih že leta in leta prizadevamo udejanjiti v vsej njihovi humanistični razsežnosti.

LITERATURA:

- Adler Frank et al.: *Automation and Industrial Workers*. Pergamon Press, Oxford 1986.
Kolm Paul: *Computersysteme – Durchschaubarkeit und Interessen. Der Privatangestellte*, No 10, Wien 1986.
Marstrand Pauline: *New Technology and the Future of work and Skills*. Frances Pinter (Publ.), London 1984.
Weginger Sybille: *Aus für Bürotürme? Solidarität* No 670, Wien 1986.
Warner Malcolm: *Microprocessors, Manpower and Society*. Gower House, Aldershot 1985.
Županov Josip: *Sociologija i samoupravljanje*. Školska knjiga, Zagreb 1977.

FRANC VODOPIVEC

Raziskovalna politika s stališča razvoja tehnologije

1. Stanje ob začetku obdobja 1986–1990

Mnogim sta še sveža vsebina in postopek planiranja raziskovalnega dela za obdobje 1986–1990. Številne in zelo pomembne odločitve so bile sprejete v zadnjem trenutku in včasih bolj zaradi prepričljivosti predlagateljev kot zaradi kvalitete programov. Pri pripravi programov za to obdobje so sodelovali predvsem izvajalci. Zato uporabniki nekoliko upravičeno sodijo, da imajo programi predvsem raziskovalne cilje in le posredno tudi tehnološke cilje. To je premalo

ambiciozno, saj se sodobna znanost ne more razvijati v pravem okolju, če tudi tehnologija ni na enakovrednem nivoju. Za tako mnenje uporabnikov oz. gospodarstva je več posrednih znakov. Glas delegatov uporabnikov je redek v skupščine RSS in v skupščinah PoRS-ov, razprave potekajo med izvajalci. Za nekatere projekte iz programa PoRS-ov je bilo težko ali celo nemogoče zagotoviti tudi relativno nizko sofinanciranje, čeprav so PoRS-i po definiciji mesto usklajevanja raziskav, ki so razvojno ali aplikativno usmerjene.

Vse to in zgledi iz bolj razvitih držav pa vzbujajo dvome; ne dvome v to, ali so programi RSS za obdobje 1986–1990 kvalitetni in vredni povečane družbene podpore, temveč dvome v to, ali smo pri njihovem oblikovanju na najboljši mogoči način upoštevali, da mora napredek znanosti spremljati tudi napredek tehnologije in proizvodov.

Dejstvo, da v glavnem ne znamo izdelati proizvodov, s katerimi bi dobro zaslužili tudi v izvozu, kaže, da je v Sloveniji nivo tehnološkega znanja še prenizek. Imamo pa številne strokovnjake, ki kar uspešno nastopajo v mednarodni areni znanja. Dokaz za utemeljenost tega sklepanja je razmerje objav in patentov. Mogoče sklepanje na osnovi patentov ni popolnoma objektivno: naš tehnološki nivo je gotovo mnogo višji, kot bi lahko sklepali po številu patentov; vendar pa je gotovo znak, da smo raziskovalci premalo ambiciozni pri uveljavljanju znanja v proizvodnji, smo torej preveč raziskovalno in premalo inženirsko usmerjeni. Vzrok za to niso premajhna sredstva, ki jih je družba v preteklosti dajala za raziskave in ki so omogočala, da so nekatere raziskovalne dejavnosti le životarile, ne pa ustvarjale, ali pa to vsaj ni osnovni vzrok na področjih vseh ved, ki se pri utemeljevanju predlogov za raziskave sklicujejo na gospodarstvo.

Trdno sem prepričan, da je vzrok v politiki usmerjanja sredstev, torej v kriterijih. Pri nas je mogoče usmerjanje mimo dolgoročnih realnih potreb proizvodnje, kot da gospodarstvo lahko uresniči dolgoročne programe razvoja, ki presegajo kadrovske in kapitalne možnosti. Moje izkušnje kažejo, da je industrija pripravljena financirati tudi bazične raziskave, tudi take, katerih izsledke raziskovalci lahko predstavijo v objavah v tujini. Za to postavlja le en pogoj: utemeljitev cilja ne more biti precej ohlapna opredelitev pridobivanja ali ustvarjanje novega znanja, temveč bazično znanje, potrebno za uresničitev dolgoročnih projektov, ki so v okviru naših kadrovskih in kapitalnih možnosti in so tržno zanimivi.

Objave so gotovo spričevalo kvalitete strokovnega in raziskovalnega dela, zato jih je potrebno podpirati, vendar pa to ne pomeni, da so lahko same po sebi opravičilo za sredstva, ki jih družba vlaga za raziskave. To trditev dokazujeta dva primera iz razvitih držav. Ena od prednostnih smeri raziskav so tudi v ZR Nemčiji novi materiali. Ministrstvo za znanost in tehnologijo je o tem pripravilo posebno brošuro, ki navaja tudi pogoje za natečaj za vladna sredstva. V brošuri najdemo v uvodnem delu utemeljitev, da je potrebno vlagati v vse materiale, od katerih je odvisna industrijska proizvodnja v bodočnosti, bodisi da gre za nove proizvode na osnovi novih spoznanj znanosti, izboljšanja izdelkov in tehnologije, bodisi da izhajajo izdelki iz novih potreb ljudi in boljšega zlitja med človekom, naravo in industrijo. Ministrstvo pravi, da bo podpiralo le raziskave, za katere bo industrija zagotovila vsaj polovico sredstev. Izjema so posamični primeri, ko gre za popolnoma nove ideje. Vsi predlagani programi morajo imeti konkretne cilje. Tudi za udeležbo v velikih evropskih raziskovalnih projektih, na primer Eureka, se zahteva obvezna finančna participacija industrije. Nič ne dvomim, da ni tako tudi v drugih prednostnih smereh raziskav.

Lahko torej ugotovimo, da so države, ki so bogatejše od naše, vgradile v politiko usmerjanja sredstev za raziskave varnostni ventil, ki zagotavlja, da raziskave ne postanejo predvsem sredstvo za obogatitev bibliografije raziskovalcev, torej za ustvarjanje novega znanja brez opredeljenih uporabnikov, ampak da morajo imeti konkretne, lahko tudi zelo dolgoročne tehnološke cilje. Objave so v takem primeru le potrditev, da gre za izvirne in kvalitetne izsledke, ki imajo mednarodno odmevnost in so zato kvalitetna reklama za nivo raziskav in tehnologije. Del sredstev se usmerja tudi po drugačnih kriterijih, vendar je vprašljivo, ali je danes naša družba dovolj bogata za financiranje raziskav, ki so usmerjena v napredek znanosti, ki ni povezana s tehnologijo.

V SR Sloveniji so na prehodu iz obdobja 1981–1985 v obdobje 1986–1990 relativno močno zrastle sredstva za skupni program, sredstva za posebne skupnosti pa so ostala na nivoju leta 1985. Tako ravnanje je najmanj nenavadno, saj smo le v pripravo raziskovalnega programa posebnih skupnosti vgradili sodoben selekcijski kriterij, sofinanciranje, kot materialen dokaz, da so predložene raziskave zanimive za industrijo. S tem je zagotovljeno, da sredstva, ki se zbirajo s prispevno stopnjo za PoRS-e, ne bodo usmerjena mimo potreb tehnološkega razvoja. Mnogo večja sredstva, zbrana s prispevno stopnjo za skupni program, smo razdelili, ne da bi opredelili, v katerih proizvodih se bo novo znanje oplemenitilo in kako se bodo sredstva za programe, ki smo jim dali prednost, odrazila v povečanju družbenega prihodka v SR Sloveniji, torej v prestrukturiranju gospodarstva. Če res želimo hitrejši razvoj tehnologije in proizvodov, bo potrebno v toku srednjeročnega obdobja, najkasneje pa na prehodu v naslednje srednjeročno obdobje, spremeniti izhodišče za planiranje in za vse vede, ki se sklicujejo na gospodarstvo in družbeno ureditev, pripraviti predvsem inženirsko koncipirane programe z dolgoročnimi proizvodnimi cilji. Prav je, da se nekateri projekti in programi podpirajo le iz združenih sredstev, če gre za popolnoma nove dejavnosti, vendar pa morajo imeti dolgoročne tehnološke cilje, ki so zbrani po trezni presoji in z upoštevanjem naših kadrovskih in materialnih možnosti. Sicer bo spet rezultat raziskav novo znanje, ki ga ne bomo sposobni oplemenititi v tehnologiji in izdelkih. Zato je logično pričakovanje, da so že v začetku definirani potencialni uporabniki rezultatov raziskav in so pritegnjeni k pripravi programa, čeprav ne vidim nujne potrebe, da bi bili že v začetku neposredno vključeni v raziskovalni proces. Res je, da smo si za obdobje 1986–1990 zastavili visok cilj v povečanju števila kvalitetnih raziskovalcev, vendar pa je mnogo bolje, da jih vzgojimo v znanju, ki jim bo koristilo tudi za praktično delo, ne pa dalo samo teoretično podlago.

Nekaj besed o konkretnosti ciljev. V pripravah za načrt dela PoRS-ov za obdobje 1986–1990 je bil v moji prisotnosti večkrat omenjen kot mogoč skupen cilj razvoj keramičnega bloka za motorje z notranjim izgorevanjem. Tak blok bi omogočil dvig delovne temperature nad tisto, ki jo lahko trajno prenaša kovinski blok, s čimer bi zrastle učinkovitost porabe goriva. Poglejmo ta predlog nekoliko kritično. Pri nas nimamo prave proizvodnje motorjev z notranjim izgorevanjem, torej je malo možnosti, da bi lahko v to veliko vejo industrije vpeljali temeljno in veliko tehnološko inovacijo. V začetku tega leta je bil v ZR Nemčiji posvet na temo sto let avtomobila, na katerem se je razpravljalo praktično le o avtomobilu v bodočnosti. V prispevku, ki ga je pripravil prof. Werner Breitschwerdt, glavni direktor firme Mercedes Benz, sem prebral, da obstajajo tudi za čas po letu 2000 železove zlitine še vedno osnovni gradnik avtomobilov, vendar se bo delež teh zlitin zmanjšal od današnjih 66% na okoli 55%, nekaj na račun novih materialov in

nekaj na račun povečanja trdnosti železovih zlitin. V zvezi z novimi materiali za motor se pripravljajo poizkusi za uporabo keramičnih oblog v zgorevalnih komorah. Keramični bloki so daljna bodočnost, za katero ni gotovo, da bo uresničena v masovni proizvodnji, dokler bo eksplozijski motor najpogostejši vir prostega gibanja.

Kritičen odnos do razvoja keramičnega bloka seveda ni kritičen odnos do keramike. Ta je danes zelo pomembno gradivo in bo še pomembnejše v bodočnosti, ker se od bodoče keramike pričakuje sinteza nekaterih lastnosti sedanjih kovin in keramike.

2. Predlog drugačnega usmerjanja sredstev skupnega programa RSS in selekcija raziskovalcev

Nikogar ni, ki ni prepričan, da je potrebno pospešiti tehnološki razvoj. Eden od pogojev za to je raziskovalno delo, bolj produktivno kot dosedaj tudi na nivoju uporabnosti. Pri usmerjanju sredstev, ki se zberejo s prispevno stopnjo, se je potrebno zgledovati po bogatejših državah in k nam presaditi njihove kriterije tako, da bodo v naših razmerah omogočili uresničevanje dolgoročnih ciljev, ki so potrebni za napredek tehnologij in proizvodov. Naša družba je vendarle še nekoliko premalo bogata, da bi si lahko za cilj postavila visok nivo znanosti, ki ne bo imel enakovrednega odseva v tehnologiji in v proizvodih.

Po objavljenih podatkih je v industriji veliko pomanjkanje inženirjev, menda jih imamo v industriji približno toliko, kolikor jih je bilo v industriji v ZR Nemčiji leta 1950. Pomanjkanje je prav kritično v nekaterih segmentih industrije, ki prispevajo danes in bodo še v bodočnosti prispevali pomemben delež družbenega prihodka.

To je gotovo tudi odsev dejstva, da družba na nivoju raziskav te dejavnosti zanemarja na račun segmentov, ki so raziskovalno produktivnejši in prodornejši, ki pa na področju tehnologije in proizvodov prispevajo manjši delež. Zato čisto realna vrednost prednostnih segmentov ni večja od vrednosti programov, ki jih v financiranje iz združenih sredstev predlagajo izvajalci iz sedanjih proizvodov.

Če želimo, da bo raziskovalno delo, ki se financira iz združenih sredstev, bolj produktivno v pri nas uresničljivih tehnologijah in proizvodih, ki so edini lahko baza za prestrukturiranje, se bo potrebno odločiti, da pri selekciji programov upoštevamo tuje zglede in za vse programe, ki se sklicujejo na pomembnost svojih izsledkov za gospodarstvo, zahtevamo minimalno sofinanciranje. Najmanj dve do tri leta so potrebna, da izvajalci take programe pripravijo, kar pomeni, da bi morali začeti razpravljati o spremembi dosedanjega načina usmerjanja sredstev za raziskave kmalu, da nas prehod v naslednje srednjeročno obdobje ne bo prehitel.

Osebnostno sem prepričan, da bi se kvalitetni raziskovalci lahko prilagodili novim razmeram, saj se morajo odlikovati po fleksibilnosti. Preumeritev bodo gotovo olajšali ukrepi, ki jih ZIS predlaga za spodbujanje tehnološkega razvoja, saj nekateri ukrepi neposredno beneficirajo organizacije materialne proizvodnje, da financirajo raziskovalne in proizvodne programe. Če bi se ravnali po ZR Nemčiji, bi morala biti soudeležba industrije 50% vseh stroškov za realizacijo programa. To je neuresničljivo, pač pa je realno uresničljiva nižja neposredna udeležba gospodarstva, na primer 25%. Večja usmeritev v gospodarstvo bi bila potrebna tudi pri drugih vedah in tudi pri njih bi bilo treba financiranje programov vezati na večke

družbene cilje, ne pa samo na razvoj znanosti. Nevarnost, da bi se sredstva, ki se zbirajo na nivoju republike, usmerjala za uporabne raziskave nazaj v velike SOZD-e, se lahko prepreči z dogovorom, da je mogoče sredstva iz prispevne stopnje uporabiti le za financiranje raziskovalnega dela v profesionalnih raziskovalnih organizacijah, samostojnih ali v okviru VTOZD in s selekcijo raziskovalcev, ki so nosilci programov. Ob zagotovljenem sofinanciranju je potrebno kvaliteto in izvirnost dela raziskovalcev vrednotiti na podoben način kot dosedaj in se dogovoriti za minimum uspešnosti, pod katerim posameznik ne bi mogel več kandidirati za sredstva RSS. Mogoče bi bilo koristno, če bi za kvalifikacijo raziskovalcev, ki za ta sredstva lahko kandidirajo, vsaj za nosilce posamičnih programov, vpeljali neke vrste habilitacijo, kot velja za učitelje na univerzi. Pri tem bi morali seveda upoštevati le strokovno delo in prekiniti sedanjo prakso, ko se strokovna ocena, ki jo podpišejo trije učitelji z istim ali višjim nazivom, enači z oceno družbenopolitične aktivnosti, za katero često nimamo pravih kriterijev in je lahko sporna.

3. Perspektive sedanjih proizvodenj

V razmišljanje o tem, kako pospešiti razvoj tehnologije kot nujne sestavine prestrukturiranja in kako naj se v prestrukturiranju odraža program raziskav, ki se financira iz združenih sredstev, je potrebno objektivno oceniti, kakšne so realne možnosti za razvoj sedanjih tehnologij do stopnje, da bodo tržno učinkovite, in kakšne so realne možnosti, da sedanje proizvodnje nadomestimo z novimi, ki bodo tržno bolj uspešne. V zvezi s tem menim, da smo na prehodu v novo srednjeročno obdobje nekoliko preveč mačehovsko ravnali z izvajalci programov, ki slonijo na obstoječih proizvodnjah, in smo premalo razmišljali o tem, ali bodo novi programi daljnoročno prinesli tudi tržno uspešne proizvodnje zadostnega obsega, da bo mogoče ukiniti tiste od današnjih proizvodenj, ki si jih v bodočnosti ne želimo več.

Te odločitve so lahko usodne ne samo zaradi socialnih pretresov, temveč tudi zato, ker se tako izgubi tehnološko znanje, ki bi ga lahko s pravočasnimi ukrepi razvili v sodobno tržno proizvodnjo z manjšimi stroški, kot so potrebni za osvajanje novega tehnološkega znanja in novega trga.

V SR Sloveniji imamo uspešne primere prestrukturiranja znotraj obstoječih industrij, ki so ustvarile sodobne tržno zanimive in ekološko prijazne programe. Lahko bi predstavil nekaj primerov iz svoje stroke, pa mislim, da to ni potrebno. V zvezi s tem se postavlja vprašanje, ali smo na nivoju raziskav, ki se financirajo iz združenih sredstev, storili dovolj na tem področju. Ali dovolj odgovorno in trezno razmišljamo o ukinjanju klasičnih proizvodenj in pri tem razmišljanju upoštevamo trende v svetu na osnovi objektivnih informacij in tudi naše razmere in možnosti. Če se bomo zanašali samo na tuje izkušnje, bomo težko našli kaj, kar se bo po vseh ekonomskih kriterijih splačalo proizvajati doma. Naše njive in tovarne so manjše kot pri večjih sosedih, produktivnost pa tiste pri sosedih ne more dohitevati, ne samo zato, ker pogosto nimamo sodobnih naprav, ampak tudi zato, ker sistem nalaga povsem drugačen odnos do dela in do uporabe delovnega časa kot v bolj razvitih državah, ki so nam zgled, nalaga pa nam tudi mnogo več dela, za katerega se pravzaprav ne ve, zakaj in komu je potrebno. Če se ozrem na preteklost, bi rekel, da reagiramo premalo razumno na predloge obnove klasičnih industrij in pri tem sploh ne razmišljamo, s čim bi jih nadomestili. Če klasičnih proizvodenj ne

bomo ukinjali, ker zanje mogoče nimamo realne enakovredne zamenjave, jim moramo olajšati prestrukturiranje tudi s tem, da iz sredstev, zbranih s prispevno stopnjo, v večjem obsegu kot so sedaj financiramo dolgoročne raziskovalne programe.

Sklep

Želim, da tega prispevka ne bi razumeli kot kritiko programa osnovnih raziskav, kar ni, ampak kot poziv, da si prizadevajmo za znanost, ki se bo odražala tudi v enakovrednem tehnološkem nivoju. Ta poziv je upravičen. V predlogu strategije tehnološkega razvoja SFRJ, ki ga je pripravil ZIS, najdemo opredelitev: delo za razvoj novih bazičnih tehnologij ima smisel edino, če se lahko zagotovi znanstveni izsledek, nova tehnologija, nova proizvodnja, izvozna valorizacija nove proizvodnje z akumulacijo.

Uredniški zapis

Bralcem posredujemo strokovno razpravo, ki jo je novembra 1986 organiziral Marksistični center CK ZKS ob izidu knjige dr. Marka Kosa *Pot iz neinovacijske družbe* (Delavska enotnost 1986). Avtor v njej obravnava položaj in vlogo tehnične inteligence in tehnične ustvarjalnosti. Predvsem izhaja iz »konstrukter-skih« vidikov tega ustvarjanja. To mu omogoča široko razgrnitev sodobne inova-cijske in tehnološke problematike, v kateri se prežemajo tehnološki in organizacij-ski vidiki dela, produkcijska in upravna problematika ter družbeni odnosi sploh. Avtor piše prizadeto, izjemno analitično in sistematično, da bi čim bolje predočil problematiko, ki jo nakazuje naslov knjige – tako ovire in blokade inovativno-tehničnega dela in tehnične inteligence v naši družbi, zlasti na mikro podjetniški, organizacijski in sociološki ravni – kot tudi poti, ki bi omogočale premagovanje tega stanja. Razpravljalci, ki so se zbrali ob izidu knjige, so se strinjali z analizo vzrokov, ki mrtvijo ustvarjalnost naše tehnične inteligence, predvsem pa so skušali osvetliti skupno videnje izhodišč gibanja in politike za družbeno prenovu. Ta izhodišča bi lahko strnili v nekaj iztočnic: družbena koncepcija razvoja; družbeno-vrednostna usmeritev znanosti in tehnologije; vzpostavljanje motivacijskega eko-nomskega sistema; povezava samoupravljanja z iniciativami in odgovornostmi delavcev za produktivno in razvojno uspešno delo; spremembe v podsistemi-h za izobraževanje in znanstveno raziskovalno delo; uveljavljanje tehnične strokov-nega kadra v delitvi dela; položaj in vloga tehnične inteligence; povezava znanosti z industrijo, razvojnim in aplikativnim delom. Razpravljalci so se lotevali tudi tem, ki so v osrčju spodbudnega političnega sistema, uprave in politike za krepitev inovativnosti, pri čemer naj bi prišla v ospredje predvsem bolj avtonomna narava prenavljanja družbenih reproduksijskih moči ter obvladovanje egalitarističnega sindroma, za katerim boleha ves socializem vse do današnjih dni. Samoupravljanje se lahko uveljavi le, če temelji na inovacijskih družbenih temeljih, zato pa mora prerasti v generator inovativnosti.

V razpravi so sodelovali: Ciril Baškovič, izvršni sekretar za znanost CK ZKS; Emil-Milan Pintar, podpredsednik Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo; dr. Andrej Kirn, prof. na FSPN v Ljubljani; dr. Gojko Stanič, prof. na Fakulteti za elektrotehniko v Ljubljani; dr. Matjaž Mulej, prof. na Visoki ekonomsko-komercialni šoli v Mariboru; dr. Zoran Kariž, prof. Fakultete za strojništvo v Ljubljani; mgr. Mojca Pešec, sodelavka Inštituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani; Janez Stanovnik, član predsedstva SR Slovenije; dr. Oto Norčič, prof. na Ekonomski fakulteti v Ljubljani; dr. Bogomir Kovač, asistent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani; dr. Zdravko Mlinar, profesor na FSPN v Ljubljani; dr. Viljem Merhar, prof. na Ekonomski fakulteti v Ljubljani ter dr. Polde Leskovar, prof. na Fakulteti za strojništvo v Ljubljani.

Knjiga, ki je opora politikam družbene prenovе

Mislim, da ima današnja razprava o knjigi Pot iz neinovacijske družbe dr. Marka Kosa lahko dva neposredna namena. Glaven je obravnava predmeta, ki je vsebina pričujočega dela, da bi skupno prispevali k utrjevanju in utiranju poti strategije inovacijske družbe. Drugotni je kritika samega dela, kar pomeni delovno metodo vstopa k prvemu namenu, hkrati pa avtorju koristi pri njegovem nadaljnjem delu. Ob sklicevanju na tudi v tem delu jasno izraženo podmeno učinkovitega in na trajnejše učinke preračunanega pragmatizma si za izhodišče obravnave predmeta knjige in knjige same jemljem že izrečeno družbeno voljo, da postanemo inovacijska družba. Najizrecnejše je to storila Skupščina SR Slovenije,* ko je obravnavala analizo uveljavljanja inovativnosti, jo dopolnila in sprejela njene usmeritve kot zavezo za ravnanje. V ta oblastno že odprt in deloma že strukturiran akcijski prostor se več kot posrečeno usedajo številni miselni in neposredno inovacijsko izvedbeni prispevki. Več kot posrečeno takrat, kadar in kjer neposredno uresničujejo načrtano strategijo, jo podvržejo kritičnemu otipu, jo dopolnijo, operacionalizirajo, da lahko sploh postane dejavna oziroma učinkovita, in končno argumentirano predlagajo, da se posamični deli takšnih strategij zavrnejo, spremenijo bodisi v posamičnostih bodisi celo v njihovih težiščih. Pot iz neinovacijske družbe in tudi druga dela izpod peresa dr. Kosa prispevajo k strategiji inovacijske družbe v vseh treh smereh. Ne le prispevajo, temveč pomagajo k ustvarjanju duhá časa. Izvori so v izkušnjah, nabranih v desetletjih dela v industriji in za industrijo, v strokovnosti, ki se izkazuje z doktoratom znanosti, stotinah objav in nastopov, vključno s cenjenimi strokovnimi deli v tujini, v konfliktnih izkušnjah s skupinami ljudi v industrijskem sistemu in njegovem okolju pretežno neinovacijskega tipa in končno v pisateljski žilici, saj ni neznano, da je avtor svoje čase objavil tudi nekaj novel.

Na omenjeni, v javni politični ekonomski akcijski prostor že položeni okvir se toliko sklicujem predvsem zato, ker se skupaj z avtorjem knjige zavedamo, da neprizanesljiva spoznanja o stanju in poteh napredovanja niso sama sebi namen, ampak le nujna predpostavka za dejavno spreminjanje razmerij in razmer, ki bi postavile ljudi za subjekte zgodovine, torej na raven naloge, ki smo jo v začetku petdesetih let – zdaj govorim politično – prevzeli kot zgodovinski izziv. Vsaj v zadnjih desetih letih tej nalogi nismo kos. Gre za vprašanje, kako razvijati duhovno in materialno bogato samoupravno družbo in s tem dati skromen zidak k humanistični alternativi prihodnosti človeštva. V tem kontekstu je treba ponoviti avtorjevo sklicevanje na Bakaričevo izjavo v nagovoru izumiteljem leta 1976: »Če se sistem samoupravljanja ne bo potrjeval tudi z razvijanjem storilnosti dela – tudi je podčrtan, da ne bi kdo tožil, da govorimo samo o storilnosti dela – ga bo zgodovina obsodila in zbrisala z obličja zemlje.« Gre za to, kaj in kako storiti, da bomo imeli zgodovino v rokah bolj kot nas trenutno ona stiska v železnem objemu nezadovoljivo razvijajoče se družbe.

* Marca 1986, glej Poročevalec Skupščine SRS s 4. 2. in 1. 4. 1986.

Omenjena slovenska strategija temelji na spoznanju, da je dolgoročno, trajno in z visoko stopnjo zanesljivosti mogoče dosegati cilje, ki si jih postavljamo, le če sistematično sproščamo in podpiramo ustvarjalne sile in v to smer nastavimo motivacijske, druge podporne in izvedbene infrastrukture, ob katerih in s pomočjo katerih bodo avtonomni ljudje in skupine v samoupravljaljajočih oblikah delovanja inovativno gospodarili in razvojno dosegali svoje cilje. Primerno je ponovno poudariti, da so dandanašnja dejanja Kosov in drugih znanilcev pomladi tisto najvrednejše blago, ki jo podpira tudi prosvetljena politika in ki hkrati postaja mera njene lastne odločenosti in sposobnosti za prenavljanje družbe.

V čem je močna stran Poti iz neinovacijske družbe, kar bi imelo še veliko bolj kot doslej postati podlaga politikam družbene prenovle! To bo lažje videti, če v treh stavkih obnovimo, kaj je pravzaprav izrekla skupščina marca lani. Namreč, nastavila je vzporedje in zaporedje težišč strategije inovacijske družbe. Najkrajši povzetek naslednjih bi bil:

1. vzpostavljanje motivacijskega ekonomskega sistema, ki makroekonomsko razločuje blagovne proizvajalce na boljše in slabše. Na podlagi tržnega družbeno dolgoročno usmerjenega vrednotenja delovnih rezultatov jih sili k učinkoviti uporabi sredstev in delovne zmožnosti ljudi ter jih nagrajuje po delovnih rezultatih, pri tem pa prebija sedanje uravnilovke in socialno ekonomsko zaščito nespособnih;

2. dopuščanje učinkovitega in avtonomiziranega sistema samoupravnega upravljanja, vodenja in organizacije poslovanja ter dela, sistema, ki odpira vrata iniciativi in odgovornosti ljudi za produktivno in razvojno uspešnost;

3. navedeni spremembi imata moč povzročanja sprememb v mikrosistemih, zlasti v smislu dviganja cen, ugleda, moči in odgovornosti ljudi z znanjem, ki neposredno inovativno pridelujejo ekonomsko in vsakršno drugo žetev. Hkrati je treba na podlagi splošnejših spoznanj in zaradi časovnosti procesov sprožiti spremembe v podsistemih, ki vzgajajo kader, zlasti torej v izobraževanju in znanstvenoraziskovalnem delu in v infrastrukturah za ustrežnejše razporejanje in izkoristek strokovnega kadra v tehnični delitvi dela.

Glede na ta okvir je močna, nujnega upoštevanja vredna plat Poti . . . ravno dopolnjevanje praznih ali pa le s površno potezo izrisanih mest v mreži gornje strategije, zlasti na mezo in mikro ravneh. Lahko bi rekli, da avtor pomaga oblagati kosti uradne strategije z mišicami, še več, da jih stika v pravih sklepih med seboj tam, kjer so zdaj morda napak spojene, ali pa vsaj opozarja na to možnost. V tem smislu se zdi ključnega pomena predvsem nekaj prispevkov.

Prvič, pomen in način razvijanja samoupravnega podjetništva kot tistega naravnega spodbujevalno-tekmovalnega, od rezultatov dela ustvarjalnosti ljudi odvisnega mikrosistema, ki more vzpostaviti in gojiti svoja lastna inovacijsko-razvojna jedra in obvladati umetnost industrializma. Torej, učinkovitega pretvarjanja spoznavnih, zlasti tehnično tehnoloških dosežkov v industrijsko ekonomske dosežke. Dr. Kos sicer posveča obravnavi te teme novo obširno delo, ki naj bi še letos izšlo pri Gospodarskem vestniku pod naslovom Industrializem.

Drugič, vloga, položaj in možnosti oziroma nemožnosti tehniške inteligence kot osrednjega motorja zlasti materialnega razvoja delovnih organizacij in celo družbe. Zbrani podatki, analiza stanja, izzvana nemoč tovrstne inteligence, upadanje njenega družbenega položaja in celo števila pod sprejemljive potrebe so naravnost presunljiv klic k streznitvi in k spremembi položaja tega ključnega tvorca inovacij na strokovno izjemno zahtevni, izzivalni, pa tudi ekonomsko

tevgani poti od invencije do uspešnega izdelka in postopka. Avtor nenehno opozarja, da v naših ozdih pogosto pozabljajo, da gre inovacije presojati in meriti le z vidika uspešnega konca – izdelka, ki na trgu prinaša dobiček. Težko da bi poslej še smel ostati na odgovornem mestu tisti, ki mu ne bo uspelo v pogledu zaposlitve in gojitve tehniške inteligence vpeljati in uveljaviti sprememb v njenem položaju in vlogi.

Tretjič, kritični pogled na znanost, ki ostaja, akoravno bi po pravilu »pametnejši odneha« morala bolj odločno sama storiti korak naprej k industriji, še vedno intimno preveč ločena od industrije in svojega nenehnega preizkušanja na polju inovativnosti. Industrijo so okoliščine socialne ekonomike in temu primerna kadrovska rekrutacija, zlasti na vodstvenih in konstrukcijsko razvojnih mestih, v dobršni meri oklestile razvojno inovacijsko podjetnih in zmožnih ljudi. Znanost zato ni bila trajno izpostavljena pritisku in s tem ne izzivu za inovacijsko udejanjanje svojih zmogljivosti. Zato se je v dobršni meri zaprla v pedagogizacijo in deloma zgubila sposobnosti, ki jo sicer krasijo v razvojno sposobnejših okoljih. Tega ne gre jemati za napad na znanost. V razvojno sposobnejših in zahtevnejših okoljih je delež tovrstne vitalne znanosti večji. Takšna okolja zaradi večjih ekonomskih rezultatov in kadrovske moči laže preživijo kratkoročno ali celo srednjeročno manj vitalno znanost oziroma znanost, ki niti ni namenjena dajati kakšne neposrednejše rezultate, deluje pa kot nujen člen za posredovane in dolgoročne učinke.

Avtor tu nakazuje koristne smeri revitalizacije znanosti v razvojno-tehnološki službi za gospodarstvo, ne da bi zapadel v vulgarizacijo kratkovidnega merkantilizma – vsaka znanost naj takoj daje proizvodne materialne rezultate.

Četrtič, pogumno in zvravno zavzemanje za vzgojo, zaposlitev in nagrajevanje elite, elite razvoja in produktivnega dela ter poslovođenja. Iz prispevka ni možno razbrati, da bi avtor vprašanje produkcije, delovanja in družbenega položaja elit umeščal v oblastniško-tehnokratski kontekst. Ravno nasprotno, njeno polno zaživetje in prispevek k skupnostim vidi ravno v razvitem sistemu samoupravno združujočih se ljudi, samoupravno urejenih delovnih skupin in enot v gibke, odzivne in učinkovite reprodukcijske sisteme.

Petič, vloga, dimenzioniranje in strukturiranje izobraževalnega sistema s poudarki na strukturi diplomantov v korist tehnično-naravoslovnim usmeritvam. Mimogrede, to je tudi usmeritev, izrecno zapisana v dolgoročnem družbenem planu SR Slovenije. Resda je mogoče vrečo napolniti z dvema dejanjema: zašiti luknjo in nato metati vanjo. Znameniti beg možganov v tujino ne more biti stvar administriranja, še več – ob interni razvojni usmerjenosti postanejo eksterni kadri dragocena opora. Avtor upravičeno poudarja tudi pomen doživljenjskega učenja in izpopolnjevanja ter izrazitejšega usmerjanja pedagoškega procesa v inovacijsko ciljnost. Tu se kaže sklicevati na Kosovo spominjanje Kantove paradigme o intuiciji, ki je slepa brez pojma in pojem prazen brez intuicije.

Šestič, med vzroki zloma industrialne vloge tehniške inteligence avtor trezno in dokumentirano opozarja na licencomanijo, ampak trezno in dokumentirano, skupaj s prikazom načina njenega razdiralnega delovanja. Ta je možen v okoliščinah organizacij, ki niso bile izpostavljene neusmiljeni tekmi, ker so lahko živele bodisi prihajale do sredstev preko drugih, ekonomsko manj produktivnih sistemov razdeljevanja sredstev.

Kdor išče, ta najde. In če nisem našel drugih postavk, ki bi jih bilo treba uvrstiti ob bok navedenim, gre pač za slepoto tistega, ki meni, da so druge vsebine vsaj do neke mere obdelane že tudi druge oziroma so izpeljava omenjenih

težiščnih, in gre avtorju v tem pogledu priznanje, da jih je znal skupaj z navedenimi povezati v relativno celovito besedilo. To pač prispeva k ekonomiji branja, saj bralec z eno knjigo vstopi v pravi rudnik zbranih idej o točkah, ciljnih in poteh za inovativno povečanje uspešnosti gospodarstva in cele družbe.

Že spodobnost veleva, da je človek tudi kritičen. Opozoril bi samo na eno šibko mesto. Besedilo nezadovoljivo zapopada sprožilno vlogo in odgovornost višjerednih ravni družbnega upravljanja oziroma, kot jih avtor povzema, političnega sistema, uprave in politike. Gre za problematiko makro ravni, ki je po mojem mnenju dobro načeta v analizi uveljavljanja inovativnosti – prej sem se nanjo skliceval – kjer pa pogrešamo njene razčlenitve na mezo in mikro ravneh. Nekateri menimo, da je treba politično sfabricirane in upravno vzdrževane ovire za razcvet inovativnosti v vsej njeni zapletenosti, čeprav zelo konfliktno, odpravljati na višjerednih ravneh vsaj s sproščanjem in spodbujanjem bolj avtonomnih procesov na mezo in mikro ravneh, procesov, ki zdaj ne najdejo dovolj prostora ravno za svojo avtonomno logiko, brez katere so le nedejaven pojem. Očitno pa se strinjamo, da bo učinkovitost prenavljanja družbenih reprodukcijskih moči vedno le ponavljalen proces. Zato vprašanja ravni ne gre postavljati aut Caesar aut nihil, temveč kot splet vzporedno in zaporedno medsebojno podpirajočih se dejanj. V tem smislu se v ZK Slovenije lotevamo nadaljevanja raznovrstnih akcij.

Ob branju Poti... se mimogrede postavi vprašanje, kako doseči, da se človeku, ki med političnim deklariranjem pomena inovativnosti javnost tako prizadeto, strokovno in ažurno zasipa z besedili, nabitimi s sporočili o nujnostih izvedljivosti razvojne preнове, izreče ustrezno družbeno priznanje za trud in prispevek. Konflikt, ki ga je dr. Kos doživel v nekdanjem lastnem, razvojno morda premalo ambicioznem okolju, se utegne v spreminjajočih se razmerah pokazati v bolj pravi luči in takrat do uradnejšega priznanja ne bi smelo več biti daleč.

EMIL-MILAN PINTAR

Nekaj možnih izhodišč za razpravo

Svoje misli bom poskušal strniti v osem iztočnic:

Prvič, zdi se mi pomembno, da je ta knjiga izšla. Ne samo da s svojo vsebino izziva razpravo o tem, kaj moramo spremeniti in kako spreminjati – s tem, da je izšla, že sama spreminja, vsaj deloma, situacijo, ki jo opisuje: stanje zaprtosti, tehnološke neustvarjalnosti, deprofesionalizacije itd. Mislim, da smo v preteklosti imeli malo podobnih knjig, ki bi omogočale in zahtevale nivo strokovne razprave o tehnološkem razvoju, o vprašanju torej, na katerega se nekako vsi razumemo – posledica tega pa je pristajanje na nestrokovno, neobvezno, razvoju škodljivo čvekanje, ki nam že, še bolj pa nam bo škodovalo v prihodnje. Nasprotno tej vsakdanji maniri knjiga zahteva, da »razvoj« razumemo kot »strokovni problem«, torej kot problem neke »stroke«; to samo po sebi zahteva, da v njem, če naj bo razprava resna, sodelujejo tisti, ki se s tem ukvarjajo strokovno, znanstveno, profesionalno. Razvoj namreč ni več predvsem polje »interesov«, to ni predvsem problem »usklajevanja« različnih interesov, – razvoj v sodobnem svetu poteka na osnovi nečesa, čemur bi lahko rekli »notranja logika« in to logiko moramo znati

odkriti, razumeti, jo spoštovati – ali pa razvoja (tehnološkega, ekonomskega, družbenega) enostavno ni, ne glede na to, kako zelo smo zainteresirani zanj. Zdi se mi, da moramo knjigo ocenjevati tudi s tega vidika – ne zgolj z vidika njene vsebine.

Drugič, pomembno je, da je knjigo napisal človek, ki je sam inovator, ki sam pripada danes tako nerazumljeni in deprivilegirani tehniški inteligenci – in to tistemu manjšemu delu te inteligence, ki kljub vsemu vztraja v stroki in v deželi, ki te inteligence in njenega deleža v razvoju noče, in bojim se, tudi ne more razumeti – zato ne razume razvoja. In zato razvoja tudi nima in ga tudi v prihodnje ne bo imela – bo pa lahko o tem razvoju razpravljala, in to kar naprej, kajti paradoks družbenega dogajanja je: kolikor manj razvoja ima posamezna družba, več časa ima za razpravljanje o njem. Ali pa je morda obratno: *kolikor več časa si vzame za razpravljanje o razvoju – počasneje se razvija.*

Tretjič, knjiga, ki je pred nami, je ena redkih knjig, ki inoviranje razume kot bistven del samega razvoja. S tem nas vodi k razumevanju bistva sodobnega sveta: stalno, produktivno, sprotno prilagajanje na spremenjene pogoje gospodarjenja (in življenja samega), ne da bi v tem prilagajanju izgubili racionalnost organizacije in učinkovitost proizvodnje. Inoviranje v najširšem smislu, ne le kot snovanje investicij in njihovo preoblikovanje v inovacije, je tista ustvarjalna manira sodobne družbe, ki omogoča razvoj na vseh področjih – to pa je pogoj, da se lahko posamezna družba enakopravno vključuje v mednarodno delitev dela in s tem v čedalje trši konkurenčni boj na odprtih trgih.

Avtor govori sicer predvsem o tehnični inteligenci in tehnični ustvarjalnosti; še več, predvsem o »konstrukcijskem« aspektu tega ustvarjanja, ker tega pač najboljše pozna. Toda skozi to zoženo optiko odseva mnogo širše razumevanje sodobnega tehnološkega sveta, v katerem se na protisloven pa vendarle prežemajoč način uravnotežata oba kraka »tehničnosti«: tehnološki in organizacijski, produkcijski in upravni, naravoslovni in družboslovni – kakorkoli jih že tematiziramo. Tako kot je tehnologija samo tehnična izvedba naravoslovnih znanj, znanj o »naravi« naravnih procesov, tako je organizacija samo tehnična izvedba družboslovnih znanj, znanj o »naravi« družbenih procesov.

Avtor seveda o tem ne razpravlja, zato pa je v ozadju njegove razprve o nujnosti neprestanega inoviranja na eni ter neustreznosti sedanje naše situacije na drugi strani globoko doživeto, tisočkrat v lastni praksi izkušeno spoznanje:

- ne samo, da delamo slabe, zastarele izdelke (ker jih ne inoviramo);
- ne samo da izdelujemo te izdelke v procesu, ki je zastarel in neinoviran;
- te izdelke prodajamo na zastarel, neustrezen način;

– vse to pa zato, ker imamo na vsakem nivoju tega procesa ljudi, ki so neinventivni, ki jim ni treba biti ustvarjalni, ki jim ni treba inovirati. Denar, ki ga iztržimo na zunanjih trgih, pa nam daje kvantificirano sliko tega zaostajanja. Seveda lahko ta zaostanek kvantificiramo še drugače, tako kot ga je današnja priloga Dela »Znanje za razvoj«: slovenski pralnik poganja električni motor, ki je težak šest kilogramov in pol; italijanskega pa motor, ki ima dva kilograma in pol. V našem motorju je 2–3 krat toliko dela, energije, surovin, umazanega okolja, izrabljene vode itd. In ko deluje, porablja dvakrat toliko energije, torej rek, sonca, zraka. In v ozadju tega je ves čas človek, človek in njegovo znanje: enkrat človek, ki mora neprestano inovirati, da bi preživel, enkrat človek, ki mu tega doslej ni bilo treba. Enkrat človek – bitje znanja, drugič človek – bitje sociale, enkrat človek – kreator, drugič svoja lastna kultura, bitje »posebnega pomena«, ki opravlja

»dejavnost posebnega pomena« in ki je v svoji samozadostnosti – že tudi naše največje bogastvo.

Avtor sicer ne govori o teh vidikih naše družbene stvarnosti, vendar so te konsekvence v njegovih izhodiščnih misli že prisotne; samo razviti jih je treba, in upam, da mi avtor ne bo zameril, da sem storil to. Kajti to sem naredil z enim samim namenom: da opozorim na ta problem naše neinovativnosti, katere grozljive posledice srečujemo na vsakem koraku: Danci iz enakega lesa mnogo ceneje izdelajo bistveno boljše pohištvo kot mi! Po drugi strani pa tudi naše lastno pohištvo lahko prodajo za dvakrat višjo ceno kot mi. In ista slika se ponavlja na vseh področjih; zato še enkrat opozarjam: tudi ko govorimo o tehnologiji, o tehnološkem razvoju, ne smemo stvari jemati preozko. V sodobnem svetu niso konkurenčne tehnologije »per se«, same po sebi – konkurenčni so ljudje, ki so te tehnologije uspešno uporabili v določenem kontekstu, v določenem »okolju«: ekonomskem, kadrovskem, infrastrukturnem, političnem, tudi prirodnem. Bistveno je videti celoto tega problema, ne njegovo reducirano razmerje.

Četrtič, avtor v svoji študiji opozarja še na eno nazadnost oz. pomanjkljivost: da je namreč treba sleherni sistem, ki ga razvijamo, ohraniti konsistenten in obvladljiv – sicer ga ne moremo več usmerjati oz. obvladovati, kar pomeni, da se v njem uveljavijo »spontani trendi« – ali, če se izrazim literarno, pojavi se fenomen iz steklenice pobeglega duha. To se zdaj dogaja z našim gospodarstvom: dobršen del se ga je že preselilo v tako imenovano »sivo« ali točneje »paralelno« ekonomijo, za katero ne veljajo ukrepi, s katerimi mojstrimo legalni del; ker tako nastaja dihotomija ekonomskih logik, ti ukrepi tudi v legalnem delu ne povzročajo pričakovanih posledic, ali drugače, ravnotežje vzvodov se je spremenilo, »zdravila ne primejo«. Smo torej v obdobju, ko so se čedalje evidentneje pričeli uveljavljati spontani trendi, mi pa capljamo za njimi in gasimo pogorišča, čez katera je požar že šel. Avtor v prvem delu knjige govori o uravnavnem mehanizmu in čeprav je njegova zahteva ali ideja po ustreznem »organizmu, ki bi usmerjal, uravnaval, vodil«, verjetno zastavljena preozko, izpričuje osebno stisko ob spoznanju, da so stvari »pobegnile«, postale neobvladljive, da smo čedalje bolj samo še gasilci: danes rešujemo en problem, jutri drugega in tako dalje in vse te rešitve so čedalje bolj začasne; vsako luknjo zakrpamo tako, da nas to na drugi strani veže in vleče in nujno povzroča nove raztrganine družbenega tkiva.

Razvoj ekonomsko razvite družbe postaja občutljiva, kompleksna zadeva, ki terja veliko mero znanja – včasih pa tudi odločnosti, da določene stvari še pravočasno odrežemo. V tem smislu je treba spremeniti tudi eno izmed predpostavk našega sedanjega sistema – namreč tisto, da lahko vsakdo v nedogled uveljavlja svoj interes, da se lahko usklajuje do neskončnosti, dokler vsi drugi ne bodo v tem procesu maratonskega dogovarjanja omagali in bo on lahko uveljavil svoje. In ker še vedno velja, da pametnejši vendarle (prej) odneha, se nam čedalje pogosteje pojavljajo neumni zmagovalci in zmage neumnosti, pametnejši pa gre delat nekaj drugega ali pa gre svoj prav delat kam drugam – čedalje pogosteje tudi v tujino.

Najvažnejše od vsega pa je spoznanje, da je to v naravi stvari. Človek, ki malo vé in zna, je v normalnih pogojih bolj ogrožen in zato razvije večjo vztrajnost v smereh svojih življenjskih interesov, kar navsezadnje pelje v dominanten položaj neznanja, neprofesionalizma in nevednosti. Če je Peter ugotovil, da v klasični kapitalistični strukturi vsak napreduje do meja svoje nesposobnosti, lahko za to sedanje obdobje našega prakticanja popačenega samoupravljanja ugotovimo, da

pri nas prvenstveno napredujejo nesposobni – ne le zato, ker bi narava hotela izravnovati življenjske šanse tako, da je očigledno tiste, ki jih je prikrajšala pri intelektualnih sposobnostih, bogateje nagradila s hotenjem; če ni dala duhu peruti, je dala nogam kopita. Svoje osebne izkušnje o tem nam avtor na žalost zamolči, pa bi imel marsikaj reči.

Pod *peto točko* bi se rad dotaknil avtorjevih podatkov o patentih. Z njim sem imel v preteklosti večkrat priložnost razpravljati o tem, pa tudi že polemizirati, saj je včasih težil k poenostavljeni oceni, da število patentov bolj ali manj neposredno opredeljuje raven tehnične ustvarjalnosti določene družbe – kar prav gotovo ni res. Število patentov – kajti patent je le oblika pravne zaščite tehnične inovacije oz. »odkritja« – bolj kaže na to, ali je neka družba uvedla sistem pravne zaščite intelektualne lastnine – kar mora storiti, če prične razvijati trg z znanjem, če postane znanje v katerikoli svoji obliki – blago. To je danes ne le običajen pojav v svetu, temveč trend razvoja. Od približno 14.000 milijard dolarjev družbenega proizvoda ga je že več kot 4.000 v mednarodni menjavi – in dobra četrтина te menjave predstavlja trgovina z znanjem. Ta postavka narašča najhitreje od vseh postavk mednarodne trgovine, in to med razvitimi deželami samimi še hitreje kot med njimi in tretjim svetom – kar bo za lucidnega analitika zadosten vhodni podatek za razumevanje, kako razviti vstopajo v novo medsebojno delitev dela, v nove tehnološke sisteme, prilagojene predvsem njim samim.

Po drugi strani pa bi rad opozoril, da se ne morem strinjati z avtorjevim omahujoče-odbijajočim, nezaupljivim odnosom do licenc oz. z njegovim strahom pred njihovim nakupom. Sam navaja podatke, da ustvarjamo tam nekje okrog 0,2 do 0,4% znanja, ki nastaja v svetu (kar kaže na našo tehnološko nerazvitost!). Na tem nivoju seveda nimamo nobene možnosti, da bi se zapirali in oblikovali kakršnokoli tehnološko avtarkijo – še politično zahtevo »opiranja na lastne sile« je treba razumevati nadvse poglobljeno, kajti za številne je to poziv h kikirikanju za lastnim plotom. Po drugi strani pa se pridružujem avtorjevim očitkom, da smo razvili poseben »licenčni turizem«, da so za nakup posamezne licence mnogokrat potovale na tuje cele delegacije, ki so si dale razkazati beli svet – seveda za ceno nas vseh, saj so ta njihova potovanja in gostije in darila navsezadnje bila vračunana v ceno licence. Bral sem podatek, pa sem ga pozabil, koliko Slovencev in Hrvatov je potovalo v ZDA v okviru priprav pogodbe za to naše brežiško nuklearno čudo. Toda tega »licenčnega turizma« ne smemo povezovati niti z licencami niti s tehnologijo. Je prej izraz naše nerealne ekonomije in razvojne revščine na eni strani, saj se skoraj ni dalo potovati v tujino drugače kot »službeno«. Na drugi strani pa je to izraz uveljavljene pojmovne razlike med »moje« in »naše«. – ali, če hočete, nizke stopnje samoupravne kontrole, ki je taka službena potovanja omogočala.

V zvezi z licencami bi raje opozoril na neko drugo razsežnost – namreč na njihovo nezadostnost – ne glede na to, kako jih bomo uspeli racionalizirati. Licenca je navsezadnje nakup pravice za uporabo določenega patenta – v tem smislu opredeljuje predvsem razmerje med razvitim in nerazvitim. Pot iz gospodarske nerazvitosti zato ne vodi le v pospešen, toda selekcioniran nakup tujega znanja, v pospešen, toda dobro usmerjen in sprotno valoriziran lasten razvoj znanja in tehnologij, temveč predvsem v mednarodno zasnovano delitev dela v razvoju novih znanj, novih tehnologij.

V zvezi s podatki o patentih še nekaj. Avtor navaja naše stanje, namreč da danes v Jugoslaviji 81% patentov prijavijo posamezniki, samo 19% pa podjetja in

kot vzrok temu navaja birokracijo. Citiram njegovo misel s strani 57: »Birokracija je zatirala iznajditelje, inovatorje in avtorje znanstvenih izumov kjerkoli so se pojavili. Zasebnikov niso mogli zatirati, zato ti prevladujejo v prijavih s preko 80% patentov.« Razumem in do določene mere podpiram avtorja v tej njegovi sveti jezi zoper birokracijo, to plesen družbene neorganiziranosti, toda vse le ni tako enostavno. Avtor sam navaja podatke, da je bilo v začetku stoletja prav isto razmerje v prijavih patentov v ZDA – tega pa prav gotovo ni mogoče pojasniti z enako uspešnostjo in uveljavitvijo birokracije v ZDA takrat kot danes tu. Prej bo treba iskati razlago v temeljiti sociološko-ekonomski logiki podjetništva, še neujavljenem organiziranem raziskovalnem delu, še ne uveljavljenem strateškem načinu mišljenja v podjetjih itd.

Šestič, posebej pomemben se mi zdi tisti del knjige, v katerem govori avtor o antiprofesionalizmu na eni strani, in begu inženirjev iz poklica, tako imenovanem internem brain-drainu na drugi strani oz. o medsebojni pogojenosti teh dveh pojavov. Je pa, po mojem, avtor premalo opozoril na to, da sta ta dva pojava v medsebojnem *dialektnem protislovju*: ni namreč samo naraščajoči antiprofesionalizem v družbi vzrok bega tehničnih strokovnjakov iz poklicev – njihovo prehajanje v upravne in administrativne in managerske strukture je dodatna krepitev deprofesionalizacije v teh strukturah in v družbi nasploh. Ta stvar bi terjala temeljitejšo sociološko analizo, »zdraviti« pa bi jo morali na vseh koncih: na eni strani s hitrim dvigom osebnih dohodkov tehničnim strokovnjakom, ki (uspešno) delajo v svoji stroki, na drugi z zahtevami po dokazovanju profesionalne usposobljenosti v vseh poklicih: s posebnimi upravnimi izpiti v upravi in administraciji, z zunanjetrgovinsko registracijo v trgovini, s posebnimi managerskimi študiji in izpiti v poslovnih strukturah itd. Tu gre za tako pomembna in obenem občutljiva vprašanja, da lahko v tem trenutku le navržem ideje o tem, v kateri smeri bi morali iskati.

Sedmič, avtor v knjigi odpira tudi vprašanja, ki presegajo raziskovalno in inovacijsko sfero in so običajno predmet razprave o modelu gospodarskega oz. celo družbenega razvoja. Že na začetku sem opozoril na to razsežnost, vračam pa se k temu vprašanju z občutkom slabe vesti glede na to, da verjetno mi, ki smo tu, za obravnavanje te problematike nismo ravno primerno kvalificirani. Kljub temu ne morem mimo opozorila, da vse premalo raziskujemo uspešnost oz. neuspešnost nekaterih »velikih projektov« – predvsem glede na njihovo inovativno in razvojno komponento. Večina teh projektov nas je vodila v velikoserijsko proizvodnjo izdelkov, ki so tehnološko neintenzivni. Tudi če je bila ta proizvodnja še v sedemdesetih letih rentabilna, se razmere danes močno spreminjajo: Evropa se je soočila z naftnim šokom in ga kompenzirala s tako imenovano »tretjo tehnološko revolucijo«: z robotizacijo proizvodnje, z racionalizacijo upravljanja, s povezovanjem razvojnih potencialov v projekte kot so Eureka, z informatizacijo poslovanja. S tem je znižala ceno živega, enostavnega produkcijskega dela – prav na tem delu pa še v veliki meri temelji ta naša velikoserijska proizvodnja v tekstilu, lesni industriji, beli tehniki in še kje – in vsej tej industriji napovedujem težke čase, če se tudi sama ne bo usmerila v tehnološko prestrukturiranje – v skupne tehnološke programe, enotno izobraževanje strokovnjakov, specialno usposabljanje managementa, informacijó poslovanja itd.

In slednjič *osmič*: pozorno sem spremljal literaturo, ki jo avtor navaja. To je tudi svojevrsten prenos informacij, je usmerjanje bralca, je tudi vprašanje medsebojnega priznavanja, je tudi stvar strokovne in družbene kulture – ne da bi posebej

govoril o problemu avtorstva idej. Ta del je v knjigi pomanjkljiv: slabo je to vprašanje rešil avtor, še slabše založba, ki se ji je, kot je to pri nas navada, mudilo – in ki s tem, da se ne potruži, da ne vključi spremnih komentarjev, vsebinskega kazala pojmov itd., dokazuje, da je to zanjo predvsem posel. Naj mi avtor in založba ne zamerita – ne bi izrekel te kritike na njun račun, če ne bi bil prepričan, da je knjiga dobra in da to zamujeno dopolnilo zasluži.

Moram reči, da sem vesel, da je knjiga vendarle izšla in da je MC organiziral ta razgovor, ker je to, vsaj zame, predvsem razgovor o razvoju. Na tej točki se pridružujem avtorju in delim njegovo zaskrbljenost glede družbe, ki v času, ko v svetu dominira tehnološka ustvarjalnost in tehnološka elita, uspe komaj pokukati iz svoje politične samozadostnosti, ki mimo politične ne zmore nikakršne druge elite. To pa je dejansko krucialen problem tu in zdaj: vprašanje ustvarjalnosti, ne le tehnične, temveč družbene v celoti: vprašanje razvoja.

ANDREJ KIRN

Egalitarizem kot motivacijska sila družbenih sprememb in kot zavora razvoja

Dr. Kos se uvršča med redke predstavnike tehniške inteligence, ki že vrsto let bolj ali manj sistematično in analitično predstavljajo javnosti družbene vzroke naše tehnološke neinovativnosti. Kosova knjiga nima samo diagnostičen, ampak tudi terapevtski značaj, samo vprašanje je, če bo bolnik zdravilo sprejel in v kakšni dozi.

Družbeno teorijo dinamike tehnoloških inovacij ni mogoče izpeljati brez naslonitve na širšo sociopolitično, ekonomsko in celo filozofsko teorijo družbenega razvoja sploh. Ta zveza je v Kosovi knjigi na nekaterih točkah sporadično vzpostavljena, vendar je to presehalo ambicijo in namen avtorja. Delo je tehtno in močno v orisu naše neinovativne situacije, toda v teoretskem pogledu, kjer je možna večja svoboda imaginacije, pa avtor vendarle ostaja zvest tradicionalni in sedaj še vedno pri nas in v svetu prevladujoči koncepciji nujnosti in blagodatni nenehno tehnološke – čeprav ne več enostavne količinske, ampak kvalitativne rasti in ekspanzije. Ne glede na trenutno nepraktičnost predstavljajo različne redefinicije razvoja in paradigme antirasti velikanski miselni izziv, ki ga preprosto ni mogoče obiti. Mogoče bo kdo jedko pripomnil, da si znanstveno-tehnološke razvite družbe lahko privoščijo tudi takšno ekstravagantno miselno eksperimentacijo, medtem ko je naša prvenstvena naloga, kako aktivirati odrinjene in zatrite tehnično-konstruktorske potencialne in vzgojiti nove. Nikakor se ne bi mogel strinjati, da je stvar tehniške inteligence, kot sodi dr. Kos, ne pa ideologov, filozofov in politikov, da izmeri meje rasti (str. 128). Kot tehniška inteligenca ne more sama izdelati družbene koncepcije razvoja, tako tudi sama ne more izmeriti meje razvoja in rasti. Možne meje rasti niso zgolj surovinske, prostorske, tehniške, demografske itn., ampak tudi ekonomske, ekološke, medicinske, politične in še kakšne druge.

Sodim, da je treba globlje proučiti bistvo nevšečnih stranskih nehotenih pojavov tehnološko-ekonomskega razvoja, in to bo globlje osvetlilo bistvo napredka sploh. Kot iz nevrofizioloških in psihičnih patoloških deformacij naše zavesti prodiramo k globljemu razumevanju njenega »normalnega«, pozitivnega funkcioniranja, tako nam tudi stranpoti in sence napredka osvetljujejo bistvo napredka in razvoja.

Emocionalni, neinformiran strah pred tehničnim napredkom je gotovo lahko res bolj ovira kot vzpodbuda, toda strah podprt z dejanskimi ocenami tveganj in učinkov je lahko močan dejavnik za spremembe smeri tehnološkega razvoja in iskanj novih možnosti. Ponujata se dve perspektivi, enako nesprejemljivi: propad na temelju zaostalosti in neznanja ali propad na temelju znanja in ustvarjalnosti. Da se izognemo enemu in drugemu, se zahteva novo znanje, drugačna ustvarjalnost in tudi nova družbeno-vrednotna usmeritev znanosti in tehnologije. Kritike znanstveno-tehničnega napredka, njegovih protislovij in možnih meja vendarle ne prihajajo samo od ideologov, filozofov, humanistov in kulturnikov, ampak tudi od inženirjev in znanstvenikov. Sama znanost in tehnologija se lahko spreminjata v ideologijo napredka, ki je prav tako slepa in nevarna kot površno emocionalno humanistično zavračanje znanstveno-tehniškega razvoja. Potrebno je kar precej miselnega napora, da bi se prepričljivo zavrnilo takšne nove razvojne koncepcije, kot so npr. »steady-state economy«, entropijska koncepcija razvoja Georgescu Roegenaa, ekologizirane paradigme razvoja Barry Commonerja idr. Ali so vse te miselne elaboracije globalnega razvoja mrtvi rokavi, suhe veje, ki jih lahko nekaznovano in z nasmeškom zavržejo protagonisti njunega in neskončno ekspanzionističnega ekonomsko-tehnološkega razvoja? Osebno mislim, da ne, čeprav so to problemi, ki jih bo na globalni ravni praktično morala reševati generacija 21. stoletja, miselno pa so se že vsilili prodornim duhovom zadnje tretjine našega stoletja.

Naj se vrnem k našim problemom, ki jih obravnava dr. Kos. V glavnem bi se strinjal z njegovo analizo vzrokov, ki so omrtvičili ustvarjalnost naše tehniške inteligence. Obče zaključke plastično podkrepil še njegova dolgoletna izkušnja na področju konstruktorskega dela ter posredovane izkušnje in pripovedi številnih inženirjev. Nekateri vzroki imajo širši zgodovinski značaj in koreninijo v politično-ekonomskem in vrednotno-idejnem ustroju in razvoju začetnih socialističnih držav. Prve socialistične utopije so bile v tehnološkem pogledu statične, obsojale so privatno lastnino in prisegale do onemoglosti na egalitarizem. Enakost je bila tu vzpostavljena za ceno podrejanja posameznika strogo definiranim pravilom obnašanja, družbene kontrole in nadzora. Opravka imamo z nekakšno samostansko in kasarniško podobo družbe enakih. V industrijskih socialističnih utopijah pa se enakost v razdelitvi dobrin preoblikuje in razširi na enakost užitkov in naporov, toda v dveh inačicah:

a) Enakost ne glede na različnost individuov. Marechal v drugi polovici 18. stol. je npr. trdil, da naj za vse velja enaka vzgoja in enaka hrana, vsak naj ima enako velik obrok.

b) Enakost užitkov in naporov po individualni meri, to je enakost glede na neenake in različne posameznike (Buonarrotti). To je v bistvu anticipacija Marxovega načela, da vsa enakost obstoji v tem, da se uporablja enako merilo za neenake individue. Pojavita pa se še naslednja elementa, ki sta še danes sestavina komunistične vizije:

a) izobilje: vsakdo bo imel in užival toliko, kolikor potrebuje (Weitling) in

b) podružbljanje politike, javnih funkcij: vsi državljani naj se ukvarjajo z javno upravo.

Vse te komponente so se v neki obliki vključile v vizijo socializma in učinkovale v praktični politiki. Ves socializem do današnjih dni boleha za egalitarnim sindromom, ki gotovo predstavlja strahovito coklo njegovemu ekonomsko-tehnološkemu razvoju in sploh družbenemu uveljavljanju ustvarjalnosti. Egalitarizem je bil sicer močna motivacijska sila za preobrazbo in kritiko kapitalistične družbe in njenih kričečih socialnih neenakosti, toda hitro se je spremenil v coklo razvoja socialističnih družb. Družbena enakopravnost, ki naj bi jo zagotavljala družbena lastnina, se je preoblikovala v enakost povprečja. To je bil »salto mortale« za ustvarjalnost v socializmu. Neenakopravnost nujno vključuje neenakost, ne pa obratno. Enakopravne družbene pogoje individui v skladu s svojimi zmožnostmi in cilji različno izkoristijo. Neenakost tudi v materialno-ekonomskem pogledu, ki izraža iz različnega ustvarjalnega družbenega prispevka, je nujna cena družbenega razvoja. Ne smemo pozabiti, da sta Marx in Engels označila, da so bile po vsebini socialistične utopije reakcionarne, ker so učile vsesplošni asketizem in grobo izenačevalstvo (Utopični socialisti, CZ, Ljubljana 1970, str. 481). Engels je odklanjal razglašanje socializma kot izraza absolutne pravičnosti, resnice in uma (prav tam, str. 488). Grobo izenačevalstvo je prišlo v politično prakso in misel socialističnih držav. Konflikt z razvojem je bil neizogiben in razvoj je odnesel krajši konec. V grobem izenačevalstvu so bile takoj po izvršeni revoluciji najbolj vidni rezultati in pridobitve socialne revolucije in tudi najbolj sprejemljive in zaželjene za najširše množice, ki so najbolj občutile neenakopravnosti in socialne krivice nerazvitega in zaostalega kapitalističnega sistema. Socializem ni mogel rešiti kvadrature kroga, kako združiti pospešen kvalitativen razvoj produktivnih sil z grobim socialnim izenačevanjem. Izkazalo se je, da je to nemogoče. Poleg ideološke zavore egalitarizma je drugo možno pregrado za ustvarjalnost – zlasti v tehnološki sferi – predstavljala neavtonomnost produkcijskih enot na temelju družbene in državne lastnine ter iz nje izraščajoča nujnost etatizma in birokratizirane ekonomije.

Določena stopnja družbene neenakosti, ki izvira in se kopiči iz dela in individualnih sposobnosti in inovativnosti, je torej neizogiben pogoj ustvarjalnega razvoja tudi na temelju družbene in državne lastnine. Razvoj poraja neenakost in neenakost je izvor razvoja. Toda ta neenakost ne izključuje socialistične, družbeno vzpostavljene enakopravnosti npr. glede pogojev izobraževanja, zdravstva in tudi ne družbene solidarnosti, toda ne tiste, ki podpira nedeelo, slabo gospodarjenje, neinovativnost, skratka družbeni parazitizem. Kot rdeča nit se skoz vso knjigo dr. Kosa vleče misel in izkušnja, kako je egalitarni sindrom dušil ustvarjalnost naše tehniške inteligence. »Zatrei je treba egalitarizem z revolucionarnimi ukrepi, potem se bomo lahko lotili gradnje prihodnosti« (Kos, str. 250). Egalitarizem je bil najtesneje povezan z ideološkim ovekovečenjem neustvarjalnega proizvodnega dela, ker je bilo tu egalitarizem pač najlažje uveljaviti in ker je ravno ta kategorija prebivalstva trpela velike socialne krivice v nerazvitem kapitalizmu in ker je šla v revolucijo z velikimi egalitarnimi utopijami in pričakovanji. Tu je eden izmed vzrokov pojava, na katerega opozarja dr. Kos, da so se politična vodstva najpogosteje povezovala s skupino najnižje plačanih delavcev. S tem zavezništvom naj bi dokazovali svojo proletarsko komunistično pozicijo, toda spregledali so, da ta kategorija delavskega razreda objektivno ne more biti več nosilec v tehnološkem in družbenem pogledu novega revolucionarnega produkcij-

skega načina, ki ga izsiljuje sodobna znanstveno-tehnološka revolucija. Praktično je treba zavreči grobi egalitarizem, ohraniti pa družbeno enakopravnost, katera naj omogoči in vzpodbuja razcvet individualnih sposobnosti in nagnjenj. Brez družbene enakopravnosti socializma ni. Huda politična in teoretska zmota pa je izenačevati enakopravnost z individualno enakostjo. Treba pa je bdeti nad tem, da se neenakosti individualnega izvora na temelju družbene enakopravnosti ne preobrazijo stihijno ali zavestno politično v sistemsko družbeno neenakost ali celo neenakopravnost. Socializem lahko umre tudi na temelju družbene lastnine, če je izgubil eno izmed bistvenih kvalitete svoje identitete, to je družbeno enakopravnost. Opravka imamo z resnim družbenopolitičnim problemom: kako ohraniti družbeno enakopravnost ob razraščanju materialnih in drugih individualnih neenakosti, ki so povezane z ustvarjalnim, inovativnim razvojem – ne da bi morali tega ovirati ali se mu celo odreči.

Bolj podrobno je mogoče rekonstruirati naslednje vzroke naše tehnološke neinovativnosti, ki se na različnih mestih pojavljajo v knjigi dr. Kosa:

– Podreditev inovacijskega sistema proizvodnemu sistemu in torej tudi ustvarjalno dejavnost pod rutinsko, utečeno.

– Inovacijski podsistem je imel in ima malo vpliva na poslovno politiko in odločitve.

– Odločitve kreirajo upravno-politične strukture in banke.

– Licence so odvzele inovacijskemu podsistemu delo in pomen, potem pa so nanj s prstom kazali, češ da je odpovedal na vsej črti.

– Odsotnost tržnega mehanizma kot vzrok za odsotnost inovacij.

– Razširitev obupne neprofesionalnosti.

– Licence so postale orodje, da so inženirji dosegli določen red in disciplino v proizvodnji.

– Vodilne upravne strukture so hotele dokazati, da lahko programsko pomembna opravila izpeljejo same brez inženirjev, in jih zato tudi niso vključevale pri nakupu novega znanja.

– Ko se je vodstvo konstrukcijskih oddelkov spopadalo z nazadnjaškimi silami v podjetju, ni bilo pomoči od političnih organizacij.

– Politični sestav ni pravočasno spoznal, kakšne so posledice takšnega odnosa do tehničnega razumništva. Osebnostno pa mislim, da je s prstom treba pokazati ne samo na politike, ampak tudi na armado izobraženih pravnikov, ekonomistov, organizatorjev in drugih družboslovcev, ki niso imeli nobene slutnje o družbenem pomenu lastne tehnološke ustvarjalnosti. Tu pa ima svoj delež krivde tudi izobraževalni sistem. Ta armada družboslovcev zato ni mogla biti v oporo tistemu delu tehničniške inteligence, ki se je boril za lastno tehnično ustvarjalnost.

– Najhuje je, če se nerazumevanje za inovativnost pojavlja na vodstvenih upravljalnih ravneh, ker ti dajejo ton celotnemu kolektivu. Samoupravni aparat je po Kosu prišel v roke povprečnih ljudi, ki niso bili uzrti v prihodnost. Popolnoma je mogoče pritegniti dr. Kosu, da se samoupravljanje mora vrniti h koreninam intelektualne kreativnosti (str. 178).

– Največji sovražnik inovacijske usmerjenosti je birokracija. Ustvarjalnost zahteva avtonomnost, samoiniciativnost in zato je birokratizacija odnosov v najglobljem nasprotovanju z vsako ustvarjalnostjo. Da sta se tako dolgo razhajali tehnična ustvarjalnost in samoupravljanje, je po moji sodbi moralo biti nekaj hudo narobe z dosedanjo podobo samoupravljanja, saj bi morale značilnosti samoupravljanja in značilnosti ustvarjalnosti ter inovativnosti sovpadati. Samo tisto samou-

pravljanje se bogati in razvija, ki mu dajejo ton najbolj ustvarjalni duhovi, ne pa tisto samoupravljanje, kjer rutinski, povprečni razum utesnjuje, tlači in podcenjuje ustvarjalne zamisli in predloge. Dr. Kos se zavzema za elitizem znanja, strokovnosti, ki pa ni povezan z družbenimi privilegiji (str. 172). Samoupravljanje smo zasnovali predvsem kot politično zadevo, ne pa kot generator ustvarjalnosti in razvoja produktivnih sil. Samoupravljanje ne temelji na inovacijskih družbenih temeljih, zato je globok razkorak med samoupravljanjem in ustvarjalnostjo in zato samoupravljanje ni generator inovativnosti, kar bi moralo biti par excellence.

Kje vidi dr. Kos izhod iz neinovativne družbe?

- Odpravljanje monopolnih karakteristik trga in njegove zaprtosti.
- Ustanavljanje inovacijskih podjetij, ki jih ustanavljajo inovatorji po svojih zamislih in ob podpori družbeno-inovacijskih skladov oz. bank.
- Vodilni sloj v gospodarstvu mora vzpostaviti inovacijski podsistem.

Treba pa je dodati, da brez odločilne idejne in politične podpore Zveze komunistov ne bo mogoče hitro narediti koraka iz neinovacijske v inovacijsko družbo. Obotavljanje v tej smeri pa bo poglobilo krizo družbene vloge in legitimnosti vodilnih organiziranih subjektivnih sil kot so ZK, sindikati, SZDL. ZKS je idejno osveščenost te kardinalne zgodovinske naloge vendarle pokazala s problemsko konferenco o inovacijski dejavnosti 14. junija 1984 ter s posvetovanjem o strategiji znanstveno-tehnološkega razvoja Slovenije v Poljčah 1985 in z jugoslovanskim posvetom o znanstveno-tehnološki politiki za 90. leta v Ljubljani 1986. leta. Vso to miselno-idejno iskanje se mora prelititi v praktično družbeno energijo.

GOJKO STANIČ

Vloga države v dolgoročni znanstveni politiki

Profesor Kos je objavil že več del. Vsa preveva sporočilo o zapostavljanju razvoja in konstrukcije. Opozarja na posledice desetletja trajajoče napačne razvojne in ekonomske politike. Ekstenzivna razvojna politika je povzročila pregon vsega; kar pomeni kvaliteto ter inovacijo iz industrije. Gre za potiskanje inženirjev iz industrije. Njegove mednarodne primerjave nas bi morale strezniti. Če vrsto let nekdo nima možnosti za realizacijo svojih dosežkov, potem se prej ko slej umakne iz boja s povprečnostmi, v katerih je ustvarjalni poedinec vedno v manjšini. V imenu samoupravljanja se dogajajo čudne zadeve. Če domači trg ne funkcionira, če ni selektiven, potem se to kaže v abnormalni kadrovski in produkcijski strukturi.

Knjiga se pojavlja v razdobju, v katerem se treznimo in skušamo nekaj narediti zaradi krize in težav. Podobna opozorila so avtorji objavljali tudi že prej, pred desetimi, petnajstimi leti. Vendarle ni bilo ustreznega odziva v družbi. Toliko bolj je danes pomembno tudi ukvarjanje s kvaliteto tistega, kar se objavlja na tem področju. Opus njegovih knjig – tu gre za celo eksplozijo publikacij – je povezan s pomembnim in perspektivnim razvojnim področjem. Gledal sem norveške študije

razvoja. Prognozirajo, da bo, kar se industrije tiče, naslednjih 15 let največja investicija računalniško integrirana proizvodnja na osnovi robotike in telematike itn. To bo največja družbena investicija v industriji.

Če pogledamo slovensko produkcijsko strukturo; zaostanki v strojništvu, v konstrukciji, potem nas opozarja na nekaj, kjer imamo, če se v to usmerimo, realne možnosti za uveljavitev v mednarodni delitvi dela. Če se bomo usmerjali v nekaj, kjer ne bo večjih svetovnih investicij, potem bomo seveda »izviseli«. To, na kar nas avtor opozarja – ne samo s to, ampak tudi z drugimi knjigami, je izredno pomembno za našo razvojno usmeritev.

Zadržal bi se pri vprašanih, ki so napol začeta ali pa so morda ob tej eksploziji misli, ki so bile napisane, premalo dorečena. Nekatere teze bi morda navedel, ne samo kot izziv tovarišu Kosu, ampak vsej raziskovalni srenji. Recimo, problem države. V tej knjigi beremo eno in drugo. Po eni strani, da se država ne vtika toliko v te posle (str. 27), da multinacionalke ne potrebujejo državne podpore in spodbude, na drugi strani, že v naslednjem odstavku pa piše, da vendarle ni čisto tako, potem je navedena serija primerov, kjer se vidi, kako se država danes v to vključuje kot institucija.

Danes prevladuje lastninska forma za tehnološki razvoj, transdržavno korporacijska forma. To se pravi, transdržavno korporacijska forma štirih velikih transnacionalnih grupacij, ki se tolčejo za svetovni trg. Toliko pišemo o trgu. Razvijajo se teze – uveljavimo tržišče, vse bo avtomatsko šlo. Zelo me moti, če take teze slišim od nekaterih državnih funkcionarjev. V situaciji, ko – ukvarjam se s tem, da primerjam, kaj države počno na tem področju – ugotavljam, da sodobne države, zlasti na osnovi ekspertnega znanja, vodijo dolgoročno znanstveno politiko. Njihove odločitve in aktivnosti zbiranja ogromnih sredstev temeljijo na dveh virih: na znanosti in na temeljitih študijah tržišča. To se dogaja v obliki projektov COST, projektov EUREKA itn. To se dogaja po vsem svetu. Treba je dobro premisliti, kaj naša država tu počne. Naša država danes niti tistega, kar je počela v liberalnem kapitalizmu, še ne počne. Ne zagotavlja enakih pogojev gospodarjenja gospodarskim subjektom, ne zagotavlja pravne varnosti, kar so klasične funkcije države. Kar se tiče vloge v znanosti in tehnologiji, pri inovacijah, vemo, česa ne počne. Je zastarela, nima ekspertnega znanja. Obenem moramo povedati, da prav ta čas skuša z določenimi ukrepi tudi na zvezni ravni te stvari presegati. Opozoril bi, da se je vsaj slovenska država v zadnjih dveh letih začela obnašati kot približno sodobna država, in sicer z akcijo 2000 raziskovalcev, z nabavo raziskovalne opreme. Skuša popravljati stvari, ki jih petnajst let nismo delali. V Naših razgledih je Kos delno kritiziral to akcijo. Ta akcija ni namenjena samo mladim diplomantom. Letno je okoli 150 mladih, ki so sposobni postati raziskovalci. Kaj pa potencialni raziskovalci, ki so že deset let v industriji? Ali bomo na njih pozabili? Pričakujemo, da bodo ponekod take potencialne raziskovalce, ki jih krvavo potrebujejo v proizvodnji, poslali na študij, da dosežejo nivo magistrstov in doktorjev znanosti. Industrija se boji, da se ne bodo vrnili, če bodo prišli na univerzo.

V jugoslovanski praksi imamo državo, ki se preveč povezuje z zaostalo proizvodnjo. V imenu socialnega miru uničuje napredno. Gre za to, da se razvija država kot institucija, ki bo podpirala nosilce napredka in zlasti izvoz. Oddali smo poročilo o uvajanju CAD-a v strojniško industrijo. Obravnavali smo okoli 20 primerov. Ugotavljamo, da uvajanje funkcionira tam, kjer je proizvajalec, ki je vključen v mednarodno delitev dela, če ima dobre kooperacijske odnose, če so nosilci tega mladi entuziasti z najsodobnejšim znanjem, z delovnim stažem pet,

deset let. Vojnoindustrijski kompleks tudi funkcionira kot spodbujevalec znanstveno-tehnološkega razvoja. Druge spodbude ne delujejo.

V knjigi se tudi idealizira, kot da je inteligenca idealen sloj. Tudi inteligenca ima kup problemov. Tudi naša inteligenca je razslojena. Inženirsko-konstruktorski kader je odvisen od usode svojega ustvarjalnega dela. To je eden od vodilnih delavskih razrednih slojev danes pri nas. Politično mora biti vodilni sloj. Imamo pa tudi inteligenco – tudi kakšen inženir je šel v to – ki se veže na poceni kupovanje tujega znanja. Konflikt med slojema je neposreden, grob. Ne izbirajo se sredstva v teh konfliktih. To je razvojni konflikt razrednega in nacionalnega tipa. Del inženirjev je odšel stran od strokovnega dela. Kako jih vrniti nazaj na ustvarjalno delo? Koliko časa in osebnega dohodka jim dati, da bi se lahko vrnili na strokovno delo, na kar tovariš Marko Kos opozarja. Na inštitutih nastajajo prototipi, kar kvalitetni. Proizvodnja pa ne steče, ker tam manjka kadra. Bazične raziskovalne institucije postajajo tudi razvojne institucije za posamezne delovne organizacije. To gre težko. Te institucije zlasti tehnologije posameznih komitentov ne morejo obvladati. To je šibka točka. Kaj konkretno ukreniti?

MATJAŽ MULEJ

Je množična inventivna dejavnost zapostavljena?

Občutek imam, da se pogovarjate o različnih državah. Enkrat o sodobni, ki industrijo pospešuje, drugič pa iz pretekle jugoslovanske prakse, ki prerazdeljuje v korist manj učinkovitih. Gotovo je to nepotrebna dilema.

Kar pa zadeva knjigo, bi najprej povedal nekaj o dilemi glede množične inventivne dejavnosti. Sem med tistimi, ki jih avtor nekoliko ošvrkne, ko pravi, da se nekateri preveč zavzemajo za množično inventivnost. Morda je to pojmovni nesporazum. Hočemo govoriti o množični inventivni dejavnosti ne kot o dejavnosti nekvalificiranih ljudi, ampak o mnogo ljudeh, ki se ukvarjajo z iskanjem novosti. Že velikokrat je prišlo do izraza na posvetovanjih to, kar je najlepše povedal Ciril Boškovič na konferenci CK o inoviranju leta 1984: kakšen delavski svet bo podprl raziskovalce, sestavljen iz rutinerjev ali sestavljen iz inovatorjev. Od njega pa morajo dobiti denar, da bodo sploh lahko kaj delali. Bolj ko imajo poklicni raziskovalci opraviti z rutinersko okolico in z rutinerskim delavskim svetom, manj priložnosti je, da bodo svojo vlogo dobili. Zato toliko poskušamo delati v to smer, da bi bilo veliko inovatorjev.

Nadaljnji korak, ki se navezuje na to, je dilema, ali pospeševati individualno ali sodelovalno množično inventivno dejavnost. Vsi podatki po svetu in tudi iz naše petletne prakse jasno kažejo – individualna, ki je bila do pred petimi leti edina pri nas znana, je primerna zgolj za izjemne ljudi in za izjemno drobne probleme. Na njej ne moremo temeljiti. Če gre v knjigi za napad na to, potem je vse v redu, ker po vseh izkušnjah lahko aktivira maksimalno četrtno ljudi, ki je izjemno dosegljiv. Dejstvo pa je, da smo vsi ozko specializirani in zato nihče več ni sam sposoben razrešiti kakšnega problema, morda izjemoma. Nikoli pa se nismo

usposabljali ne za metode za ustvarjalno sodelovanje in ne za motiviranja za ustvarjalno sodelovanje niti za to, kako ljudi – kot soavtorje – pritegniti, samo za organizacijske oblike. To pa ne more biti uspešno, ker ni narejeno nič glede pogojev za človeka. Na vsako vprašanje, ali je kdo zadovoljen z ustvarjalnostjo večine sestankov, dobimo zato negativen odgovor. Delamo na pamet, nismo učinkoviti, stvari ostajajo samo za izjemne posameznike, ti pa so bele vrane in bele vrane se potem potolčejo. Potem pa je situacija, kakršno dr. Kos upravičeno kritično opisuje.

Na to se navezuje tudi vprašanje organizacijskih inovacij. Iz knjige je možno dobiti vtis, da so smiselne zgolj tehnične inovacije. Ne trdim, da je avtor to hotel, seveda mu je to tudi kot strojniku bližje. Iz izkušenj pa moram reči, da je presenetljivo, koliko se dá z organizacijskimi inovacijami prihraniti, zlasti pa mentalitetno spremeniti. So tudi primeri, ko se je obračanje zalog dvignilo s $4,2 \times$ na $8,1 \times$, in to s sodelovanjem v skupini šibko kvalificiranih delavcev, od katerih nihče prej ni bil inovator, ampak je direktor delal z njimi osebno leto in pol. To ni enaka inovacija kot tista, ko skonstruiráš nov izdelek, ampak odpira prostor zanjo in omogoča v tem konkretnem primeru čez 100 milijard S din prihranka pri obrestih na obratna sredstva, kar je res precejšen investicijski denar. V zvezi s tem pa se potem zastavi vprašanje, ki ga je tov. Pintar že nekoliko načel, o omejevanju na tehnično inteligenco. V recenziji knjige, ki sva jo napisala skupaj z Devetakom, je prof. Kos opazil, da je koristna povezava med razvojem, raziskovanjem in marketingom. Zato moti v njegovi knjigi, da odstopa od tega stališča. Najbrž ni bilo pravega časa, da bi se to uskladilo. Na posvetovanju ob dnevu inovatorjev 1986 je bilo izrecno povedano, da je vse, kar so napravili za novo visoko tehnologijo na Institutu Jože Štefan, sedaj v zraku, ker nimajo trga; razvijanje trga za nov izdelek traja namreč enako dolgo kot razvijanje novega izdelka. Brez koncepta razvoj – raziskave – marketing (RRM) v enakovredni vlogi stvari ne morejo teči. Enako se je pokazalo na lanskem posvetovanju, sedaj je tu tudi že knjiga: Japonci so dejali, da jih ne zanimata več ne razvoj ne trženje, ampak jih zanima raziskovanje potencialnega trga za potencialne izdelke, da jih bodo imeli čas razviti. To z vidika trga in vidika izdelka. To je preprosto neločljivo. Moram reči, da je to edina konferenca, kjer sem bil, ko so se tržniki in razvojniki gledali kot ljudje in pogovarjali kolikor toliko integrirano, ne zgolj kot, češ, kaj bodo pa oni.

Globalno bi rekel o problemih, ki jih dr. Kos zelo smiselno odpira, nekaj o upoštevanju razvojnih faz. Od predindustrijske družbe naprej smo šli nujno naprej v delovno intenzivno, kapitalno intenzivno in potem v znanstveno intenzivno tehnologijo. S tem se tesno povezujeta višina narodnega dohodka in tudi spreminjanje temeljnega vira znanja, od izkustva k raziskovanju. Sprašujem po OZD, koliko imajo delavcev s kvalifikacijo pomočnika na delovnem mestu mojstra in koliko imajo delavcev s kvalifikacijo tehnika na delovnem mestu inženirja.

Redno se izkaže, da imajo veliko več delavcev s kvalifikacijo tehnika namesto inženirja kot pomočnikov namesto mojstra. In potem jih vprašam, ali bi se bili voljni dati operirati medicinski sestri namesto zdravniku. To je zanje presenetljiva primerjava, ker zaradi izkustvene narave pridobivanja znanja ne vidijo prav, kakšna omejitev je to, da se zapiramo za izkušeno znanje. Zanimivo s tem v zvezi je tudi, kako se je spreminjal vodstveni stil v skladu s temi tremi fazami. S klasično delovno intenzivno tehnologijo gre skupaj tayloristični model, s kapitalno intenzivno gre skupaj model medčloveških odnosov, in s to najšodobnejšo, v znanost

usmerjeno gre skupaj model človeških virov. Vsak naslednji model močnejše poudarja in upošteva človeka. To je silno pomemben dejavnik, ki ga je odkril razvoj, ki je trajal 100 let v zahodni zgodovini. Z njim se mora spreminjati mentaliteta, ne le stroji. Večinoma smo imeli v Jugoslaviji na razpolago 30 do 40 let za to spreminjanje. Zaradi tega razvojnega dejavnika je problem, ki ga odpira prof. Kos, še bistveno težji.

ZORAN KARIŽ

Inovacijska misel mora postati splošna lastnost proizvajalcev

Mislím, da današnji čas potrebuje akcij in ne predvsem razprav. Zato naj bi bila tudi moja razprava podrejena akciji v tem smislu, da v tej knjigi iščem navdiha zanjo.

Mislím, da je to delo dvoplastno in kot je v razpravi že bilo rečeno, zelo dobro analizira mikro nivo. Manj kvalitetno pa se spušča na makro nivo. Tisto, kar pa me v delu in sicer najbolj vznemirja, pa je vprašanje, ali je res »silna« industrijska proizvodnja, ki hiti čez vse meje, ki v ekstremu zamenjuje materialna sredstva hitreje kot pa jih proizvede, v resnici cilj razvoja človeške družbe. To je fundamentalno vprašanje. Kaj pomeni stalna inovacija, čemu je potrebna, komu služi? Na to bi bilo potrebno skrbno odgovoriti.

Svoje pripombe sem zbral po poglavjih in konkretno. Tu pa bom komentiral samo tisti del, ki se mi zdi najpomembnejši.

Najpomembnejše se mi zdi drugo poglavje, čeprav je vsako branje knjige relativno, in sicer ker gre za poskus teoretične analize, zgrajene na osnovi strukturne teorije. Nisem specialist za strukturne teorije, ki naj v tem primeru »rodijo« inovacijski podsistem, vseeno pa po mojem le-ta ne more biti ločen od okolice, temveč mora inovacijsko prepričanje biti splošna lastnost proizvajalcev. Da temu ni tako, je v grobem vzrok v kreditih, ki jih je Jugoslavija jemala. Mislím, da je v drugem poglavju tudi preveč idealiziran sloj inteligence. Le-ta po moralnih načelih zavzema zelo širok spekter.

Druga splošna ugotovitev, ki se mi zdi pomembna, sledi iz sedmega poglavja.

Vtis, da dobiček žene v svetu razvoj, velja tudi za naše antiinovatorsko razpoložene vodje; tudi jemanje licenc žene dobiček, seveda po lažji poti kot pa gre lastni razvoj. Licenca pomeni pogosto prihodek v valuti, prav tako npr. podkupnine za prodajo ene in ne druge vrste izdelkov itd. itd. Svet, ki naj bi ga posnemali, s svojim zgledom in delovanjem (podkupovanjem) to posnemanje v tehnološki rasti inherentno onemogoča. Mi želimo iti v svet, se plasirati kot enakovredni, oni pa nas podkupijo, tako da ne bi bili enakovredni. Če ta razmišljanja posplošimo, ugotovimo, da je temeljno protislovje protislovje med dobičkom privatnika in družbenim napredkom. Mislím, da se ta dilema nanaša, se podaljša in vprašanje, čemu sploh služi produkcija v svetu, kar pa sem že zgoraj omenil. To sta moji splošni ugotovitvi, ob nekaj konkretnih. Dve od teh bom navedel.

Nekje v tekstu je omenjena izjava japonskega strokovnjaka, da bi za to, da bi stregli novim računalnikom, potrebovali 4 milijarde hitečih mravelj, ki bi sestavljale programe zanje. Izkušnje kažejo, da vendarle modernizacija proizvodnje, avtomatizacija jemlje mnoga delovna mesta, čeprav so poročanja na to temo tudi protislovna, kar pa je odvisno od politične naravnosti virov.

Drugo kar me moti, je ugotovitev, po kateri je Turčija tista, na katerih mejah ali na obali naj bi mi zgradili naše jeklarne in železarne. Tega ne moremo in ne smemo, če zagovarjamo neuvrščeno politiko, če gledamo na stvar ekološko, kar je po mojem mnenju nujno. Naslednja konkretna pripomba, ki pa sledi tudi iz razprave, je dejstvo, da v naši miselnosti trg postaja »bog odrešenik« naše situacije. Nisem ekonomist, toda prepričan sem, da tudi tržno politiko, tudi situacijo na trgu formirajo neke sile in da te sile pri tem razmišljajo hudo plansko. Kako plansko, žal ne vemo. Imamo računalnike, teorije ekonomskega razvoja, vse te teorije niso tržne (beri stohastično stohastične) teorije, ampak so (racionalne) teorije. Zato me takšno razpravljanje moti, ker se mi zdi, da zahajamo po neke tablete v »miselno« lekarno, ki pa ne zdravijo vzroka, temveč blažijo posledice v naših glavah.

Imam še posebno pripombo.

Na strani 100, 18. vrsta zgoraj piše: »filozofija je postajala, gledano z zunanjega, nestrokovnega zornega kota nosilka vsesplošnega utrjevanja ideoloških itd.« . . .

Očividno se citirana ugotovitev nanaša na uvajanje temeljev filozofije, sociologije v pouk na naših univerzah. Pri tem sem bil nekoliko prisoten in mislim, da cilji uvajanja niso bili opisane vrste. Z vpeljevanjem teh predmetov smo hoteli širiti horizont študentov, da bodo videli npr., kako naša neinovativna dejavnost slabo vpliva na naš položaj ljudi, ki so ustrezno kvalificirani v posameznih strokah. Ob branju takšnih ugotovitev dobi človek občutek, da je potrebno samo še »zrušiti« ideološke poglede, ki so implicitno omenjeni, pa bo naša družba »planila« naprej. Trdim obratno! Mi moramo tisto, kar je bilo inovacijskega v izgradnji socializma, mutatis mutandis prenesti tudi v tehnologijo.

MOJCA PEŠEC

Zgodovinske korenine tehnološke odvisnosti

Razprava se mi zdi zanimiva, ne zato, da ponavljamo, kaj je napisal avtor, ker smo to vsi prebrali, ampak zato, da odpiramo nove vidike. Da ne bi prišlo do nepotrebnih semantičnih šumov, moram eksplicirati svojo pozicijo. Knjigo sem brala kot sociologinja in kot raziskovalka, ki proučuje tehnološke inovacije v jugoslovanski družbi. Moram reči, da se ne strinjam z marsikatero avtorjevo trditvijo, ampak mislim, da to ni toliko pomembno. Bolj pomembno je to, da odpiramo nove vidike. Morda se vam bo zdelo, da v teh svojih utemeljitvah in trditvah preveč segam v preteklost, ampak mislim, da če hočemo projektirati prihodnost, ni dovolj, da izhajamo samo iz sedanjosti oz. iz tega, kar poznamo, ampak iščemo ključ za to tudi v preteklosti. Po mojem mnenju lahko samo na ta

način družbene procese, na katerikoli ravni družbi potekajo, zajamemo v njihovi celovitosti. Se pravi med porajanjem, zorenjem in odmiranjem, če uporabim to primerjavo. Imam pa tudi še eno sugestijo. Ob prebiranju avtorjevih biografskih podatkov, glede na to, da je bil 15 let direktor Inštituta za raziskave in razvoj v Litostroju, in mislim, da tudi k obravnavi v knjigi pristopa s tega zornega kota, se pravi s svojih konkretnih izkušenj – kot direktorja in inovatorja – se mi zdi z mojega stališča kot sociologinje veliko bolj uporabno in produktivno, če bi avtor opisal te svoje konkretne izkušnje, sebe in svoje skupine. Mislim, da bi potem na ta način dobili podobno »kriminalko«, kot smo jo dobili pred leti, ko je sarajevski sociolog in raziskovalec religije Esad Čimić svoje izkušnje opisal v knjigi Politika kao sudbina. Sociologi in drugi družboslovci, predvsem pa psihologi imenujemo takšen pristop akcijska raziskava z lastno udeležbo in mislim, da bi bil zelo dragocen prispevek k temu, kar imenujemo proučevanje inovacij. Če je to avtor že kje storil, je potem ta moja sugestija nepotrebna.

V svoji razpravi bi se omejila na dve razsežnosti, ki ju tudi avtor obravnava izmed množice razsežnosti. Ena so inovacije, inovatorji, nekatere blokade inoviranja, druga pa uvoz licenc, tehnološka odvisnost Jugoslavije od tujih industrijsko bolj razvitih proizvajalcev. Pri vsem tem izhajam iz svojih raziskovalnih rezultatov in iz svojih raziskav. Ne glede na to kako inovacije pojmuje, mislim, da je dovolj jasno vpeljano in utemeljeno razlikovanje med izumi oz. invencijami kot radikalnimi spremembami na eni strani in tehničnimi izboljšavami in koristnimi predlogi na drugi strani. Namreč, isto dihotomijo kažejo tudi moji raziskovalni rezultati. V čem? Dejavniki, ki delujejo destimulativno na produkcijo izumov, delujejo stimulatивно na produkcijo tehničnih izboljšav in koristnih predlogov. Ali konkretno. Celotna normativna ureditev inovacijske dejavnosti v ustreznih zakonih, različne politične akcije, tudi v tej hiši so bile izvajane, finančna ureditev v obliki nagrajevanja in plačevanja odškodnin in odnos do inoviranja, ki ga imenujemo družbeno ozračje – delujejo spodbudno na tehnične izboljšave in koristne predloge in destimulativno na porajanje izumov. To zelo jasno kažejo tudi podatki. Zakaj? Če govorimo o izumih kot o radikalnih spremembah, potem moramo privzeti tudi to, da realizacija izuma kot radikalne spremembe ne pomeni samo določene izboljšave obstoječega stanja, ampak v glavnem zahteva kakovostne spremembe tega stanja. Ali v obliki novih tehnoloških procesov, nove organizacije dela, drugače izobraženih in usposobljenih delavcev, celo nove obrate in v končni posledici, kar se mi zdi najbolj pomembno, pa tudi spremembo obstoječe strukture moči, ne glede na to, ali v delovni organizaciji ali v sistemu na višji ravni družbe. Zato po mojem mnenju inovirati ali neinovirati ni nobena hamletovska dilema inovatorja oz. potencialnega inovatorja, ampak je to makrosistemski problem jugoslovanske družbe ali katerekoli družbe, ki hoče inovirati.

Dokler bomo inoviranje pojmovali in interpretirali predvsem kot moralni problem inovatorja, ne bomo mogli uvideti dejanskih pomembnih dejavnikov tega procesa in na tej osnovi oblikovati in kasneje izvajati ustrezne akcije za radikalni preobrat v tem procesu oz. to, kar pravi avtor, da bi našli pot iz neinovacijske družbe.

Druga razsežnost – tehnološko zaostajanje proizvodnje na osnovi tujih licenc in kakovost jugoslovanskega managementa. Mislim, da se tudi pri obravnavanju te problematike, ne mislim na knjigo, ampak nasplošno na literaturo, ki jo v jugoslovanskem prostoru obvladam, da se ravno tako srečujemo z moralizmi. Npr. to, da je pospešeno kupovanje licenc v tujini predvsem izraz težnje jugoslovan-

skega managementa, kako najhitreje in tudi za njihovo osebno korist, kupovati in proizvajati na osnovi preverjenih in seveda v svetu zastarelih licenc. In seveda na ta lažji način sodelovati pri delitvi svetovnega profita. Ne zanikam, da to ne drži, ampak mislim spet, da to ni bistvo problema. Če se omejimo le na takšno pojasnjevanje jugoslovanske tehnološke odvisnosti in zaostajanja, potem seveda spet pristanemo na moraliziranje o jugoslovanskem managementu, ki je po nekaterih trditvah najmanj izobražen v Evropi, najmanj iznajdljiv, nedomiseln in tudi podkupljiv. S takšnim obravnavanjem tega problema pa se spet, sicer z navidezno makrosistemske razsežnosti, osredotočamo na problem posameznika. Če zavračam tak pristop kot osrednji, s tem seveda ne mislim, da je posameznik oziroma akter, nosilec, subjekt, kakor ga pač imenujemo, da so vse te njegove akcijske zmožnosti in možnosti omejene zgolj na izvajanje dirigiranih akcij. Zakaj pravzaprav ta uvod? Po mojih domnevah – kot sem že omenila, kot rezultat raziskovanja na tem področju – problem tehnološke odvisnosti Jugoslavije ni problem zadnjih 40 let, temveč je to problem razvoja Jugoslavije približno zadnjih 150 let oziroma področij v okviru današnje Jugoslavije. Če se sklicujem na redke antropološke študije v Jugoslaviji, potem lahko trdim, da se je Jugoslavija predvsem po letu 1918 industrijsko razvijala v veliki odvisnosti od tujega kapitala. Tuji kapital je bil predvsem in v prevladujočih deležih naložen prav v tistih panogah, ki so povzročale v jugoslovanskem prostoru radikalne spremembe v načinu proizvodnje in načinu organizacije družbe. To pomeni, v industrializaciji. To so bile predvsem kemična, kovinsko-predelovalna, elektroindustrija in metalurška industrija. Prevladovanje tujega kapitala v teh panogah ni pomenilo samo uvoz tuje tehnologije, ampak tudi uvoz ustreznih strokovnjakov. Iz drugih podatkov zvemo (Svetličič), da po letu 1945 usahne investiranje tujega kapitala v Jugoslaviji. V zadnjih letih so ti odstotki zanemarljivi. Drugi podatki spet (Trpavec) pravijo, da je v Jugoslaviji največji tehnološki transfer osredotočen ravno na te industrijske panoge, ki sem jih prej navedla, kot tiste, kjer je bilo investiranega največ tujega kapitala. Če zdaj povežemo ti dve razsežnosti, potem pridemo do pomembne ugotovitve, ki pa je zaenkrat samo hipotetična. Gre za to, da tehnološka odvisnost Jugoslavije ni problem Jugoslavije od leta 1945 naprej, ampak posledica vzorca industrializacije Jugoslavije. Ali še bolj konkretno: model razvoja jugoslovanske družbe, ki se je zgledoval po ideološko sorodnem sistemu v SZ, čeprav je bil za takšnega razglašen, ampak gre za nadaljevanje modela razvoja Jugoslavije kot industrijske družbe, za nadaljevanje industrijsko odvisnega razvoja. Spremenila se je oblika odvisnosti, ne pa vsebina odvisnosti. S takšnega izhodišča torej razsežnost tehnološke odvisnosti Jugoslavije ni mikrosistemski problem kot problem delovnih organizacij ali njihovega managementa, temveč makrosistemski ali celo nadsistemski problem, seveda, če jugoslovansko družbo pred letom 1941 in jugoslovansko družbo po letu 1945 opredelimo kot dva povsem različna sistema. Še najmanj pa je po mojem mnenju in s takšnega izhodišča tehnološka odvisnost Jugoslavije problem znanja ali neznanja managementa in njegove morale. In še nekaj – podobno, kot je tovariš Stanič že prej opazil in povedal – navajam dr. Kosa »da delo tehniške inteligence ni toliko povezano s političnim dogajanjem kot delo družboslovne in humanistične inteligence in zato naj ne bi prihajalo do nesoglasij med tehnično inteligenco in politiko«. Kasneje sicer avtor sam ugotavlja, da to ni tako in da prihaja do sporov med njo in politiko. Zakaj? Vsako raziskovanje, pa naj bo to tehnično, družboslovno ali humanistično – celo bi rekla vsako delovanje, bivanje in življenje, je vrednostno determinirano, torej tudi politično, saj prav

politika sankcionira to delovanje, predvsem pa kršitve, in še prej normira. Vprašanje je seveda le, ali to vrednostno usmeritev priznamo ali ne. Zato so nesoglasja in spori med politiko in tehniško inteligenco po mojem mnenju celo nujni. Če pa to ni tako, potem lahko problem drugače obrnemo; da so vrednostne usmeritve in obče delovanje obeh identične ali pa vsaj zelo podobne, kar pa seveda sproža nove razsežnosti, ki bi jih bilo treba vključiti v razpravo.

Skratka, po mojem mnenju, pa še za koga drugega, usmeritev tehnične inteligence tako ni samo njihov tehnični problem in problem medsebojne povezanosti njihovih mnenj, ampak je odvisen še od nečesa drugega. Kajti vsaka institucionalno stimulirana in motivirana inovacija ni nujno, da je potem tudi institucionalno priznana in realizirana, ker so običajno realizirane tiste inovacije, za katere določeno okolje – pa naj je to politika ali kdo drug – meni, da bodo prispevale k njegovi izboljšavi, ne pa tudi k radikalni spremembi. In seveda spet trčimo na problem obstoječe strukture moči.

JANEZ STANOVNIK

O napačnem tolmačenju načela enakosti

Predvsem bi želel pozdraviti dejstvo, da je bila ta knjiga napisana, ker smatram, da je pomemben prispevek k slovenski kulturi; še bolj pa pozdravljam dejstvo, da je ta knjiga vmeščena v razpravo v marksističnem centru CK ZKS, kar je glede na vsebino knjige – kompliment centralnemu komiteju.

Želel bi vas spomniti na to, da je – nedolgo tega – slavni sovjetski akademik in nosilec odlikovanja heroja socialističnega dela akademik Trapeznikov v »Pravdi« med drugim zapisal naslednji stavek: »Inovacije niso posledica niti patriotizma niti aplikacije sile«. Dejstvo, da je taka osebnost ta stavek lahko napisala v »Pravdi«, je po mojem mnenju precej zgovorno. Ob tem me zanima naslednje: sodim, da je bil med mnogimi konflikti in spori med kapitalizmom in socializmom tudi konflikt in spor med načelom učinkovitosti in načelom enakosti. Na žalost se je načelo enakosti, na katerem se je gradil socializem kot na moralni osnovi, sčasoma zmaličilo. Zmaličilo v tem smislu, da smo začeli razumeti načelo enakosti prvenstveno kot načelo enakosti razdelitve, ne pa kot načelo enakosti možnosti. Mislim, da je problem prav v tem in sem zato zadovoljen, da je stekla razprava o tem v krogu zveze komunistov. Sodim namreč, da tiči v tem problemu zdaj eden naših glavnih izzivov. Na vprašanje o poti iz neinovacijske družbe bi dejal, da smo pri nas – kot avtor Kos to ponovno potrjuje – prav na zadnji stopnici lestvice inovativnosti, če jo merimo po kateremkoli od kriterijev, ki so danes veljavni v znanstvenih raziskavah. To dejstvo dokazuje, da je pri nas nekaj narobe v pogledu samega tolmačenja enakosti možnosti. Kdor tega ne verjame, naj prebere zadnjo resolucijo, ki je predložena za naslednje leto, in bo lahko ugotovil, do kam nas je to zmaličenje pojma enakosti pripeljalo. Prepričan sem namreč, da tisti, ki so resolucijo pisali, dejansko verjamejo, da delajo za socializem, za tržna načela itn., vendar so pa napisali resolucijo, ki gre stoodstotno v nasprotno smer.

Smatram, da je zdaj priložnost, če hočemo imeti inovativno družbo, ki bo v

klimi splošne inovativnosti stimulirala individualnega iznajditelja, da je za tako družbo bistveno potrebno, da prevzame zveza komunistov vlogo usmerjevalca kardinalnega prevrednotenja vrednot.

OTO NORČIČ

Potrebna je inovacija v makroekonomskem sistemu

Če bi hoteli spodbuditi tiste inovacijske procese, za katere se predvsem zavzema dr. Marko Kos, sem kot ekonomist prepričan, da bi bila pred tem potrebna posebna inovacija, in sicer inovacija na makro družbenoekonomskem sistemu.

Svojo razpravo bom osredotočil zgolj na en del te široke problematike, in sicer na temeljne pomanjkljivosti makroekonomskega sistema, ki nikakor ni naravnani temu, da bi spodbujal inovacije na vseh ravneh, in predvsem tiste inovacije, ki jih nosi s seboj tehniška inteligenca. Po mojem mnenju je osrednji problem iskanje mehanizma, ki bi trajno motiviral, in to na zdravih temeljih, naše blagovne producente k učinkovitemu gospodarjenju, ki ga pa ne more biti, če ni nenehnih inovacij. Učinkovito gospodarjenje je namreč povezano z nenehnim dviganjem produktivnosti dela in nenehnim zniževanjem stroškov proizvodnje po enoti proizvoda. In če tako zoženo gledam s tega ekonomskega vidika, menim, da mora naša družba inovirati svoj ekonomski sistem, širše gledano pa tudi svoj družbenopolitični sistem. Sedanji sistem namreč ne deluje v nakazani smeri, deluje zelo neučinkovito, ker so nekateri njegovi elementi in deli mehanizma neustrezno izoblikovani. Prof. Mlinar nekje navaja Županova, mislim, da v svoji zadnji knjigi, češ, da ekonomisti ne morejo zgraditi konsistentnega ekonomskega sistema. Nisem enakega mnenja. Nasprotno, mislim, da, če si pravilno zastavimo cilje, kaj hočemo z ekonomskim sistemom, lahko temu ustrezno postavimo tudi konsistentne mehanizme in sistem. Drugo vprašanje je, če prvotno ne definiramo pravilno ciljev in potem tudi neustrezno kombiniramo mehanizme, za katere ekonomisti vemo, kaj v praksi pomenijo in kakšne učinke povzročajo. To samo mimogrede. Zato v svoji razpravi izhajam iz tega, da lahko postavimo konsistenten sistem v tem smislu, da bomo tiste cilje, ki si jih zastavimo, tudi uresničili. Eden od globalnih ciljev pri nas je, da se reproducira družbena lastnina in da se delo nagraduje v skladu z načelom delitve po delu itn.

Vrnili bi se na posamezne pomanjkljivosti sedanjega sistema, ki jih vidim in ki zavirajo, da bi se lahko množična inovativna dejavnost pri nas začela in uveljavila kot proces in kot trajna sestavina.

V našem sistemu še zmeraj ni rešeno vprašanje planskega in tržnega mehanizma. Danes zopet ponovno poudarjamo: treba se bo vrniti na objektivne ekonomske zakonitosti – skratka, trg nas bo rešil. V resnici imamo plansko-tržni mehanizem, ampak moramo ga smiselno in logično razmejiti, kje bo prevladoval planski in kje tržni mehanizem. Tega pa nismo naredili, in zdaj se bojim, da se spet zaganjamo v nepravilni smeri in se zanašamo samo na trg. Ta ne more razrešiti

vsega. Celotni zahodni svet se v zadnjem desetletju odvrča od trga kot edinega mehanizma, ki vodi v učinkovito gospodarjenje. Velike korporacije in pa transnacionalke se ne zanašajo več samo na trg. Te korporacije administrativno urejajo svoje cene in planirajo. To je že skoraj narodnogospodarsko planiranje. Trga, tistega klasičnega trga s Smithovo vsebino in značilnostmi na teh področjih pravzaprav ni več. S tem pa ne trdim, da trg še zmeraj ni na nekaterih drugih področjih vendarle učinkovit. Toda potrebne razmejitve ni in to je prva pomanjkljivost našega sistema. Druga pomanjkljivost pa je, da produciramo blago, ki ima svojo ceno na trgu, produkcijski faktorji, ki jih uporabljajo v produkciji, pa te cene nimajo. Zato, ker nimamo zanje trga niti ne upoštevamo planskih določenih cen uporabe produkcijskih faktorjev, ostajajo inputi ekonomsko neovrednoteni, tako da tisti, ki jih uporabljajo, z njimi ne more racionalno gospodariti. Tretja pomanjkljivost je s tem povezana: če ni cen uporabe produkcijskih faktorjev, potem ne moremo logično izpeljati razdelitve. V blagovnem gospodarstvu poteka primarna razdelitev po faktorjih, se pravi, dohodek podjetju priteka po vseh produkcijskih faktorjih (delo, zemlja, kapital), potem pa se ta dohodek kar naenkrat okvalificira, kot da je rezultat samo živega dela in se tako tudi deli. Na ravni podjetja pa je rezultat take delitve, da imata podjetje in družba na razpolago premajhno akumulacijo in da je ta akumulacija residualna veličina. To je strateška kategorija, ker akumulacija pravzaprav napaja investicije, ki so glavna determinanta nadaljnje razvoja. Torej, pomanjkljivost je naslednja: ker ni akumulacije za velike projekte, za velike investicije, moramo to akumulacijo umetno ustvarjati in jo ustvarjamo z inflacijo, z inflacijskim prerazdeljevanjem novo ustvarjene vrednosti in uvozom akumulacije in s tem uvozom povezanim uvozom licenc itd. Skratka, sistem, kakršen je, vodi k lovu za »ekstra dohodkom«, ki ima inflacijsko naravo, vodi v inflacijsko prerazdeljevanje, namesto da bi strogo postavljen, s cenami uporabe produkcijskih faktorjev silil blagovne producente, da razumno kombinirajo te faktorje, da jih varčno uporabljajo in da potem sami ustvarjajo zadostno akumulacijo za investicije, ne da bi se zanašali na druge. Če bi bil sistem v tej smeri popravljen, potem bi se sprožil nek drug proces: sam od sebe bi se pojavil mehanizem pravega ekstra dohodka, ki bi temeljil na lastni inovativnosti, zniževanju stroškov, večanju produktivnosti. Ta bi trajno spodbujal blagovne producente, ki se zdaj soočajo s ceno uporabe družbenega kapitala, ki jih vse obvezuje, da ga uporabljajo pod enakimi pogoji in da za to uporabo to ceno seveda tudi plačajo. Pri tem bi se zanašali zgolj na svoje lastno varčevanje in na akumulacijo in v okviru tega bi nenehno težili k zniževanju stroškov, da bi povečali razliko med ceno in stroški proizvoda in s tem realizirali ekstra dohodek kot rezultat svojega boljšega dela, večje produktivnosti, lastne ustvarjalnosti, inovativnih procesov itn.

Na hitro sem navrgel nekaj teh točk, za katere mislim, da so šibke točke v sistemu, ki bi jih bilo zato treba popraviti, da bi potem lahko na raznih ravneh sprostili veliko ustvarjalno energijo, ki je v inteligenci, predvsem v tehniški inteligenci.

Zdi se mi, da je knjiga, ki jo je napisal Marko Kos, izziv tudi v tej smeri, ki terja omenjeno inovacijo na makro ravni, z namenom, da bi se sprožil proces inovacij na vseh drugih področjih.

Potreben je zasuk od tehnološkega k širšemu družbenemu kontekstu

Najprej moram reči, da pozdravljam izid te knjige zaradi dveh razlogov: prvič, ker menim, da je vzpostavitev zavesti o potrebnosti tehnološkega inoviranja v naši družbi izredno pomembna, in drugič, ker je med družbeno krizo izredno pomembno odpirati alternativne rešitve, ki jih ponuja avtor. Pravzaprav je kakršnokoli tovrstno založniško in avtorsko podjetje seveda več kot dobrodošlo in če je to opravljeno še tako, kot sta nam ga tokrat predstavila založba in avtor, potem je seveda zadovoljstvo toliko večje.

Živimo namreč v obdobju, za katero so značilne velike tehnološke spremembe ob globalnem prestrukturiranju svetovnega kapitalističnega sistema. To je obdobje, v katerem postaja tehnološki imperativ osnovno gibalno in merilo za družbeno prestrukturiranje in razvoj, ki v svoji družbeni profanosti preprosto frustrira ljudi, od posameznika do narodov in držav, da se ravno po tem merilu skušajo nekako tipizirati in razvrščati v civilizacijskem hodu sodobne zgodovine. Kdorkoli bo v tem dramatičnem obdobju po tem merilu zaostal, bo seveda ta njegov zaostanek zaradi dinamičnosti sedanje zgodovine tehnoloških sprememb naravnost katastrofalen. Zato je potrebno zelo pretanjeno razumevanje zgodovinskega prostora in časa, v katerem teče sedanja razprava o tehnoloških spremembah v sodobni družbi.

V razmišljanju o tehnoloških spremembah sodobne družbe pa moramo hkrati napraviti zasuk od tehnološkega k širšemu družbenemu kontekstu, od notranjih lastnosti in zmožnosti novih tehnologij k ekonomskim, političnim, ideološkim in sociokulturnim procesom, v katerih je inovacijska družba sedanosti in prihodnosti sploh možna. Čeprav je treba za analizo tako zapletenega procesa, kot je strukturno in evolucijsko spreminjanje sodobnega produkcijskega načina, uporabiti celovit sistemski (v marksističnem jeziku tudi dialektični) pristop (to je dr. M. Kos v svojem delu tudi napravil), pa so v različnih zgodovinskih razmerah odločujoči različni podsistemi, procesi in pogoji tehnološkega prestrukturiranja (ti so v »realnem socializmu« pač drugačni kot v korporacijskem kapitalizmu). Napačna je predpostavka tistih analitikov, da je tehnološki napredek mogoč brez globalnih družbenih sprememb, nasprotno, družbene spremembe so celo osnovni pogoj za tehnološko inoviranje. Pot v inovacijsko družbo zato ni zgolj pot tehnološkega napredka v informacijsko družbo s kompjuterizacijo kot najvišjim ciljem, temveč je to hkrati pot temeljitih institucionalnih družbenih sprememb na političnem, ekonomskem, ideološkem in sociokulturnem področju. Prehod v novo družbo zato ni niti preprost niti harmoničen, temveč je, kot opozarja že Toffler v svojem Tretjem valu, zanj potrebna prava revolucija z novimi revolucionarnimi nosilci.

Po Tofflerju so nosilci novih tehnoloških sprememb t.i. tehnološke elite, tehniška inteligenca, ki je dovolj uporna, prilagodljiva, domišljajska (zazrta v prihodnost) in praktično inovativna, da bo premagala trdovratni odpor obstoječih struktur, ki se upirajo tretjemu valu družbenih »inovacij« in tehnoloških sprememb.

Ti tehnoporniki si pravzaprav ne zastavljajo vprašanja, kakšno tehnologijo

želimo, temveč kakšno družbo moramo imeti, da bi lahko vzpostavili novo tehnologijo. Zanima jih vprašanje družbenih predpostavk (v domišljanju posledic so običajno bolj skopi) vstopa v novo tehnološko (inovacijsko) družbo. Vendar pa Toffler dodaja še drugo tezo, ki je izredno pomembna za našo analizo. Obstoječa politična struktura, politične institucije, meni Toffler, preprosto niso sposobne obvladati velikih problemov prestopa v civilizacijo tretjega sveta prihodnosti. Ne gre mu zgolj za zamenjavo obstoječih političnih veljakov, temveč za zamenjavo strukture in načina političnega odločanja in organiziranja, zato predlaga prehod s principa politične večine na princip manjšine (politično individualizacijo), participativno demokracijo kot kombinacijo reprezentativne in neposredne demokracije ter radikalno prerazdelitev političnega odločanja. Ne glede na strinjanje ali nestrinjanje s Tofflerjevo projekcijo razvoja »tretjega vala« je njegova opredelitev tehnopornikov zelo blizu tistemu, kar odlikuje tudi našega avtorja. Poti iz neinovacijske družbe. Tofflerjeva kritika političnih institucij pa na drugi strani živo zadeva nekatere zgodovinske posebnosti socialističnih družb, ki so ravno v tem obdobju predmet številnih raziskav in tudi povsem konkretnih sprememb.

Za socialistične družbe, ki so predvsem politično, ideološko in ne ekonomsko tehnološko strukturirane, je značilna izredna politična, formalnoppravna inovativnost, med tem ko so na ekonomskotehnološkem področju te družbe sorazmerno neinovativne. Ne gre zgolj za to, da so socialistične dežele nerazvite, da je zanje tehnološki razvoj običajno eksogeno pogojen (uvoz tehnologije), temveč da je s tehnološkega vidika celotna dosedanja zgodovina socializma dejansko pogojevala razvoj tehnološke nerazvitosti in neinovativnosti. Čeprav z vidika gospodarskega razvoja (rasti) rezultati socialističnih gospodarstev niso slabi (na primer v Jugoslaviji 6,2% v obdobju 1950–1980), kar običajno poudarjajo tudi vodilne politične strukture, pa so pomembnejši od zgolj kvantitativne rasti njeni dejanski stroški, ki so odvisni od učinkovitosti celotnega gospodarskega sistema. Če omejimo njegovo učinkovitost na investiranje, potem je po izračunih A. Bajta v Jugoslaviji le-ta 40% nižja od primerljive učinkovitosti manj razvitih dežel OECD. To pomeni, da v Jugoslaviji pri enakih investicijskih prizadevanjih dosegamo v istem obdobju (1950–1980) potencialno trikrat nižji DP in štirikrat nižjo drugo porabo, kot pa bi veljalo za primerljive dežele (podobni rezultati veljajo tudi za druge socialistične dežele v Evropi).

Tudi t. i. institucionalna cikličnost (povezanost ekonomskih in političnih ciklov) dokazuje, da se v tem obdobju (1950–1980) lahko pohvalimo z mnogo večjo politično ideološko inovativnostjo kot pa z ekonomsko-tehnološkimi rezultati. V sedemdesetih letih v obdobju t. i. kulturne revolucije samoupravljanja je celo prevladovala teza, da lahko neposredna ideologizacija vseh družbenih razmerij nadomesti primanjkljaj dejanskega tehnološkega inoviranja (tehnologija in tehniška inteligenca, t. i. tehnokrati so izgubili kakršnokoli vplivnost v procesih odločanja). Družba, ki je doživela tako totalno ideološko inoviranje, kot je naš sistem združenega dela, postane hkrati nesposobna za kakršnekoli alternativne družbene spremembe in razvoj. Postala je inertna, vase zaprta, netransparentna družba s prevladujočo filozofijo status quo – skratka neinovacijska družba (vsaka sprememba ali alternativa je z nezmotljivim ideološkim barometrom ocenjena kot politično reakcionarna in neprimerna).

Če pustim ob strani druge razloge, potem lahko to neinovativnost pripišem med drugim tudi strukturi in načinu delovanja našega ekonomskega (normativnega) in gospodarskega sistema. Zgodovinsko gledano je treba temeljni instituci-

onalni vzvod tehnološkega napredka novoveške civilizacije pripisati posebnostim ekonomskega mehanizma, ki je prvič v dotedanji zgodovini uveljavil logiko napredka in tehnološko razvojno sestavino kot svojo notranjo lastnost. To je ekonomski sistem blagovne produkcije oz. način delovanja tržnega gospodarstva (t. i. ekonomske zakonitosti). Ponuja se zanimiva primerjava med kapitalističnimi in socialističnimi družbami XX. stoletja. Kadarkoli in kolikor so socialistične družbe znikale ekonomski pomen blagovne produkcije in njeno navezanost na tehnološko inovativnost in gospodarski razvoj, so vedno doživeli najresnejše gospodarske probleme in največji ekonomski in tehnološki zaostanek. Kadarkoli smo torej zaradi čudnih napreznj med željenim socialističnim idealom in možnostjo za njegovo uresničevanje v svojevrstnih institucionalnih ciklih (med političnim intervencionizmom in ekonomskimi reformami) zanemarili političnoekonomski pomen trga, smo vedno doživeli neuspeh ekonomske učinkovitosti in družbene inovativnosti (v najširšem pomenu). S tega vidika je po mojem mnenju temeljno makroekonomsko vprašanje, kakšen ekonomski sistem potrebujemo, da bo spodbujal gospodarske subjekte k intenzivnejšemu tehnološkemu inoviranju.

Če te sistemske mehanizme vidim v sproščanju političnoekonomskih potencialov blagovne produkcije, s tem še ne pristajam na splošno fetišizacijo trga, ki je pogosta v razpravah nekaterih ekonomistov in tudi njihovih kritikov. Trga ne smemo in ne moremo razumeti v liberalistični smithejanski logiki in tudi ne v Marxovi kritiki tega. Neosmithovski marksizem (Brenner) ne more doumeti, da je sodobni trg (tržna struktura, tržna konkurenca . . .) bistveno drugačen, da vsebuje planske elemente (informacijska družba), ki še bolj poudarijo njegove produktivne funkcije pri razvoju produktivnih sil (tržno spodbujanje tehnološke inovativnost, disperznost oz. socializacije tehnološkega napredka preko konkurenčnega mehanizma . . .). Priznanje sodobne vloge trga (blagovne produkcije) zahteva sprejetje njegove celotne institucionalizacije, kot so na primer t. i. mešano gospodarstvo, pluralizem lastninskih oblik, avtonomna vloga podjetja in podjetništva, decentralizacija upravljanja, samoiniciativnost, samoorganiziranost (spontanost) in podobno.

Sodoben razvoj tehnologij in produkcijskih odnosov nedvomno dokazuje prehod od centralizacije k decentralizaciji, od nesamostojnosti (podrejenosti centru) k avtonomnosti, od managerjev k podjetnikom (v starem Schumpetrovem pomenu), od mezdnih delavcev k kooperativnim in samoupravnim odnosom, predvsem pa je vse podrejeno filozofiji spremenljivosti, prilagodljivosti kot temeljnemu načinu delovanja sodobnega gospodarskega sistema. Pristajanje na ekonomski fetišizem bi bilo seveda naivno, če bi veroval, da je za pot iz neinovacijske družbe treba zgolj spremeniti globalno strukturiranost ekonomskega sistema. Za pot v inovativno družbo je še zlasti pomembna mikroekonomska raven – gospodarski subjekti, podjetja in seveda kadrovska usposobljenost nosilcev tehnoloških sprememb. Dejansko je potrebno filozofijo inovativnosti, njeno fleksibilnost, pluralističnost vzpostaviti na vseh ravneh družbenega sistema (ekonomski, politični, ideološki, sociokulturni), ne zgolj v institucionalnih oblikah, temveč tudi spontano, kot so to na primer dokazala sodobna družbena gibanja. To torej ne more biti zgolj ekonomski, temveč širši družben problem, zato se tudi vračam na izhodiščno tezo, da poti v inovacijsko družbo ne moreta zagotoviti niti ekonomski sistem niti zgolj tehnološka inovativnost (nasploš pogosto pozabljamo, da je inovativnost povezana z znižanjem stroškov in da ima poleg tehnološke tudi organizacijsko, poslovno gospodarsko naravo).

Če se kot ekonomist zavzemam za političnoekonomsko vlogo blagovne produkcije, potem s tem mislim, da moramo celotno družbo enkrat za vselej pričeti strukturirati na ekonomsko tehnološkem temelju. Izrazito političnoideološka strukturiranost socialističnih družb, ki je želela za vsako ceno ohraniti predvsem obstoječo revolucionarno razdelitev politične moči, je namreč povzročila, da so socialistične družbe postale, paradoksalno, najbolj zgodovinsko neprilagodljive, najmanj družbeno inovativne. To je v obdobju velikih zgodovinskih sprememb in premikov (novega prestrukturiranja svetovnega kapitalističnega sistema) izrazita slabost, ki obstoječe socialistične družbe dobesedno poriva na obrobje zgodovinskih sprememb XXI. stoletja, kar je v temeljnem nasprotju s prevladujočo strategijo socializma. In ne samo to, ekskluzivnost političnih oblasti in njihov strah pred družbenimi spremembami hromita kakršnokoli iskanje resnično učinkovitih alternativ in preprosto onesposobljata socialistične družbe, da bi našle poti iz globoke krize, v kateri so se znašle predvsem zaradi svojih razvojnih napak (tukaj mislim še posebno na Jugoslavijo).

Zato mislim, da je pot iz neinovacijske v inovacijsko družbo pot temeljite družbene reforme, temeljitega premisleka, kaj smo v dosedaji zgodovini socializma naredili napačnega, da so te družbe prišle v to stanje, ne samo tehnološke neinovativnosti, ampak pravzaprav civilizacijske neinovativnosti, ki se kaže na ekonomskem, političnem, ideološkem in tudi sociokulturnem, moralnem področju. Če je za inovacijsko družbo potrebna določena ekonomska demokracija, alternativnost in konkurenčnost, potem je le-ta povezana tudi s širšo politično kulturo, politično demokratizacijo, alternativnostjo in samoiniciativnostjo. Tehnološke inovativnosti ne bo brez ekonomske in ekonomske ne brez politične v pravem pomenu besede, zato je pot v inovacijsko družbo v naših razmerah najprej in predvsem političnoideološko vprašanje. Dokler ne bomo vzpostavili institucionalnih okvirov za delovanje sodobne družbe: na ekonomskem področju delovanja blagovne produkcije in na političnem delovanje civilnopravne države in družbe (ukinjanje političnega voluntarizma in administrativnega intervencionalizma), dokler ne bomo poskrbeli za stabilnost gospodarstva (inflacijsko gospodarstvo samo prikriva naše inovacijske nesposobnosti), ne vidim nobenih možnosti za dejansko odpiranje poti v novo družbo prihodnosti. Inovativnost je za socialistično družbo odgovor na njene bistvene probleme, toda, kaj je bilo pravzaprav vprašanje?

ZDRAVKO MLINAR

Vloga univerze in fakultet kot svetovalskih in inovacijskih središč

Knjigo sem bral predvsem s sociološkega vidika, vendar me pri tem ni nič motilo, da je avtor profesionalno formiran na drugem področju, tj. na področju tehničnih znanosti. Mislim, da mu je uspelo predstaviti zelo bogate izkušnje, ki so tudi sociološko zelo pomembne. Za njegovo obravnavo je sicer značilno, da bolj induktivno, problemsko opozarja na zadevna vprašanja, tako da ob tem nekako

ostaja nedorečeno tisto področje, ki je stvar sociološke obravnave na neki splošnejši teoretični ravni. Tako ostaja pred nami še vrsta možnosti, da najdemo navezave na te splošnejše razvojne zakonitosti. Problematiko inovacij naj ne bi obravnavali ozko, kot problem sam zase; niti naj ne bi ostajali le na mikro ravni (kar je bilo v preteklosti značilno in je Mojca Pešec na to že kritično opozarjala), kot da gre le za posameznike. Seveda pa gre ob tem lahko v razpravah tudi za poenostavljanje v nasprotni smeri, ko upoštevajo le makrodružbeno raven. Dejansko gre tipično za vse ravni analize. Glede na pomembno vlogo »vodilnih subjektivnih sil« in določenih temeljnih ideoloških izhodišč, ki so bila v dosedanjih razvojnih procesih odločilnega pomena, pa mislim, da bi bilo treba več pozornosti posvetiti temeljnim vrednotno ideološkim usmeritvam, ki so ostale v knjigi in v današnji razpravi nekako ob strani.

Ko gre za temeljne vrednotne ideološke usmeritve in za prevrednotenje vrednot, mislim, da na to, da so bile temeljne vrednote v naši družbi opredeljene futuristično, preko okvirov danosti (ki so daleč zaostajale za dolgoročno vizijo komunistične družbe) in da je zaradi tega razhajanja vse, česar smo se lotevali, tipično sprožalo nenameravane, nezaželjene, nepričakovane posledice, tako imenovane »bumerang učinke«. Zelo lepo so bile oblikovane dolgoročne vizionarske razvojne usmeritve, ki pa so se ekonomsko in kulturno nerazviti družbi vseskozi sprevrčale v svoje nasprotje.

V knjigi najdemo (recimo na 70. in 77. strani) zanimivo obravnavo vprašanja strokovnosti in nestrokovnosti. Avtor ugotavlja, da je »antiprofesionalizem« vodil do pogubnih posledic. Tudi sam sem že pisal o podobnih ugotovitvah in se strinjam s takšno sodbo; mislim, da so iz tega sledile daljnosežne negativne posledice, ki se jih nismo jasno zavedali. Pozornost zasluži analiza vzrokov in posledic. Avtor pojasnjevanje tega antiprofesionalizma navezuje na uravnilovko (primitivizem, dogmatizem ipd.). Mislim, da bi kazalo to interpretacijo nekoliko razširiti, postaviti v širši okvir in jo še bolj utemeljiti. Uravnilovka je imela pri tem gotovo svojo vlogo. Vendar bi z vidika temeljnih razvojnih procesov kazalo postaviti vprašanje strokovnosti ali profesionalizacije nasproti procesu socializacije. Ta drugi je bil v naši družbi obravnavan kot temeljni razvojni proces, kot sinonim socialističnega razvoja in je bil aktualiziran na račun profesionalizacije. V tem smislu se je zanemarjalo vprašanje avtonomnosti, ki pa je ena od temeljnih predpostavk ustvarjalnosti. Inovativnost predpostavlja, da gre za povezovanje različnosti; torej za samostojnost na eni strani in povezovanje različnosti (ki nastajajo s to samostojnostjo) na drugi strani. Mislim, da ta predpostavka ni bila izpolnjena, tako da je bila pri nas socializacija forsirana na račun, ne pa kot preseganje profesionalizacije.

Tu bi se nam lahko priključili s svojimi prispevki tudi filozofi. Šlo je namreč za tipično nedialektično razumevanje razvoja: višjo kvaliteto naj bi gradili, s tem da vključujemo dosežke nižje stopnje, ne pa da jo izločamo. Torej, ne da izločamo profesionalnost (strokovnost), ampak da jo maskimalno vključujemo v sistem samoupravnega delovanja! To pri nas ni bilo razumljeno; še večkrat pa je šlo za določeno kompetitivnost med birokracijo in tehnokracijo.

Avtor navezuje to problematiko tudi na vlogo univerze in fakultet kot svetovalskih in inovacijskih središč. Tej tematiki bi kazalo v naših nadaljnjih razpravah posvečati več pozornosti. Že na univerzi je dokaj zablokirana potencialna inovativnost. To se veže na isto temeljno vprašanje: na pomanjkanje samostojnosti (bodisi na ravneh študenta, profesorja, fakultete, univerze) na eni strani

in na nekakšen strah pred povezovanjem le-teh na drugi strani. Tudi avtor ugotavlja, da gre za nekakšno atomiziranost; pogrešamo večjo samostojnost študenta, ki bi bil kritičen in bi ga tudi stalno izzivali k tej kritičnosti in samostojnosti. Samostojnost profesorja je danes tako omejena, da npr. rabi potrdila in odobritve na desetine organov in je podvržen zamotanim postopkom skozi dolga leta, da bi vpeljal malenkostno spremembo. Povezovanje je omejeno na fakultete, še bolj pa na univerzo kot celoto, do česar je prišlo zaradi nezaupanja in bojzani pred izobraženci oz. »elito«. V zvezi komunistov je šlo za večne reorganizacije: enkrat smo imeli univerzitetne komiteje, nato so bili ukinjeni in je bila njihova vloga prenešana (razbita) na občine; danes gre spet za nasprotno ukrepe itd. Temeljne determinante (ne)strokovnosti in problematike inovativnosti torej lahko pojasnjujemo ravno z navezavo na osrednja ideološka in politična vprašanja, ki bi jih bilo treba dejansko na takem mestu, kot je Marksistični center pri Centralnem komiteju, še bolj poglobljeno obravnavati.

Drugo pa so seveda omejitve, ki izhajajo iz preteklosti. Recimo, določen avtarkizem, ki je pri nas posledica inercije, tradicionalističnega zapiranja v ozke kroge, kar prav tako onemogoča ustvarjalnost oziroma inovativnost. Zanimivo je, da se tu srečujeta in sta se srečevala tradicionalistični avtarkizem in določena težnja k političnem ekskluzivizmu. Ravno kumulacija enega in drugega je vodila do tega, da imamo danes v Jugoslaviji manj kot v kateri drugi evropski državi kakršnihkoli prehodov in povezav med univerzami (med fakultetami) in se zabubljamo v ozke, zaprte kroge. S tem pa sta seveda izločeni tudi kompetitivnost in selektivnost, kar nujno vodi v stagnacijo.

VILJEM MERHAR

O razmerju med inovatorjem in podjetnikom nekdanj in danes

Tudi zame je bila knjiga gotovo izziv, ki je prišel ob pravem času oziroma bi morala v Jugoslavijo priti z letnico 1965. Ustavil sem se ob avtorjevi ugotovitvi na strani 12, pravilni ugotovitvi, da je vse v fluktuaciji. V nadaljevanju pa navajam avtorjevo ugotovitev: »Ekonomisti so se trudili, da bi v svoje ugotovitve uvedli red in določenost fizike in kemije. Pri tem pa so bili seveda vselej neuspešni.«

Seveda, če so poskušali ekonomisti uvesti red fizike in ekonomije, to je red naravoslovnih znanosti, kjer so zakoni drugačni, kakor so v družboslovnih znanostih in jim gotovo ni uspelo. Vendar mislim, da manjka v tem delu, kar pa ni pripisati kot kritiko avtorju, ker je avtor vendarle z drugega področja, predvsem ekonomski vidik inovatorstva in inovativnosti – podjetnosti. Tu pa moram ugotoviti, da so ekonomisti inovatorstvo in inovativnost vedno povezovali z razvojem produktivnih sil in so v tem smislu iskali vsakokratno nosilstvo v razvoju produktivnih sil. Tako je npr. Schumpeter ločil med inovatorjem kot ustvarjalcem inovacij in drugim subjektom podjetnikom, ki aplicira inovacije. Študiral je, kaj se z razvojem spreminja pri enem in kaj pri drugem subjektu. Če sta bila v začetku liberalnega kapitalizma obe funkciji – inovatorstvo in podjetništvo združeni v eni

osebi, se je z akumulacijo kapitala, njegovo koncentracijo in ekstralizacijo ter z razvojem na tem temelju najprej inovator ločil od podjetnika. Razvila se je povsem druga logika inovatorja in povsem druga logika podjetnika. Ta ločitev pa je gotovo lahko tudi konfliktna in se nanaša na tisto, kar je avtor kot tehnični strokovnjak čutil v svojem delovnem okolju. On je bil inovator, podjetnik pa mu je morda to inovatorsko možnost aplikacije tako ali drugače omejeval.

Gre za temeljno vprašanje, kako in zakaj je pri nas prišlo tako hitro pri vodstvenih delavcih – podjetnikih do tako imenovanega Petrovega pravila, do promocije ljudi na stopnjo njihove nesposobnosti. To je gotovo organizacijsko vprašanje, ki bi ga mogli in morali preseči. Večkrat smo imeli možnosti za to preseganje – tudi v družboslovnih dokumentih smo jih vseskozi nakazali.

V zvezi s tem bi želel opozoriti na razliko, ki se je moramo zavedati pri inovativnih procesih: razliko med ekonomsko rastjo in družbenoekonomskim razvojem. Če bi ekonomsko rast pojmovali kot kvantitativno širjenje obsega produkcije na osnovi znanih tehnologij, pa moramo ekonomski razvoj gotovo povezovati s kvalitativnim širjenjem produkcije, za aplikacijo novih kombinacij produkcijskih faktorjev, z inovacijami. Zato smo v tej družbi vseskozi zahtevali, da je treba ekonomsko rast spremeniti v ekonomski razvoj. Naša ekonomska rast se je namreč dolgo uresničevala le na osnovi pridobitev prve in druge industrijske revolucije. Mislim, da smo bili v tej družbi do 1965. leta v tem pogledu kar dosti uspešni, ni nam pa uspelo, ko bi morali ekonomsko rast spremeniti v kvalitativni ekonomski razvoj. Reforme so sicer inicirale potrebo po razvoju, nismo pa mogli ustvariti ustreznih družbenosistemskih predpogojev za splošno in vsestransko spodbudo inovatorjev in predvsem podjetnikov, da bi domače inovativne dosežke uporabili v praksi. Seveda, tukaj je nastal določen vakuum – in strinjam se s tem, ne v takem smislu, kakor je bilo tu rečeno, da so se naši podjetniki začeli pretežno naslanjati na tuje znanje. Začeli so se naslanjati in se bodo najbrž tudi v prihodnje morali naslanjati na tuje znanje. Zato se je preveč poudarjala tako imenovana licencomanija. Razvoj namreč zahteva inovativnost ob hkratni blokadi domačega znanja. Zato nismo imeli ali pa nismo hoteli priznati domačih potencialnih inovatorjev. Tukaj moramo spregovoriti tudi o tem, ali gre pri inovatorjih za posameznika ali inovativno skupino, ali celo za ad hoc skupino, ki je inovativno sposobna. Z vidika nosilstva inovativne funkcije se moramo ustrezno organizirati.

V zadnjem smislu bi dal še eno pripombo. Vprašanje je, kaj sploh pojmujeemo z inovacijami. Če se je naš avtor predvsem lotil tehnoloških inovacij, moramo poudariti, da so še prav tako pomembne, kakor je bilo že danes večkrat rečeno, družboslovne inovacije, organizacijske inovacije, saj imamo v naši družbi prav v družboslovnih in organizacijskih inovacijah, po mojem mnenju, največjo notranjo rezervo. Rekel bi celo, da je naše opremljenost produkcijskih procesov že dosegla stopnjo, ko organizacijske in družbene rešitve teh produkcijskih procesov vidno zaostajajo za to opremljenostjo. Gre za družbene integracijske mehanizme, ki se uresničujejo seveda preko planskotržnega sistema, o katerem je govoril tovariš Oto Norčič, in ki terjajo ustrezno teoretično dosledno razmejitve med planskim in tržnim elementom sistema ter med družbenoekonomsko bazo in nadgradnjo – med ekonomskim in družbenopolitičnim sistemom.

Če bomo tedaj razlikovali med sodobnim inovatorjem in sodobnim podjetnikom, bomo tudi drugače definirali vlogo zakona vrednosti v procesu in oviranja. V tej zvezi avtor posplošeno trdi, da ima zakon vrednosti manjšo vlogo pri inovatorstvu?! Pri inovatorju da, ne pa tudi pri podjetniku! Zakon vrednosti gotovo

spodbuja podjetnike, da izvajajo nove kombinacije produkcijskih faktorjev, da inovirajo produkcijske procese. Za inovatorje pa avtor tudi sam ugotavlja, da opredeljujejo inovatorstvo, njihovo delo so prebliski, ki jih ekonomija ne zna pojasniti, ker jih neprimerno boljše pojasnjuje psihologija.

POLDE LESKOVAR

Vloga gospodarske zbornice v modernizaciji proizvodnih procesov

K oceni knjige dr. M. Kosa bi le težko dodal nekaj novega, saj so mnogi razpravljalci pred menoj načeli skoraj vsa vprašanja. Bolj se mi zdi potrebno, da opozorim na nekatera dejstva o stroki, saj je dr. Kos, ko je pisal knjigo, izhajal večinoma s področja strojništva. Zaradi tega me je malo presenetilo, da je danes na tej razpravi tako malo kolegov iz naše stroke. Menim namreč, da bi stanovski kolegi, ki poznajo področje, lahko pripomogli k bolj profesionalni razpravi, ki je značilna za našo stroko. Tako bi lahko dobili tudi popolnejšo sliko o inovacijah in njihovi vlogi v strojništvu, ki jih, kot rečeno, dr. M. Kos preslikava na našo celotno družbo.

Ko govori v svoji knjigi o vlogi univerze in fakultete, o izobraževalnem procesu, je načel tudi vprašanje kadrov, bodočih strokovnjakov, ki naj bi bili nosilci novih idej in inovacijske verige v neposredni proizvodnji oziroma v vzgojnoizobraževalnih in znanstvenoraziskovalnih institucijah. Pri tem moram poudariti, da se ne strinjam z njegovim mnenjem o tem, kar je zapisal v knjigi. Dr. Kos namreč preveč enostransko poudarja konstrukcijo in zanemarja vse drugo ob njej. Iz vseh dosedanjih analiz je namreč znano, da nam v proizvodnji ne delajo toliko težav oblike, kakor pa tehnologija. Če pri tem upoštevamo še vse mogoče licence in njihov vpliv na kakovost izdelkov, lahko z vso zanesljivostjo sklenemo, da je pri tem delala in še dela tehnologija znatno več težav kakor pa sama oblika oziroma konstrukcija izdelka. Iz svetovnih analiz proizvodnje pa je znano, da je inovativnih konstrukterjev relativno malo v primerjavi s tehnologijo, ki ima in mora imeti bistven vpliv na gospodarnost oziroma proizvodnost.

Moram pa potrditi misli, ki jih avtor navaja v knjigi, ko govori o vlogi gospodarske zbornice, ki jo je v neposredni proizvodnji dejansko premalo čutili. Gospodarska zbornica bi morala biti prvi mobilizator proizvodnje, modernizacije proizvodnih procesov in usklajevalec proizvodnje. Tako bi se lahko izognili prenekaterim podvajanjem, nelojalni medsebojni konkurenci, nabavi nesmiselnih licenc in evforični nabavi drage opreme, ki je v nekaterih primerih niti ne moremo v celoti uporabiti. Tu dr. Kos po mojem mnenju pravilno opozarja na te nevarne težnje, ki se kažejo v razpravah o prestrukturiranju našega gospodarstva. Večkrat sem že sam opozarjal, da mnogokrat še sami nismo pripravljeni na tako prestrukturiranje in modernizacijo proizvodnih sistemov. Ko smo začeli na naši fakulteti že pred desetletji opozarjati na take posledice, nismo dobili posebne podpore gospodarske zbornice. Ne moremo pa tega trditi za današnjo politiko gospodarske zbornice. Poglejmo samo področje obdelovalne tehnike, ki je povezano z vpeljavo modernih računalniško vodenih obdelovalnih sistemov. Brez temeljite priprave

take proizvodnje ni mogoče ekonomsko upravičiti. Vpeljava avtomatiziranih obdelovalnih procesov zahteva močno banko tehnoloških podatkov in informacijske sisteme, ki morajo biti na razpolago tem sistemom. To je možno organizirati samo pod enim klobukom, saj so taki sistemi predragi, da bi jih delal vsak za sebe.

Strinjam se tudi z dr. Kosom, ko govori o inovacijah in njihovem vplivu na gospodarstvo in kakovost proizvodnje. Poglejte, kakšno vlogo pripisujejo temu vprašanju v tehnično razvitih deželah. Za zgled si vzemimo samo Švico, ki bi jo morali vsaj Slovenci imeti v marsičem za vzor. Strinjam se, da je treba spodbujanja k temu radikalno postaviti na druge osnove, saj je število inovacij pomemben pokazatelj urejenosti industrijske družbe.

Nekateri razpravljalci pred menoj so izrazili tudi začudenje, da je pri pisanju knjige dr. Kos uporabil tako malo literature. Tudi sam sem bil pozoren na to. Zakaj načenjам to vprašanje? Predvsem zaradi tega, ker je na različnih mestih v podobnih oblikah veliko navedenih dejstev že popisanih in nikakor ne morem sprejeti teh iz knjige dr. Kosa za izvirne. Poglejte samo dve obširni deli, ki prinašata referate in sklepe posvetovanj Univerza in združeno delo. Na teh posvetovanjih je bilo povedano veliko tega, kar omenja v svoji knjigi tako ali drugače tudi dr. M. Kos. Pred leti je organizirala Fakulteta za strojništvo v sodelovanju s Fakulteto za elektrotehniko in Institutom Jožefa Stefana posvetovanje z naslovom Avtomatizacija v proizvodnji. To je bilo posvetovanje vrhunskih domačih strokovnjakov s področja proizvodnje slovenske strojne elektroindustrije. Na tem posvetovanju so bili sprejeti sklepi, mimo katerih ne bi smela nobena inovacijska družba. Vendar je tudi to posvetovanje, kakor večina drugih ostalo brez prave vrednosti.

Tudi ko dr. M. Kos piše o tehniški inteligenci in njeni vlogi v našem gospodarskem in družbenem sistemu, mu moramo pritrditi. To smo dolga leta čutili tudi na naši fakulteti. Moram pa v isti sapi vendarle priznati, da se v zadnjem obdobju na tem področju premika na bolje. To se pravi, ostaja na tem področju velika rezerva in nanjo opozarja tudi M. Kos. To bi morali upoštevati, saj je lahko to motor, ki žene v ustvarjalnost najbolj ustvarjalne kadre. Seveda, če ne bomo teh kadrov tudi bolj spodbujali in motivirali, ne bo patentov in ne inovacij. Tu ne moremo in tudi ne smemo mimo dejstva, da se še vedno dogaja, da dobijo tisti, ki prijavljajo patente in inovacije, klopoto namesto nagrade, ki se večkrat končuje v dolgoletnih medsebojnih sporih. Ne morem pa se nikakor strinjati z avtorjem knjige, ko govori o tehniški, predvsem mladi tehniški inteligenci in o njeni nezainteresiranosti. Če pomislim na posvetovanja, ki jih v zadnjih letih sistematično prireja naša fakulteta, in vlogo teh mladih strokovnjakov, ki so bili še nedavno tega v naših predavalnicah, na teh posvetovanjih, lahko rečem, da to ni tako. Ta tehniška inteligenca ne miruje, celo zahteva nova znanja in je pripravljena sodelovati, le če je to sodelovanje na dovolj kakovostni ravni.

Na koncu mi dovolite, da omenim še en problem, ki sta ga pred menoj načela že dva razpravljalca, to je vprašanje 2000 raziskovalcev. Tudi o teh raziskovalcih je zelo kritično pisal dr. M. Kos. Mnenja o tej akciji niso enaka. Sam sem je zelo vesel in jo podpiram, kjer je le mogoče. Zadovoljen sem, da smo v naši republici prvi našli takšno pot, in pozdravljam to spodbudo, ki kaže, da se zavedamo moči znanja. Tudi če ne bo ravno 2000 novih raziskovalcev, bodo tisti, ki bodo prišli skozi to šolo, nosilci novih idej, ki bodo jamstvo za bodoči ustvarjalni razvoj naše tehniške in družbene znanosti. Gledati moramo le, da se bo ta ideja nadaljevala, in prepričan sem, da tudi uspeh ne bo izostal.

BOGDAN KAVČIČ

Metodološka (ne)korektnost F. Adama

V knjigi *Moč in nemoč samoupravljanja* (Cankarjeva založba, 1986) je drugi del napisal dr. Frane Adam. V njem najprej razglablja o uporabnosti kvalitativnih raziskovalnih postopkov, potem pa prikaže nekaj primerov njihove uporabe pri raziskovnjem odnosov moči v organizacijah združenega dela. Ta del besedila je vsekakor zanimiv in dobrodošla osvežitev pri raziskovanju strukture moči.

V nadaljevanju besedila pa se Adam loti analize dosedanjih socioloških raziskav o porazdelitvi moči v samoupravnih delovnih organizacijah. V tem delu besedila obilo pozornosti nameni tudi mojim raziskavam in besedilom o porazdelitvi moči. Gre za četrto poglavje *Moč v samoupravni delovni organizaciji* od str. 178 do 203. V tem delu pa je glede vrste zadev tako pristranski, da izkrivlja pravo podobo stvari. Zato menim, da moram Adama in bralce opozoriti na nekatere njegove pristranosti in nekorektnosti. Za kaj gre?

Gre za naslednje:

1.

Adam se loti kritične analize metodologije raziskav porazdelitve vpliva. Vendar je njegova kritika usmerjena le na raziskave, ki so pokazale demokratično porazdelitev vpliva. Nič pa ga ne zanima metodologija raziskav, ki so pokazale hierarhično porazdelitev moči. Ne verjamem, da je to le naključje in ni povezano s tem, da on ocenjuje porazdelitev vpliva kot hierarhično. To je dober, naravnost šolski primer neobjektivnosti. Obe vrsti raziskav, tiste, ki so pokazale hierarhično, kot tiste, ki so pokazale demokratično porazdelitev vpliva, so bile opravljene s podobno metodologijo, vsaj številne med njimi. Zato kritika ne more zadeti le tistih, katerih rezultati avtorju ne ugajajo.

2.

Kaj Adam pravzaprav hoče? Deloma je to razvidno iz njegovega opredeljevanja v *Mladini* (št. 14, 10. 4. 1987), kjer najprej ugotavlja, da so številne raziskave dokazale, da gre pri nas za asimetrično porazdelitev moči, potem pa pravi: »Izjema so raziskave Bogdana Kavčiča s FSPN. Vendar sem v podrobnejši analizi njegovih raziskav odkril, da niso metodološko korektne in da se na njegove rezultate ne moremo zanesti.« Vsekakor se z Adamom strinjava v številnih kritikah metodologije, ki je bila uporabljena pri merjenjih porazdelitve vpliva (vprašalniki). Vendar ta kritika enako zadeva vse raziskave, ki so uporabile enako ali podobno metodologijo. V imenu kakšne znanstvene resnice Adam kritizira le tiste, ki so dale eno vrsto rezultatov, nič slabega pa ne vidi v enaki metodologiji, če so rezultati skladni z njegovim modelom?

No, pri tem je naredil še eno napako. Vse te raziskave večkrat (v knjigi in intervjuju za Mladino) neposredno pripisuje meni: »Kavčičeve raziskave . . .« V resnici pa je to pet raziskav in štirih virov, od tega sem le eno raziskavo delal jaz. To drugje celo sam navaja. Vendar ko gre za to, »da niso metodološko korektne in da se na njihove rezultate ne moremo zanesti«, jih v celoti pripiše meni.

3.

Svojevrsten višek doseže Adamova analiza z izvajanjem na str. 193 in 194. Takole pravi: »Glavna poanta Kavčičeve kritične analize je v tem, da merjenja porazdelitve vpliva v delovnih organizacijah ne »odražajo dejanskega stanja«. To pa zato ne, ker izsledki vseh merjenj oziroma raziskav (tudi Kavčičeve longitudinalne raziskave med leti 1969–1973) kažejo na oligarhično oziroma avtokratsko porazdelitev vpliva. To pa ne ustreza »dejanskemu stanju«, kajti, kot pravi omenjeni avtor, na voljo je dovolj »objektivnih dejstev«, ki pričajo o povečani družbeni aktivnosti za reševanje nastalih družbenih problemov in za nadaljnji razvoj samoupravljanja (Kavčič/Antončič, 1978, 164–165).« Navedel sem malo daljši citat, ker je to potrebno za analizo Adamove kvalitativne metode analize vsebine.

Citati, ki jih navaja Adam, so res iz navedenega vira, so torej moji. Toda Adam je spregledal, da se ne nanašajo na problematiko porazdelitve vpliva. Nanašajo se na poskus obrazložitve spremembe v indeksu »razvitost samoupravnih odnosov«, katerega vrednost je od leta 1969 do leta 1973 v prvih treh letih rastla, potem pa spet padla. To spreminjanje v navedenem viru poskušam pojasniti na dva načina: eden je, da rezultati merjenja ustrezajo dejanskemu stanju; drugi pa, da anketna metoda za študij sprememb ni ustrezna. Ob pojasnitvi, da rezultati merjenja ustrezajo dejanskemu stanju, so citati, ki jih je uporabil Adam. Gre pa za to, da zavračam hipotezo, da rezultati odsevajo dejansko stanje, saj se je to stanje v opazovanih letih spreminjalo drugače, kot pa ga kažejo rezultati. Takole dejansko pišem v viru, ki ga navaja Adam: »Takšna razlaga predvideva močno družbeno aktivnost za reševanje nastalih družbenih problemov in za nadaljnji razvoj samoupravljanja v letih 1969, 1970 in 1971, nato pa prekinitve ali vsaj bistven upad takšne aktivnosti. Družbena dogajanja dejansko niso sledila temu obrazcu. Svoj vrh je družbena aktivnost nedvomno dosegla šele s sprejetjem ustave (v februarju 1974. leta). Drugače rečeno, na podlagi družbenih dogajanj bi pričakovalo porast pozitivnih ocen v vsem tem času . . .« (Kavčič, Antončič, 1978, 164). Iz prejšnjega odstavka je jasno, da gre za indeks »razvitost samoupravnih odnosov«; iz naslednjega pa, da se mi po številnih dejstvih, hipotezah, da rezultati v opazovanem obdobju odsevajo dejansko stanje, ne zdi sprejemljiva.

Takšna metoda »analize vsebine« ima tov. Adam, navadno naziv podtikanje, poneverjanje dejstev, itd. V znanosti nima kaj opraviti.

4.

Eden glavnih problemov dosedanjega merjenja porazdelitve moči v organizacijah je gotovo veljavnost in zanesljivost (oboje v metričnem smislu) rezultatov. Na to opozarja tudi Adam. Moje gledanje na to sem razložil že v letu 1978 v delu Kavčič, Antončič: Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij (Delavska enotnost, 1978). Glavne sestavine mojega nazora so bile naslednje:

— osnovni problem je v tem, koliko je ocena posameznika, ki ga sprašujemo

po porazdelitvi vpliva, njegova zaznava vpliva v skladu z objektivnimi odnosi moči;

– drugi del problema je v tem, koliko uspemo njegovo oceno (zaznavo, stališče, mnenje, komparativno sodbo itd.) natančno izmeriti;

– nadalje je v navedenem viru pokazano, kako lahko različna tehnika statistične obdelave podatkov bistveno vpliva na izsledke (op. cit., 145–147). Moj sklep je, »da ne moremo izbirati tiste metode, ki trenutno bolj ustreza našim teoretičnim ali ideološkim izhodiščem oziroma pričakovanjem. Prav tako ne moremo ostati na ravni metode, ki nam pojasnjuje le del podatkov. Še slabše pa bi ravnali, če bi od vsake metode uporabili le del rezultatov, ki so nam po volji, na druge pa bi 'pozabili'« (prav tam, str. 147–148). Od tod moja zahteva, da bi bilo treba tehniko merjenja vpliva bistveno dopolniti, ker ni dovolj zanesljiva.

Začne se že z razumevanjem pojma »vpliv« pri tistih, ki jih sprašujemo. Iz podatkov iz raziskave, ki jih navajam (Kavčič, Antončič: 1978, 133) sledi, da ga respondenti pogosto razumejo drugače kot raziskovalci. Ne gre le za majhne razlike, ampak včasih za bistvene, saj v nekaterih formulacijah kar večina vprašanih ni pravilno razumela pomena tega pojma. Ta vidik problema se Adamu ne zdi pomemben, saj pravi, da se v razpravo o tem ne bo spuščal (str. 190). Vendar je to bistveno. Če vprašani pod vprašanjem razume nekaj drugega, kot je raziskovalec predvideval in tega raziskovalec ne upošteva, potem meri nekaj drugega kot misli, da meri. Pomeni, da je izsledek neveljaven. Adamu se torej ta vidik ne zdi pomemben, čeprav na drugih mestih govori o veljavnosti. Toda ostaja le na ravni logične analize in svojih ocen. Empiričnega preverjanja veljavnosti in zanesljivosti pa se ne loti. Pri tem seveda ni edini. Sociologi, politologi in drugi, ki uporabljajo »mehke« raziskovalne metode, pogosto pozabljajo na problem veljavnosti in zanesljivosti. Toda Adam naredi korak naprej: drugim očita kot nekorektno tisto, kar sam na veliko počenja.

5.

Nadalje me Adam kritizira, da uporabljam le eno vprašanje, en sam kazalnik za »epohalne« sklepe. To prvič ni res. Kadar gre za raziskave, ki sem jih sam delal, je šlo vedno za večjo število kazalnikov, ki so bili potem tudi med seboj primerjani. Najboljši primer je longitudinalna raziskava, ki jo Adam večkrat navaja, torej pozna. Ne vem, kako je to mogel »spregledati«. Če pa v posameznih člankih ne navajam celotnih rezultatov vseh različnih primerjav, je pa to zaradi razpoložljivega prostora, namena prispevka, itd. Drugič pa, kadar povzemam druge avtorje, lahko navajam le podatke, ki jih navajajo oni. Ne morem delati niti dodatnih obdelav in analiz, niti si dodatnih podatkov izmišljati. In tretjič, v empiričnih socioloških raziskavah imamo redko priložnost raziskovati le en sam problem. Tako so tudi meritve porazdelitve vpliva bile običajno le ena od spremljivk. Zato tudi ni deležna dovolj in vsestranske pozornosti. Več pozornosti je namenjene tistim vprašanjem, ki jih raziskovalec upošteva kot pomembnejše.

6.

Metodoloških vprašanj je še cela vrsta. Številna med njimi navaja, povsem utemeljeno, tudi Adam. Vendar je tudi v tem primeru usmerjen le na tiste vidike, ki dokazujejo njegovo temeljno tezo, da so »Kavčičeve raziskave« metodološko nekorektna. V primerjalni analizi izsledkov 14 raziskav iz devetih virov, ki sem jo

opravi leta 1983 (Kavčič: Primerjava izsledkov novejših raziskav o porazdelitvi vpliva v organizacijah združenega dela v Sloveniji, FSPN, 1983) sem posebej identificiral lastnosti teh raziskav, ki so ugodne in ki so neugodne za primerjanje. Tudi to poročilo si je Adam ogledal, vendar kot kaže le površno in je videl le tisto, kar je hotel videti. Navajam razlike v vzorcih, razlike v uporabljenih formulacijah vprašanj, razlike v številu in vrsti odgovorov, razlike v načinu odgovarjanja, itd. Vse to zmanjšuje možnost za primerjanje in zmanjšuje zanesljivost sklepov. Obenem pa kaže, da so različni avtorji različno opažali in iskali rešitve za metodološke probleme. Itd. Predvsem pa poročam o raziskavah, zlasti tistih po letu 1977, ki so jih vse – razen ene – delali drugi avtorji.

V sklepnem delu analize navajam tri hipoteze o možnih razlagah v ugotovitvah različnih raziskav: (1) da so izsledki odvisni od razlik v uporabljenih metodoloških postopkih; (2) da so razlike v izsledkih posledica razlik v vzorčenju (ena OZD ali majhna skupina oziroma reprezentativni vzorci za večje populacije) in (3) da izsledki kažejo nekatere dejanske premike v porazdelitvi moči v OZD. Moj sklep je, da na podlagi argumentov za in proti vsake od navedenih razlag, nobene ni mogoče v celoti niti sprejeti niti zavreči (Kavčič: Primerjava izsledkov . . . , 26–27).

Naj sklenem, čeprav bi lahko podrobno analiziral in zavrnil še vrsto Adamovih »kritičnih« ugotovitev na moj račun. Adam očitno išče in v raziskavah drugih avtorjev sprejema le tiste rezultate, ki se skladajo z njegovim modelom, torej z oligarhičnim obrazcem porazdelitve moči v naših OZD. Skladno s tem eksplicitno zavrača možnost za uresničitev samoupravljanja. Takole pravi v Mladini (št. 14, 10. 4. 1987), ko sklene svoja razmišljanja: »Problem samoupravljanja ni v razkoraku med normativnim in stvarnim, ampak v sami ideji samoupravljanja kot organizacijskega principa komunizma obstoji konstrukcijska napaka. Realno možna je le neka oblika samoupravljanja.« To pa je seveda predvsem ideološko stališče, političen program. Demokratična porazdelitev moči bi bila dokaz, da je samoupravne odnose v OZD mogoče uresničiti. Ker Adam to a priori zavrača, mora zavrniti tudi izsledke takšnih raziskav, ki nakazujejo drugačne možnosti.

Zato se Adam krčevito trudi, da bi dokazal nekorektnost in nezanesljivost vseh raziskovalnih izsledkov, ki ne ustrezajo njegovemu modelu. Pri tem ne izbira sredstev in »metod«. Potvarja dejstva, konstruira dokaze, kot mu ustrezajo, poenostavlja, uporabi le posamezne dele argumentacij (ki zato izkrivljajo dejanska stališča avtorja, itd.). S takšno metodo je seveda mogoče »dokazati« vse. Vendar so taki dokazi čiste subjektivne konstrukcije, skregane z objektivno stvarnostjo; podrejene cilju, ki ga hoče dokazati. Cilj je lahko različen: neuresničljivost samoupravljanja, »nekorektnost« nekega avtorja, itd. Psihologi bi takšno »metodo« najbrž označili kot selektivno percepcijo; naši južni sosede pa enostavno rečejo: »Što se babi htilo, to se babi snilo.« Takšne metode seveda ne le, da ne sodijo v znanost, ampak ji škodijo. Sociologijo in sociologe diskreditirajo v javnosti; stroki jemljejo ugled; ne gradijo zaupanja v sociologijo v javnosti, ampak ga podirajo; ne prispevajo k razumevanju med sociologi; itd. Če nek strokovnjak namenoma »spregleda« polovico dejstev, itd., pa takšno ravnanje ne zadeva več same stroke, ampak tudi moralno.

In da ne bo nesporezuma: prav nič ne odvezem Adamu pravice do njegovih ideoloških in političnih stališč ali česa podobnega. Toda odločno protestiram proti temu, da kot znanstvenik upošteva le dejstva, ki ustrezajo njegovemu modelu, ne pa tudi tistih, ki ne ustrezajo; ter da potvarja stališča drugih avtorjev.

STANE JUŽNIČ

Sakralizacija in ritualizacija oblasti

Izseček iz raziskovalne naloge Politični sistemi nerazvitih držav

1. Odnos med sakralnim in političnim,

kar imamo za razmerje med versko oziroma religiozno močjo in politično oblastjo, ostaja močno relevanten. Ne gre potemtakem le za zgodovino danes bolj ali manj sekulariziranih¹ držav in njihovih političnih sistemov, čeprav tudi v njih ni bilo popolne sekularizacije. Relevantnost zadeva še posebej tiste politične sisteme, ki še vedno močno slonijo na dogmatiki institucionaliziranih religij.

Pa ni le v tem sodobnost tematike. Na splošno se politična oblast še vedno trudi, da bi ji njeni podložniki pripisovali božanske lastnosti, če že ne naravo, izvor in tovrstno legitimnost. Če so despoti različnih nazivov in oblastniških pretenzij radi svojo oblast zavarovali z domnevnim božjim sorodstvom, celo enakovrednostjo z bogovi ter popustljivejši v taki pretenziji vztrajali, da vladajo po »milosti božji«, sodobnejši oblastniki zelo radi eksplicitno ali implicitno govorijo o kakem sekulariziranem ekvivalentu te iste »milosti«.

Religija ali bolje rečeno verske ustanove pa so po svoji plati zagotavljale svoje prednosti in tako imenovano duhovno oblast ne le s priznavanjem oblastniških pretenzij, marveč tudi z elaboracijo dekora.² Vsaka oblast potrebuje ceremonial in vsekakor ritual.³ S tem dekorom oblast vidno kaže svoj »potek«, svoje trajanje in pričujočnost. Institucionalizirane religije so bile neizčrpen vir dekora, ko so komunicirale z »nadzemljskim«, čemur je Rudolf Otto⁴ rekel numinozno, pri tem pa je mislil ne le na božansko, ampak tudi skrivnostno, vznemirljivo, celo grozeče in nedojemljivo.

Tako so potek, trajanje in pričujočnost oblasti vselej določeno prizorišče, vendar v izraziti dvojnosti: na eni strani je to gledališče ali teater, po drugi pa naj bi bilo skrito pred publiko, kot so to mehanizmi, ki premikajo kulise, in kot je to šepetalnica, iz katere se uravnava nemoten potek gledališkega govorjenja. V tej dvojnosti se tako skrivnost religije kot skrivnost oblasti predstavlja tistim, ki so nepoučeno občinstvo oziroma profana⁵ javnost.

¹ Iz lat. saec(u)laris, e, stoleten, fr. seculier, ki pripada posvetnemu (in ne »cerkvenemu«), in tako: sekularizirati narediti za posvetno, izvesti prehod iz tistega, kar pripada cerkvi, v tisto, kar sodi k državi. (Zlasti je bila pomembna sekularizacija cerkvene lastnine.)

² Fr. decor (iz lat. decor, oris, m, dostojnost, prikladnost; čast; dika; okras), okrasje, vse, kar je namenjeno olepšavi.

³ Lat. caeremonia, ae, f, spoštovanje, sveti strah; svetost, častiljivost, in tako: svečano opravilo, formalnosti pri duhovnih (in tudi pri posvetnih) opravilih.

Lat. ritus, us, m, sveti obred, verski predpis, tako: red in način, po katerem se izvaja kako (javno) opravilo.

⁴ Jean Cazeneuve: *Sociologie du rite* (Tabou, magie, sacre), prevedeno v slovenščino: *Sociologija obreda*, (prevedla Neda Pagon), – Ljubljana: Škuc, 1986, str. 31.

⁵ Lat. profanus, nesvet, neposvečen; torej: neosvečen ali neseznanjen, in tudi: oskrunitven, brezbožen in celo: zlovešč.

V tem smislu je vsaka oblast *teatrokracija*⁶ in med vsemi dekori je religioznega najlaže taki potrebi prilagoditi. Ni je oblasti, ki bi se lahko izognila »teatru«. Seveda ne gre pri tem le za »nerazvite«, marveč za razkazovanje tudi skozi drugačne medije pri oblasti, ki je opustila neposredno povezanost z religijo.

Posebno obliko povezanosti »božanske oblasti« z dejansko politično močjo pa je zapazil Michel Foucault (1924–1984), ko je razmišljal o »pastoralnem konceptu« vladanja.⁷

Tak koncept je zapazil pri Hebrejcih. Bog je pastir izvoljenega ljudstva, ima popolno oblast nad svojo čredo, skupaj s čredo je premakljiva (ni povsem vezana na ozemlje, marveč na ljudstvo). Tak koncept je bil tuj tisti oblasti, ki je svoje pristojnosti zasnovala v ozemeljskem smislu. Je pa prav tako koncept prešel v judovsko-krščansko tradicijo.

Idejo »odgovornosti pastirja za čredo« so skušale opredeljevati krščanske politične doktrine, jo prevzemati in v določenem smislu je bila močno uporabna v fevdalni strukturi. Pokornost črede postane vrhunska vrlina in tako rekoč *temeljni kamen politične kulture*. Fevdalni gospod je bil izrazit »pastir« in tak koncept oblasti je, kar nas posebej zanima, oživel v moderni državi. Morda smemo povezati to oživitev s konceptom naroda (nacije) kot države in hkrati močno homogenizirane »črede«. Fašizem je vsekakor zlasti s tako imenovanim »führer principom« skušal realizirati idejo »dobrega pastirja« v povsem modernih okoliščinah industrijske države. Verjetno stalinizem ni bil daleč od tega koncepta.

a) Pa se vrnimo k

manj razvitim sodobnim državam,

ker je to pač tema naše razprave, čeprav analogije vedno pomagajo pri razlagah političnega pojava.

Vzeli bomo kot primer islamsko državotvorno tradicijo. Ponazoritev pa nam ne bo zmanjkalo tudi drugod.

V islamu je legitimiziranje vsake oblasti obdano z domnevo, da bo ta oblast ščitila muslimansko pravovernost. Če tega ne bi počela, ne bi mogla biti niti vzpostavljena. V tej tradiciji pa ni, kar je treba posebej poudariti, tistega, kar je v krščanski postalo izhodišče za ločitev »božjega od cesarskega«, in še zlasti ni bilo razvoja v smeri razlikovanja med »božjo« in civilno zakonodajo. Tako potemta-kem pravovernost postane identična s pravnimi normami.

V začetni viziji islama, pa tudi po velikih osvajanjih, ki so razširila muslimansko vero na velika prostranstva Azije in Afrike in se pri tem kar precej dotaknila Evrope, se pojavlja ideja *umma*⁸ kot popolno zблиževanje med načeli politične in religiozne organiziranosti. Pred razpadom države, ki so jo oblikovale nagle arabske osvojitve, je bila ta povezanost res izrazita. Kalifa⁹ je bil na oblasti kot verski vodja in njegova oblast je temeljila na verskih načelih. Religiozni vidiki avtoritete so bili izraziti. Pojavile pa so se težave z ekspanzijo države in pa z »motnjami«, ki so nastopile, ko je bilo treba islamsko oblast prilagoditi političnim (in seveda gospodarskim in družbenim) sistemom osvojenih ozemelj. Še posebej je

⁶ Zdi se, da si je izraz zamislil ruski esejist Nikolaj Jevreninov, antropološko osmisli pa George Baladier: *Le pouvoirs sur scenes*, Paris: Balland, 1980 in *Le detours*, Paris: Fayard, 1985.

⁷ Roger-Pol Doit: *Les mots es les pouvoirs*, *Le Monde*, Paris, 20 novembre 1986, p. 21.

⁸ *Umma* je politično-verska skupnost, ki naj bi se razlikovala od drugih skupnosti politične ali religiozne narave prav s strjenostjo okoli načel islama na vseh področjih življenja.

⁹ Arabsko: naslednik; naslov vrhovnega vladarja, ki se je imel za naslednika Mohameda, preroka in utemeljitelja islama.

postalo problematično vladanje nad neislamskimi skupnostmi, ki jim je bila zagotovljena določena stopnja avtonomije, hkrati pa so bile v državo vključene kot tujek in v posebnem podložniškem odnosu.

Pa vendar islamska tradicija ostaja vgrajena v sodobne politične sisteme in kaže presenetljivo vitalnost.

Morda je med najpomembnejšimi elementi te tradicije, da je božje razodetje, ki ga je sprejel in uveljavil Mohamed, vsebovalo tudi zakonodajo.

Islam je namreč, kot pravi Bernard Lewis, pisec znamenite zgodovine Arabcev (iz leta 1950)¹⁰ »tripomenski pojav«. Je religija, ki jo je obznanil prerok Mohamed (okoli 570-532) in je zapisana v koranu (Quraan), sveti knjigi. Je pa tudi razvoj te religije skozi tradicijo in kodifikacijo (urejevanje) juristov in teologov; po tej poti je nastala šarija (Shar 'a) kot islamsko pravo (kodeks) in obširen zbir islamske dogmatske teologije. Islam pa je tudi civilizacija, ki jo je utemeljila islamska državotvornost po velikih arabskih osvojitvah, ki so sledile po 7. stoletju.

V islamu je torej izjemno poudarjena identičnost med versko in politično skupnostjo. Združeni sta na način, ki je skorajda edinstven v zgodovini velikih univerzalnih religij. Pravni sistem, tj. šarija, velja še vedno v večini arabskih držav. Ko je Mustafa Kemal Atatürk (1881-1930), ustanovitelj moderne Turčije (republike), po prvi svetovni vojni laiziral zakone z uvedbo nekoliko modificiranega švicarskega civilnega zakonika (kodeksa), je bil to za islamsko tradicijo velikanski škandal.¹¹

b) *Distanca med oblastjo in podložniki,*

med vladajočimi in vladanimi je prav tako bila v domeni religioznega. Distanca je simbolizirala z najrazličnejšimi sredstvi uveljavljeno ločitev vzvišenega, sakralnega in profanega, vsakdanjega kot tisto, kar pripada »navadnemu človeku«, v primerjavi s tistim, kar sodi v domeno božjega. Distanca je velevala poslušnost, narekovala je hierarhijo. Neposlušnost oblasti pa ni imela le posledice v kaznovanju posvetnih oblasti, marveč je bila del božanskih kazni. Bog ali bogovi so s hierarhično organizacijo svojih predstavnikov in tolmačev – svečnikov zagotavljali pokornost.

Različni so viri tovrstne oblasti. Kralj – bog, vladar z božanskimi pooblastili, je bil hkrati vrhovni svečenik (duhovnik). Duhovniške vloge pa je imel v izrazito patriarhalnih družbah že vsak družinski poglavar, zlasti pa poglavar klana ali plemena. V družbah, kjer so bili izraziti kulti prednikov in so bili predniki s čaščenjem vztrajno pričujoči med živimi, pa je bila povezava z nadzemeljskim, sakralnim utemeljena v sosledju poglavarjev.

Sklicevanje na »onostranske« prednike, ki so del nevidnega sveta, je lahko vir velike politične moči. Predniki so namreč skupaj z božanstvom, ki omogoča reprodukcijo življenja in prinaša vsakovrstno ureditev. Sovražnikom se je moč upreti le s pomočjo tega nevidnega sveta.

Nemalo je primerov takega in drugačnega sklicevanja tuzemske oblasti na tako ali drugačno avtoriteto prednikov. Vzemimo primer ljudstvo So, ki živi v Ugandi na pobočjih gora Kadam in Maroto. Družba je močno izpostavljena naravnim ujmam in sovražnostim sosednih plemen. Razdeljena je na patrilinearne klane; moški vladajo ženskam in starejšim mlajšim, kar je izrazita patriarhalnost.

¹⁰ Race and Colour in Islam. *Encounter*, London, August, 1970, p. 20. Tudi: *The Arabs In History* – Thandon: Hutchinson, 1950.

¹¹ Stane Južnič: *Politična zgodovina 20. stoletja*, 1985, str. 82.

Oblast pa imajo tisti, ki so posvečeni v Kenisan in tako zmorejo občevati s predniki (Emet) ter jih pripraviti, da privolijo na usluge živim.¹² Posvečeni uživajo največji ugled, politično moč in iz tega izvirajoče materialne prednosti. Organizirani so kot starejši možje v tajnem društvu.

V takih primerih religija ni le izraz družbenih odnosov. Je veliko več, in to aktivni dejavnik v teh odnosih in del »notranje« družbene strukture. Še posebej je tako, če je kralj (npr. faraon pri Egipčanih ali inka v predkolumbijski državi v Andih) pravzaprav bog, ki začasno živi med ljudmi.

Morda se nam v sodobni sekularizirani (od cerkve in religije ločeni) in laični državi ne zdi zveza med sakralnim in političnim tako očitna kot v primitivnih družbah. Je pa neizpodbitna v genezi tudi te države in tudi danes obstaja, čeprav diskretna in včasih nedoločno opredeljena. Posebno je to očitno tedaj, ko sta si državna in cerkvena oblast v bistvu podobni.

c) Sakralno je potemtakem po pravilu neka *razsežnost političnega*.

Religija, zlasti če je uokvirjena v cerkev kot ustanovo, organizacijo, hierarhijo in s tem oblast, je pogosto tesno prepletena s »posvetno« oblastjo, je poroštvo za njeno zakonitost, njeno ideološko opravičilo in stabilizator v tem smislu, da dokazuje »pravilnost« celotnega družbenogospodarskega sistema, ki ima v neposredni politični oblasti zagotovilo za svoje trajanje. Tipičen primer v evropski zgodovinski izkušnji so sankcije, ki jih je krščanska cerkev (v raznih variantah) ponudila fevdalnemu redu. Ne gre le za to, da je ta red posvetila kot pravičen in po božji volji, s čimer je dala fevdalcem zelo učinkovito jamstvo proti uporju tlačanskih množic. Sankcionirala ga je tudi v tem, da je postala njegov nerazdeljivi del: cerkev je bila namreč tudi fevdalec oziroma cerkvena oblast je imela številne fevdalne pravice, privilegije in imunitete, tako kot jih je imel vladajoči razred.

Če bi šli naprej po tej poti, bi kmalu ugotovili, da se je cerkev (posebno katoliška), čeprav je skupaj s fevdalnim vladajočim razredom (aristokracijo) dolgo kljubovala buržoaziji, ki je prevzemala oblast, kmalu odlično prilagodila novemu družbenemu redu – kapitalizmu. Ponudila se mu je, tako kot je bila v fevdalizmu, za ideološki aparat. Poglejmo samo dva primera iz papeških enciklik. Benedikt XV. (papež od 1914 do 1922) je zapisal: »Izkustvo še preveč dobro kaže, da se človeška avtoriteta (oblast, prip. prev.), ko je vera prepovedana, opoteka k padcu . . . , ko vladarji ljudi zaničujejo oblast Boga, ljudje po svoji strani zaničujejo oblast ljudi. Obstaja seveda navadno zatekanje k zatiranju upora s silo, toda s kakšnimi učinki. Sila podredi telesa ljudi, ne pa njihovih duš.«¹³

Naj navedemo še papeža Leona XIII. (1878–1903), ki je tako glasno grmel proti socializmu in zapisal, da je »posedovanje stvari v zasebni lasti pravica, ki je človeku dana po naravi«.¹⁴

In tako bi še naštevali besedila in primere, ki kažejo na povezanost religioznih sistemov s političnimi in mešanje sakralnega s političnim.

Ne gre le za mešanje religioznega in političnega, naj tako rečemo, v izključno »vsebinskem« smislu. Zlasti ne smemo pozabiti ritualizacije »posvetnih« oblasti. Je skorajda ni med slednjimi, kjer te povezanosti v sinhroničnem ali diahroničnem

¹² Maurice Godelier: Processes of the formation, diversity, and bases of the State, *International Social Science Journal*, UNESCO: Paris, Vol. XXXII, No. 4, 1980, p. 611–612.

¹³ Povzeto po citatu iz knjige Leslieja Whita: *Evolution of Culture*, – New York: McGraw-Hill, 1959, p. 303.

¹⁴ *Katoliška socialna in politična doktrina*, Zbornik izbranih tekstov, uredil Zdenko Roter, Ljubljana: FSPN in Partizanska knjiga, 1976, str. 69.

smislu ne bi bilo. Še posebej bi to ugotovili za mite, s katerimi se kaka oblast obdaja. Mitologija mnogih družb kaže na povezanost sakralnega in oblasti. Bronislav Malinowski (1884–1942) je navajal zelo zanimive ugotovitve prav v zvezi s tem.¹⁵ O mitih govori kot o »družbeni listini« (morda bi smeli temu reči: »ustavi«) in našteva uporabe mitologije kot sredstva politične manipulacije. Posebno je to očitno na ravni ideologiziranja politične oblasti vladajoče skupine ali razreda, privilegijev in lastnine. Religije starega veka so imele tako vlogo v velikih imperijih Egipta, Babilona itd.

Miti, ki jim je religija okvir in prenosni mehanizem, imajo lahko odločujočo funkcijo pri ohranitvi nekega reda: razlagajo (racionalizirajo) s simboliko nadnaravnega, opravičujejo ga s tistim, kar »smrtnikom« ne more biti znano in razumljivo.

č) Najbolj

učinkovit »nadzor« sakralnega nad političnim

je v družbah, v katerih religiozno »znanje« ni dostopno vsem, je torej rezervirano za privilegirano, izločeno kasto. Za »vse«, kar zadeva sveto in božansko vero, so specialisti, ki delujejo tajno. Prodor v njihovo skrivnost se najstrožje kaznuje. Na voljo so nam obsežni podatki, kako to deluje, npr. v kasti egipčanskih duhovnikov.

Vzemimo še primer Bembov v Zambiji, kjer se je sistem ohranil do naše dobe. Bakabilo so na primer med Bembi ekskluzivni varuhi mitičnozgodovinske tradicije in neke vrste duhovniki kultov, ki omogočajo nemoteno delovanje oblasti. Razumljivo je, da so izrazito konservativni, nepoklicanim preprečujejo »vstop«, pri tem se sklicujejo na tradicijo in tako ohranjajo svoje privilegije. Žal, nimamo možnosti, da bi naštevali mnoge druge zanimive primere.

Sakralno v politiki ni samo in vedno le opora oblasti. Lahko je namenjeno tudi za omejitve oblasti. Lahko je neko nasprotovanje, spodbijanje oblasti, zlasti kadar gre za primat med posvetno in cerkveno oblastjo. Spori med papeži in vladarji Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti so dobro znani v evropski zgodovini. Spor Cerkve in Države (1056–1314) je vsekakor med ključnimi dejstvi evropske zgodovine. Končno, ne gre pozabiti, da je v Evropi (predvsem v njenem zahodnem delu) vzporedni obstoj dveh nasprotnih političnih sil pripomogel k pluralistični družbi in razvoju demokracije. Celotno korenine modernega individualizma gre tu iskati.¹⁶

Kaj takega se pravzaprav ni zgodilo zunaj Evrope (zlasti ne, kot smo že razpravljali, v islamu), čeprav je tudi v krščanski Evropi le postopoma umirala ideja o vladarju kot »najvišjem duhovniku« (v imperialnem, cesarskem Rimu: Pontifex maximus). Papeži (borec se za primat rimske škofovske stolice) so se temu upirali nekako po 5. stoletju, dejanski upor pa je bil možen šele, ko se je Evropa učvrstila po barbarskih vpadih. Spor je dosegel dramatičen vrhunec za papeževanje Gregorja VII. (1073–1085) in zmage nad cesarjem Henrikom IV. in je uvod v povsem nove odnose med svetim in političnim. Žal, na tem mestu nimamo priložnosti o tem obširneje razpravljati.

2.

V razpravo o soodnosnosti religioznega in političnega sodi tudi pojav, ki ga na splošno označujemo kot

¹⁵ *The Foundations of Faith and Morals* – London: Oxford University Press, 1936.

¹⁶ *Novejša zgodovina* (Izbrana poglavja), 1981, str. 213–214.

Gre za verovanje, da bosta blaginja in mir vladala na svetu tisoč let pred »konce svetla«, preden bo nastopilo božje kraljestvo. To bo čas priprave in hkrati zadoščenje za »prave« vernike in preizkušene pravičnike. Judovsko-krščanska tradicija je še posebej polna hiliastičnih pričakovanj in prek te tradicije se je skupaj s splošno ekspanzijo evropske civilizacije prelila tja, kamor je segla evropska ekspanzija.

V hiliastičnih gibanjih je bila vgrajena ideja odrešenika in v tem smislu so bile religije, ki so iz njih nastale, tudi soteriološke.¹⁸ Semkaj vsekakor sodita hebrejski mesianizem¹⁹ s pričakovanjem mesije in krščanstvo, ki je mesijo – soterja dočakalo v osebi Jezusa Kristusa.

a) Ker se bomo ukvarjali predvsem z manj razvitimi sodobnimi družbami, bomo zanemarili bogato zgodovino mesianizma in se predvsem ozrli na številna gibanja, ki bi jim prisodili

*akulturacijski sinkretizem.*²⁰

Malo je institucionaliziranih religij, v katerih ne bi bilo sinkretizma. Še posebej je to tako pri tistih, ki so v izvoru vezane na prejšnje, pa naj so si zastavljale naloge kontinuitete ali diskontinuitete. V kolonialno obvladanih delih sveta pa je šlo pogosto za prav nasprotna soočenja simboličnih univerzumov.²¹ K temu nasprotju so veliko prispevale velikanske razvojne razlike, še posebej v načinih proizvodnje in proizvajalnih sil. Šlo je za konflikt nekompatibilnih duhovnih horizontov.

Akulturacijski sinkretizem je bil različno poimenovan. Velikokrat so gibanja z religiozno vsebino, ki so težila hkrati k združevanju kontrastnih duhovnih horizontov in k utemeljevanju odpora kolonialni nadmoči, dobila naziv »kulti krize«. Lahko jim rečemo tudi »gibanja, ki težijo k uskladitvi« ali celo »gibanja prebujanja«, ko so se upirala »tujemu« z določeno vitalizacijo lastnega. Zdi pa se, da je ravno pojem »kulti krize«²² še najbolj ustrezen. Nastajajo prav ob globokih družbenih pretresih, disoluciji, ki nastane z vdorom tuje prevlade.

Kolonializem, še posebej ko ga je spremljala kolonizacija, naseljevanje tujerodnega prebivalstva, je bil vedno izjemno velik družbeni pretres. Izrazita je bila nemoč avtohtonega prebivalstva. V družbeni reprodukciji avtohtonega prebivalstva so se pojavile resne motnje, nevarna stanja.

Te motnje so lahko tako gospodarske kot politične ali moralne narave, kar spodbuja globoko doživljene frustracije. Te frustracije se vsekakor vežejo na nek

¹⁷ Iz gr. hiliás, tisoč, tako rabimo tudi iz lat. izveden pojem milenarizem (mille, tisoč).

¹⁸ Gr. soter, odrešenik, rešitelj.

¹⁹ Hebr. mashiach, aramejsko meshicha in od tod v gr. messias.

²⁰ O akulturaciji kot kulturnem stiku glej: *Socialna in politična antropologija*, – Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977, str. 522–528. Sinkretizem (iz gr. syn, skupaj in kreiton, močnejši) je pojem za »skupaj dajanja ali devanja«, povezovanja in ob tem mešanja različnih nauk, verovanj, prepričanj in tako tudi religij. V sinkretizmu se torej združujejo različne in večsah celo nasprotujoče si sestavine religioznih sistemov ali ideologij.

²¹ S simboličnim univerzumom (lat. universum, i. n, vesoljni svet, vse, celotnost, kar vse obsega) razumemo »ves svet« idej, verovanj, konceptualizacij, percepcij in orientacij, ki so v veljavi v kaki družbi.

²² Izraz je uveljavil Weston La Barre v številnih delih. Tako na primer v:

Materials for a History of Studies of Crisis Cult: A Bibliographical Essay.

Current Anthropology, A World Journal of the Sciences of Man, Vol. 12, No. 1, February 1971, pp. 3–44.

Glej tudi: *The Ghost Dance* (Origins on Religion) – London: Allen and Unwin, 1972.

in:

The Times Literary Supplement, London, November 10, 1972. p. 1374.

temeljni družbeni ali kulturni problem, ki ga ni mogoče obvladati ali presegati s tradicionalnimi, ustaljenimi verovanji ali ideologijami. Odpovedujejo rutinske metode, pa bodisi da gre za neuporabne prijeme v družbenih odnosih ali pa za preživele »pristope« tradicionalnih religij. V tem smislu gre krizo pojmovati kot, naj tako rečemo, bolj ali manj *masovno nebogljenost* v nekem kritičnem trenutku ali obdobju družbenega razvoja.

Seveda je, naj spet temu tako rečemo, nebogljenost v marsičem nekaj trajnega pri človeku. Še zlasti je ta izrazita, ko je soočen s svojimi eksistencialnimi stiskami. Ne nazadnje so to tiste, ki zadevajo prehodnost in ranljivost njegovega telesa in zbežanost njegovega duha. Neka trajnost človekove nebogljenosti je seveda povezana še posebej z neresljivimi dilemami smrti. Vse religije so to »neresljivost« prevzemale in z njo tako ali drugače manipulirale . . .

Pri kultih krize gre pri presoji predvsem za simptome *družbene krize*, ni pa vprašanje človekove eksistencialne stiske izključeno. Kot v vseh religioznih pojavih se tudi v kultih krize vplete človekova ranljivost, ki pa prav v globoki družbeni in moralni krizi pride do polnega izraza.

Če povzamemo, bi simptome družbene krize, ki peljejo k nastanku kultov krize, morda razvrstili takole:

- splošno družbeno nezadovoljstvo, moralna kriza,
- emocionalna nestabilnost in občutki frustracije,
- pojav karizmatične osebnosti, ki razglasi svoje poslanstvo in trdi, da ima nadnaravna pooblastila (božja),
- upor zoper oblast, še posebej če je represivna,
- kaznovanje tistih, ki se kažejo kot kolaboracionisti surove oblasti,
- oživljanje spomina na »zlato« dobo, ki je zatonila, ker so jo (domnevno) »prekinili« tuji ljudje, tako tudi vračanje na stare šege in navade,
- eshatologija²³ in najava katastrofe, ki bo uvod v »tisočletje« blaginje za verne in gibanju privržene in kaznovanje nasprotnikov.

Seveda so možni tudi drugačni odgovori na družbeno krizo, ki ima izrazite moralne razsežnosti. Vendar so prav kultu krize sakraliziranje upora. In sakraliziranje je najbolj verjetno tam, kjer splošna stanja duha niso prešla meje religioznega odziva na človekove stiske.

b) V naši in polpretekli dobi je tak odziv prav gotovo *delež manj razvitih družb*. Njihova kriza pa je povezana s soočanjem z razvitejšimi družbami oziroma z njihovim predstavljanjem v nerazvitih družbah.

Ni pa pojav tovrstnih gibanj in sinkretističnih religij le posledica zunanega pritiska. Lahko nastanejo z razkrojem preživelih družbenih struktur, še posebej pa ob kolektivnih nesrečah, kakršne so bile velike epidemije, lakote, uničujoča vojskovanja itd.

Ideološko včasih hudo zmedene odgovore na srednjeveške evropske stiske so v glavnem imeli za herezije.²⁴

Skušale so »preurediti« nauke krščanstva, ponovno tolmačiti njegove vire, zlasti seveda »zapisano božjo besedo« ali sveto pismo. Ugovarjale so uradni dogmi, še posebej ko je opravičevala družbeni red, ki so se mu heretiki upirali.

²³ Gr. eschatos (eks-katos, kar je superlativ od eks, poslednji), tisti, ki je najbolj udaljen in tako zadnji, ter logos, znanje o takih stvareh.

²⁴ Gr. hairesis, »kar je izbrano«, torej: načelo, mnenje, naklonjenost, in tako: versko prepričanje ali izbor vere; pozneje: predvsem »kriva vera«.

Zoper obstoječo dogmo so postavile drugačne dogme in pogosto novo konceptualizacijo sveta in človeka. Nekatere med temi »kulti krize« so bile dokaj ekstremne, tako na primer tako imenovani flegelati,²⁵ ki so se bičali in trpinčili v prepričanju, da so družbene in človeške stiske kazni božja, ki jo je mogoče izpolniti le z mučenjem grešnega telesa.

Herezije je možno pojmovati tudi kot zvrst podkulture ali kontrakulture. Tako je vsekakor bilo z zgodnjim krščanstvom in tako je bilo s številnimi herezijami, krščanskimi sektami. Če se jim je uspelo obdržati, so se uskladile z vladajočo ideologijo in se ob tem institucionalizirale v cerkvi. V tem procesu pa se vzpostavlja kanon (cerkvenopravni predpisi, liturgija in obredje) in seveda dogmatizirajo temeljne verske resnice. Prvotna oblika se lahko močno spremeni in celo vsebina verskih resnic se lahko oddaljuje od svojega vira. Ko se herezija spremeni v cerkev, jo lahko ogrožajo nove herezije, je obkrožena z novimi heretičnimi izzivi.

Če pa se institucionalizirana religija sooči z drugo, ki je prav taka, se konflikti lahko še povečajo. Soočena sta namreč alternativna simbolična univerzuma in ne več »uradna« cerkev in herezija kot neka vrsta oporečništva.

Upiranje ali zoprvanje sekte je lahko s stališča etablirane cerkve tolmačeno in prikazano kot bedarija, zloba ali celo topoumnost. Težko pa je te iste epitete prilepiti alternativni religiji, ki ima ne le elaborirano teologijo, marveč tudi široko družbeno zasnovo. In to je primer, ki je pomemben za prodor krščanstva v svet, hkrati z gospodarsko in politično premočjo Evrope.²⁶

V neevropskih družbah je bil pogost pojav, ki mu pravimo kulturni šok.²⁷ Ni isto imeti okoli sebe posameznike, četudi se združujejo v manjšinske skupine, ki ne priznavajo, denimo, veljavnosti pravil o spolnih odnosih med bratranci, ali pa celo družbo, ki o teh pravilih ni nikoli ničesar slišala in – kar je še hujše – noče ničesar slišati in kljub temu obstaja in shaja. Alternativni univerzum, ki ga predstavljata druga družba in kultura, je treba »sprejeti«, ker izkazano »deluje«.

Nujno je veliko miselne preureditve. Že sam obstoj alternativnega simboličnega univerzuma dokazuje, da vaš lastni ni neizbežen. Dokazuje, da je moč živeti brez številnih ustanov, ki so nastale le v določeni družbi in kulturi. Možno se je norčevati iz bogov, ne da bi padlo nebo. To šokantno dejstvo je treba obrazložiti, racionalizirati. Možno je, da ima alternativni univerzum celo misijonarski zov. Posamezniki ali skupine lahko pridejo v skušnjavo »emigracije« iz tradicionalnega univerzuma. Nevarnost je lahko še večja: če posamezniki ali skupine hočejo spremeniti stari red po podobi novega. (S tega vidika si je lahko zamisliti, kako je prihod patriarhalnih Grkov motil univerzum matriarhalnih družb v bazenu vzhodnega Sredozemskega morja, ko so se Grki tja naselili. Morda je posebno vznemiril može copatarje, Velika Mati pa je napravila velik vtis na Grke. Grška mitologija je polna sledov tega »kulturnega šoka«.)

c) In prav po tej poti smo dospeli do ugotovitve, da je moč še posebej kulte krize povezati z akulturacijo. Prav v akulturacijski situaciji se najpogosteje pojavljajo.

Včasih za »kulte krize«, ki se pojavljajo v kolonialni situaciji, uporabljamo tudi naziv »cargo kulti«.²⁸

²⁵ Lat. flagellum, i, n, bič, jermen; flagello l, bičati.

²⁶ Kolonializem in dekolonizacija, 1980, str. 40–44.

²⁷ Angl. shock, sunek, udarec, napad; tako v medicini nenaden hud pretres živčnega sistema (iz različnih vzrokov, tudi iz strahu ali veselja).

²⁸ Šp. cargo, tovor, še posebej ladijski tovor (tudi v prenesenem pomenu breme kot dolžnost).

Kajti verniki novih religij, ki so nastajale kot akulturacijski »šok«, so verjeli, da so si »belci« nepravilno in nasilno prilastili velikanske količine dobrin, ki naj bi bile enakomerno razporejene med vsemi ljudmi. Jedro njihovega hiliastičnega pričakovanja in prerokb je bilo zasidrano v zahtevi po »restituciji« (vrnitvi, povračilu) prigrabljenih dobrin in ta naj bi tekla tako, da bodo ob pomoči nadnaravnih sil (ali tudi mrtvih prednikov) »beli« grabežljivci prisiljeni vrniti pravičen del teh dobrin. Te dobrine bodo prispele na velikih parnikih ali ladjah (in od tod po besedi »cargo« za tovor naziv za veliko število sodobnih kultov krize).

Verovanje v »krščanski« cargo so pogosto razširjali domorodci, ki so »pomagali« misijonarjem (npr. na Novi Gvineji). Še posebej je bilo tako med vojnama. Tako se je povečalo število spreobrnjencev. Okoli cargo kultov so nastali »embrionalni nacionalizmi«, ki so se upirali »beli« prevladi.

Tudi po »popolnem« pokristjanjenju so pogosto ostali rituali iz cargo kultov.

Mesianizem je bil pogost v cargo kultih. V posameznih kolonialnih situacijah je bil edina možna oblika protesta in upora glede na raven gospodarskega razvoja in naravo proizvodjalnih odnosov (pretežno je šlo za kmetijsko proizvodnjo). Ima pa seveda dve nasprotujoči si plati: po eni strani je osveščal kolonizirane zoper kolonizatorje, po drugi pa je preusmeril odpor od učinkovitega boja proti kolonialni situaciji na mite in religiozne utvare ter s tem odložil razredni boj in jasno poistovetenje interesov koloniziranih. Podobno je bilo v hiliastičnih gibanjih v Evropi v srednjem veku.

Dokaj dolgo se je na kulte krize gledalo kot na patološki pojav. Številna obvestila o tem so poudarjala predvsem njihove zunanje ali vidne manifestacije, nenavadne, morda bi nekateri še vedno rekli prismuknjene rituale: transe, plese in zvijanje, eksotične kulturne rekvizite in podobno. Zlasti pa je mnoge motilo nekakšno pretvarjanje ali potvaranje krščanskih kulturnih in liturgijalnih navad, priprav in naprav. To je moralo še posebej vznemirjati tiste, ki so bili ogorčeni, da pripadniki kultov krize tako nespoštljivo ravnajo s stvarmi, svetimi za pravoverne kristjane.

S tem v zvezi je postal dokaj znan kult, ki je dobil naziv »Ghost Dance« ali »ples duhov« in se je uveljavil med ameriškimi Indijanci po letu 1870 in se širil v dveh valovih. Posebno je bil močan drugi val s prerokom Wawokom iz ljudstva Paiute po letu 1889. Wawoka je zagotavljal, da bo svet znova rojen, vsi beli ljudje in njihova dela bodo izginila, celotno indijansko ljudstvo, živeče in umrlo, pa se bo dvignilo in poselilo Zemljo.

Naj spotoma omenimo, da je bila zadnja velika bitka v »indijanskih vojnah«, ki so povezane z enotnostjo indijanskega odpora in ki so slonele na kultu »Ghost Dance« pri slavnem Wounded Kneeju (1890).²⁹ Wounded Kneeju je bilo dejansko konec indijanskih vojn 19. stoletja. Znova je postal središče hudega konflikta (1973), ko so privrženci ameriškega indijanskega gibanja zavzeli mesto omenjenega boja in se dva meseca upirali vladi Združenih držav Amerike. Protestirali so zoper korumpirano in diktatorsko upravo v rezervatih in zahtevali v njih popolno indijansko samoupravo.

Vsekakor so dokaj učinkovito pritegnili pozornost na indijansko vprašanje in (morda) vzbudili vest mnogih Severnoamerikancev zaradi etnocida in genocida Indijancev v preteklosti.

²⁹ Dogodki so potekali v letu 1890 približno takole: vojaki regularnih enot »sedme konjeniške« Združenih držav Amerike so privedli uporne Indijance in jih postrelili. Tudi žene in otroke. Pozneje so se opravičevali, da ni mogoče razlikovati med Siouxi može od žena, o otrocih niso govorili . . .

č) Kazalo bi dodati, da so hiliastična gibanja še vedno pogosta

ne glede na zgražanja belega (krščanskega) človeka nad krvavimi upori, ki so jih netili kultu krize, nad kolektivnimi samomori (ti so bili izraz skrajnega obupa), nad nemogočimi prerokami in prikazovanju. Cargo kultu so bili deležni posebno učinkovitega posmeha.

Te sodbe so bile seveda povezane s stališči misijonarjev, kolonialnih uradnikov in drugih podobnih predstavnikov religiozne in civilizacijske pravovernosti, kakršno je narekovala naša civilizacija.

Vsekakor pa je bilo veliko ogorčenja prav zaradi tega, da so se nemalokrat kultu krize kazali kot parodija krščanstva. Bili so pač, kot smo rekli, sinkretistični in mnogi taki kultu so vključevali v obredje elemente krščanske liturgije, ki so bili praviloma prenarejeni. Zlasti vnetim misijonarjem se je ta preureditev kazala kot žalitev.

Vsekakor ne gre pozabiti, da obredje niti ni bistveno za razumevanje teh kultov. Bila so pač kot vse religije v nastajanju predvsem družbena gibanja in oblika političnega upora.

Ne bo mogoče podrobneje spregovoriti o številnih kultih krize, med katerimi so v naši sodobnosti še zlasti živi tisti, ki jih prištevamo k cargo kultom. Pogosti so na pacifiških otokih (v Oceaniji). Pa vendar se nam zdi prav vsaj kak tak kult analizirati.

Na otoku Saibai (Detroit de Torres) so 1913 trije domačini najavili vrnitev prednikov, ki naj bi prišli na velikanskem parniku, prenapolnjenem z veliko količino zabojev s konzervami in z najrazličnejšim drugim blagom. Da pa bi taka sreča bila nekoliko prej na vrsti, naj bi vsi domačini zapustili delo. Posebni religiozni obredi naj bi pospešili prihod prednikov. Domačini so se zbirali na pokopališču ob sredah in nedeljah ponoči. Vodje kulta so tam pridigali in najavljali neizogibnost zemeljskih in družbenih sprememb.

Zbori vernikov so molili in peli. Na nek način je bil vzpostavljen kult mrtvih, toda obilno je bil premešan s krščanskimi elementi. Ljudje so verjeli, da bodo vsi belci pokončani takoj, ko se bo pojavila ladja s predniki v pristanišču Detroit. Predniki pa se bodo brez težav izkrcali na Saibaju in potem bodo razdelili bogastvo med svoje naslednike. Izginotje belcev se je zdelo popolnoma primerno in pravično: bog je namreč namenil bogastva tako belcem kot domačinom, ker so vsi ljudje enaki; belcem pa je uspelo, da so si prilastili vsa bogastva, in jih ne želijo z nikomur deliti. Kozmična katastrofa naj bi bila kazen za tako zlo početje.

Gibanje se je razširilo na celo področje preko otoka Saibai. V letu 1914 so se domačini bolje organizirali in verski rituali so postali popolnejši. Kolonialni upravi, boječ se obrata, ki se je z gibanjem obetal, posebno pa zato, ker so domačini zapuščali delo, je na koncu uspelo uničiti nastajajočo versko skupnost.³⁰

Zanimivo je, da se je podobno gibanje razvilo mnogo bolj zgodaj in zelo daleč od otoka Saibai, in to že okoli 1860 v notranjosti otoka. Viti Levu v arhipelagu Fidži. Potomec klana duhovnikov (Ndungumoi) se je razglasil za božjega poslanca, ki so mu dane nadnaravne moči. Najavil je vrnitev mitičnih Dvojčkov. Pred vrnitvijo naj bi prišlo do vesoljske katastrofe, vsi belci bodo uničeni in vsi domačini, ki se bodo preroku upirali, bodo postali sužnji. Prav tako je prerok

³⁰ Podatki so povzeti po delu Maria Isaura Pereira de Queiroz: *Reforme et Revolution dans les sociétés traditionnelles (Histoire et ethnologie des mouvements messianiques)*. - Pars: *Anthropos*, 1968, pp. 238-239.

obljubil prihod prednikov, ki bodo prinesli veliko blaga belcev in najrazličnejše stvari, s katerimi bodo napolnili skladišča. Seveda bodo le pristaši Ndungumoja lahko uživali te dobrine. V novi dobi, ki bo prišla, bodo predniki živeli skupaj s potomci. Vsi bodo nesmrtni in večno mladi.

Kot vsi mesijanski primitivni kulturi oziroma gibanja, ki so nastala v »stiku« Evrope z neevropskim svetom, je tudi tisti, ki ga je ustanovil Ndungumoi, združeval krščanske in domače poganse elemente. Struktura, ki jo je uveljavil v svojem gibanju, je imela tri ravni: mesija, apostoli, ki naj bi obiskali vse vasi in najavili »dobro novico« in armado, ki naj bi bila sestavljena iz »uničevalskih angelov« in ki naj bi ji poveljeval »narednik«, ki je učil svoje vojake posebnega vedenja oziroma jih je uril tako, da je bil »drill« sestavljen iz vojaškega ravnanja belih oboroženih enot in starodavnih ritualnih plesov. Mesija je živel med lepimi dekleti, ki so mu brez dvoma bile tudi priležnice.

Nekateri med temi kulturi presenečajo zaradi svoje »ključne ideje«. Tako je nastal na otoku Novi Hanover (New Hanover Island) v jugozahodnem Pacifiku »Johnsov kult«, imenovan po predsedniku Združenih držav Amerike Lyndonu Bainesu Johnsonu (1908–1973, predsednik 1963–1969). Vodja kulta je bil neki Bosmailik, ki je od vernikov zbral 83.000 dolarjev, da bi s tem denarjem »kupil« vodstvo predsednika Združenih držav Amerike. Oblasti so vse, ki so denar prispevali, namesto da bi plačali davke, zaprle. Ko je prišel (1965) na otok ameriški član neke mednarodne komisije, so se verniki zbrali in na njihovo razočaranje je Amerikanec izjavil, da predsednik Združenih držav Amerike nima namena postati njihov vodja.

d) Na tem mestu se nam kaže priložnost, da bližje prikažemo enega od sodobnih dinamičnih in, kot se zdi, politično relevantnih kultov, ki so v veliki meri izraz akulturacijske situacije v predelu Karibskega morja. Gre za tako imenovani *rastafarizem*.

Versko gibaje, ki je dobilo ime po etiopskem cesarju Hailu Selassiju I. (1892–1975), čigar ime je bilo, preden je za cesarja kronan (1930) Ras Tafari, je nastalo na Jamajki. Etiopski cesar se je namreč zdel, da poseblja črnsko veličino, in še posebej je bilo pomembno, da se je razglašal za neposrednega potomca kralja Salomona, ki je vladal Izraelu in Judeji (okoli 965 do 926 pr. n. š.) Salomon pa je bil v judovski in krščanski tradiciji pojem in ideal mogočnega in modrega vladarja, simbol zlate dobe. Glede na »črnstvo« Haila Selassija so tudi za Salomona na Jamajki začeli trditi, da je bil črnc; tako pa naj bi potemtakem bili vsi Izraelci kot »izvoljeno ljudstvo«, današnji Židje, ki se razglašajo za njihove potomce, pa so pač le prevaranti, ki hočejo biti nekaj, kar niso.

Štirje pomembni elementi se prepletajo v rastafarizmu. Povsem jasno in poudarjeno prepričanje o afriškem poreklu velike večine prebivalstva Jamajke (85% so črnci, 10% je mulatov, mešancev, manjšina so Kitajci, Evropejci in Vzhodni Indijci) je prvi izhodiščni element. Prav to jih veže na Ras Tafarija kot Salomonovega potomca. Črnska rasa je prav zaradi tovrstne povezave večvedna, kar je seveda odpor proti belemu rasizmu, ki trdi nasprotno. Ker sodijo v Afriko, naj bi se črnci z Jamajke čimprej vrnili v svojo pravo domovino Afriko (»obljubljeno deželo«) in si tako vrnili izgubljen identiteti. To pa pomeni, da Jamajki ne dolgujemo lojalnosti, in iz tega sledi, da jim ni treba biti poslušen posvetni in cerkveni oblasti. (Religiozna pripadnost na Jamajki uradno šteje 75% protestantov in 5% katolikov). Obstoječa oblast je pokvarjena in treba je biti vdan le

bodočemu, nastopajočemu kraljestvu, ki bo v Afriki. Gibanje se je začelo, ko je oblast še bila britanska, kolonialna (Jamajka je postala neodvisna leta 1962).

V vse se vpleta spomin na suženjstvo črncev na Jamajki in zato je belec oziroma bela oblast simbol Babilona, kar je suženjstvo in zlo. Jamajka je bila ta Babilon.

Velika večina pripadnikov rastafarizma je tudi živela kar se da ločeno, bili so ribiči, kmetje, obrtniki. Del pripadnikov si je prizadeval za mirno življenje v majhnih srenjah, precej pa je bilo takih, ki so v kult vključevali nasilnost. Poseben ritual je bilo kajenje »gandže«, marihuane, za katero velja, da je zelišče modrosti, sveta stvar, ki jo bojda omenja že sveto pismo. Ta zel združuje kadilca z bogom, daje zdravje in moč.

Od vsega je bilo najbolj sporno vprašanje vrnitve v Afriko. Verski voditelji so to vztrajno razglašali za cilj. Njegova uresničitev se je pokazala za nemogočo in tako so nekateri novi voditelji, kot je Millard Johnson, začeli govoriti o »radikalni afrikanizaciji« Jamajke in ne več o vrnitvi v Afriko.

V zadnjih letih je postal rastafarizem dokaj znan zaradi popularnosti t. i. reage glasbe, ki je nastala prav v tem kultu. Pesnik in pevec Bob Marley je ustvaril besedila, ki so pritegnila zlasti mladino, želečo si svobode in enakopravnosti. Trpljenje in razsvetljenje zatiranega človeka, izkoriščanega in potlačenega, sta izjemno zveneli iz Marleyjevega glasu.

Sekta se je z Jamajke razširila po atlantskih otokih in celo med črnci na celini. Aktivna je v Granadi, na Dominiki in drugod. Pogosto je preganjajo in obtožujejo za zločine (kraje, posilstva in celo umore), čeprav so verska pravila stroga glede hrane, pijače in spolnih odnosov. Na otoku Sveta Lucija je našla veliko pristašev med mladino. Njena politična stališča so na prvi pogled nasprotujoča: opredeljuje se antiimperialistično in za »svetovni socializem«, hkrati pa imajo v Nikaragvi težave z rastafarizmom. Med črnskim prebivalstvom (9% celotnega prebivalstva) na atlantski obali je ta verska skupnost razglasila revolucionarno (sandinistično) vlado za Babilon in nesporazumi se kar vrstijo med sandinisti in rastafaristi.

3. Sakralizacija in ritualizacija oblasti

se nam torej različno kaže. Še posebej je to tako, ker se politike očitno ne more »vršiti«, ne da bi se zatekala k simboliziranju in prizivanju imaginarnega, torej namišljenega in domišljjsko spodbujajočega.

Vsako vzpostavitev (institucionalizacijo) oblasti spremlja veliko simbolov, videzov in ne le nastopaštvo in postavljaštvo, ki naj impresionirata množice. Tako insignije³¹ prav izrazito vidno »dodeljujejo« politično moč, avtoriteto in oblast prav na ravni simbolov.

Znova moramo opozoriti, da ne gre le za primitivne (tradicionalne ali kako drugače v tej smeri imenovane) družbe. Lahko so odlična ponazoritev, ker je v njih praviloma simboliziranje oblasti izjemno pestro in slikovito. Oblast namreč v tradicionalni družbi »sprejemajo« predvsem skozi določene oblike transfiguracije³² v močno razvidno, nazorno in, naj rečemo, vsakomur otipljivo javno predstavljanje. Nič čudnega, če so tudi nosilci »dekolonizirane« oblasti v politični neodvisnosti dekoloniziranih držav pogosto prevzeli insignije nekdanjih kraljev ali poglavarjev, ki so jih kolonialne oblasti nemalokrat »odstavile«.

³¹ Lat. insignis, e, označen, pozornost vzbujajoč, in tako: znamenit; insignia, arum, n (plural) pa so znamenja časti in še posebej oblasti.

³² Lat. trans-figuro 1, preobličiti, pretvoriti.

Posebej pa je treba to transfiguracijo ponazoriti »z besedami«. Oblast se obdaja s *posebnim jezikom*.³³

Jezik oblasti se ne uporablja le za komuniciranje in pridobivanje privolitve za vladanje. Z jezikom ne le definira svoje »namene« in, postavimo, zahteve. Z jezikom se obda tudi s simboliko besede, ki je paralelna drugim insignijam in sporočilnim mehanizmom. Povedati je mogoče celo paradoksalnosti in jezik je sredstvo magičnih razsežij v ritualni oblasti.

Moč besede je znana kot sredstvo vladanja ne le v omenjenih tradicionalnih družbah, na njej je slonela celo helenska demokracija. Znanje, obvladovanje političnega jezika je pogoj oblasti in vstopnica v politiko. Še posebej pa gre vsaj omeniti stereotipno besedje in ustaljene jezikovne formule, ki kažejo na oblastniško pristojnost.

V odvisnosti z besedami je molk. Oblast namreč mora znati tudi molčati in se obdajati tudi na ta način s *skrivnostnostjo*. Oblastniki so ljudje skrivnosti. Ta skrivnost ima različne ravni in pretveze, med njimi je na primer kar splošno razširjeno komuniciranje skozi »strogo zaupne« informacije. Oblast je v tem smislu praviloma v posesti vedenja, ki ni dostopno vladanim. V tradicionalnih družbah se rezerviranost informacij lahko opravičuje z njihovo magično močjo, v modernih državah pa z razlogi državne varnosti. Sovražnik je vedno požrešen na rezervirane informacije in vse je treba storiti, da ne bi izvedel državnih zaupnosti.

Posvečenost v skrivnost pa je vselej vir moči in hkrati določa *distanco* med tistimi, ki vedo, in tistimi, ki ne smejo vedeti.

a) Pa se vrnimo k potrebi oblasti, da je *vedno na sceni*, da se mora kazati in izkazovati. Domišljija tega izkazovanja je izjemno raznovrstna in scensko bogata ne le v primitivnih ali tradicionalnih družbah. Blišč, ki izvira iz moči, popolne gotovosti in vsakršnega preobilja, naj bi dajal vedeti, da so možnosti neizčrpne, in tudi, da jih je kljub izkazovanju še vedno v skriti zalogi.

Oblast je potemtakem, kot smo rekli, teatralizacija. V moderni državi je le na prvi pogled vse tisto, kar smo zapažali v primitivnih in tradicionalnih družbah, skromnejše. Prišteti je namreč treba sredstva javnega obveščanja in še posebej televizijo, ki je teatralizaciji oblasti vedno na voljo. Ne le s prikazovanjem njenega paradnega poteka, marveč tudi z najbolj trivialnimi obvestili o »dogajanjih«, ki so z oblastjo povezana. Pa tudi dekor in spektakel³⁴ ostaneta. Vsaka oblast ju potrebuje ne le za izkazovanje svoje veličine, marveč tudi za *distanco* do »vladanih«.

Distanca je prepotrben atribut oblasti. Kot posledica dekora in pompoznosti se kaže, denimo, v prostorskem ločevanju (palače, varovani in ograjeni kraji, ki so vidno zastraženi, posebni prevozi, obdajanje z enturažo³⁵ oziroma zavezanimi spremljevalci itd.) in vidnimi znamenji oborožene zavarovanosti ob domnevi, da so tudi nevidne pričujoče. Ostaja elaboriran protokol,³⁶ ki zadeva prav videz in blišč te distance. Oblast mora biti reprezentirana ne le v smislu, da nekoga »predstavlja«, marveč tudi izpostavlja pomen lastnega videza.

³³ S. Južnič: *Lingvistična antropologija*, Ljubljana: Univerzum, 1983, str. 239–251.

³⁴ Lat. *spectac(u)lum*, i. n, prizor, pogled, igra; tako: gledališče, tribuna itd.

³⁵ Iz fr. *entourer*, obkrožiti, tako: *entourage*, spremstvo podrejenih sodelavcev, oboževalcev.

³⁶ Nit. *protocollum*, i. n (iz gr. *protokollon*, kar je sestavljeno iz *prōtos*, kar je spredaj, in *kolla*, lepilo), v začetnem pomenu: list, ki je prilepljen na začetku (ali na vrh) rokopisa ali spisa sploh; potem: vse tisto, kar je na začetku kake listine, tako: zapisnik o pogajanju in oblika mednarodne pogodbe; v diplomaciji pa posebej še: vprašanje ceremoniala in torej formalnosti pri državnih opravilih, tako tudi, urad, ki skrbi za taka opravila.

Manj je politični sistem razvit (v smislu, da mu ni potrebna reprezentanca), bolj se oblast odeva z izkazovanjem ločenosti, posebnosti, vzvišenosti in izjemnosti. Moč oblasti, kakršne prigrabijo sodobne elite v nerazvitih državah, pa naj bodo civilne ali vojaške, se praviloma s sumptuoznim³⁷ trošenjem državnih sredstev, zelo pogosto s pridihom velike neodgovorne zapravljalivosti. Nič se ne varčuje, ko gre za izkazovanje moči, in še zlasti tisti, ki nastopajo kot samodržci, nimajo pomislekov glede pogosto zelo skromnega državnega proračuna. Nenadzorovan dostop posameznika ali skupine na oblasti k sredstvom, ki jih tako ali drugače lahko zbere država (pogosto tudi s tujimi posojili), se kaže kot končno zatrdilo, potrdilo in dokaz politične moči.

Taka oblast najde predvsem odmev v asimetriji politične moči oziroma polarizaciji med »vladanimi« in »vladajočimi«. ³⁸ Konformnost pa se zagotavlja na eni strani s strategijo manipulacije privilegijev, donosnih služb, odlikovanj in tako naprej v vrstah enturaže, po drugi strani z grožnjami nekonformistom. Dodati pa je treba, da politična kultura tam, kjer je distanca oblasti splošno sprejeta kot »naravni red stvari«, močno olajšuje vsakovrstne postopke, ki niso podvrženi demokratičnemu konsenzu.

Kljub temu pa je seveda oblast te vrste tudi določeno tveganje. Sama je v svoji kompoziciji lahko generator prizivnosti, ko v njih delujejo nepokompatibilni interesi ali osebnosti. Vsekakor pa je vedno podvržena impulzom družbene stratificiranosti in segmentaciji interesov v »bazi«.

Tudi zato se oblast zateka k integrativnim simbolom in med njimi ni le »teater oblasti«, ki se posebno izkazuje, denimo, ob tako imenovanih »praznikih«. Poudarja se maginarni »svet« vzajemnosti in tako poišče vire obnove zaupanja v obstoječem političnem redu. Ni brez pomena zagotovilo trajnosti, ki se nahaja v zgodovini in njenih interpretacijah, ki poudarjajo slavne strani preteklosti, ³⁹ še posebej v t. i. narodni zgodovini.

Zgodovina naj bi dajala občutek skupnega bivanja in skupne usode in prav zato je vselej poudarjena v nacionalni verziji. Prav zanimivo je, kolikšno vlogo je imela v razvitih državah in v kaki izjemni meri to skušajo posneti pokolonialne države. V slednjih je seveda zgodovina skozi ustno izročilo posameznih etnij lahko tudi vir tribalizma, etnične razcepljenosti in tako razdiralne silnice v odnosu na zeleno državno enotnost.

V razvitih državah se zdi, kot da bi racionalnost preseгла tradicionalnost na področju političnega. Oblast je opremljena z »raziskavami«, opira se na znanost, ponuja alternative, načrtuje. Politika je postala eksplikativna, skuša se pojasniti in tako doseči konsenz. Pa vendar se tudi ta in taka oblast ritualizacijam ne odreka, ne ukinja spektaklov, ne pozablja parad – kot pa bi bila še vedno tradicionalna. Še več. Nekdanje tradicionalne družbe, zakaj konstituirane kot polkolonialne države imajo nov vir za parafernalijske⁴⁰ oblasti, ki so jih skonstruirale razvitejše države.

³⁷ Lat. sumptuosus, drag, razkošen, zapravljaliv.

³⁸ O tem več: S. Južnič: Problemi birokratske vladavine – s posebnim osvrtno na nerazvijene države. Pogledi, Split, 1. 1983, str. 205 in drugod.

³⁹ S. Južnič: Novejša zgodovina (izbrana poglavja) 1981, zlasti: Utemeljevanje naroda s pomočjo zgodovine, str. 153–157.

⁴⁰ Iz gr. para-phero, poleg česa še kaj drugega nositi; tako: parapherna (tudi v lat.), raznotera blaga, opreme ali oprave in okrasitve, ki so pomembni v ceremonialnih okoliščinah; iz česar je nastal tudi pravni izraz za oblačila in okraske neveste (ki so v skladu z njenim družbenim položajem), od tod potem: soproginjo imetje, ki (v nekaterih pravnih sistemih, v katerih ženske ne morejo imeti celotnih imovinskih pravic) ne postane del soprogove posestniške »nadoblasti«. V splošnem pomenu pa so parafernalijske nepomembni členi v kaki zadevi.

b) In kak sklep naj bi iz tega povzeli? Morda zaenkrat le kak, ki bi povedal, da delovanje političnih sistemov ali *izvajanje oblasti kljubuje racionalnostim*, ki naj bi sledile znanstveni presoji in napredku »tehnike« spoznanj o dejanskostih oblastne »tehnike«. Politika potemtakem ostaja po svoji naravi »nekaj«, kar se nujno obdaja z dekorom, kar se ritualizira in projicira v sfere simboličnega.

Kot da politika ne more brez simbolizacije in brez spektakla, s katerimi gradi svojo vzvišenost in distanco. Tako ostaja *igra* v smislu iger nasploh, ki jih je tako vestno uredil Roger Caillois,⁴¹ v tej tipologiji bi ta igra sodila v mimikrijo.⁴² Izraz se zdi posrečen tudi za vedenje politikov in javno demonstracijo politične moči.

Tako nas je preučevanje obkladanja oblasti z različnimi parafernalijami v tradicionalnih ali primitivnih družbah pripeljalo k ugotavljanju univerzalnega »načela«, kajti tudi moderne, tako imenovane razvite družbe ne morejo brez njih.

Pa vendar so razlike. Politična dramaturgija je postala v sofisticiranih⁴³ družbah vsekakor nekaj paradoksalnega, kar je prav politična igra naredila politiko za nekaj vsakdanjega v smislu banalnega. Masovna sredstva obveščanja v pohlepu po senzacijah in seveda s tēm v tekmovanju za zaslužkom, ki ga prinaša višja naklada, so naredila politiko tudi v njenem zakulisju razumljivejšo, oziroma odkrivajo skrivnosti, ki jih v tradicionalni družbi skrbno skrivajo. Znanost odkriva ne le zlaganost spektakla in prepotentnost igralcev političnih vlog. Težko je v skrivnost odeti majhnost ljudi v teku za neposrednimi koristmi, njihovo zlaganost in omejenost, pa čeprav se krasijo z visokimi naslovi in odevajo z velikimi ideali.

Ni čudno, da se »gledalci« spektakla – kot v vsakem slabem teatru – pogosto odvrnejo od politike. Začnejo izražati odvrtnost in si znajo izmisliti tudi kak, naj mu tako rečemo, *kontrateater*. Vzemimo le novozelandski primer. Nekdo si je pridela ime Miki Miška (Mickey Mause) in se s takim imenom uradno priglasil h kandidaturi na volitvah. Mnogi so mu sledili in pojavili so se ljudje z imenom Alice-v-deželi-čudes in v tem slogu. Parlament je po hitrem postopku sprejel zakon, ki prepoveduje kandidiranje tistim, ki so šest mesecev pred volitvami spremenili ime.⁴⁴

Potrebne so torej inovacije, izmisliti si je treba kaj novega. Zdolgočasnost gledalcev političnega teatra mora biti presežena z novimi »vsebinami«, naveličanost podvneti z novim spektaklom. Potegavščine »prenovljene politike« so pač zelo raznovrstne in v tem delu ne manjka imaginacije.

Ni vsekakor slučajno, da so najbolj vneti politični režimi, ki bi jih imeli za totalitarne.⁴⁵ Tisto pa, kar je posebej zanimivo, je, kako pogosto se zatekajo prav k sakralnemu. Izpostavijo javne ceremonije po kakem liturgijskem vzorcu, nemaleokrat pa si celo pomagajo s ceremonialom etabliranih cerkva in vpletajo v javna izkazovanja cerkvene hierarhije. Seveda ljubijo velike besede: o domovini, domoljubju, o sovražnikih tega in onega. V državah Latinske Amerike je bila pogosta raba sintagme »država nacionalne varnosti«, ko je šlo za omejitve državljskih pravic, drugod pa pač najdejo kake druge bombastične izraze. Naj posebej

⁴¹ *Les jeux et les hommes*. Le masque et le vertige, prevedeno v srbohrvaščino kot: Igre i ljudi, – Beograd: Nolit, 1965, ponatis 1979, str. 47–51.

⁴² Gr. mimos, lat. minus, i. m, igralec, pa tudi: burka: tako mimikrija, prevzemanje identitete fiktivne osebnosti, v živalskem svetu: poseben način obnašanja s prevzemanjem kakega »varstvenega obličila«, ki plaši naravne sovražnike.

⁴³ Lat. sophisticus (iz gr. sophizo, narediti za modrega, pa tudi premetenega), pameten, izkušen.

⁴⁴ Alvin Toffler: *The Third Wave*, prevedeno kot: *Treči talas*, – Beograd: 1980, tom drugi, str. 179.

⁴⁵ Seveda niso politično totalitarne le režimi, kjer je na oblasti ena oseba (enoglavje), marveč tudi taki, ki jim na primer vladajo vojaške hunte, pa tudi taki, ki se norčujejo iz demokratične konsultacije skozi institucijo svobodnih volitev in podobno.

omenimo, kako izrazit je povratek v tradicionalnost oblasti v »fundamentalističnih«⁴⁶ revolucijah, kot je tista v Iranu.

Bolj demokratični sistemi pa gredo na »prenove«, ki v pravem pomenu besede politike spremenijo v »dramatis personae«, igralce z vsemi mimičnimi lastnostmi. V polni luči stojijo pred gledalci in nemalokrat si medsebojno iščejo napake in grehe. Dramatizirajo se parlamentarne debate, kar naj bi pokazalo, da odločajo (čeprav je vsakemu sofisticiranemu gledalcu jasno, da gre le za teater) o stvareh, o katerih je že odločeno. Volitve postajajo pravi spektakel in potekajo po pravilih najpopularnejših gledališč. Tako so severnoameriške strankarske konvencije profesionalno režiran vodvil,⁴⁷ prava paša za oči in ušesa. Volilni rezultati se prav tako dramatizirajo skozi nestrpnost, ki je podobna čakanju izidov nogometnih in drugačnih moštev. Napetost javnosti naj bi ponazarjala pomen političnih »bojev«.

⁴⁶ Iz lat. fundamentum, i. n. temelj, osnova; tako: fundamentalizem gibanje, ki terja dosledno uveljavljanje in ne le umevanje svetih spisov, ki so utemeljili kako religijo.

⁴⁷ Fr. vaudeville, šaljivi odrski »komad« s petjem in plesom, lahkotna gledališka igra, komedija.

BRANKO PRIBIČEVIĆ

Socializem na zahodu – pričakovanja in izpeljave, problemi in obeti

Razhajanje med obsegom in kompleksnostjo problematike, ki je predmet te obravnave, ter prostorom, ki ga imam na voljo, je tolikšno, da mi prav to protislovje kar najbolj neposredno določa način pisanja. Namesto posega k vsestranskemu obravnavanju vseh raznoterih vidikov (te problematike) se bom moral omejiti na nekaj bistvenih vprašanj; namesto sistematične obdelave bom moral ostati zgolj pri navajanju, temeljnih obrazložitvah in argumentaciji tez, ki so bistvenega pomena za razumevanje zgodovinskega trenutka socializma v razvitih zahodnih državah. Naj brž dodam še geografsko pojasnilo – v središču te obravnave so problemi socializma in socialističnih sil v zahodnoevropskih državah. Zgodovinska »posebnost« oziroma zgodovinska »izjema« ZDA (in Kanade) sta, ko gre za razvoj delavskega gibanja in socializma – Michels je že leta 1906. napisal knjigo »Zakaj ni socializma v ZDA« – tolikšna, da bi nam posebno razlaganje tega »odmika« odvzelo vse preveč prostora.

Naj na samem začetku izrazim fundamentalno tezo – Zahod (zahodna Evropa) je vselej bil in je tudi danes ter bo prav tako tudi »jutri« izjemno pomemben za usodo socializma kot projekta radikalne alternative obstoječi razredni, kapitalistični ureditvi. Poudarjem, da Zahod ni pomemben samo zato, ker gre za prostor, ki je bil *zgodovinska zibelka socializma*, pač pa je in bo izjemnega pomena za predvidevanja, da se bo socializem v svetovnih okvirih uveljavil kot novi način družbene reprodukcije. Ko govorimo o tem območju kot o zibelki, moramo povedati, da ni porajanje socialističnih idej prav v teh deželah (in ne kje drugje) nikakršno naključje, temveč zgodovinska zakonitost. Razlog je v tem, da so se prav v teh deželah izoblikovale vse osnovne predpostavke za nastanek in uveljavitev idej socialistične alternative. Ideje modernega socializma, ki so se porodile v zahodnoevropskih državah, povedano drugače, niso zgolj izraz in odsev protislovij in problemov, ki so spremljali in zaznamovali vzpon (začetne faze razvoja) novega, kapitalističnega proizvodnega načina, ampak v veliki meri odsevajo tudi nekatere bistvene demokratične in humanistične ideje, načela in vrednote, ki so se v teh deželah uveljavile, preden se je začela oblikovati ideja modernega soci-

---

* V Teoriji in praksi nadaljujemo z objavljanim študijskim tem, ki imajo poleg širše družbene, idejne in znanstvene vrednosti še poseben pomen v srednješolskih študijskih programih. Lani je Medobčinsko študijsko središče Politične šole CK ZKS – oddelek v Mariboru – organiziralo razpravo na temo Zahodni marksizem, ki jo je med drugim spodbudil tudi izid knjige P. Andersona: Rasmotrjanja o zapadnom marksizmu (Mala edicija marksizma, BIGZ 1985). Iz različnih zornih kotov to temo osvetljujejo: dr. Branko Pribičević, redni profesor Fakultete za politične vede v Beogradu, dr. Božidar Debenjak, redni profesor Filozofske fakultete v Ljubljani in Miloš Nikolić, direktor Centra za družbene raziskave Predsedstva CK ZK Jugoslavije; prispevka dr. B. Debenjaka in M. Nikolića bomo objavili v naslednjih zvezkih revije.

alizma. Veliko razlogov imamo za trditev, da moderni socializem ni le odgovor na izzive in protislovja, ki so spremljala vzpon kapitalizma v zahodnoevropskih državah, pač pa je ta v mnogočem tudi »proizvod« zahodne kulture in civilizacije v vsej njuni celoti. Lenin je že na začetku stoletja poudaril, da je moderni socializem svojevrstna sinteza treh temeljnih »sestavlin« oziroma komponent – nemške klasične filozofije, angleške politične ekonomije in »francoskega socializma«.

I

Če želimo popolneje doumeti zdajšnji trenutek socializma v zahodnoevropskih državah, moramo neizogibno vsaj v jedrnatih potezah označiti *temeljne poteze dolgoročnega, sekularnega trenda socializma v teh državah*, kar pomeni, da moramo identificirati širše zgodovinske koordinate tega zgodovinskega trenutka.

Socializem ima v tem delu sveta za seboj že približno poldrugo stoletje zgodovine. V tem razmeroma dolgem obdobju je prišlo do rezultatov, ki niso majhni in jih prav gotovo ne moremo in ne smemo podcenjevati. V teh minulih fazah so ideje socializma nedvomno zajele velik »prostor« in bile deležne zadostne politične podpore. Socializem se ni uveljavil le kot zanimiva in privlačna ideja, pač pa se je njegovim protagonistom v več državah uspelo afirmirati do te mere, da so postali resna politična sila. Sile, ki se tako ali drugače sklicujejo na socializem (gre za posamezne socialistične in socialnodemokratske stranke), so si v zadnjih nekaj desetletjih pridobile tolikšno politično oporo, da so se nemalokrat znašle na položaju strank na oblasti. Še veliko bolj pomembno pa je to, da so se po zaslugi teh sil precej izboljšali pogoji dela in življenja delavstva in drugih delovnih slojev prebivalstva. Te družbe so pod pritiskom organiziranih delavskih in socialističnih sil »prevzele« nekatere tradicionalne socialistične ideje in vrednosti. Kot zgled lahko navedemo pomembne dosežke na področju političnih pravic in svoboščin ter še nekaterih drugih demokratičnih pravic, pa tudi dejstvo, da se je idejam o družbeni solidarnosti in pravičnosti kljub odporom, prihajajočim iz vrst lastniških razredov ter drugih konservativnih sil, uspelo v precejšnji meri dokopati do veljave parametra, ki regulira družbene odnose. Jasno je, da ostaja tudi glede tega in nič manj, kar zadeva nekatere druge demokratične in osvoboditvene pravice in načela, še marsikaj, kar bi veljalo postoriti v prid popolnejše afirmacije teh bistvenih socialističnih in sploh humanističnih načel in vrednot, toda prav tako nesporno je, da so te družbe »naredile premik« v tej smeri, do teh premikov pa je prišlo pod vplivom organiziranih delavskih in socialističnih sil.

To, kar smo povedali doslej, je, žal, zgolj ena, dalo bi se reči celo manj pomembna plat zgodovinskega procesa socializma v tem delu sveta. Pozitivni rezultati in dosežki zagotovo so, toda še pomembnejše je, da so ti dosežki v primerjavi s predvidevanji in pričakovanji, s kakršnimi je socializem vstopil v moderno zgodovino, precej manjši. Vse, kar je bilo doslej postorjeno in doseženo, je daleč pod pričakovanji pa tudi pod ravniyo predvidevanj vseh velikih predstavnikov socializma, vključno z Marxom, Engelsom, Leninom, Beblom, Trockim in drugimi. Kot je dobro znano, so tako oni kot vsi drugi vidni predstavniki delavskega gibanja in socializma v prejšnjem stoletju ter v prvih desetletjih tega stoletja globoko verjeli v to, da bo prišlo do prvih prebojev v smeri socializma prav v teh državah, da bodo prav ti preboji odločilni in da bo prav tu prišlo do izvedbe prvih uspešnih socialističnih revolucij. Še pomembnejše je, da so mnogi vidni

predstavniki socializma in delavskega gibanja, ki so nastopali v prejšnjem stoletju (vključno z Marxom in Engelsom), pogosto poudarjali, da je obstoječi kapitalistični sistem že tedaj v glavnem izrabil svoje dinamične potenciale, da ne more biti več sistemski okvir za nadaljni razvoj proizvodnih sil ter da je ta sistem »dozorel« v tolikšni meri, da mora oditi z zgodovinskega prizorišča. V tem smislu so izrekli pogoste pa celo preveč pogoste sodbe o tem, da je prišel trenutek za »dokončno« konfrontacijo obeh temeljnih antagonističnih razredov moderne razredne družbe.

Danes se moramo soočiti z dokaj trpko, nekateri bi dejali tudi neprijetno resnico, da se vsa ta predvidevanja in pričakovanja enostavno niso uresničila. V nobeni razviti zahodni kapitalistični državi še ni prišlo do »dokončnega zgodovinskega obračuna«, socializem še nikjer ni zmagal, kapitalistični razred še ni bil razlaščen in ni odšel z družbenega prizorišča. Gledano iz tega zornega kota, moramo ugotoviti, da uspeha ni bilo in da *so protagonisti socialistične alternative v teh državah doživeli resen in celo težak neuspeh, dalo bi se reči kar poraz*. V prid takšni oceni dolgoročnega, sekularnega zgodovinskega trenda socializma na Zahodu v osemdesetih letih se da navesti ne le dejstva, ki povedo, kaj je bilo doslej doseženo, pač pa tudi to, da je danes veliko manj optimizma, kot ga je bilo ne le pred ednim stoletjem, temveč celo pred nekaj desetletji. Danes je v domala vseh pomembnejših segmentih socialističnih sil na Zahodu, vključeno z glavnimi silami socialistične leve, vse bolj navzoča zavest, da »prehod iz kapitalizma v socializem«, prehod v znamenju radikalnega družbenega prevrata oziroma odločnega in »dokončnega« premagovanja kapitalnega odnosa, se pravi odnosov razredne eksploatacije, ni »na dnevnem redu«. *Radikalnejši posegi v kapitalski odnos se vse bolj odlagajo v daljnjo prihodnost*. V tem je, na primer, smisel teze evrokomunistov o »dveh fazah« prehoda iz obstoječe kapitalistične v bodočo socialistično družbo, pri čemer poudarjajo, da gre v prvi fazi predvsem za demokratične reforme, ki se neposredneje in globlje ne soočajo z obstoječim sistemom družbene reprodukcije.

II

Kot domala neizogibno se zastavi vprašanje o *vzrokih za omenjeni zgodovinski neuspeh*. Zakaj so ostale dežele, ki bi morale biti »prehodnica« zgodovinskega procesa socialistične preobrazbe in prostor, ki naj bi imel v tej preobrazbi pionirsko vlogo, vse do današnjega dne v okvirih starega, pa ne samo to, pač pa so ohranile tudi značaj ene pglavitnih trdnjav obstoječe razredne ureditve?

Povsem zanesljivo obstajajo tudi tu, poleg nekaterih širših činiteljev, številni posebni, specifični dejavniki, ki nam onemogočajo, da bi popolneje doumeli vzroke za »preživetje« kapitalizma v posameznih deželah. Ker mi prostor ne dopušča, da bi se lotil razčlenjevanja specifičnih, za posamezne države relevantnih okoliščin, se bom tu omejil na činitelje, ki imajo širši in bistven pomen, kar zadeva tolmačenje neuresničenih socialističnih predvidevanj in pričakovanj v razvitih kapitalističnih državah v celoti. Sodim, da so še zlasti pomembni trije činitelji.

Prvi in nemara tudi najpomembnejši vzrok za omenjeni zgodovinski neuspeh je v tem, da je *obstoječa razredna ureditev izpričala neprimerno več vitalnosti, gibčnosti in dinamizma, kot se je nadejala klasična, pa ne zgolj klasična socialistična misel*. Sistem je izpričal veliko večje zmožnosti, da deluje kot okvir pa celo kot spodbuda za razvoj proizvodnih sil. Namesto tolikokrat napovedanih »zlomov« in

sodb, da je sistem »dokončno« izčrpal svoje dinamične potenciale, češ da v njegovih okvirih sploh ni več možnosti za nadaljni razvoj proizvodjalnih sil, saj je postal obstoječi sistem proizvodjalnih odnosov nepremostljiva ovira za njihov nadaljnji razvoj, je prišlo do dejansko impresivne gospodarske (pa ne samo gospodarske) rasti prav v okvirih tega, četudi v prenekaterem oziru adaptiranega sistema. Po mnogih dozdajšnjih krizah, ki so jih socialistične sile tako pogosto razglašale za »končne«, je redno prihajalo do obnove, pa ne samo do obnove, pač pa tudi do omembe vrednih pospešitev gospodarske rasti. Sistem je tako dokazoval, da je posedoval in da verjetno tudi še danes poseduje precejšnje potenciale za razvoj proizvodjalnih sil. To je še posebej prihajalo do izraza v obdobju po drugi svetovni vojni, ko je prav tem državam uspelo doseči zelo velike rezultate na področju znanstveno-tehnološkega napredka. Za socialistične sile, še zlasti tiste z marksistično provenienco, bi moral biti to povod za zelo resno kritično presojo in premislek. Pri tem imamo posebej v mislih znano Marxovo tezo, da noben sistem ne odide z zgodovinskega odra vse dotlej, dokler omogoča nadaljnji razvoj proizvodjalnih sil. Osebnost sem prepričan, da je zgodovinska praksa v veliki meri verificirala prav to tezo.

Sistem je izpričal ne le možnosti in sposobnosti v sferi razvoja proizvodjalnih sil, ampak tudi na nekaterih drugih področjih. Naj omenimo samo nekatere. Namesto pogosto omenjanega poslabševanja življenjske ravni mezdnih delavcev pa tudi nekaterih drugih delovnih slojev je, denimo, zlasti v zadnjih nekaj desetletjih, prihajalo do zares pomembnih izboljšav. Kot smo že omenili, so se izboljšali ne le ekonomski pogoji življenja in dela, temveč tudi nekateri drugi pomembni parametri življenjske realnosti vseh družbenih slojev. *Teze o osiromašenju delavskega razreda*, ki niso bile velikega pomena zgolj za samo teorijo radikalnega socializma, pač pa so jih vpenjali tudi v strategijo in politiko socialističnih sil, niso prestale preizkušnje časa. Skladno s tem preizkušnje časa niso prestale tudi teze o rastočih razrednih konfrontacijah. Namesto zaostrovanja spopada med »dvema osnovnima razredoma« je pogosto prihajalo do zelo opaznega omiljenja teh konfrontacij. Naštete družbene okoliščine lahko v veliki meri uporabimo tudi kot razlago za drugačen razvoj razredne zavesti, za razredno osveščanje delavstva v vseh deželah, ki je drugačno, kajpada v primerjavi z nekdanjimi, a včasih tudi z donedavnimi predvidevanji. Razvoj je šel, namesto pričakovanega, skoroda linearnega in nezadržnega gibanja v smeri stopnjevanja razredne zavesti, nemalokdaj v povsem nasprotno smer. Omenimo pa tudi to, da se niso potrdila predvidevanja, kar zadeva razredno strukturo kapitalistične družbe. Namesto vse bolj izrazite bifurkacije – delitve družbe na dvoje temeljnih in antagonističnih nasprotnih razredov, med katerima nastaja vse več praznega prostora oziroma »čistin«, se pravi v nasprotju s sodbo, ki jo je s tolikšno gotovostjo napovedovala klasična socialistična misel, vključno z marksistično, imamo danes opraviti z dejstvom, da razvoj ni šel v smeri predvidevane bifurkacije. Nekateri prejšnji srednji ali vmesni sloji so dejansko v veliki meri odrinjeni, vendar so na njihovo mesto prišli mnogi novi, med katerimi nekateri niso le dokaj številni, pač pa v marsikaterem pogledu tudi družbeno močno funkcionalni in relevantni.

Naštete in še nekatere druge okoliščine, ki jih tu nismo omenjali, so vplivale na to, da je postal nasprotnik, s katerim smo vstopili v zgodovinski konflikt že pred enim stoletjem, veliko bolj žilav, trši in močnejši, kot smo menili in ocenjevali vse do nedavnega. Sistem izkazuje še vedno precejšnjo vitalnost in notranji dinamizem. Za socialistične sile je še posebej pomembno to, da življenjski način in

pogoji, ki jih generira ta sistem, kljub vsem dobro znanim notranjim protislovjem in različnih odprtim problemom še vedno niso tolikanj slabi, da bi bili za najširše ljudske množice neznosni. Sistemu je uspelo, da je, namesto da bi bil v skladu s prejšnjimi socialističnimi predvidevanji nenehno poslabševal življenjske pogoje teh družbenih slojev ter jih tako vse bolj in bolj antagoniziral, razvil razne mehanizme, prek katerih amortizira in v precejšnji meri absorbira te spopade in iz njih izhajajoče družbene napetosti. Namesto vse večjega razmaha protikapitalističnih razpoloženj so se ti antagonizmi precej omilili, še posebej v nekaterih poglavitnih deželah tega območja, denimo v ZR Nemčiji, Avstriji, Italiji, Švedski, Veliki Britaniji in drugod. Namesto vse ostrejših razrednih konfrontacij je politične razmere v teh državah zelo pogosto zaznamoval pa tudi določal razredni kompromis, nemalokdaj pa celo razredno sodelovanje.

Drugi temeljni razlog je v tem, da so *organizirane socialistične sile, ki delujejo v tem delu sveta, tako zelo odpovedale*, pa ne le glede na nekatera poprejšnja predvidevanja in pričakovanja, pač pa tudi *v pogledu svoje zgodovinske odgovornosti ter v nekaterih primerih nemara tudi glede na možnosti*. To tezo je mogoče argumentirati na več načinov. Naštel bom samo nekatere pomembnejše argumente. Naj najprej poudarim, da so v minulih sedmih desetletjih – od velikega razcepa ter institucionalizirane razcepitve socialističnih sil v dvoje distinktivnih formacij: komunistične in socialnodemokratske sem – poglavitne grupacije tamkajšnjih socialističnih sil pogosto trošile veliko več energij, volje in časa za svoja medsebojna obračunavanja kot pa za boj proti obstoječi ureditvi in njegovim glavnim institucijam oziroma nosilcem. Rad bi poudaril, da sta za to v enaki meri odgovorni obe temeljni grupaciji – tako socialni demokrati kot komunisti. Samo-umevno je, da je ta konfrontacija najbolj koristila silam sistema. Drugi najpomembnejši argument je v tem, da v vsem tem obdobju tamkajšnje glavne družbene spremembe niso prinesle uspehov, v nekaterih primerih pa celo niso niti poskušale oblikovati in uveljaviti celovite in koherentne, realne, prepričljive in obetavne politike ter strategije preobrazbe, ki so jo deklarirale. Kar zadeva komuniste, je bil poglavitni problem v tem, da so cela desetletja poskušali, skladno z interesi in direktivami svojega »mednarodnega centra«, v teh okoljih plasirati in afirmirati generalno linijo in koncepcijo revolucionarne preobrazbe, vendar nista imeli nikakršnih izsledov za uspeh, saj sta bili izraz in odsev gospodarskih, političnih ter nasploh družbenih in zgodovinskih okoliščin povsem drugačne vrste. Tem partijam so se hudo maščevala dolgoletna prizadevanja, da bi na različne načine presadila in plasirala omenjeni model. Večina vseh njih je zašla v tako globoko osamitev in politično impotenco, da so bila njihova prizadevanja delovati v smeri radikalnega družbenega prevrata največkrat vnaprej obsojena na neuspeh. Večina teh partij je tako zelo marginalizirana, da je politično domala povsem irelevantno, kaj hočejo in česa ne, kaj deklarirajo in za kaj se bojujejo. Dalo bi se reči, da so imele željo in voljo delovati v smeri radikalnega preobrata, vendar so njihova izhodišča praktično vnaprej izključevala možnost, da bi karkoli dosegle.

Socialnodemokratska grupacija je »zbolela« in še danes »prestaja« nasprotno vrste »bolezen«. Socialnim demokratom je v večini držav uspelo osvojiti visoko stopnjo politične moči (pogosto so celo dolgo vrsto let neposredno odločale o usodi večjega števila teh dežel), a so ta svoj vzpon *ne le dosegle, ampak tudi plačale* z dejanskim opuščanjem zahtev oziroma z opuščanjem politike radikalne družbene preobrazbe. Kot je znano, so te stranke praktično zreducirale svojo vlogo na to, da

razpletajo različne, kdaj pa kdaj zagotovo ne nepomembne, probleme širokih ljudskih slojev v okviru sistema, toda sistema niso spreminjale.

Komparativna analiza zgodovinskih izkušenj teh dveh temeljnih grupacij nas navaja na zanimivo primerjavo. socialni demokrati so, skladno z znano Bernsteinovo maksimo, češ da je »gibanje vse«, medtem ko so »cilji irelevantni«, dopustili, da so, osredotočeni k razreševanju nekaterih tekočih, vsakdanjih problemov najširših ljudskih slojev, docela zgubili spred oči svojo zgodovinsko vizijo, kar jih je naposled pripeljalo do tega, da so postali sila sistema, dalo bi se reči celo suženj sistema. Po drugi strani pa so komunisti s tem, da so si dajali opravka s »pripravami na revolucijo« in na bližnji »končni« obračun s sistemom, v tolikšni meri zanemarili življenjsko vsakdanjost in družbeno realnost okolij, v katerih so delovali, da je postalo tudi to faktor njihove marginalizacije. Dalo bi se reči, da ni bila nobena izmed obeh temeljnih grupacij uspešna v tistem, kar bi moralo biti bistvenega in poglavitnega pomena za radikalno družbeno preobrazbo; *ni jima uspelo izpeljati sinteze med svojimi dolgoročnimi programskimi opredelitvami in sprotnimi, neposrednimi nalogami.*

Tretji temeljni faktor vidim v neugodnih implikacijah in reperkusijah nekaterih v glavnem dobro znanih vidikov družbene prakse v državah, ki so šle po poti socialistične preobrazbe, torej držav, kjer so na oblasti komunistične partije. Pri tem imam v mislih predvsem države, kjer uporabljajo model, o katerem je že desetletja slišati, da ni le najboljši, pač pa domala tudi edini možni model socializma. Družbena praksa, ki bi naj bila postala veliki izvor spodbude in poguma za vse socialistične pa celo za vse druge progresivno usmerjene sile po vsem svetu, je bila takim pričakovanjem vse manj in manj naklonjena. Da bo paradoks še večji, si moramo priznati dejstvo, da je bila praksa teh držav, na prvem mestu seveda družbena stvarnost Sovjetske zveze v preteklosti, pred štirimi in še v večji meri pred petimi in šestimi desetletji veliko bolj izvor omenjene inspiracije. O paradoksu nam je govoriti spričo tega, ker so to prakso v tridesetih letih hudo bremenile raznotere oblike stalinistične represije, a je kljub temu vzbujala mnoga optimistična pričakovanja, pa ne le v vrstah komunistov, pač pa tudi pri mnogih socialnih demokratih (spomnimo se znanih knjig Otta Bauerja »Integralni socializem« ter Sidneya in Beatrice Webb »Soviet Communism – a New Civilisation«, ki sta izšli v drugi polovici tridesetih let in sta zelo visoko ocenjevali mnoge aspekte tega sistema, domala vse z izjemo njegovih političnih komponent). Zdaj, ko se je družbena in politična stvarnost večine teh držav, vključno s Sovjetsko zvezo, v precejšnji meri otresla najhujših in najtežjih aspektov stalinistične strahovlade, postaja vse bolj opazen, še posebej v zadnjih desetih letih, prodor neugodnega ocenjevanja te stvarnosti. Družbena praksa, ki je bila nekoč vir spodbud in ohrabritve, je postala v občutni meri »hipoteka« in breme. Vse redkeje se dogaja, da se socialistične sile zatekajo k tej praksi po oporo in vse redkeje se sklicujejo nanjo, zato pa se od nje vse pogosteje ograjujejo. Nikakršno naključje ni, da čuti danes večina zahodnih komunističnih partij, še posebej tistih, ki jim je do tega, da bi se znova dokopale do ugleda, do svoje veljave in vpliva, potrebo po nenehnem in vse bolj odločnem distanciranju od te prakse. Vse pogosteje slišimo te partije govoriti: socializem – da, toda ne takšen, kakršen je v državah, ki se danes štejejo za socialistične. Medtem ko se leвица vse bolj poredko in manj določno »sklicuje« na to izkušnjo ter skorajda v celoti zavrača to prakso kot univerzalni model v kakršnemkoli smislu, se nanjo vse bolj in bolj »sklicuje« konservativna desnica. Prav iz teh okolij je danes slišati vse več glasov, češ da je

kljub vsemu možen en sam socializem, to pa je tak družbeni sistem, ki je v veljavi v deželah tako imenovanega državnega socializma. Namen takih izjav in sodb je povsem očiten – po tej poti si prizadevajo prestrašiti in zavreti sleherno količkaj resno težnjo, ki vodi k preseganju obstoječe ureditve. To je, po vsej verjetnosti, ena izmed redkih točk, glede katerih se pogledi pa tudi interesi vodstev obeh vojaškopolitičnih formacij skladajo. Obojim namreč ustreza mnenje, da je možen samo »en socializem«, in ta je tisti, ki ga skušajo že dolga desetletja uveljavljati kot univerzalni vzorec. Ker pa se v širokih ljudskih slojih že leta krepi nezaupanje, pogosto pa prihaja tudi do neposrednega zavračanja prakse omenjenih držav, je postalo vse to dokaj resno breme za sile, ki se bojujejo za socialistično preobrazbo v tem delu sveta. Ta ovira, kajpak, ni nepremostljiva. V letih, ki prihajajo, bo veliko odvisno od tega, v kolikšni meri bo tamkajšnjim socialističnim silam uspelo izpričati in dokazati, da je možen, realen in obetaven neki drugačen socializem. Veliko bo odvisno tudi od tega, kakšne bodo razmere v omenjenih socialističnih državah.

III

V drugem delu tega zapisa bom poskušal identificirati pglavitne označbe sedanjega zgodovinskega trenutka socializma v razvitih zahodnoevropskih, dalo pa bi se reči tudi v razvitih zahodnih državah v celoti. Veliko indikatorjev nas opozarja na sklep, da je prišlo konec sedemdesetih let tudi v teh državah (pravim: tudi v njih, ker so prišli podobni razvojni trendi na dan tudi v nekaterih drugih delih sveta) *do dokaj očitnega neugodnega preobrata, kar zadeva razvojno pot tamkajšnjih socialističnih sil ter obete za socialistično preobrazbo*. V teh nekaj letih je sledilo zelo opazno kumuliranje negativnih razvojnih trendov. Domala vse komunistične partije imajo opraviti z zelo težkimi in resnimi problemi. Mnoge so doživele resne neuspehe in nekatere celo občutne in hude poraze. Socialna baza teh partij se je še naprej krčila, število članstva pa se je zmanjšalo. Skrb vzbuja predvsem to, da se je občutno zvečala starostna struktura. V sestavi partijskega članstva je namreč precej manj mladih. To so bila tudi leta, ko je doživel zelo hude neuspehe evrokomunistični projekt radikalne obnove nekaterih izmed teh partij, med katerimi so bile domala vse vidnejše komunistične partije v tem delu sveta, zavoljo neuspeha tega projekta, ki je pred komaj desetimi leti še toliko obetal, pa je zdaj že stvar navade, da govorimo o koncu evrokomunizma. Zelo indikativno je, na primer, to, da je italijanska partija, ki so jo neugodni trendi še zmerom najmanj prizadeli, na svojem zadnjem kongresu iz vseh uradnih partijskih komunikacij sčrtala celo sam izraz evrokomunizem. Porazi francoske in španske partije so brez presedana v dozdajšnji zgodovini obeh partij.

Negativni razvojni trendi so občutno zajeli tudi drugo temeljno grupacijo. Cela vrsta ključnih socialnodemokratskih in socialističnih strank, ki delujejo v teh državah, je v zadnjih nekaj letih doživela resne neuspehe, kar zadeva politično merjenje sil, ki je bilo zanje vselej najpomembnejši kazalec – neuspehe so doživele na parlamentarnih volitvah. V tem oziru so še zlasti pomembni neuspehi britanskih laburistov, francoskih socialistov ter nemških in avstrijskih in pred kratkim tudi švedskih socialnih demokratov. Precej manjše je postalo število držav, kjer se neposredno na oblasti socialni demokrati in socialisti.

Na tem mestu lahko omenimo tudi resne probleme, s kakršnimi imajo opraviti

sindikati v teh državah. Posebej pomembno je to, da se je domala v vseh državah občutno zmanjšal delež sindikalno organiziranih delavcev v celokupni mezdni delovni sili. Glede na to, da je večina teh sindikatov precej tesno povezana z zadevnimi socialnodemokratskimi in socialističnimi strankami (poudariti moramo, da ne gre za povezanost, ki bi označevala podrejenost, temveč podobne poglede in celo podobne interese), je tudi ta moment dovolj resen indikator splošnega neugodnega trenda, ki je prizadel skoraj vse grupacije in vse segmente levece v razvitih kapitalističnih državah.

K resnemu razmišljanju nas navaja dejstvo, da se ta neugodni preobrat, kar zadeva pozicijo sil socializma, dogaja v času, za katerega so značilne dovolj opazne krizne težnje v gospodarstvih večine razvitih kapitalističnih držav. Stopnje ekonomske rasti so se v primerjavi s prejšnjim obdobjem občutno zmanjšale, in to po domala dvajsetletnem vzponu v znamenju gospodarskega »booma«. Na dan so prišli številni resni družbeni problemi, med katerimi je najpomembnejša nezaposlenost, kakršne ta del sveta v tolikšnem obsegu ni zabeležil v vsem povojnem obdobju. To je zelo resen problem, pa ne samo zavoljo svojih današnjih razmerij, pač pa še posebej zavoljo tega, ker ni ne slutiti ne videti, da ga bo mogoče premagati. Vse več je celo bojazni, da bo čez deset let brezposelnost (zdaj je v državah OECD približno 32 milijonov brezposelnih) še občutno večja. V nekaterih državah se je zaustavila tudi rast kupne moči širokih slojev, zabeležili pa so tudi primere, ko so ne ravno majhne grupacije doživele celo upade. Vse to je vplivalo na precej opazno zaostrovanje nekaterih socialnih protislovij in spopadov, vključno s tistimi, do katerih prihaja na relaciji kapital–delo.

Konvergiranje obeh navedenih trendov učinkuje kot svojevrsten socialni paradoks – v času rastočih družbenih protislovij in kriznih tendenc, ki prizadevajo kapitalistična gospodarstva, je prišlo istočasno do občutnega upada vpliva levece in do rastočega vpliva različnih desničarskih političnih formacij. To je, če nič drugega, omembe vredno opozorilo vsem silam levece, da je prišel čas za resna preverjanja. V sklopu teh premislekov bo potrebno zavreči tudi tradicionalne teze, pravzaprav tradicionalne zmote, češ da sleherna kriza obstoječe razredne družbe, sleherno resnejše zaostrovanje razrednih in drugih družbenih protislovij, vključno s slabšanjem življenjskih in delovnih pogojev, neposredno in zanesljivo »žene vodo na mlin levece«. Takšna opozorila je bilo slišati že tudi doslej, vendar so deli levece vse do nedavnega izpričevali veliko »imuniteto« do opozoril te vrste. Teza »kolikor slabše – toliko bolje!« (kolikor slabše zanje, za kapitalistični sistem – toliko bolje za nas, ki ga želimo izriniti, preseči oziroma uničiti), teza, ki jo je VI. kongres Kominterne sprejel kot osnovo za takratno proklamirano strategijo komunističnega gibanja, je v politični kulturi levece očitno še navzoča.

IV

Zastavi se vprašanje, zakaj je prišlo do omenjenega zastoja ter do kumuliranja negativnih trendov na razvojni poti socialistično orientiranih sil v teh državah. Poleg činiteljev, ki so neposredno vplivali na pozicije posameznih grupacij, so tudi nekatere okoliščine, ki imajo širša obeležja in so torej neugodno vplivale na vse segmente tamkajšnje levece, čeprav ne neizogibno v enakem obsegu.

Kot prvega teh in takih »skupnih« činiteljev bi se dalo navesti dejstvo, da lahko v obeh ključnih formacijah (socialnodemokratski in komunistični) razbe-

remo dovolj očitne *simptome svojevrstne izčrpanosti njihovih ideoloških arzenalov*, tako da imamo v tem smislu celo pravico govoriti o njihni »zgodovinski utrujenosti«. Obe formaciji precej kasnita pri obnavljanju in modernizaciji svojega ideološkega; konceptijskega, doktrinarnega in teoretskega fonda. V mnogih pogledih ne gresta več vstric z razvojem zgodovinskih in družbenih pogojev, v kakršnih jima je delovati. Mnoge teh partij so pogosto dopuščale in, žal, še vedno dopuščajo, da so »zalotene«, kar pomeni, da imajo opraviti s problemi in izzivi, na katere nimajo odgovorov. Nema lokrat se zgodi, da igrajo te partije bolj vlogo »dobrih« ter »avtentičnih« predstavnikov minulega kot pa današnjega časa in še v manjši meri časa, ki ga že zaznavamo na obzorju naše epohe.

V najtesnejši zvezi s povedanim je sodba, da je levica v teh državah dokaj *resno zatajila, kar zadeva spopade z izzivi, ki jih prinaša tako imenovana tretja faza znanstvenotehnološke revolucije*, kot tudi, kar zadeva izzive in probleme, povezane s kriznimi težnjami, ki so prizadele gospodarstva teh držav najpoprej sredi sedemdesetih let in nato v začetku osemdesetih. Ne socialisti (socialni demokrati) na eni ne komunisti na drugi strani niso bili kdove kako uspešni pri oblikovanju kolikor toliko realne, prepričljive in s tem privlačne politike in strategije za razreševanje teh problemov. Nema lokdaj so te partije bolj poudarjale, *kaj bi bilo potrebno reševati*, kot pa da bi bile znale prepričljivo pokazati, *kako bi se dalo te probleme razrešiti*. (To še posebej zadeva mnoge komunistične partije, ki si domala sploh niso prizadevale izoblikovati celovite, koherentne in plavzibilne strategije spopadanja s perečimi socialnimi problemi.)

Sile levice se, če omenim *tretji* pomembni činitelj, začenjajo v vse večji meri lotevati zanje *neugodnih posledic velikanskih sprememb v socialni strukturi visoko razvitih kapitalističnih dežel*. Pri tem imam v mislih neizpodbitno dejstvo, da prihaja prav v zadnjih desetih letih do pospešenega krčenja njihove tradicionalne socialne baze, ki jo predstavljajo ročni delavci, zaposleni pretežno v industriji, prometu in rudarstvu. Znanstvenotehnološkemu napredku sledi v vse večji meri uvajanje novih profilov zaposlenih, ki jih tradicionalni levici še vedno ne uspe v zadostnem obsegu pridobivati za svoje ideje in politiko.

Četrti tozadevni činitelj je pojav dokaj opazne »segmentacije« *mezdnega delavstva*, vključno z deli tradicionalnega delavskega razreda. Gre za to, da se v političnih opcijah in vedenju posameznih grupacij delavcev razbirajo pretežno vplivi ožjih, denimo panožnih, poklicnih in strokovnih pa celo posameznih statusnih interesov, medtem ko so konsideracije, vezane na njihove širše, splošne razredne interese, manj navzoče in manj relevantne. Zelo indikativno je, da so se prav v zadnjih letih zvrstili resni štrajki, v katerih ni bilo zaznati razredne solidarnosti (na primer stavka *dela* britanskih rudarjev v letih 1984/85 – stavkali so rudarji, ki so bili neposredno ogroženi spričo napovedanega zapiranja manj rentabilnih rudnikov, medtem ko so drugi rudarji sodelovanje v tej stavki v glavnem zavrnilo).

Naposled pa lahko upravičeno povemo, da so pglavitne sile levice v teh deželah precej zamujale, kar zadeva *spopadanje z nekaterimi zelo pomembnimi novimi družbenimi problemi, kot so boj za varstvo človekovega okolja, enakopravnost med spoloma, reševanje specifičnih problemov mladih, katerih nezadovoljstvo se bolj in bolj razrašča* (SPD – nemška socialnodemokratska stranka – ga v osnutku svojega novega programa omenja celo kot »obup«), ter *odprava vojne nevarnosti*. Relativna, v nekaterih primerih pa celo ne prav relativna zaprtost tradicionalne levice, kar zadeva probleme, je eden izmed razlogov oziroma samo del pojasnila

za to, zakaj so se v zadnjih letih pojavila in se nemalokdaj celo krepko uveljavila številna nova, alternativna družbena gibanja. Ni dvoma, da je levica v tem pogledu precej zamujala, obenem pa je zanemarila priložnost, ki je obetala, da bi lahko prišlo do občutnega kompenziranja zaostankov iz nedavne zgodovinske preteklosti.

V

Ko govorimo o neuspehu evrokomunizma, nam je omeniti tudi vrsto dejavnikov, ki so vplivali na tak potek in iztek evrokomunističnega obnoviteljskega dejanja. K takemu izteku je, denimo, precej prispevalo to, da je do te obnoviteljske pobude prišlo z veliko zamudo. Dovolj utemeljeno bi se dalo zatrdati, da bi bili rezultati tega hotenja, ko bi se bilo začelo konec štiridesetih ali vsaj konec petdesetih let, zagotovo veliko bolj ugodni. Razlog je v tem, da je predolgo vztrajanje pri poprejšnjih sektaških in dogmatskih pozicijah ter ohranjanje podrejenega statusa (v razmerju do »mednarodnega centra«) vplivalo na oblikovanje sodb v zelo široki javnosti (sodb o teh partijah), njih pa je zdaj sila težko ali morda celo nemogoče odpraviti. Nastal je »image«, ki se ga te partije ne morejo rešiti, ali pa se ga otepajo z velikimi težavami. Veliko so k temu prispevale tudi očitne nedoslednosti in omahovanja, kakršnim smo bili priče v večjem številu primerov. Določene partije so dovolj jasno in glasno poudarjale svojo željo po spremembi in nakazovale tudi svojo novo temeljno usmeritev (politiko in strategijo), vendar ni bilo zadostne pripravljenosti in odločne volje, da bi se ravnale po vseh implikacijah novih opcij ter jim sledile. V posameznih primerih so imeli vpliv notranji in zunanji odpori zoper novo smer. Odpori so prihajali tako iz samih partij kot iz nekaterih vladajočih komunističnih partij, v nekaterih primerih pa je šlo tudi za neposredno odklanjanje.

Najresnejši problem, s katerim so se spopadle nekatere teh partij, vključno s tistimi, ki so izpričale največjo mero odločnosti, da bi »obrnile nov list«, je šel v smeri njihovih *prizadevanj, da bi novo (demokratsko, pluralistično) legitimnato spravile v sklad s svojo osnovno (politično in ideološko) identiteto*. Privzemanje nove legitimnosti je prva predpostavka, da bi se tem partijam razprla možnost za uresničevanje njihove nove strategije – strategije mirne poti postopnih preobrazb z delovanjem v okviru obstoječih institucij parlamentarne demokracije. Zelo hitro se je pokazalo, da je privzemanje te legitimnosti sila težavno, kajti skoraj nemogoče jo je spraviti v sklad z njihovo lastno tradicionalno identiteto. Za prevzem nove legitimnosti so morale partije žrtvovati nekatere pomembne komponente svoje tradicionalne identitete. Iz razumljivih razlogov so partije izkazovale veliko mero zavzetosti za hitrejše in odločnejše premike v tej smeri. To je bilo in ostaja za te partije zelo tvegano, kajti pri tem gre za sila resne notranje dileme in spopade, vključno z nevarnostjo, da bi zgubile precejšen del svojih tradicionalnih oporišč med člani, pristaši ter aktivisti, ki so vstopili v te partije prav zavoljo nekaterih njihovih obeležij, ki pa bi jih bilo treba zdaj opustiti. Kakorkoli že, vse to začenja spominjati na kvadraturu kroga. Brez odločnega premagovanja nekaterih njihovih tradicionalnih obeležij si uspeha v smeri evrokomunistične strategije ni mogoče obetati; po drugi plati pa spremljajo takšno usmeritev hudi notranji spopadi in prelomi. Pa še to: dokler razpira privzemanje nove legitimnosti možnosti za pridobivanje nove podpore v okoljih, kjer te partije doslej niso imele večjega

vpliva, nastopa tudi tveganje, da se bo na drugi strani političnega spektra razgubil del podpore.

VI

Kar zadeva socialno demokracijo, je najresnejši činitelj pojav, ki bi se ga dalo imenovati »kriza socialnodemokratskega konsenza«. S tem hočemo reči, da so prišli v zadnjih letih prvič na dan resni dvomi v temeljna izhodišča politične strategije teh partij. Gre namreč za to, da se krepí dvom o možnostih nadaljevanja štiri desetletja trajajoče politike in strategije države blaginje oziroma politike socialne države, kot označujejo to usmeritev v ZR Nemčiji, kot okvira za bodoči gospodarski in družbeni razvoj teh držav. Kot je znano, pomeni ta politika sintezo kejnzejianskega modela razširjene reprodukcije ter tako imenovane Beveridgeove ideje o državi blaginje, ki je v tem, da bi država prevzemala nase odgovornost za zagotavljanje minimuma – in nemalokrat celo več kot samo minimuma – spodobnih bivanjskih možnosti. Šlo je za politiko, ki so jo šteli za najboljšo možno rešitev, ki bo v prid ne le vsem temeljnim ekonomskim, pač pa tudi vsem socialnim problemom v teh državah. Verjeli so namreč, da gre za politiko, ki hkrati zagotavlja izpeljavo dveh osnovnih družbenih imperativov: stabilne gospodarske rasti in vse večjega in večjega obsega socialne pravičnosti. Sčasoma se je ustalilo prepričanje, da gre pri tem ne le za dvojje enakovrednih in enako zaželenih družbenih smotrov, pač pa, da sta si tudi komplementarna ter medsebojno pogojena – v tem smislu, da, na primer, deluje razviti sistem ukrepov socialne politike kot dejavnik, ki spodbuja in zagotavlja stabilno gospodarsko rast, in narobe.

V kontekstu strukturalnih motenj in kriznih teženj, do kakršnih je prišlo na začetku osemdesetih let, so prvokrat bruhnili na dan širše zastavljeni in resnejši ugovori zoper te fundamentalne premise gospodarskega in družbenega razvoja teh držav po drugi svetovni vojni. Vse več je sodb, ki jih, kajpak, lansirajo razne desničarske grupacije, češ da naštetá osnovna imperativa oziroma smotra nista več komplementarna, zato morajo te države, če želijo ohraniti svoje mesto v mednarodni delitvi dela, opraviti izbiro, naj je še tako neprijetna – seveda v prid prvega imperativa (gospodarskega razvoja) ter na škodo drugega (socialne politike). Medtem ko je skoraj štirideset let vladalo prepričanje, da je ne le mogoče in zaželeno, temveč nujno »to in ono«, prevladuje zdaj vse bolj in bolj mnenje, da imajo te države v vse večji meri opraviti z dilemo »to ali ono«. Več meščanskih strank je že javno deklariralo svojo izbiro. Vse pogosteje se oglašajo sodbe, da terja »lovljenje« obeh glavnih tekmecev (Japonske in ZDA) krčenje stroškov »države blaginje«. Ker je socialna demokracija usodno povezana prav s takšno zasnovó notranje politike teh držav, se, seveda, ne more sprijazniti s tem, da je napočil čas za »ali – ali«. Videti je, da je meščanski desnici v nekaterih državah že uspelo pridobiti precejšen del volilnega telesa za svojo novo politiko, kar je, po vsem sodeč, najresnejši problem, s katerim si daje opravka in si ga bo v prihajajočih letih dajala vsa veriga socialističnih in socialnodemokratskih strank na Zahodu.

V času, kakršen je ta, so docela razumljive vse te široko razpredene razprave tako o naravi in razmerjih sedanjega neugodnega zasuka, do kakršnega je prišlo na razvojni poti socialističnih sil, kot o obeh, ki jih ima socializem v tem delu sveta. Opraviti imamo s pravo poplavo knjig in drugih študij, v katerih so v središču pozornosti vprašanja, kot so: »Kaj delati?« ali »Kam naprej?« V tej obsežni literaturi je vse več in več pesimističnih tonov ter pesimizma, v literaturi, ki prihaja iz desničarskih okolij, pa vse več zlohotnega (njihovega) »triumfalizma«. Vse več je besedil, ki trdijo, da je tisto, kar danes doživljamo na Zahodu, »konec socializma«, saj so tamkajšnje socialistične sile dokončno zamudile tudi še zadnji vagon vlaka, ki pelje v zgodovino. Po drugi strani pa nastopajo avtorji, ki si prizadevajo zmanjšati resnost zdajšnjih resnih problemov in skušajo dokazovati, da to, s čimer imamo opraviti v teh državah, ni nič drugega kot ena izmed običajnih »konjunkturnih oscilacij«.

Sam ne pristajam na nobeno izmed teh dveh sodb. »Vlak še ni dokončno ušel«, še vedno ni vse zgubljeno, in to toliko časa ne, dokler obstaja družba, temelječa na razrednem izkoriščanju, znanih neenakostih, odtujenosti in drugih znanih ter značilnih lastnostih najbolj razvitih kapitalističnih dežel. Rastoči problemi, ki spremljajo zdajšnjo fazo kapitalističnega prestrukturiranja (povezano s sedanjim trenutkom znanstvenotehnoloških inovacij), dajejo silam levece nedvomno še zmerom precejšnje možnosti in hkrati z njimi silam radikalne družbene alternative. Poudariti moram, da celo nekateri znani meščanski teoretiki ne oporekajo temu, da ima leвица še vedno možnosti. Drugačne vrste pa je, kajpak, vprašanje, ali bo v prihodnje izkazovala več sposobnosti za izrabo teh možnosti. Interpretacije, ki podcenjujejo resnost zdajšnjih kriznih tendenc, so tako zelo nepričljive, da jim niti ne kaže posebej oporekati. Dejstva, na kakršna smo opozorili v tem sestavku, govorijo v zadostni meri sama zase. Problemov, s kakršnimi imajo danes opraviti socialistične sile v teh državah, zagotovo ni mogoče interpretirati kot eno izmed – do nedavnega kar nekam običajnih – občasnih konjunkturnih oscilacij. Problemi so zagotovo veliko bolj resni.

Sam sodim, da terja premagovanje sedanjega neugodnega razvojnega trenda predvsem dovolj široko in temeljito kritično preverjanje, ki mu bo treba podrediti celo nekatere donedavne »aksiome«. Obeti socialističnih sil in zatorej tudi socializma v teh pa ne samo v teh državah bodo v veliki meri odvisni od tega, ali bo tem silam uspelo oblikovati vizijo, zasnovo, politiko in strategijo radikalne alternative, ki bo v resnici tako prepričljiva kot realna in bo odgovor na probleme, s kakršnimi se te države spopadajo ob koncu dvajsetega stoletja, ne pa odgovor na probleme razredne družbe s konca prejšnjega oziroma z začetka tega stoletja. Ti obeti bodo v veliki meri odvisni od tega, ali bodo in v kolikšnem obsegu socialistične sile zmogle izpričati ter tudi praktično dokazati, da zmorejo reševati sedanje probleme teh družb hitreje in še posebej učinkoviteje in uspešneje, kot gre to od rok silam statusa quo. To je še posebej pomembno za socialistične sile v teh državah z avtorji tega, ker dejansko ne smejo pričakovati, da se jim bo ponudila priložnost za to, da bodo kot »zavestne in organizirane« manjšine, oprte na mehanizme oblasti in represije, »popeljale« nezavedno večino v novo družbo. Ker živijo in delujejo v okoljih, kjer je sleherni projekt neizogibno podvržen najrazličnejšim oporekanjem, je mogoče vsak projekt v končni konsekvenci potrditi edinole v praksi. Projekt družbene spremembe, ki ga preverimo in potrdimo v

praksi, je najboljše zagotovilo za uspešno uresničevanje zastavljene poti v zaželeni smeri. Leta, ki nas čakajo, bodo v mnogočem odločilna, morda še posebej prav v tem, ali bo vsaj nekaterim večjim in pomembnejšim grupacijam tamkajšnje leveice uspelo izoblikovati in uveljaviti projekt radikalne socialistične alternative, ustrezen pogojem, zahtevam, potrebam, izzivom in izkustvom, ki jih nosijo s sabo in v sebi družbe razvitega kapitalizma ob izteku dvajsetega stoletja. Možnosti zagotovo so – čas, ki je pred nami, pa bo pokazal, v kolikšni meri bodo izrabljene. Obenem velja poudariti, da je čas že začel »teči« – zelo verjetno je, da bi utegnili prinesiti morebitni neuspehi in napake, do kakršnih bi prišlo v naslednjih letih, dejansko hudo resne in težke dolgoročne reperkusije.

Prevod: Viktor Konjar

Razvoj marksizma v ZDA po drugi svetovni vojni (3)

Veliko število avtorjev radikalne politične ekonomije (v primerjavi z ameriško novo levico, neomarksizmom Paula Barana in Paula Sweezyja, »kulturnega marksizma« in tistega dela marksizma demokratičnih socialistov, ki izvira z nove levice) vidi v delavskem razredu glavno potencialno silo pri odpravljanju kapitalizma in možne socialistične preobrazbe ameriške družbe.¹⁰⁷

Vzporedno s temi teoretičnimi in teoretično metodološkimi stališči in načeli, ki jih avtorji radikalne politične ekonomije v ZDA delijo z Marxom, obstajajo tudi določene, in to ne nepomembne razlike med Marxovim in njihovim kritičnim odnosom do kapitalistične družbe.

Prvič, večina avtorjev radikalne politične ekonomije (tako kot tudi P. Baran in P. Sweezy, pa tudi mnogi drugi) ne razume bistva in smisla abstraktno-teoretične ravni Marxovih razlag v *Kapitalu* (in drugih politekonomskih spisih); pravzaprav ne razumejo, da Marx v svoji kritiki politične ekonomije razlaga *pojem* kapitala kot kapital, pojem »kapitala sploh«, ne pa stvarnih oblik njegove konkretno-zgodovinske realizacije. Ker tega niso doumeli, Marxovo kritiko politične ekonomije omejujejo na kritiko *liberalnega* kapitalizma, kar pomeni, da sedanja faza kapitalističnega razvoja zahteva nove kategorije in novo splošno teorijo. S tem je odprta pot za teoretično in zgodovinsko neutemeljeno zanemarjanje Marxa.

Drugič, teoretiki iz kroga radikalne politične ekonomije ne postavljajo v središče svojih kritičnih raziskav marksizma družbenih odnosov in objektivnih družbenih oziroma ekonomskih procesov, ampak temeljne institucije kapitalizma in institucionalno strukturo kapitalizma (pri čemer se nekateri med njimi zavedajo nevarnosti, ki jo nosi s seboj absolutizacija institucij in odiranje družbenih odnosov v ozadje). Ta institucionalni način raziskovanja kapitalizma ima svojo tradicijo v ZDA, ki se, ko gre za kritiko kapitalizma, začne s Thorsteinom Veblenom ob koncu XIX. stoletja, pojavlja pa se tudi v *Monopolnem kapitalu* (1966) Paula Barana in Paula Sweezyja (po drugi strani je navzoč med meščanskimi oziroma liberalnimi ekonomisti – pri Alfredu Marshallu, Johnu Kenethu Galbrightu in drugih . . .).

»Pri delu radikalnih ekonomistov – poudarja Vojmir Franičević – je očiten beg v shematizem institucij, ki samo deluje radikalno, vendar je po učinkih (nujno) sterilen in v takšni obliki doslej težko ločljiv od neinstitutionalističnega empirizma in deskripcije.«¹⁰⁸ Prav empirizem in deskripcija označujeta številna dela radikalnih ekonomistov v ZDA.

Tretjič, številni radikalni politekonomisti zavračajo nekatere temeljne kategorije Marxove politične ekonomije. Tako nekateri pod vtisom Baranovega in Sweezyjevega (neo)marksizma Marxovo kategorijo presežka vrednosti zamenjujejo s premalo teoretično in empirično jasno opredeljeno kategorijo ekonomskega viška, nekateri pa pod vplivom neorikardijancev zavračajo celo samo Marxovo

¹⁰⁷ Glej *ibid.* str. 518–519.

¹⁰⁸ Vojmir Franičević, *Radikalna politična ekonomija*, str. 27.

teorijo vrednosti. Tako dva vodilna politekonomista Samuel Bowles in Herbert Gintis poudarjata, da je »delovna teorija vrednosti, ki je bila nekoč osrednja točka marksistične misli, postala njena motnja«. ¹⁰⁹

Z zavračanjem Marxove teorije oziroma teorije vrednosti in posebej teorije presežne vrednosti radikalni politekonomisti izgublajo teoretično, pravzaprav teoretično-metodološko podlago, s pomočjo katere je edinole mogoče pojasniti in znanstveno kritizirati kapitalistično izkoriščanje. ¹¹⁰ Zato so prisiljeni svojo kritiko moralno oziroma normativno utemeljevati.

Zavoljo resnice je treba reči, da so ameriški neomarksisti in radikalni politekonomisti z moralnim in normativnim utemeljevanjem kritik kapitalizma razširili tradicionalno vsebino te kritike in da je v tem sklopu zelo pomembno njihovo vztrajanje pri iracionalnosti kapitalizma, kakovosti življenja, odtujitvi ipd. . . .

Torej je radikalna politična ekonomija v ZDA – če še enkrat uporabimo ocene Vojmira Franičevića – »mnogoterost, je skupek prepletenih, v marsičem tudi sorodnih, istočasno pa znotraj sebe sprtih teoretičnih pozicij, ki spajajo marksiste, in sicer tako tiste tradicionalne, kot tudi tiste, ki so sprejeli teoretični dotik in vplive keynesijanstva in/ali »srafijanstva« ali pa tudi neorikardijance v vseh variantah, od tistih, ki so blizu marksizma, do onih, ki jih je zares bolje obravnavati posebej, kot postkeynesijance.« ¹¹¹

Ameriško varianta zahodnega marksizma (»kulturni marksizem«), ki se je pojavila ob koncu šestdesetih, razširila pa v sedemdesetih letih, razvijajo predvsem teoretiki, združeni okrog časopisov *Telos* (ustanovljenega l. 1968), *New German Critique* (ki ga od začetka sedemdesetih let izdajajo v okviru wisconsinške univerze v Milwaukeeu) in *Social Text* (ustanovljen ob koncu sedemdesetih let). ¹¹²

Ta usmeritev v razvoju marksizma v ZDA v sedemdesetih letih je črpala »navdih iz frankfurtske šole in tradicije hegeljanskega marksizma, posebej iz besedil Georga Lucácsa, Karla Korsch, Antonia Gramscija, Maxa Horkheimerja, Walterja Benjamina, Theodora Adorna in predvsem Herberta Marcuseja. ¹¹³ Zato smo jo tudi imenovali ameriška varianta zahodnega marksizma. ¹¹⁴ Ta prvi in odločilen navdih te marksistične usmeritve v ZDA potrjuje že prva teoretična konferenca, ki jo je l. 1970 pod naslovom Novi marksizem organizirala redakcija

¹⁰⁹ Samuel Bowles, Herbert Gintis, *The Labor Theory of Value and the Specificity of Marxian Economics*; v knjigi *Rethinking Marxism: Essays for Harry Magdoff and Paul Sweezy*, ed. Stephen Resnik, Richard Wolf, Autonomedia, New York, 1985, str. 31.

¹¹⁰ Res je, da poskušajo nekateri med njimi dokazati, po našem mnenju povsem nepravilno, da kategorije vrednosti in presežne vrednosti niso nujne za opredelitev pojma eksploatacije, za njegovo kritiko in obsodbo. Glej npr. Gerald A. Cohen, *Radna teorija vrednosti i pojam eksploatacije*, Marksizam u svetu, št. 10/1981.

¹¹¹ Vojmir Franičević, *Radikalna politična ekonomija*, str. 56.

¹¹² Najvidnejši avtorji te orientacije v sedemdesetih letih so bili: John Alt, Andrew Aratto, Stanley Aronowitz, Ronald Aronson, Russel Berman, Seyla Benhabib, Carl Boogs, Paul Breines, Robert d'Amico, David Gross, Bruce Brown, Jean Cohen, Dick Howard, Russel Jacoby, Fredric Jameson, Martin Jay, Douglas Kellner, Joel Korel, Thomas McCarthy, Paul Piccone, Mark Poster, Trent Schroyer, Joel Whitebook, Richard Wollin in dr.

¹¹³ Michael Buraway, Introduction: *The Resurgence of Marxism in American Sociology*; v *Marxist Inquiries*, ed. by Michael Buraway and Theda Skocpol (Supplement to American Journal of Sociology), 1982, str. 55.

¹¹⁴ Pri tem ne mislimo na pojem zahodni marksizem, kot ga je ekspliciral Perry Anderson v svoji knjigi *Consideration on Western Marxism* (New Left Books, London, 1976), pač pa na tisti pojem zahodnega marksizma, ki ga je prvi opredelil Maurice Merleau Ponty (*Les aventures de la dialectique*, Gallimard, Paris, 1955), za njim pa Aldo Zenardo (*Filozofija i socializem*, Komunist, Beograd 1976, str. 482–498), Russel Jacoby (*Dialectic of Defeat. Contours of Western Marxism*, Seabury Press, New York, 1979 in v nekem smislu tudi Martin Jay (*Marxism and Totality*, University of California Press, Berkeley, 1984), ki je poskušal najti sintezo med Andersonovim pojmom zahodnega marksizma ter pojmovanji zgoraj navedenih avtorjev.

časopisa *Telos*.¹¹⁵ Organizatorji so od konference pričakovali, »da bo raziskala možnosti za rešitev pomembnih teoretičnih utemeljitev iz pozabljene tradicije zahodnega marksizma.¹¹⁶

Z nasprotovanjem vsem usmeritvam »znanstvenega marksizma«¹¹⁷ (Zlasti marksizma III. internacionale) so avtorji ameriške variante zahodnega marksizma »opustili obravnavo družbe kot ‚objekta‘, ki ga je treba raziskovati, objekta s svojimi lastnimi ‚zakoni gibanja‘, katerega razjasnitev je neodvisna od človekove volje«; namesto tega vztrajajo pri obnovi »subjektivnosti« v človeških prizadevanjih, sposobnosti ljudi, da oblikujejo svojo lastno usodo, pri njihovi moči, da urejajo družbo racionalno in kolektivno, čeprav bodo najbolj pesimistični med njimi dokazovali, da je kapitalizem tako globoko prodril v človeško psiho, da je uničil celo možnosti za nastanek osvobajajoče se družbe.¹¹⁸

Nekateri analitiki razvoja marksizma v ZDA to marksistično usmeritev imenujejo kulturni marksizem.¹¹⁹ To delajo predvsem glede na dejstvo, da avtorji te usmeritve v načelu »verjamejo . . . , da so primarna protislovja modernega kapitalizma na kulturno-ideološkem področju«¹²⁰ . . . , in da je zato kulturna revolucija bistveni pogoj za radikalno socialno revolucijo. Namreč, zastopniki kulturnega marksizma izhajajo predvsem iz spoznanja, da »nove oblike psihološke represije . . . služijo blokadi razvoja individualne zavesti in njegove oziroma njene sposobnosti, da deluje revolucionarno«; zato se zavzemajo za nekakšen »kulturno-revolucionarni projekt«, ki bo »vseboval totalni izziv načinu, na kakršnega sta individualno izkustvo in avtentičnost omejena z represivno organizacijo vsakdanjega življenja.«¹²¹

Po Johnu Brenkmanu je teoretični projekt kulturnega marksizma »združitve družbenih, psihoanalitičnih in kulturnih prvin teorije«, vendar tako, »da bodo ti elementi razviti tako v svojem odnosu kot v svojih razlikah.«¹²²

Privilegirano mesto kulture v tej marksistični usmeritvi v ZDA kaže na zgodovinsko izhodišče te usmeritve, študentsko gibanje in sploh gibanje nove levice šestdesetih let, gibanja, ki si je, kot je poudaril Herbert Marcuse, »od začetka privzelo podobo kulturne revolucije.«¹²³

Največji idejno-teoretični vpliv na oblikovanje ameriške variante zahodnega marksizma šestdesetih in začetka sedemdesetih let je imelo delo Herberta Marcuseja.

Vpliv na ameriško varianto zahodnega marksizma oziroma na kulturni marksizem pa je izvajal tudi »kulturni radikalizem.« Ta dokaj nehomogena idejnoteoretična, pa tudi politična struja ameriške nove levice – struja, ki je do marksizma ali sovražna ali ga pojmuje kot nekaj irelevantnega za levice – »poudarja politično

¹¹⁵ Konferenca je bila od 8. do 11. oktobra 1970. leta na univerzi Waterloo, Ontario.

¹¹⁶ *Towards a New Marxism*, ed. Bart Grahl, Paul Piccone, Telos Press, 1973, str. 1.

¹¹⁷ Glej o tem pojmu v knjigi znanega, pred kratkim umrlega ameriškega progresivnega sociologa Alvina Gouldnerja *The Two Marxisms*, MacMillan, London 1980 (zlasti str. 32–63).

¹¹⁸ Michael Buraway, op. cit., str. 55.

¹¹⁹ Glej: John Brenkman, *Theses on Cultural Marxism*, časopis *Social Text*, 7/1983; Jerry Watts, *The Socialist as Ostrich: The Unwillingness of the Left to Confront Modernity*, časopis *Social Research* 1/1983; Stanley Aronowitz, *Remarking the American Left, Currents in American Radicalism*, časopis *Socialist Review*, 67/1983; Jeffrey Alexander, *Positivism, Presuppositions and Current Controversies*, University of California Press, Berkeley, 1982.

¹²⁰ Jerry Watts, *The Socialist as Ostrich . . .*, časopis *Social Research* 1/1983, str. 5.

¹²¹ Bruce Brown, *Marx, Freud and the Critique of Everyday Life*, *Monthly Review Press*, 1973, str. 177.

¹²² John Brenkman, *Theses on Cultural Marxism*, *Social Text* 7/1983, str. 21 in 22.

¹²³ Herbert Marcuse, *Merila vremena*, Grafos, Beograd 1978, str. 42. Glej tudi: Christopher Lasch, *From Culture to Politics*; v knjigi *The Revival of American Socialism*, Oxford University Press, New York 1971, str. 220.

središčnost vprašanja seksa in spolov po eni strani, ter kritiko kulturne degradacije pozne kapitalistične družbe po drugi.«¹²⁴ Razvila se je pod vplivi Wielhelma Richa, teoretikov ekologije, kakršen je Murray Boochim, anarhistov, velikih osebnosti feminističnega gibanja, kakršne so Simone de Beauvoir, Sheila Rowbotham, Juliet Mitchell in druge . . .

Poleg zmanjševanja vloge objektivnega, posebej ekonomskega dejavnika v reprodukciji in transformaciji družbe ter v zvezi s tem tudi svojevrstnega zavračanja marksistične politične ekonomije,¹²⁵ je ena od temeljnih slabosti »kulturnega marksizma« dejstvo, da teoretična kritika ameriške družbe, ki jo vsebuje, ni postala niti ni mogla postati podlaga strategije količkaj pomembnejših protikapitalističnih oziroma socialističnih prizadevanj v tej državi.¹²⁶

Kulturni marksizem se je konstituiral in razvijal tako, da se je izrazilo konfrontiral z marksizmom II. in III. internacionale. V tej zvezi so njegovi avtorji zavračali in zavračajo tudi Leninova teoretična stališča, ker so menili, da so »vse bolj irelevantne in kontroproduktivna v soočanju z realnostjo sedanosti.«¹²⁷ Kritika večine protagonistov te usmeritve pa ni usmerjena samo na marksizem II. in III. internacionale. Čeprav so bili spodbujeni z Marxovo mislijo in posebej še teoretičnimi deli ustanoviteljev zahodnega marksizma oziroma kritične teorije družbe, je večina protagonistov kulturnega marksizma že od začetka sodelovala v kritičnem dialogu z Marxom, zahodnim marksizmom in kritično teorijo družbe.

V središču kritičnega dialoga z Marxom je njegovo pojmovanje zgodovine. Na Marxa naslavljajo tele kritične očitke: nekritično prevzemanje hegeljanske epistemologije, ki ne omogoča materialistične rekonstrukcije zgodovine,¹²⁸ linearni evolucionizem kot bistvena značilnost Marxovega pojmovanja zgodovine,¹²⁹ izraziti monizem v razumevanju dejavnikov zgodovinskega razvoja oziroma predimenzioniranje materialnih dejavnikov,¹³⁰ nesprejemljivo prenašanje bistvenih značilnosti kapitalistične družbene formacije za prejšnje družbene formacije,¹³¹ težnja po znanstvenosti¹³² in drugo. Čeprav so številne od teh in podobnih kritik plod neustreznega razumevanja Marxa, posamezne med njimi vendarle kažejo na nekatere resnične probleme Marxove misli.

Večina protagonistov kulturnega marksizma kritizira in zavrača Marxovo teorijo razreda in posebej razredno analizo kapitalizma.¹³³ V središču te kritike je zgodovinska vloga proletariata.¹³⁴

¹²⁴ Stanley Aronowitz, *Remarking the American Left. Currents in American Radicalism*, časopis *Socialist Review* 6/1983, str. 31.

¹²⁵ Tu je tudi nekaj izjem. Glej Russel Jacoby, *Reply to Slater and Plat, Telos*, 33/1977, str. 158.

¹²⁶ O tem glej: Jerry Watts, *The Socialist As Ostrich . . .*, *Social Research*, 1/1983, str. 6-7; Paul Brunes, *Redeeming Redemption, Telos*, 65/1985, str. 156.

¹²⁷ Paul Piccone, *Italian Marxism*, University of California Press, 1983, str. 200.

¹²⁸ Andrew Arato, Paul Piccone, *Ponovno promišljanje zapadnog marksizma: odgovor Martinu Jayu*, *Marksizam u svetu*, 5-6/1980, str. 98.

¹²⁹ Dick Howard, *The Marxian Legacy*, MacMillan, London, 1977, str. 284.

¹³⁰ Stanley Aronowitz, *The Crisis in Historical Materialism*, Praeger, 1981, str. 66.

¹³¹ Dick Howard, op. cit. str. 279, 284; Jean Cohen, Dick Howard, *Why Class?* v zborniku *Between Labor and Capital*, ed. P. Walker, Harvester Press, Sussex, 1979, str. 77-79.

¹³² Stanley Aronowitz, op. cit. str. 68.

¹³³ Najbolj celovito kritiko Marxove teorije razredov in razrednega boja v kapitalizmu je izoblikovala Jean L. Cohen, *Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory*. The University of Massachusetts Press, Amherst, 1982. Vendar pa niso vsi protagonisti kulturnega marksizma proti Marxovi razredni analizi. Eden od pristašev Marxove razredne analize je npr. Stanley Aronowitz, kar najbolj potrjuje s svojo najnovejšo knjigo *Working Class Hero*, Pilgrim Press New York, 1983.

¹³⁴ Glej: Dick Howard, *Marksističko zaveštanje*, *Marksizam u svetu*, 1-2/1986, str. 301; Russel Jacoby, *Dialectic of Defeat*, Cambridge University Press, 1981, str. 125.

Protagonisti »kulturnega marksizma« so sredi sedemdesetih let začeli kritizirati tudi idejno-teoretična izhodišča in ustvarjalnost ustanoviteljev »frankfurtske šole« (kritične teorije družbe), čeprav je zanje to idejnoteoretsko izhodišče bilo in je delno tudi ostalo najbližje.

Posebno pozornost zasluži kritika Paula Picconeja, osrednje osebnosti časopisa *Telos*. V eseju z značilnim naslovom *Sprememba funkcij kritične teorije* Piccone piše, da je glavni problem kritične teorije v zvezi z njenimi začetniki »nepotrebno ohranjanje prevelike količine tradicionalne marksistične prtljage.¹³⁵ »Ker niso bili pripravljeni . . . radikalno revidirati Marxove filozofije zgodovine, so se teoretiki kritične teorije postopno obračali k psihologiji, da bi na ta način pojasnili kolaps možne proletarske revolucije . . .«¹³⁶

Iz tega stika marksizma in psihoanalize sta po Picconeju nastali dve različni, vendar komplementarni podobi oziroma analizi ameriške družbe: *Enodimenzionalni človek* Herberta Marcuseja in *Minima Moralia* Theodora Adorna; Marcusejeva teza o enodimenzionalnosti »je izpolnitev dialektike razsvetljenstva«, ki sta jo v istoimenski knjigi razvila Max Horkheimer in Theodor Adorno.

Stvarnosti nove faze rekonstruiranega kapitalizma ne ustreza več Marcusejeva teza o enodimenzionalnosti kapitalizma, ampak teza o »umetni negativnosti« (artificial negativity); novo fazo »razvitega kapitalizma označuje potreba sistema, da umetno proizvaja svojo lastno negacijo«, ki deluje kot »nekakšen kontrolni mehanizem znotraj sistema« – poudarja Piccone.¹³⁷ Ta »umetna negativnost«, ki jo proizvaja sam sistem, vsebuje veliko »institucionaliziranega svobodnega prostora, znotraj katerega se lahko razvijata spontanost in negacija«;¹³⁸ to ne ponuja le možnosti obnavljanja kritične teorije, ampak tudi pridobivanja »široke ljudske podlage« za protikapitalistični boj, »ki ga prejšnje kritične teorije niso priznavale«.¹³⁹

V sedemdesetih letih prihaja do oddaljevanja določenega števila protagonistov kulturnega marksizma od teoretičnih stališč kritične teorije družbe in od nekaterih temeljnih Marxovih teoretičnih in teoretično-metodoloških stališč, kar bo hkrati odprlo proces pojasnjevanja te marksistične usmeritve v ZDA. To je mogoče spremljati na straneh časopisa *Telos* od leta 1977. V teh letih sta na *Telosovi* teoretični konferenci dva avtorja (James Miller in James Schmidt) v uvodnem referatu prvokrat postavila zahtevo, da se prizadevanja usmerijo k temu, da se razvija teorija osvoboditeljstva izven marksističnih okvirov.¹⁴⁰ To pa je bilo zavrnjeno; eden od urednikov časopisa – Andrew Arato – poudarja, da so »marksizem in njegovi različni izrazi svetovnozgodovinski sistem mišljenja, ki ga ni mogoče postaviti v isto vrsto kot večino drugih sodobnih teorij in prijemov«, oziroma »da marksizem kljub svojim očitnim pomanjkljivostim ostaja prva osvoboditeljska ideologija v razviti kapitalistični družbi.«¹⁴¹

Že na *Telosovi* teoretični konferenci leta 1980, na kateri so razpravljali o krizi leve in na kateri je bilo ugotovljeno, da je kriza predvsem kriza teorije (»v prvi

¹³⁵ Paul Piccone, *The Changing Function of Critical Theory*, časopis *New German Critique*, 12/1977, str. 30.

¹³⁶ Ibid., str. 31; Andrew Arato, Paul Piccone, *Ponovno promišljanje zapadnega marksizma: odgovor Martinu Jayu*, *Marksizam u svetu*, 5–6/1980, str. 102.

¹³⁷ Paul Piccone, *The Changing . . .*, str. 34 in 36.

¹³⁸ Ibid., str. 36.

¹³⁹ Ibid., str. 37.

¹⁴⁰ *Antioch Telos Conference*, *Telos* 32/1977, str. 188.

¹⁴¹ Ibid., str. 189 in 190.

vrsti marksizma«),¹⁴² je glavni urednik časopisa Paul Piccone v svojem referatu kritiziral dve glavni tradicionalni usmeritvi levice, marksizem in anarhizem, in ugotovil, da moreta »že dolgo povedati zelo malo takega, kar še ne bi bilo integrirano v prevladujoč politični diskurs« vladajoče ideologije, da »pripadata preteklim stadijem kapitalističnega razvoja« in da je »kakršnokoli vztrajanje, da se vrneta . . . reakcionarna utopija.«¹⁴³

Zelo dober pregled nad smermi in smislom teh diferenciacij, pravzaprav razlago ameriške variante zahodnega marksizma, ponuja teoretična konferenca, ki jo je konec leta 1984 organiziral časopis *Telos*, pa tudi polemika, ki jo je ta konferenca spodbudila.¹⁴⁴ Konferenca po oceni nekaterih njenih udeležencev ni prispevala k zastavljeni nalogi, da se v razpravi razvije novo skupno idejnoteoretsko izhodišče časopisa;¹⁴⁵ namesto tega je veliko bolj jasno kot poprej izrazila idejnoteoretske in nekatere politične razlike in s tem, da je bolj neposredno soočila različna stališča, zaostila idejnopolični spopad.

John Alt je v svojem daljšem prikazu te pomembne konference poudaril, da so se v redakciji oziroma med avtorji, ki so se zbrali okrog časopisa, »razvile različne skupine, ki jih je mogoče grobo identificirati kot habermasovsko, proadornovsko (krilo artificial negativity«), profreudovsko ali celo poststrukturalistično.«¹⁴⁶ Joel Whitebook je v enem od glavnih referatov na konferenci poudaril, da je »glavna teoretična delitev znotraj časopisov povezana z oceno prve generacije zahodnih marksistov, utemeljiteljev tradicije, znotraj katere smo delali«, in s tem v zvezi omenja delitev na tiste, »ki so še naprej lojalni do prvobitnega duha te tradicije«, in tiste, »ki so postali v občutni meri nasprotni njihovemu (gre za utemeljitelje zahodnega marksizma, opomba M.N.) nerazvitemu sprejemanju demokracije in njihovi naklonjenosti eshatološkim oblikam mišljenja«; prvi so – po Whitebooku – ostali pristaši nekakšnega »eshatološkega radikalizma« in »politike rešitve«, drugi (mednje šteje avtor tudi sebe) zavračajo to politiko v imenu »demokratske paradigme« in se zavzemajo za politiko Mündigkeit – pojem, prevzet od Kanta, dobesedno pomeni »polnoletnost«, »zrelost.«¹⁴⁷

Paul Breines meni, da več prispevkov v *Telosu* »kaže na njegovo novo smer: Arendt, Habermas, Castoriadis, Feher in Heller, v nasprotju z ono prejšnjo, ki jo sestavljajo: »Lucács, frankfurtska šola in nova leвица iz šestdesetih let.«¹⁴⁸ Zdi se, da ima Breines najbolj prav.

Konferenca in teksti, o katerih govorimo, so spodbudili razpravo o temeljnih idejnoteoretičnih vprašanjih, ki utemeljujejo strategijo protikapitalističnega boja in prav okrog teh vprašanj so se pojavile najpomembnejše razlike. To, kar velja najprej poudariti kot splošne, pa tudi bistvene značilnosti te razprave, je: 1) v središče razprave niso zavestno postavljene le oblike, področja in poti boja, ampak tudi njegovi cilji, pravzaprav smisel boja; 2) čeprav razprava o ciljih, o smislu protikapitalističnega boja, neposredno zadeva socializem, pa vendar v razpravi večinoma ni bilo bolj neposredne tematizacije in problematizacije socializma.

Ustvarja se vtis, da so številni udeleženci razprave domnevali, da je cilje v

¹⁴² *The Kansas Telos Conference - The Crisis of the Left*, 46/1980. Vendar pa Russell Jacob poudarja, da krize levice ni možno zoževati zgolj na krizo teorije, je namreč tudi rezultat vse večje moči establismenta (*Crisis of the Left?* str. 108).

¹⁴³ Paul Piccone, *Why Did the Left Collapse?* *Telos* 46/1980, str. 92 in 93.

¹⁴⁴ Glej: John Alt, *Radical and Conservative Critique: A Conference Report*, *Telos* 63/1985, str. 138.

¹⁴⁵ *Ibid.*, str. 138.

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 121.

¹⁴⁷ Joel Whitebook, *The Politics of Redemption*, *Telos* 63/1985, str. 157.

¹⁴⁸ Paul Breines, *Redeeming Redemption*, *Telos* 65/1985, str. 153.

protikapitalističnem boju mogoče doseči (in to kot zgodovinske odločitve) znotraj »popravljenega« obstoječega družbenega sistema, pa je zato razprava v socializmu v ZDA odveč; 3) v razpravi se je javno odslikovalo povečevanje vpliva zahodnoevropskih levo usmerjenih teoretikov (bolj ali manj marksistično usmerjenih), in to predvsem vpliva Jürgena Habermasa in posebej avtorjev tako imenovane »budimpeštanske šole« (ki so vsi v ZDA); 4) najbolj intenzivne razprave o strateških vprašanjih so potekale v okviru prve »filozofske« skupine razpravljalcev.

Največje zanimanje je spodbudila in najostreje spopade izzvala kritika Ferenca Feherja in Joela Whitebooka, ki se je nanašala na »paradigmo rešitve« oziroma na »politiko rešitve«. Prvo razlago »paradigme rešitve«, pravzaprav prvo kritiko »politike rešitve« je izrekel Ferenc Feher (eden iz kolektiva budimpeštanske šole, ki skupaj z vsemi drugimi člani tega kolektiva živi in dela v ZDA od leta 1985), leta 1983, in sicer v prikazu knjige Richarda Wollina, *Aesthetic of Redemption* (New York, 1982). Feher v tem prikazu med drugim piše: »Rešitev tega sveta, ne pa njegovo izboljšanje je bila zahteva ali pribežališče (overt or covert), pozitivna ali negativna središčna točka, zgodovinsko-filozofska središčna teza, v kateri so bile utemeljene vse relevantne teorije levice v času pred I. svetovno vojno in v času med obema vojnoma.«¹⁴⁹

Na konferenci, o kateri govorimo, je Feher v svojem referatu prikazal genezo, zgodovinske vzroke in smisel »paradigme rešitve« in navedel temeljne značilnosti njej nasproti postavljene »radikalnodemokratske paradigme«, za katero se je zavzel. Feher navaja tri bistvene sestavine paradigme rešitve: »Prvo je mogoče poimenovati, če se upošteva Luhmana, *prevelika redukcija kompleksnosti, inherentne modernizmu*.« Druga sestavina je stalno (uspešno ali neuspešno) obnavljanje prizadevanja za *homogenizacijo* bistvene heterogenosti kompleksa modernosti. V več kot dveh stoletjih so se reševalci odločno upirali partikularističnemu obstoju skupin in enot, . . . individualni avtonomiji in političnemu pluralizmu . . . Tretja značilnost paradigme rešitve je, da si v primerjavi z liberalno in radikalnodemokratsko paradigmo ne ustvarja zase nujne mreže racionalno zasnovanih institucij. Institucije v okviru te paradigme se razlikujejo od enega do drugega reševalca . . . Navsezadnje, pogosto ponavljajoča se ocena paradigme rešitve, češ da je religiozna ali psevdoreligiozna, je povezana prav z določenim sociološkim dejavnikom, namreč z modernizacijo kot nepopolno sekularizacijo.«¹⁵⁰

Prvo pojavljanje »paradigme rešitve« je bilo pokopano z Waterloojem, vendar se je znova pojavila po I. svetovni vojni. Prvi je na njen obstoj in nevarnost opozoril Max Weber, »prosto lebdeča inteligenca«, kot jo je opredelil Karl Mannheim, pa je postala nosilka paradigme rešitve – mladi Lucács je po Feherju »velikan prosto lebdeče inteligence.«¹⁵¹

Poleg tega Ferenc ugotavlja, da so se tako na levisi kot na desnici pojavljali intelektualci ali psevdointelektualci kot protagonisti in uresničevalci politike rešitve. Na levisi je bil »morda največji« predstavnik »prosto lebdeče inteligence« Trocki, ki je bil »intelektualec rešitelj par excellence« (»Lenin je bil prav to, kar je želel biti: primus inter pares v pragmatičnem kolektivu diktature, ne pa rešitelj«).¹⁵² Na desnici je bil eden največjih protagonistov politike rešitve Mussolini, za njim pa številni »drugorazredni in tretjerazredni rešitelji« med nacisti v Nemčiji.

¹⁴⁹ Ferenc Feher, *Reassessing Walter Benjamin*, časopis *New German Critique*, 28/1983, str. 172.

¹⁵⁰ Ferenc Feher, *Redemptive and Democratic Paradigms in Radical Politics*, *Telos* 63/1985, str. 148.

¹⁵¹ *Ibid.*, str. 150.

¹⁵² *Ibid.*, str. 150.

Med velikane politične rešitve Feher šteje tudi Lucásca, Heideggerja in Gentileja, čeprav poudarja, »da njihovih filozofskih del . . . ni mogoče ocenjevati izključno s stališča njihovega teoretskega utemeljevanja rešitve.«¹⁵³

Feher ugotavlja, da so se v zadnjih desetletjih tako na levici kot na desnici pojavljali poskusi ponovne uveljavitve politike rešitve. Prvi pojav paradigme rešitve sega v čas protikapitalističnih gibanj v šestdesetih letih, danes pa se ta paradigma pojavlja v nekaterih ekoloških in protinuklearnih gibanjih.

Na desnici danes paradigmo rešitev poseeblja Reaganova politika.

(Nadaljevanje sledi)

---

¹⁵³ Ibid., str. 152.

ELMAR ALTVATER

Politična ekonomija po Černobilu

Uvod

Po Marxovih besedah* uporabne vrednosti »vzpostavljajo . . . materialnega nosilca menjalne vrednosti« (MEW 23, str. 50). Če jih gledamo le preko njihove materialne forme, »dobavljajo material posebne vrste, trgovsko znanje« (ibid.). Marx, ki je s tem razlikovanjem utrl pot politični ekonomiji in zbistril pogled na družbene oblike, ki določajo družbeno življenje bolj kot materialno bogastvo, si ni mogel zamisliti, da lahko en sam »primer sklepanja« moderne visoke tehnologije podeli popolnoma novo kakovost vrednosti, ki je v rabi. »Intenzifikacija produkcijskih sil« je izzvala takšno intenzifikacijo rušilnih sil, da se človeštvo sooča z dvema alternativama:

a) Uničevalne sile se lahko izmuznejo nadzoru in uničijo uporabne vrednosti, ne le materialno bogastvo, pač pa uporabne vrednosti kot nosilce menjalnih vrednosti: od severnega jelena s severa Švedske do ukrajinskega žita, od bavarskega mleka do gob v gozdovih Poljske. Občutek za intenzifikacijo produkcijskih sil se je sprevrgel v nesmisel, narava je postala »nekaj destruktivnega«, pravi Immler (1984). Če so na ta način uničeni nosilci menjalnih vrednosti, je takšen dogodek nekakšna oblika »produkcijskega načina, temelječega na vrednosti«, in končno glede analize te oblike: ali ni družbena teorija dolžna upoštevati to novo zgodovinsko okoliščino in zatorej ponovno premisliti njene kategorije?

b) Ali: naj mar uvedemo varnostna merila proti morebitnim razdiralnim proizvodnim procesom, ki – kot se dandanes vsi zavedamo – ne morejo ostati zgolj v svoji tehnični razsežnosti.

Z varnostjo je v zvezi vsestranski družbeni in politični nadzor, ki pa nikoli ne more biti popoln, saj vselej preostane še »nekaj tveganja«; to ni združljivo z bolj ali manj demokratično družbo, vendar postane brezupna potreba, kadar se odpre le stezica za izbor jedrske energije. Družba je zaradi tega izpostavljena zapletu v »varnostno stanje« (Hirsch), v »jedrsko stanje« (Jungk). Vizionarska svarila glede jedrske industrije, ki jih je izgovoril Jungk pred več kot desetimi leti, so že danes, komaj deset let po izidu knjige, izgubile vizionarnost svojega pisca s posebnim smislom za črnogledne predstave; postala so trpka resničnost: na Otoku treh milj, v Černobilu, v Gorelebnu, Brokdorfu, Cattenomu, Wackersdorfu in še kje drugje.

Problema, s katerim se danes spopada politična ekonomija, pa še nikakor ni konec. Kriza zadolženosti in strukturalna množična nezaposlenost sta prav tako kazalca prepreke v razvojnem modelu, ki je desetletja opredeljeval ekonomijo,

* Prispevek je bil napisan za mednarodno tribuno »Socializem in ekonomija«, Cavtat, oktober 1986.

politiko in kritično misel. Zatorej ne smemo le razviti obrazce na način, kako pristopiti k problemu, in sicer na temeljih tradicionalnega razvojnega modela, temveč tudi podvomiti v ta model in v njegovo pojmovno rekonstrukcijo, kar pomeni: znova premisliti kategorije kritike politične ekonomije.

Preobrat v razvoju

Sedaj po Černobilu, tisti, ki jih je le zdaleč obhajal strah, vedo, tisti ki še vedno ne verjamejo, pa se bojijo, da leži pred človeštvom nekaj tisočletij radioaktivne prihodnosti. »Razpetje, pred katerim smo, je najpomembnejše od vseh, pred katerim je kdaj stala civilizacija. Danes pa je treba s človeškim prizadevanjem to jedrsko dejstvo, ki smo ga ustvarili pred nekaj desetletji, odstraniti, saj se že samo od sebe prestavlja v zgodovinsko primerjavo. Tisočletja je trajal prehod od lovske in nabiralniške družbe do družbe poljedelcev. Poljedelska družba pa je imela na razpolago cela stoletja, da se prilagodi industrijskemu načinu življenja . . . Dandanes, po nekaj več kot eni generaciji, pa smo prisiljeni opraviti prehod iz industrijske dobe, z njenimi neobnovljivimi viri, v novo dobo, ki pa še ni natančneje določljiva, ki pa nas bo oskrbela z obnovljivimi viri energije. Spotoma in preko noči moramo korenito spremeniti našo podobo sveta« (Rifkin, 1982, str. 212). Vprašanje, ki temu sledi, pa je: ali smo, vsaj teoretično, pripravljeni na veličino te naloge.

Sedanjest je vselej prelomnica in preokret med preteklostjo in prihodnostjo. Zatorej se nam dandanes zgodovinska kontinuiteta kaže kot diskontinuiteta, in odtod prihaja naraščajoča dramatičnost. Marx jo je v nekem oziru zaostрил z izjavo, da človeštvo prevzame samo take naloge, ki jih lahko izpolni. Na splošno je to pravilno; vendar, ali ni res, da je izkušnja tudi to, da se Goethejev »Črnošolec« ni mogel znebiti duha, ki ga je bil priklical? Perspektiva, ki jo je človeštvo izbralo s to najvišjo stopnjo industrijske akumulacije, z jedrsko industrijo (dopolnjeno z industrijo manipuliranja z geni), pa vsebuje – enako kot primer s Črnošolcem – nesorazmerje v kapacitetah, in tudi ob pobudi za uvajanje novih tehnologij, za ocenjevanje posledic ter tveganj, ki jih bo treba premagati. Človeštvo običajno sprejme naloge, ki jih lahko uspešno obvladuje; prepoznavanje teh nalog, njihovih spremljajočih pojavov, nenameranih stranskih učinkov ter njihovo premagovanje pa je zaradi obsežnosti problema in časovnega obzorja nujno nepopolno. Oblike družbenih medsebojnih vplivov v kapitalistični družbi so postale glede na obseg teh dejavnosti neprimerne. Upi in pričakovanja množic nikoli ne pridejo nenaključno, pač pa preko izkušenj iz preteklosti, ki postanejo vzpodbude za dejanja v sedanosti, in ki so nosilci zamišljenih in spopolnjenih načrtov za prihodnost. Vsekakor pa gre za nesočasnost mišljenja in dejanja ter za spremenljiv obseg. Zato pa se pojavi tudi etični moment: »Dandanes se je človekova moč in njeno preseganje vsakega pozitivnega napredka v poznavanju posledic razrasla do te mere, da celo v vsakodnevno praktično znanje, iz katerega se običajno sestoji moderna civilizacija; in od česar vsi živimo, postaja etični problem« (Jonas, str. 4). Zato se razpravljanje o usklajevanju in razporejanju mehanizmov ne razvija znotraj okvira bolj tehničnih koordinat učinkovitosti in produktivnosti, pač pa vsebuje samo bistveno razsežnost odgovornosti za bodočnost človeškega rodu. Nova kvaliteta »največje industrije« – v dramatičnem nasprotju z »veliko industrijo« – se sestoji iz dejstva, da utegnejo njene posledice, katerih ne moremo v praksi v celoti odstraniti, predstavljati genocid.

Obstaja pa seveda še vprašanje, ki se je nenadno pojavilo: katere instrumente bomo uporabili za izvrševanje herojske naloge korenitega preurejanja družbenega poteka, ki je na poti do jedrske katastrofe. Gre mar za državo? To je vendar država, ki se nam predstavlja v polomu, preko jedrske politike, politike rasti, strukturne politike itd. Gre potemtakem za tržišče? Tržišče je vendar *časovno obzorje*, ki v primerjavi z učinkovitostjo modernih tehnologij zaobseže neizmerno majhno časovno obdobje: gledano nazaj pa se nam zdi nekaj desetletij, v katerih so bili iztrošeni viri, ki so nastajali milijone let, smešno kratko časovno razdoblje, s stališča naravnega reakcijskega časa sedanjega delovanja pa je neprimerno daljše, kot je predvideno. Gradnja jedrske elektrarne traja kakih 10 let, vključno z načrtovanjem; čas obratovanja te elektrarne pa je v najboljšem primeru 40 let. Radioaktivni odpadki, ki jih je proizvedla ta elektrarna, pa bodo sevali še tisoče let ter predstavljali problem za tisoče generacij. »Idealno bi lahko primerjali trajanje priprav s trajanjem posledične verige«, je napisal Hans Jonas (1986, str. 4). Kakorkoli že, preteklost mika edinole zgodovinarja, ta pa je manjša kot prihodnje obzorje. Pri racionalnem mikro in makroekonomskem preračunavanju slednje ne bi smelo seči dlje od časa, ko se razvrednotijo poglavitne dobrine, saj je preračunavanje profita, kot pogoja formalne donosnosti, omejeno zanj. Celó pri naravnih virih je časovni obseg definiran s politiko razvrednotenega zanimanja zanj: kako obsežno je nahajališče rude in kako dolgo bo zaloga trajala? Po operativnem preračunavanju so zaloge ravno pravnjše, kadar upravičijo kapital, ki je bil vanje vložen. Gre za ekonomsko obzorje, z omejitvijo na razumno ozkost, ki ne more priznavati prostorski in dolgotrajnosti sistema naravnih virov nasploh, kaj šele, da bi ga upoštevalo. Seveda (zlasti) velike transnacionalne družbe dajejo svoje dolgotrajne napovedi, segajo – preko mikroekonomskega obdobja razvrednotenja – v naslednje tisočletje. Te napovedi pa veljajo le za odločitve, če so slednje v skladu z okoliščinami konkurence, kar utegne biti sem ter tja prisotno na tržišču. Tržišče je nekakšen mehanizem, ki v časovnem zaporedju od preteklosti do prihodnosti predpostavlja načelno višje vrednosti. To izvira iz pričakovanega zmanjševanja bodočega dotoka dohodkov, v primerjavi z njihovo sedanjo vrednostjo, kar je obvezno za vsakega spodobnega ekonomista: Keynesova teorija o investiranju temelji na primerjavi »marginalne učinkovitosti kapitala« (to je bodoči pritek dohodkov, zmanjšan na sedanjo vrednost prvotne investicije in operativnih stroškov), sedanjih obrestnih mer denarja in trga kapitala. Tako je nedvomno postavljena racionalna osnova za odločitve, ki se tičejo glavnih projektov. Vendar vse to sledi trendom ponudbe in povpraševanja na telematično nadzorovanih transnacionalnih tržiščih, znotraj lahko ustvari kratkoročna, celo zablodela gibanja, medtem ko vlaganje, to je proces dejanske akumulacije, povzroča trajne in nepreklicne spremembe v družbi in v okolju. Zaradi osrednjega pomena sedanje vrednosti za odločitve, ki določajo prihodnost, so projekti, ki v sedanjosti niso posebno donosni, v načrtovanju preloženi v prihodnost. »Proizvodno podjetje ne more delati za naslednjo generacijo . . . Mi moramo sedaj proizvajati za tržišče in služiti denar«, jasno pove E. Schmidt, izvedenec za sončno energijo pri AEG (Der Spiegel, št. 24, 9. 6. 1986, str. 100 f). V nobenem primeru pa ne sili tržišče energetskih gigantov k razvijanju alternativnih oblik energije za nadomestitev jedrske energije. Nasprotno, onemogočene so, dokler bodo jedrske elektrarne podcenjene. Tržišče je zatorej nesposobno uspešno obvladovati stvari, ki jih je opisal Rifkin. Tržišče je nevaren mehanizem za prenašanje škode v prihodnost, ki je vsekakor zunaj obzorja verjetnostnega računa in zatorej ni

zanimiva. Noben »podjetnik« jedsrke elektrarne ne računa z obdobjem tisoč let, četudi bodo radioaktivni odpadki, ki jih je proizvedel danes, sevali še po 20.000 letih. Hkrati pa ne upošteva tveganja glede kake nesreče (odpravi ga kot »stransko tveganje«), medtem ko je pripravljen vsako preračunavanje dobička prignati do nesmisla, z njim pa tudi ekonomski čut za jedrsko industrijo. Če bi k obratovalnim stroškom prišteli še škodo, ki jo je povzročil Černobil celotni Evropi, bi postala naložba nerentabilna do absurdnih razsežnosti. Dejstvo, da je kljub vsemu nekaj mesecev po nesreči centrala tekoče obratovala, kaže le na neustreznost ocenjevanja – celo z merilom mikro in makroekonomske donosnosti – posledic tega dejanja in upoštevati materialno ter časovno razsežnost tega, kar je povzročila elektrarna. Vsi ti ugovori nimajo kaj dosti opraviti z običajnim argumentom o »neuporabnosti tržišča« ali »neuporabnosti države«; v tem primeru tržišče ni zatajilo, in po vsej verjetnosti deluje dobro. Vendar časovni ustroj ekonomsko razumnega delovanja in na primer, čas radioaktivnega razpada sta si tako očitno v nasprotju, da učinki sevanja v sedanosti vedno bolj in *nepreklicno* obremenjujejo prihodnost. Možnosti za alternative so se zato zožile; »prisila dejstev«, do katerih je tržišče indifrentno, slavi zmago nad političnim projektom humane prihodnosti.

Vlaganje, rezultati, stranski učinki

Tudi funkcionalni prostor tržišča je omejen, v vsakem primeru pa je manjši kot materialna in informacijska učinkovitost ekonomskih procesov. Proizvodnja in poraba sta postopka spreminjanja materije in energije, in ne poznata samo vlaganja in rezultata, pač pa tudi stranske učinke (Daly 1977). Tako formalna racionalnost cilja in sredstev sistematično duši velikost, in sicer tako, da malomarno omalovažuje vse, kar se dogaja med vlaganjem in učinkom, s proizvodnjo pa ravna kot z nekakšno »črno skrinjico«. Duh v tej skrinjici je spoznat po »zunanjih učinkih«, saj se tržna ekonomija nikoli ne utruji, ko ga tišči nazaj v skrinjico, in sicer z vsemi sredstvi »strategije ponotranjanja«. Vendar kljub tem poskusom, pa vsebina »črne skrinjice«, namreč sistem naravnih virov, ostaja med ekonomskimi procesi nespremenjen. Na tržišču pa so vsekakor ti zunanji učinki edino primerni, če jim udeleženci tržišča dajejo denarni izraz. Uradna tržna racionalnost zahteva denarno preračunavanje, kot pravilno ugotavlja Max Weber; česar ni moč uskladiti znotraj teh preračunavanj, je onstran tržne razumnosti. Vrhu tega pa še izpadejo, kajti mnogo je takih, ki so zaradi proizvodnje neprijetno prizadeti, vendar na tržišču ne morejo biti uslišani zaradi pomanjkanja denarnega pritoka, ali zaradi političnega pritiska na njihovo možnost, da bi se politično izrazili (avtoritarni režimi lahko povzročijo večje uničenje okolja kot pa demokraciji).

Ljudje sami so sestavni del proizvodnje: posledice nekaterih proizvodnih procesov neposredno in v trenutku prizadenejo zdravje, kot na primer jedrska katastrofa v Ukrajini; drugi pa neprijetno vplivajo na življenjske okoliščine, in sicer v srednje dolgih ali v dolgem obdobju, kot na primer odmiranje gozdov ali počasno razpadanje sloja ozona. Škodo lahko do neke mere nadomestimo z denarjem, to je »ponotranjenjem« preko tržnega mehanizma. Prav na tem sloni uspeh svetovnega ekonomskega čudeža. Naravni pogoji za življenje lahko trpijo škodo toliko časa, kolikor dolgo je škoda denarno sprejemljiva za ljudi, ki se jih leta tiče, ter jih kupuje. Industrijski delež povračila utegne biti zavidljivo velik, in

sicer tako dolgo, kolikor je potrebno za kopičenje dioksina, ki ga dobivamo od produkcije neke uporabne vrednosti, in tako je nastal hamburški dioksinški grič, namesto da bi ga na kak cenejši način razmestili. Onkraj teh meja pa denarno nadomestilo meri na žalostno jalovost razrvanih in uničenih življenjskih pogojev. Zaradi tega se tržišče enostransko usmerja po načelu ekonomskih in družbenih procesov, in sicer glede na denarna preračunavanja rentabilnosti in povečanja dobitkov, ki so imanentni tržnemu procesu.

To v nobenem primeru ni novo opažanje, in nekateri neoliberalni tržni logiki bi se strinjali z delom kritike, celo kadar se tu poigrava z zamisljivo, da utegne tržišče dospeti do svoje zgodovinske določenosti neomadeževano in brez umazanih načel kapitalističnega ekonomskega upravljanja, in sicer, kot se je to primerilo Devici Mariji brez Jožefa. Formalna razumnost tržišča spodkopava zadržke, ki jih našteva Max Weber: »predvsem: 1. tržna konkurenca . . . avtonomnih ekonomij . . . 2. oblika kapitalskega računa . . . stroga preračunavanja kapitala so družbeno povezana s podjetniško disciplino in s prilaščanjem materialnih sredstev proizvodnje, to je, z nadaljevanjem odnosa gospodovanja. 3. Ne povpraševanje po sebi, pač pa plačilno sposobno povpraševanje po koristnih proizvodih, materialno uravnava nabavo dobrin, in sicer preko kapitalskega računa . . . (Max Weber 1976, str. 58 f). Zatorej je vprašanje nastalo le iz formalnega razumevanja in iz vsebin neke oblike tržišča ter iz ekonomskega preračunavanja, ki uporablja formalne kategorije. Zatorej: ali lahko obstaja tržna ekonomija, ki je po svoji vsebini ekološka?

Ekološka tržna ekonomija?

Velike ideje prihajajo z zmernimi koraki (Nietzsche), majhne pa v bučnih množicah. Enako je z zamisljivo »ekološke tržne ekonomije«, ki je postala domala trdna zamisel na posebnem področju literature, ki se ukvarja z ekološkimi zadevami, ki jih moramo na kratko preleteti: z institucijo tržišča bi bilo moč vzpostaviti premišljeno komunikacijo z notranjo in zunanjo človeško naravo. Tu pa imajo poti, po katerih se predstavljajo teoretična argumentiranja, kar najrazličnejša izhodišča, in včasih napravijo kaj zaželjene obrate. Navedimo dva primera: škodovanju naravi se lahko na ekonomski način izognemo tako, da naravo bremenimo – na enak način kot delo – z možnostjo, da ustvarja vrednost, in sicer da bi naredili konec »pozabljenju narave« s strani politične ekonomije, ki jo lahko spoznamo kot odgovorno za škodo, ki je bila povzročena naravi (Immler 1984). Drugi avtorji, ki se zanašajo na človeško sebičnost, pa predlagajo, da bi razkosali naravo in jo spremenili v privatno lastnino, saj bi na ta način »sebičnost« pripomogla, da se izognemo škodovanju virom, ki jih vsebuje (Brunowsky Wicke, 1984). Pravice do uporabe naravnih virov bi bile zajamčene (Gruhl 1975), saj se ti viri ne bi mogli spremeniti v blago, in sicer zaradi svoje materialne lastniške pripadnosti; lahko bi dobili potrdila za preveliko izčrpavanje virov (Bonus, Reiche, Berger), kar bi omogočilo zadržati izčrpavanje znotraj nadzorljivih meja.

In tako je malone nujno politično urediti splošne predpise in merila za monetarizacijo tega, kar doslej še ni bilo monetarizirano, in sicer zaradi »ponotranjanja škode okolja«, kar pomeni, določiti ceno kot blagu in uslugam (Reiche 1986, str. 71). Staro meščansko samozavarovanje Bernarda de Mandevilla se nujno vrača v ekološki preobleki: »zasebne pregrehe« sebičnih državljanov se

sprevrtajo v »javno korist«, glede zaščite virov preko primernih politično predpisanih meril in sredstev tržnega nadzora. Ali: osnovni obrazec ekonomskega liberalizma: »Daj mi, kar hočem in dobil boš, kar želiš« (Adam Smith, citirano po Vogtu 1979, str. 389), lahko tudi na primer sociološko interpretiramo takole: plačaj mi določeno ceno za čisto vodo, in ti jo bom naredil (pri čemer je, seveda, treba dodati: vendar potem, ko ti jo bom tako onesnažil, da je ne boš mogel piti).

Zamisel se mi zdi paradoksalna na prvi pogled. Zdravljenje starega in preprečevanje novega poslabšanja, poškodb in uničenja okolja, zahteva sprostitev pravnih mehanizmov, ki so prvotno pripomogli h katastrofalnim situacijam v širokem naravnem okolju. Savlovo tržišče je lahko tudi Pavlovo: »Tržna ekonomija in zaščita okolja si ne nasprotujeta« (Bonus: Die Zeit, št. 41, 4. oktober 1985, str. 34). Vendar še vedno obstaja protislovje. Kot je že pokazal Max Weber, si tržna racionalnost lasti nekatere materialne pogoje: preračunavanje donosnosti, preračunavanje kapitala in interesov, to je, doseganje ekonomskega *presežka*, presežne vrednosti, skratka, profita. V tržni ekonomiji ni nikakršnega sleparjenja, še zlasti ne v kapitalistični. Če ni mogoče doseči vsaj minimalne rentabilnosti profitne mere, zaide ekonomski sistem v krizo. To pa se ne zgodi, kadar upade celokupna rentabilnost; vendar možnost ekonomske krize narašča v tej meri, ko rentabilnost v sedanosti zaostaja za preteklim obdobjem, ker nikakor ne more vzdržati konkretne primerjave z domnevno obrestno mero na mednarodnih tržiščih. V kapitalistični tržni ekonomiji ničelni presežek in ničelna rast, kot normalni okoliščini, nista mogoča, ker vodita v krizo. Ničelna rast pa po drugi strani – tu se ne moremo spuščati v argumentiranje – postavlja rok za ponovno presežno produkcijo (povečano profitno mero), tako da se ponovno zavrti vrtiljak presežne produkcije, in sicer z vrtoglavo naglico.

Naj tu še pripomnimo, da sistemsko potreben presežek, in sicer na način preračunane profitne mere, lahko naraste tako, da se določeni stroški povnanijo. Umikanje dolžnostim glede nadzora onesnaževanja, odklanjanje zaščite pri delu v neoliberalnih vladnih sistemih v ZDA, Veliki Britaniji, Zvezni republiki Nemčiji, sedaj pa še v Franciji, lahko tudi interpretiramo tako, da tržišče ponovno dobiva materialne pogoje za svojo racionalnost, in sicer zaradi pomikanja stroškov v zunanjo (viri) in notranjo (zdravje) človekovo naravo. V »Položaju delavskega razreda v Angliji« je Marx že leta 1844 pokazal, do kakšne mere se lahko vse to razraste zaradi olajšanja akumulacije (MEW, zvezek 2.). (Vendar gre tu za lapsus, tekst je namreč Engelsov; op. prev.) Hirschmann (1958) je v svoji klasični študiji o razvojnih procesih poudaril, da je pospeševanje industrijske rasti v 19. stoletju v Evropi olajševala brutalna povnanjenost stroškov, in da bi današnje razvite dežele lahko ubrale isto pot. Tako pred 30. leti. Dandanes pa dejavnost poteka na ta način, vendar z obžalovanja vrednimi posledicami na populaciji mnogih predelov Tretjega sveta; po Černobilu pa vendar niti teoretično ni mogoče predlagati smeri razvoja, ki bi vključeval povnanjenje stroškov za industrializacijo. Analiza stroškov in koristi bi nemudoma pokazala, da na ta način ni možen niti en kazalec za blaginjo.

Entropija in sistemska inteligenca

Popolnoma jasno je, da kapitalistično ekonomsko vodstvo teži za presežkom; le nekaj doslednih neoklasicistov si zamišlja ravnotežje tržne ekonomije z ničelnim profitom, kjer vsekakor ne bi obstajalo izkoriščanje dela prek kapitala, in še več,

da si česa takega sploh ni mogoče predstavljati. Vendar so tem potrebni herojski naporji abstrakcije, ko si zamišljajo ekonomijo kot *brezčasno*, in sicer v neopredeljivo hitrem prilagajanju, hkrati pa še *neprostorsko* in popolnoma *očitno*. Čudovit model, ki brezbrizno omalovažuje to, kar je poglavitno, namreč spremembo vsega ekonomskega vodenja.

V vsakem primeru pa pri tem ni mogoče tematizirati še nekega problema: pri produkciji in potrošnji ne delujejo le ekonomski zakoni presežne produkcije, pač pa tudi fizikalni zakon termodinamike, ki je – v nasprotju z ekonomskim enačbami – smiseln le znotraj prostorsko časovnih koordinat. Kako lahko oboje preslepimo, ne da bi zameglili sam predmet? Kako naj zedinimo ekonomska načela in zakone termodinamike? Pri tem postane jasno, da vrednost v uporabi in vrednosti v menjavi, namreč materija in vrednost, pomenita isto, ter da ju je treba upoštevati v formalni analizi kritike politične ekonomije, in sicer bolj izrazito in teoretično bolj strogo, kot se to dogaja pri Marxu.

V preobrazbi materije in energije po nekem inteligentnem načrtu (primerjaj Marxov primer na začetku 5. poglavja I. zvezka »Kapitala«), to je v produkcijo (produktivna poraba) in v porabo (porabno produkcijo), je vlaganje materije in energije vedno enako temu, kar dobimo iz tega. Le spreminjata se iz oblike, s katero razpolagamo, v obliko, ki jo potrebujemo (ali pa je morda ne potrebujemo). Tu ne more priti do presežka, kot v ekonomskem sistemu; delovni proces, v nasprotju s procesom izkoriščanja, nima presežno proizvedene vrednosti. Pri preobrazbi materije, se po drugem zakonu termodinamike ni mogoče izogniti entropiji. Pri neobnovljivih virih energije ne moremo še drugič uporabiti že enkrat potrošene energije. Že izkopane rude ne moremo še drugič vzeti iz rudnika. Ali z besedami Nicolasa Georgescu-Roegen: »Za srebro in železo, s katerim so razsipavale prejšnje generacije, nimamo primerne nadomestila. Zato pomeni v bioekonomiji – kar je treba poudariti – za prihodnje generacije, vsak Cadillac – da ne omenjam vojnih naprav – nekaj manj plugov, s tem v zvezi pa tudi manj ljudi« (Georgescu-Roegen 1976, str. 26). In tako sta v pomenu materije in energije, procesa produkcije in porabe *ireverzibilna*, razen če se ne spremenijo neobnovljivi viri (prim. Faber, Niemes, Stephen 1983). Pri ekonomskih procesih pa mora praviloma veljati prav nasprotno: denarna kreditna obveznost mora biti, na primer, poravnana v dogovorjenem času. Ali: v procesu obtoka, se denar vselej vrne na izhodišče. Mezda se vselej spreminja v blago in se vrača k podjetnikom, in sicer le zato, da jo je moč ponovno izplačati. Z drugimi besedami: ekonomska vrednost in gibanje kapitala opisujeta krog, ali pa tudi spiralo, to je namreč cirkulacijski model, kot sta ga opisala Quesnay in Marx. Entropija materije in energije, ne glede na obnovljive vire, pa po definiciji ne kroži. Spreminjata se ireverzibilno, zato ju pri enakem procesu ni mogoče vnovič uporabiti. Povsem drugače pa je s kroženjem kapitala, ki se lahko deli praktično v neskončnost – in kot »vrednost rojeva presežno vrednost« – tako da po vsakem obhodu ostaja gotovinski seznam neoškodovan.

Alkemično načelo ekonomske presežne produkcije, ki je toliko časa nekakšen mehanizem, kot *perpetum mobile*, kolikor dolgo proizvajamo presežek, vsekakor zelo patološko nadzoruje naravne procese spreminjanja materije in energije. Posledica ekonomske presežne produkcije pa je, na tržišču ali pa brez njega, zmanjševanje naravnih virov. Marx se je tega zavedal, kot je razvidno iz njegovega opažanja na koncu 13. poglavja, I. zvezka »Kapitala«: »In vsak napredek kapitalističnega poljedelstva je ne le v umetnosti ropanja delavca, temveč tudi v umetnosti

ropanja zemlje; vsak napredek pri povečevanju njene rodovitnosti v danem času je hkrati tudi napredek pri uničevanju trajnih virov te rodovitnosti. Kolikor bolj se razvija kakšna dežela na osnovi velike industrije, kakor npr. Združene države Severne Amerike, toliko hitrejši je ta proces uničevanja. Kapitalistična produkcija razvija torej tehniko in kombinacijo družbenega produkcijskega procesa samo tako, da hkrati spodkopuje oba vira vsega bogastva: zemljo in delavca.« (Prevod Maks Veselko, Kapital. V skladju z Altvaterjevim navedkom pa sem opustil kurzive in opombe; op. prev.), (MEW 23, str. 529). In tako Marx spozna kapitalističen način produkcije za odgovornega za ekološko osiromašenje, in sicer prav zaradi kapitalističnega načina produkcije: danes pa vemo, da vsak ekonomski presežek pri produkciji vodi k istemu učinku, le če ne poseže vmes kak sinergistični proces. Povečanje entropije, to je ekonomskega osiromašenja, je lahko vsekakor večje ali manjše; odvisno je od tega, kar imenujemo »sistemska inteligenca«. Razpoložljivo materijo in energijo lahko uporabimo na bolj ali manj učinkovit način, radodarno ali stiskaško, za pomembne stvari ali nesmiselno. Neglede na obnovljive vire pa sta produkcija in poraba ireverzibilna procesa; vendar dejanska stopnja »entropije v produkciji« (C. F. von Weizsaecker 1974, str. 202) ne prihaja le prek zakonov termodinamike; odvisna je tudi od homeostatičnih sistemov, svojo obliko pa lahko dobi tudi od družbe ali politike. Primer učinkovitega, ekonomičnega in zelo pomembnega kroženja materije in energije je tropski deževni pragozd, ki, zahvaljujoč različnim načinom, že z majhnim nadomestilom neobnovljivih virov materije in energije, vendar z optimalnim izkoriščanjem obnovljivih virov (sončna energija), nudi svoje zunanje krasote, bujnost in bogastvo virov, in nujno vtihotaplja sistemsko inteligenco v »ekološke ovire glede tropskih predelov« (Weischet 1980).

Po drugi strani pa je stopnja nastale entropije še posebej visoka v kapitalističnem produkcijskem načinu, ker je načelo izkoriščanja kapitala zgolj kvantitativno načelo izkoriščanja, povečevanja vrednosti, akumulacija in »pretvarjanje v vrednost«. Res je, da se zgodovina uničevanja narave ni začela s pojavom kapitalizma v 15. in 16. stoletju, pač pa že prej. Sedaj pa ima še globalno razsežnost zaradi dejstva, da se je kapitalistični produkcijski način povzpел na prizorišče svetovne zgodovine z brezobzirnim ropanjem bogastev Novega sveta. Zahodno globalno razumevanje svetovne dominacije je osvobodilo družbeno energijo, ki na široko preoblikuje naravo in jo podreja ekonomskim načelom. »Podredi si Zemljo«, pravi krščansko sporočilo, ki ga je prinesla Biblija kolonijam, in ki jemlje zemljo ljudem. Günther Adams je opisal »temeljno metafizično tezo industrializacije« (Anders 1980, str. 33), namreč zahodno kapitalistično globalno razumevanje absolutnega diktatorja nad naravo, takole: »... ne le da imamo za spotakljivo kakršnokoli nerealizacijo surovin, pač pa celo neuspeh pri spoznavanju surovine v vsem, kar pride pod roko, in to obravnavati kot surovino. Nismo le dolžni izkoristiti vsega, kar je moč izkoristiti, pač pa odkriti možnost izkoriščanja vsega, kar baje tiči skrito v vsakem objektu (celo ljudeh) ...« (Anders 1980, str. 32). Narava pomeni nekaj le, če jo je možno »postaviti v vrednost«, če jo lahko spremenimo v vrednost. Vendar na tak način vse to kroži kot vrednost, povrhu vsega pa smo iz tega napravili blago ter podvrgli izkoriščevalni pameti, to je, produkciji presežne vrednosti, izpostavljeni materialnim okoliščinam formalne pameti tržišča. To pa označuje razvrednotenje, saj človekova izkoriščevalna dejavnost – kot smo pokazali – ni združljiva niti z ekološkimi reprodukcijskimi cikli, in sicer s časovnega stališča niti z materialnim obsegom.

Vsekakor pa je »mera proizvedene entropije« odvisna od mobilizirane sistemске inteligence in zatorej od političnih okoliščin. Zato ekološko usmerjeni tržni ekonomist z vso pravico vidi možnost za omejitve naraščajoče entropije s političnimi in družbenimi merili. Sistemska inteligenca na žalost ne olajšuje reševanje tega problema. Za to sta odgovorni dve napačni interpretaciji. Prva je, da je formalno tržno racionalnost mogoče ločiti od njenih materialnih predpostavk. In če zatorej ni v vidnem polju, da produkcija za profit bodisi preobremeni naravne vire, bodisi da materialni ali energijski presežek, ki sta mišljena kot produkt, ki presega vložek v obliki profita, morata biti odvzeta kje drugje. Zato v to umeščamo tudi problem distribucije med razredi ali med regijami ter deželami. Kaj takega bi lahko presegli le z redistributivnimi političnimi popravki, to je, da bi jih usmerili *proti* avtomatizmu na tržišču.

Ker pa tu ne moremo obdelati teoretičnih posledic, navedimo vsaj primer, ki ga je Daly uporabil za razmere v distribuciji med ZDA in »ostalim svetom«: »Kadar je, grobo preračunano, potrebna tretjina letne produkcije mineralnih surovin na svetu za vzdrževanje standarda porabe 60% svetovnega prebivalstva, živečega v ZDA, je to standard, za katerega se poteguje ostali svet, iz česar pa sledi, upoštevajoč sedanjo ponudbo virov, da se ta standard lahko nudi 18% svetovnega prebivalstva, medtem ko za ostalih 82% ne ostane nič . . .« (cit. Rifkin 1982, str. 216 f), Zato mora koncept ekološke tržne ekonomije končati v razmerah, ki vključujejo porazdelitev učinkov, ki so običajno popolnoma prezreti. Prezrtost pa ni nikoli povečalo inteligence, niti posameznikove niti sistemske. Predvsem pa lahko Daljev primer interpretiramo tudi takole: povsem nedvomno je, da si lahko celotno človeštvo prisvoji Fordov model, ki je podoben intenzivnemu energijskemu modelu industrializacije, kot so jo izvajali v ZDA in Zahodni Evropi. Krizo zadolževanja pa lahko razumemo kot izraz nemožnosti, da bi vse dežele dobile dostop do ekskluzivnega kluba industrijskih Krezov severne poloble. Fordov industrijski model ostaja način življenja privilegirane delo človeštva, ki bi se rado v njem počutilo doma. Če pa glede na eksistenčno krizo Tretjega sveta, zaradi povratnih učinkov na »Prvi svet« ni lahko shajati z njim, potem bi bilo nujno najti pot iz Fordove industrijske družbe, vendar ne s pojačanjem starih načinov, ki so se izčrpali ob tržnem konservatizmu.

Druga napačna interpretacija pa se navezuje na »enote preračunavanja«, s katerimi ocenjujemo naravne in ekonomske cikle; Ideja, da je treba vse naravne vire in vse kar spada zraven prenesti v denarno razsežnost, ni nastala najprej med liberalnimi tržnimi ekonomisti. Narava nima niti vrednosti niti cene, ali drugače, ni je nujno najprej »umestiti med vrednote« (»umeščanje med vrednote« prostora je pojem, ki ga uporabljajo ekonomski geografi). Naravni viri imajo lahko ceno, če jih preko ocenjenega blaga spremenimo v ne-naravo, v artefakt neke družbe cirkulirajočega blaga, to je, da so vmeščeni v »ogromno zbirko blaga«, skozi katero se – kot trdi Marxov prvi stavek I. zvezka »Kapitala« – »kaže bogastvo dežel, kapitalističnega produkcijskega načina.« (Citat ni popolnoma v skladu s slovensko izdajo *Kapitala*, kjer se ta stavek glasi: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije, predstavlja »ogromna zbirka blaga«. Kapital I. 1961, str. 43; op. prev.). Narava je postala blago bodisi kot mnogoteri energijski in materialni vir bodisi zaradi pravice izkoriščanja virov, kot nosilec onesnaženih ali onesnažujočih odpadkov.

Družba nedvomno zmore opraviti takšno vsesplošno preobrazbo v blago. Ne bi pa smela pričakovati, da bo s tem izboljšala uporabo virov in dosegla zamišljeni

pristop k naravi. Bolj verjetno je, da se bo zgodilo nasprotno. Kot blago se sedaj naravne sestavine s svojo materialno kvaliteto, še manj kot prej zdijo kot uporabne vrednosti. Kot menjalne vrednosti pa se popolnoma prilagajajo v preračunavanje donosnosti posameznih podjetij. Pokazali pa smo tudi, da so ta preračunavanja v nasprotju z zakoni termodinamike. Rezultat naj ne bi bil »deekonomizacija« družbe in narave, pač pa naj bi pomenil razmah prevladovanja ekonomskih načel med zadnjimi ostanki cenovno uravnovešene narave v izložbah kapitalističnih »veletrgovin«. Pri »ekološki tržni ekonomiji« pa je paradoksalno, da v nasprotju z deklariranimi nameni, ne napravi tržne ekonomije za ekološko znosno, pač pa vtiskuje načelo o presežku v naravo.

Za neoliberalnega ekonomista pa je pojem »ekološke tržne ekonomije« le dosledno razkrivanje načel, ki bi izročila vse družbene in naravne življenjske sfere »imperializmu« ekonomskega sistema. Enako »zeleni« ekonomisti.

Politizacija ekonomije

Skratka, tržni mehanizem ni, ali pa je le pogojno primeren, da bi spravil pod nadzor množično nezaposlenost, da bi zaustavil uničevanje okolja in za premaganje krize zadolževanja. Potreba sodobne (svetovne) družbe po uravnavanju se ne more zadovoljiti s trgov. Kaj takega bi bilo možno le, če bi se vzpostavila razmerja med ekonomskim uravnavanjem in političnim nadzorom. Na ta način bi bilo mogoče povečati sistemsko inteligenco, ki ne spregleduje naravnih pogojev za reprodukcijo in ne obremenjuje bodoče generacije z negativnimi posledicami današnjih podvigov, po načelu »après moi le deluge«, pač pa skuša zadržati kolikor je le mogoče nizko stopnjo entropije. Namesto slepega ekonomiziranja z izpostavljanjem družbenih in naravnih procesov delovanju tržnih mehanizmov, je lahko ekonomija tudi politična, to se pravi, da zavestno vpliva na njihov razvoj. Vsekakor se že slišijo svarilni glasovi: ali je konec formalne pameti, učinkovitosti in svobode? Nikakor – to bi bil šele začetek oblikovanja materialnih pogojev razumnosti. To pa je v glavnem prvi pogoj za polaganje računa logiki naravne reprodukcije in ekonomiji.

Kaj pa je potem politizacija ekonomije? Najprej v negativnem smislu: tržni mehanizem deluje s svojo formalno razumnostjo le takrat, kadar so ekonomsko obremenjeni interesi, to je interesi, ki jim je odvzeta politična orientacija, usklajeni. To pa uskladi družbene interese le do te mere, kolikor se sami artikulirajo kot posamezni in ekonomski interesi. Na veliko hvaljeni selekcijski mehanizem tržišča ločuje interese predvsem po njihovem načinu artikulacije, preden, v najboljšem primeru, prilagodi najprimernejši varianti te, ki so še ostali v igri. Mehanizem upravljanja tržišča je okorel in daje priliko za maščevanje, kot na primer najboljši stroj, ki ga polnimo z normalnim gorivom namesto s super: najprej pokašljeje, nato se ustavi. Gre za poreklo neo- in paleoliberalne skrbi za urejevalne mehanizme in za regulatorno politično postavljena pravila. Po II. svetovni vojni so zahodnonemški neoliberalci, celo kadar so gledali na ekonomsko teorijo kot na ideologijo, imeli glede tega popolnoma prav, ko so zahtevali od tedanje reforme novo monetarno ureditev, in to še preden začne delovati »ekonomija svobodnega trga«.

Ustavimo se nekoliko pri tem primeru. Pod masko politično regulatorne naloge se skriva proces masovne redistribucije, ki se poteguje za poglavitne

dobrine. Med več kot 200 projekti za valutno reformo po II. svetovni vojni v treh zahodnih okupacijskih conah, število teh, ki so se želeli izogniti regresivni redistribuciji, ni bilo majhno. Gotovo ni bilo povsem v interesu zahodnonemških političnih upravljalcev (na čelu z Ludwigom Erhardom) in njihovih ameriških mentorjev (pod vodstvom generala Claya), da bi izpeljali družbeno pravilno valutno reformo; pa čeprav bi bil to njihov namen – pa se ureditev tržne ekonomije in uravnovešena (da ne uporabim izraza »pravilna«) redistribucija nista prilagali druga v drugo.

Sedaj pa se ponovno soočamo z denarno krizo, to se pravi s krizo medija, ki upravlja svetovna tržišča. Sporno vprašanje pa je mednarodna kriza zadolževanja. Slednja pa ni le politično regulatorna naloga, kot na primer valutna reforma. To, kar je treba pričakovati, je politična regulacija razporeditve izgub med razredi v modernih družbah, med državami v svetu, in ne nazadnje, med današnjo in bodočimi generacijami. Polomijo z dolgovi so povzročili ekonomski interesi na tržišču: reševanje krize pa je preobilna naloga za tržišče, celo tedaj, če Reagani in Thatcherjeve pritisnejo nanj s svojo rušilno silo. Rezultat bi bil premik izgub od močnih na šibke, pavperizacija stotih milijonov ljudi predvsem v Tretjem svetu, in stopnjevanje nacionalnih in internacionalnih konfliktov. Vendar pa si tržišče zaradi tega niti malo ne beli glave. Soglasje glede razporeditve izgub je možno le s političnimi mehanizmi odločanja, ki težijo po kompromisu. Seveda vsi vedo, da so kompromisi vselej nekaj praznega. Vendar se obnese, če kljub vsemu rešitve konfliktov ne pričakujemo od kritičnega razvoja, kar bi utegnilo privedi do senzacije, do poloma in eksplozije, pač pa od politične moderacije.

Borza dela pa tudi premešča (v zgornjem pomenu samo ekonomske, posamezne interese, in je zato neprimerna za dobivanje zaposlitve za vse tiste, ki želijo ali morejo delati na formalnem področju ekonomije, to pa pomeni ne upoštevati le individualni, pač pa hkrati tudi socialni interes.

Tradicionalna keynesianska ekonomija je predstavljala poskus vladne intervencije v tem kroženju, in sicer z ustvarjanjem povpraševanja, ki bi v produkcijskem procesu avtonomne podjetnike napeljal na to, da bi zaposlovali delavce toliko časa, dokler se ne bi iz tega izcimila popolna zaposlenost. Vendar tu ni pravo mesto za pripombe na keynesianstvo in na njegovo krizo. Obvezno pa gre za dvoje: po eni strani za neprimernost neoklasičnega tržišča, da bi premagalo nezaposlenost. Izhod iz tega je nedvomno v združevanju dela in vlaganja, in sicer s skrajševanjem delavnika in z nekakšnim zagotovljenim dnevnim dohodkom. Vsekakor pa bi to lahko še dopolnili s politizacijo sfere produkcije: z nadzorom produkcije in produktov, z zamenjavo proizvodnje ekološko škodljivih in vojaško nevarnih pripomočkov in z demokratičnostjo v podjetjih. Sodobna kriza dela, narave in denarja je prevelika, da bi njeno reševanje prepustili tiraniji majhnih ali velikih tržnih odločitev transnacionalnih družb in internacionalnih bank.

Černobil nas je tudi poučil, da ima prostorska in časovna eksternalizacija učinkov, ki sledijo iz nekaterih tehnologij, kaj malo smisla. Če skrbno premislimo, so takšne tehnologije etično neopravičljive, politično nevarne, družbeno škodljive in ekonomsko celo nespametne. Če pa jih še vedno uporabljamo z brezmejnimi fanatizmom, mora biti nekaj narobe s sistemom mišljenja, ki nam omogoča sistematičen premislek in oblikovanje presoje. Vsekakor se družbena sfera razlikuje od tehničnih sistemov, kjer dele, ki ne delujejo, zamenjamo ali pa jih vsaj popravimo. Kategorije družbene analize so obremenjene z interesom, prav ta interes pa bi bil lahko predmet današnje kritike politične ekonomije. Marx je do dna razumel materialistično kritiko kot kritiko mišljenjskih načinov, in sicer kot

predstavnik dejanskih okoliščin. Pri tem bi lahko še dodali: da bi danes politično ekonomijo dopolnili s prostorom, časom in naravnimi zakoni, in sicer zaradi zaščite pred možnim genocidom, ki bi ga utegnila povzročiti »največja industrija«.

Te pripombe niso kaj dosti več kot znamenja zamisli, ki ne polaga svojih upov na tržišče. Ne bi bilo le neprimerno, pač pa tudi usodno, kot čarovnik izvleči iz klobuka nov ali star način družbenega planiranja, in sicer zato, da bi z njim reševali vse ekološke probleme. Družbeno planiranje namreč ni zagotovilo, da bomo upoštevali ekološke pogoje menjave materije in energije in socialne potrebe, in da bodo pogledi usmerjeni preko narodnih meja. Ekonomsko planiranje in tržišče sta lahko depolitizirana, kadar sta le instrument za nadzorovanje centralne birokracije, ki obravnava ekonomijo in družbo kot objekta za svoje odredbe. Gre za slogan, da politizacija ekonomskih procesov, ki jih lahko opravimo z možnim ekonomskim odločanjem, naj ne bi bila v rokah delujočih »mehanizmov« (tržnega mehanizma, planskega mehanizma), pač pa v rokah teh, ki so prizadeti. Zatorej se ni potrebno bati demokracije plenarnih mitingov. Obstajajo številne odločitve, ki so v skladu s splošnimi pravili in sicer prav tam, kje »mehanizmi« ponujajo svojo upravičenost in vrednost. Obstajajo pa tudi vprašanja, o katerih je možno odločati le kot o »posameznih primerih«, na primer, gradnja jedrske elektrarne – saj takšna odločitev ne sme pasti med kolesje »mehanizmov«, pač pa zahteva politično rešitev, povrh še na različnih nivojih in ob sodelovanju prizadetih. Harmonizacije ne bi smeli enačiti s spravo, ki jo tako pogosto omenja ekološki besednjak (sprava med človekom in naravo, med ekologijo in ekonomijo itd.). Politizacija postopkov za presojanje odločitev se imenuje konflikt. Vendar ne konflikt vse tja do nesmiselne in nenadzorovane ostrine, pač pa z mero, in iskanjem sporazumne rešitve, kjerkoli je le mogoče. In kako drugče naj bi človeštvo še zaščitilo svoje preživetje . . .

ERNEST PETRIČ

Po sledih misli S. Kavčiča

Posebej žalostno je, če šele smrt omogoči, da pomembna osebnost, revolucionar, spoštovan voditelj ali pa samo delavec in človek iz osamitve in molka stopi v javnost, v življenje.

Stane Kavčič je bil pravzaprav eden od ustanoviteljev Teorije in prakse. Bil je njen prvi glavni urednik in več let, od njene ustanovitve 1964 do njegovega političnega konca 1972, njen sodelavec. Ob njegovi smrti smo se spomnili, da je bil revolucionar in prvoborec, aktivist OF in organizator NOB, pa ugleden politik na številnih vodilnih položajih.

Z vsemi častmi je bil pokopan 30. marca 1987. Kot javna osebnost je bil, ne glede na prejšnje zasluge in sposobnosti, pokopan že leta 1972.

Ne bi mogel trditi, da sem sodil med njegove prijatelje. Položaj in ugled, ki ga je užival, razlike v življenjskih in še posebej političnih izkušnjah, pa razlika v letih niso dopuščali, da bi petletno sodelovanje preraslo v prijateljstvo. Morda sem prav zato mogel manj prizadeto soditi o njegovih sposobnostih, uspehih in porazih.

Precej lepih in spoštljivih besed je bilo napisanih o njem ob njegovi smrti. Pred petnajstimi, desetimi leti pa veliko težkih obtožb ob njegovem delu in namenih. Posredno ali pa v ožjih krogih tudi o njegovi osebnosti, o njem kot človeku. Se je imel možnost enakopravno braniti?

Gotovo ni pomembno, kako sem ga doživljal kot človeka. Zapišem naj le, da je imel velike voditeljske sposobnosti. Kot voditelj in kot človek je bil zbran, urejen v mislih in besedi, jasen, klen. Imel je izjemen občutek za soočanje različnih mnenj, za hitro razumevanje bistva, za sintezo. Ni me motila njegova prirojena zadržanost, odmaknjenost, celo avtoritativnost, ki mu je bila očitno vrojena, saj je bila izraz njegove močne osebnosti, ne političnega položaja, ki ga je zasedal. Posebej mi je, mlademu, zaletavemu, v političnih zadevah pravemu prvošolcu iz tistih skupnih dni, ostalo v spominu: pri njem nisi bil varen pred konfrontacijo, ostro in jasno besedo kritike in pred konkretno osebno odgovornostjo. Varen pa si bil pred lepim nasmeškom, za katerim bi se skrivala zakulisna grobija.

Kot politika, javnega delavca, komunista sem ga videl ne le kot osebnost izjemnih sposobnosti, temveč tudi predanega socializmu, slovenskemu narodu, samoupravljanju, svobodi in napredku. Da, kolikor sem ga spoznal skozi delo, vem tudi, da je bodočnost slovenskega delavca in Slovencev videl v socialističnem samoupravljanju in enakopravni, svobodni, bratski skupnosti narodov in narodnosti, združenih v federativni socialistični Jugoslaviji. Ali je tako bodočnost delavcev in svojega naroda vselej iskal s pravo mero in v pravi smeri, bo povedalo proučevanje tistih let, povedala bo zgodovina.

Sam je v Teoriji in praksi ob znanem brionskem plenumu zapisal: »In namesto

da bi tisti, ki jih je začel čas prehitevati in razmere preraščati, razmišljali o tem, kako bi stopili s prizorišča družbenih dogajanj in se umaknili tja, kjer bi bile njihove naloge v skladu z njihovimi sedanjimi sposobnostmi, so ravnali drugače. «Ga je, in njegove politične poglede, prehitel čas? Ali pa je on prehiteval čas? To drugo je v politiki nič manj tvegano, morda še bolj kot prvo. Naj bo, kakorkoli je že bilo! Politične obtožbe, pomembne v trenutku političnega boja, so bile takrat o njegovi politiki in pogledih izrečene in sprejete v ZK, v SZDL in še kje. Zgodovinska veda se tega obdobja skorajda še ni lotila.

Leta 1972 se je umaknil »s prizorišča družbenih dogajanj«, ne tja, kjer bi bile njegove »naloge v skladu s sedanjimi sposobnostmi«. Zagrnila sta ga molk in izolacija.

Poraz nekaterih njegovih idej in njegov odhod z vodilnega položaja, bodisi da je »zaostajal«, bodisi da je »prehiteval«, sam po sebi ne bi smel biti nič posebnega. Že samo življenje je tvegana reč, politika še toliko bolj. Marsikje v svetu z manj demokracije, kot je zmoremo mi, z mizernejšo ravnijo politične kulture, kot je naša, je politika pravzaprav igra za glavo, ne le za položaj. Škoda pa je, da smo njegovo znanje, politične izkušnje in sposobnosti tako zlahka vrgli čez plot. Kot da je na Slovenskem izjemno sposobnih ljudi za vsakim vogalom na pretek.

Dostojno, kot komunist, je Stane Kavčič preživel zadnjih petnajst let, mu je bilo rečeno v slovo. Škoda! Mogel bi, na trnovi poti naših prizadevanj za boljši jutri kaj prispevati, povedati, svetovati! Preživeti ta leta tudi plodno, ne le častno.

Po letu 1972 je Stane Kavčič utihnil tudi kot publicist. Seveda tudi v Teoriji in praksi ni več sodeloval. Res je, tudi vabili ga niso k sodelovanju. Vendar je bil njegov publicistični delež v Teoriji in praksi od njene prve številke leta 1964, do tiste novembrske 1971, ko se je zadnjič razpisal, pomemben. Z njemu lastno bojevitostjo in prodornostjo duha je v Teoriji in praksi, pa ne le v njej, oblikoval stališča do ključnih družbenih vprašanj tistega časa. Po stilu, kompoziciji, jasnosti, tudi jeziku so njegovi prispevki v Teoriji in praksi pravi biseri slovenske politične publicistike. To ugotoviš znova, ko jih prebiraš po tolikih letih.

Tudi po vsebini so prenekateri njegovi pogledi zanimivi še dandanes. Čeprav se je marsikaj spremenilo, čeprav se je življenje obogatilo v mnogih pogledih, in so v marsičem jasnejši pogledi in spoznanja – številni temeljni družbeni problemi, ki se jih je nekoč Stane Kavčič loteval na straneh Teorije in prakse, so še tu, živi in pred nami! Utegnejo biti še dolgo.

Povzetek in predstavitev nekaterih njegovih misli, zapisanih na straneh Teorije in prakse seveda ne moreta biti ne analiza njegove praktične politike ne njegove politične misli. Lahko sta le bežen zapis v njegov spomin, na straneh glasila, ki mu je prav on pomagal v življenje in ki ga je sooblikoval. Navsezadnje: dicta paret, scripta manet.

Nekaj iztrganih misli gotovo ne more predstaviti političnega profila Staneta Kavčiča in to tudi ni namen. Še manj je mogoče, gotovo pa ne bi bilo smotrno in pošteno, z iztrganimi citati potrjevati ali izpodbijati tistega, kar mu je o političnih razčiščevanjih bilo očitano. In navsezadnje je tudi vsak tovrsten izbor misli samovoljen, še posebej če je omejen le na en vir, konkretno na Teorijo in prakso.

Seveda ne iščem v spisih Staneta Kavčiča kaj takega, kar bi mu bilo moč očitati. To bi bilo v nekrologu nedostojno. Sicer pa je to bilo opravljeno z veliko vneme že pred petnajstimi leti! Res pa so me zanimale predvsem tiste misli Staneta Kavčiča na straneh Teorije in prakse, ki ga povezujejo z današnjim časom. In, kot je videti, take so mnoge! Stane Kavčič je, kot že rečeno, v Teorijo in prakso pisal v

letih 1964–1972. Njegove takratne misli moramo torej vrednotiti v kontekstu tistega časa, tedanje stopnje našega razvoja, tedanje ravni demokratičnosti, takratne družbene stvarnosti! To je bil čas, ko so z gospodarsko reformo, IV. brionskim plenumom in VIII. kongresom ZKJ šele nastali pogoji za resnejše utiranje realnih kategorij in tržne miselnosti v našo ekonomiko, ko so klice demokratičnosti šele pričele resneje izpodrivati odtujene, birokratske monopole, utrjene v imenu diktature proletariata in ko je samoupravljanje dejansko iz »eksperimenta« prišlo preraščati v temeljni, prevladujoč, utrjen družbenoekonomski odnos. Prav tako je bila šele z ustavnimi amandmaji leta 1969 ustvarjena možnost za preseganje centralističnega administriranja. Zato ni čudno, da so Staneta Kavčiča publicista pritegovala prav ta vprašanja: razvoj in uveljavljanje demokratičnosti, soočanje mnenj, osvobajanje ustvarjalnosti; boj za reformo gospodarstva, ki naj bi ga postavila na tla ekonomskih zakonitosti; ureditev odnosov v jugoslovanski federaciji na temelju čistih računov in spoštovanja različnih interesov ter njihovo svobodno usklajevanje.

Problem socialistične demokracije je morda najbolj poudarjena tema pisanja Staneta Kavčiča v Teoriji in praksi. Že v prvi številki te nove revije, v njenem programu, ki ga je napisal prav on, je bilo poudarjeno, naj bi bilo v njej »čim več najrazličnejših kritičnih in argumentiranih razprav, polemik in analiz o tistih teoretičnih in praktičnih vprašanjih, ki nam jih dan za dnem zastavlja naša sodobna, konkretna socialistična stvarnost pri nas doma in družbeno dogajanje v svetu sploh« (TiP, št. 1/1964). Za tisti čas (še pred brionskim plenumom! op. E. Petrič) je gotovo zanimivo njegovo mnenje zoper delitev kritike na »pravilno« in »nepravilno«. Taka delitev mu je »navadna fraza, ki nima nič skupnega z resnično ustvarjalno, dialektično, kritično marksistično metodo. Kakor hitro namreč kdo zahteva, naj bo kritika vselej samo pravilna, brž ko zahteva, naj bo kritika nezmotljiva, potem je tako zahtevo mogoče izpolniti samo s pogojem, da kritike ni« (TiP, št. 1/1964).

Kot glavni urednik Teorije in prakse je že takrat, leta 1964, razglašal danes vsaj v Sloveniji sprejeto načelo o nujnosti idejnega spopada, boja mnenj z nesprejemljivimi koncepti: »S kritiko in koncepti, ki jih ne sprejemamo in jih kot marksisti ne moremo sprejeti, se moramo spoprijemati v idejnem boju, jih zavračati s silo naših argumentov in žive prakse« (TiP, št. 6/1964).

Še posebej je Stane Kavčič poudarjal potrebo po novem načinu dela, demokratizaciji znotraj ZKJ. »V naši družbi nasploh, v Zvezi komunistov pa še posebej, ni in bi ne smelo biti tako imenovanih tabu vprašanj, vprašanj in problemov, o katerih naj ne bi govorili ali bi bilo nerodno govoriti« (TiP, št. 7–8/1964), piše še pred brionskim plenumom. »Potrebna nam je akcija, boj mnenj, demokratična diskusija. Ker še živimo v družbi protislovij, je normalno, da so tudi stališča različna . . . Z nadaljnjo demokratizacijo Zveze komunistov je neogibno povezana naloga, da gojimo odnos do osebnosti, ki se bo razvila na temelju samoupravljanja, neposredne demokratizacije, in sicer zato, da bi na tej osnovi čimbolj omogočili svobodno razmišljanje, izražanje stališč in opažanj in da bi takšno osebnost v njeni ustvarjalnosti čimbolj spodbujali. Vsega tega pa ne bi mogli dosegati, če bi bil naš odnos nestrpen in nehuman zlasti do vseh tistih, in teh je dan za dnem več, ki mislijo z lastno glavo in ki imajo kritičen odnos do naše stvarnosti« (TiP, št. 7–8/1964).

Dve leti kasneje v besedilu Značilnosti dneva (TiP, št. 8–9/1966) poudarja: »Boj mnenj in konfrontacija idej, pogledov in stališč nista pehanje za oblast. Tako

misli partijski ali meščanski filister. Boj mnenj je metoda iskanja resnice in racionalnosti. Bodimo zadovoljni, ne pa zaskrbljeni, da si ta zakonitost gibanja in napredka v tako širokem obsegu pridobiva svoj prostor tudi v našem političnem življenju, misli in dejanju. »Boj mnenj mu je preseganje formalne neenotnosti, pot k sintezi, k stvarni enotnosti: »Premalo je samo sklicevati se na splošna načela naše družbene ureditve, na samoupravljanje, na demokracijo in tako dalje, če tem pozivom ne sledi ustrezno delovanje. Če se tako dela in politično tako živi – potem pride do neke formalne enotnosti, ki pa, bi dejal, je lahko slabša in bolj nevarna kot pa odprta, na dejstvih temelječa in lojalna neenotnost« (TiP, št. 8–9/1966).

Ko v drugem besedilu usmerja pogled v bodočnost, k našim potem in razpotjem, zapiše: »In če bi se ozrli po pozitivnih prvinah sedanje in prihodnje podobe človeka, naše družbe in socializma na tej stopnji, bi na prvo mesto postavil svobodo duha. Še tako velik materialni napredek socializma, še tako dobra 'politična situacija' ne bosta mogla prodreti v najbolj skrite globine človeške osebnosti in osvobajati človeka njegove odtujenosti, če ne bodo odprta široka prostranstva ustvarjalnemu in svobodnemu duhu, ustvarjalnemu in svobodnemu, seveda, za graditev novega sveta in novih družbenih odnosov, vštevši pravico do zmot in napak. Ni socializma brez demokracije in ni demokracije brez ozračja, v katerem se duh ustvarjalne osebnosti ne bo čutil pritisnjen in utesnjen. To velja za vse: za politika, ki naj snuje v širokih prostranstvih domačih in svetovnih dogajanj; za umetnika, ki izpoveduje na svoj posebni način resnico o ljudeh, času in prostoru; za znanstvenika, ki z zagrizeno vztrajnostjo išče nova odkritja; za delavca, ki doživlja svojo socialno osvoboditev v samoupravljanju, s posebno željo in zavzetostjo po vsestranskem napredku in razvoju svoje osebnosti. Ne gre več samo za relacijo klasičnih političnih odnosov; gre za nove kvalitete počlovečenja vsega našega snovanja in pehanja. Vsega tega pa ni in ne more biti brez strpnosti, brez spoštovanja in kulturnega odnosa do osebnosti in do njenih mnenj. Samo neodvisne in ustvarjalne osebnosti so lahko tudi do kraja prežete z globoko vero v človeka, v njegov napredek in v njegovo človečnost« (TiP, št. 3/1970).

Za njegove poglede o socialistični demokraciji je razumljivo, da je ZK videl kot idejno silo, ki naj se čim dosledneje odmakne s pozicije partije na oblasti. V intervjuju na straneh Teorije in prakse pravi:

»Seveda se strinjam, da ločitev partije od oblasti sploh ni niti kadrovsko niti organizacijsko vprašanje, ampak predvsem politično ideološko vprašanje. Prepričan sem, da v tem pogledu v naši komunistični zavesti ali pa podzavesti in praksi še vedno obstaja nekaj, kar ni prispevek le napredku in sodobnemu gledanju. Obstaja namreč neka podzavestna težnja, kadarkoli stvari po normalni samoupravni poti ne gredo čisto mirno ali pa grozi, da bo prišlo do odkrite konfrontacije s širšimi posledicami, da se komunisti umaknejo in da radi vlečejo stvari v nekakšen zaprt prostor, kjer bi stvari reševali z vsemogočnostjo ZK«. (TiP, 8–9/1968).

Jedro, bistvo, osnovna možnost demokracije in osvobajanje človeka, sploh bodočnost naše družbe je samoupravljanje. »Nihče ne more nadomestiti aktivizacije in neposrednega odločanja množic. Nobena, tudi še tako popolno subjektivna sila, še tako popolna vodstvena struktura, skratka, nobena še tako revolucionarna avantgarda. Le-ta lahko samo osvešča. Nihče tudi ne more vnaprej preprečiti vse raznoterosti takega gibanja, takega hrepenenja po samoodločanju, po aktivni vlogi v socializmu. Samoupravljanje je edina možna pot, ki pa drži tudi skozi nemirne čase« (TiP, št. 8–9/1968).

Poglavitno protislovje »našega sedanjega časa«, kot je zapisal že leta 1966 (TiP, 1/1966), je »nenehen boj med etatizmom in samoupravljanjem«.

Ko je bil Stane Kavčič predsednik Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, je posebej posvečal pozornost gospodarski problematiki, tudi v publicističnem nastopanju v Teoriji in praksi. Če je kaj bilo izrazit credo njegovega političnega življenja, potem je bila to vera, da nas more le boljše, učinkovitejše, ustvarjalnejše delo voditi k napredku.

»Naša poglavitna gospodarska naloga je: bolje izkoristiti gospodarske zmogljivosti zato, da bi imeli moderno proizvodnjo, ki bi bila tudi na mednarodnem trgu konkurenčna. V ta namen je potrebno našo gospodarsko politiko nasploh in naš gospodarski sistem še posebej uravnati in izpopolnjevati tako, da bomo ostreje ločevali med dobrim in slabim, med zelo in slabo produktivnim. Da pa bi lahko potegnili to črto ločnico, da bi lahko z gospodarsko politiko in s splošnimi regulativi družbe bolje nagradili tiste gospodarske panoge in delovne organizacije, ki so bolj produktivne, in močneje pritisnili na tiste, ki zaostajajo, moramo najprej izoblikovati nova merila in dobiti nove regulative. Očitno je namreč, da sedANJI ne ustrezajo več. V ta namen je potrebno – čeprav ni mogoče vsega liberalizirati – delovanje zakona vrednosti tudi na mednarodnem in ne samo na notranjem tržišču. Če se to ne dogaja v zadostni meri, potem je seveda s stališča delovnih organizacij najbolj rentabilno čimveč uvažati in prodajati na domačem trgu. To je zdaj kaj pogost pojav, in tako je izvoz Ahilova peta našega gospodarstva. Če že ni destimuliran, pa je vsaj premalo stimuliran. Naša gospodarska strategija je zato še vedno preveč avtarkična in nam onemogoča prehod v novo kvaliteto. Tako stanje pa prikazuje resnične gospodarske odnose v izmaličeni obliki, hromi prizadevanje za čim bolj rentabilno gospodarjenje, razburja in demoralizira najbolj produktivne delovne organizacije in daje potuho slabemu delu in administriranju ter ju spodbuja . . . V nadaljnjem gospodarskem dogajanju bo treba v širšem obsegu priznati delovanje zakona vrednosti in bolj svobodno igro tržišča. V tem dogajanju bo moralo biti manj kompromisov in sentimentalnosti in več emancipacije in odprtih gospodarskih računov. Potrebno bo manj administrativnih regulativov in centralizacije in več odgovornosti in pobude v samoupravljanju. Gospodarstvo se mora torej pripraviti na nov »sprint«. V tem sprintu verjetno vsi ne bodo dosegli cilja. Nič zato! Naj odstopijo ali omagajo in se ob pomoči vse družbe preusmerijo na tiste panoge (na izdelavo takih predmetov), ki jih zmorejo . . . Rdeča luč naj velja samo za tiste, ki žele dvigati osebne dohodke neodvisno od produktivnosti. Večja produktivnost pa mora imeti stimulacijo« (TiP, št. 6/1965).

Da, to so misli iz članka, objavljenega leta 1965, ne leta 1987!

Med številnimi zanimivimi mislimi o gospodarskih vprašanjih naj omenim še naslednjo, objavljeno l. 1970:

»Globalni gospodarski napredek v prihodnjih letih prav gotovo ne bo odvisen od tega, kaj bomo zapisali v srednjeročnem načrtu, pač pa od nekaterih drugih značilnosti naše gospodarske politike, političnega pojmovanja in seveda našega skupnega dela. Odvisen bo torej predvsem od tega: ali nam bo uspelo povečati manevrski prostor gospodarskim organizacijam in neposrednim proizvajalcem. Ali nam bo uspelo zmanjšati administrativno intervencijo in državno prelivanje presežka dela?! Bomo še bolj odprli trg delovanju zakona vrednosti in s tem tudi povečali konkurenco in selekcijo ali ne?! Če se bodo povečale samoupravne možnosti in odločitve in če se bodo zmanjšale državne intervencije, potem se bo to zgodilo. V nasprotnem primeru se bo nadaljeval dosedanji proces krčenja selekcije

in zapiranje trga. Krčiti selekcijo, zapirati trg, ustvarjati umetne pregrade vplivom ekonomskih dogajanj v svetu pa poleg drugega pomeni, še bolj povečati tehnološko zaostajanje naših proizvodnih sil za svetovnimi dosežki. To bi pomenilo negovati tisto, kar se danes ne zaveda dovolj materialnega in tudi družboslovnega pomena sodobne znanstveno-tehnične revolucije, atomskega dvajsetega stoletja.

Poleg navedenih stvari, ki nas obremenjujejo in nam groze, prav gotovo drži, da živimo čez naše možnosti in da to pokrivamo: prvič, nominalno z večjim obsegom denarja, kot bi ga po ekonomski logiki smeli vbrizgavati v gospodarstvo – in odtod tudi precejšen obseg inflacije – in drugič, s tujimi krediti, ki iz leta v leto naraščajo in jih bo treba – zlasti v letih, ki so pred nami – izdatno vračati, povzročajo pa vse bolj občuten devizni primanjkljaj. Ni dvoma, da smo vse doslej dokaj spretno – in to z različnimi organizacijskimi kreditno-manipulativnimi in institucionalnimi ukrepi – mašili vrzel, ki jo povzroča neskladje med tem, kar proizvedemo, in tistim, kar porabimo. Hkrati pa se mi zdi, da je prostor takega manevriranja vendar objektivno dan in tudi maksimalno izčrpan. Neplačani računi imajo to dobro lastnost, da je njihovo plačilo moč odgoditi, in to slabost, da jih je vendar treba plačati. Gotovo nimamo možnosti – in tudi modro bi ne bilo – če bi težili k temu, da bi iz dolžnika postali upnik. Normalno in skorajda objektivno zakonito je, da so manj razvite ali srednje razvite države neprestano obremenjene s kakimi notranjimi in zunanji primanjkljaji. Zato je razpravljanje o tem, primanjkljaj da ali ne, zunanji kredit da ali ne, popolnoma odveč. Seveda pa je premisleka vreden obseg teh notranjih in zunanjih primanjkljajev. Iti v tem pogledu predaleč, pomeni izpostaviti se raznim nevarnostim, ne samo ekonomskim, tudi političnim« (TiP, št. 10/1970).

Med številnimi vprašanji, ki so pritegovala Staneta Kavčiča – publicista na straneh Teorije in prakse, je treba omeniti mednacionalne odnose v Jugoslaviji. To je bilo eno tistih področij njegove politike in pogledov, ki so vzbudila številne kritične replike zlasti v širšem jugoslovanskem prostoru. Med drugim je leta 1970 zapisal:

»Dialektična protislovnost in s tem tudi organska celovitost nacionalnih odnosov in nacionalne politike je v Jugoslaviji v tem trenutku v temle: v trdnem spoznanju o skupni usodi, v življenjski zainteresiranosti za našo jugoslovansko skupnost, v odločni pripravljenosti, da se ta skupnost brani proti vsakomur; hkrati pa v težnji po še večji nacionalni samobitnosti, ustvarjalnosti in dejavnosti. V tej vsebini se izraža splošna družbena zakonitost v razvoju narodov v svetu: narodi ne odmirajo in izumirajo; narodi se krepe in nastajajo, hkrati pa se povezujejo v nove skupnosti . . . Mislim, da so gesla o ‚skupnih stvareh, splošnih interesih, enotnosti sistema‘ preveč splošna in nedoločna, da bi lahko z njimi našli odgovore na vprašanja sedanjega časa. V konkretizaciji teh načel in gesel, sicer potrebnih in zgodovinsko nujnih, se skriva še marsikaj, kar je ostanek administrativnega centralizma, unitarizma in celo stalinizma. Zato nam je potrebna bolj konkretna analiza obstoječih načel, mehanizma in konkretnih rešitev. Zakaj na podobna načela ali njim zelo bližnja so se doslej sklicevali tudi najbolj zagrizeni centralisti in unitaristi. Menim, da so naši pogledi ‚na te stvari‘ še mnogo preveč centralistični, unitaristični, obremenjeni s preteklostjo. Vzemimo, recimo, samo enotnost sistema kot tisto – da tako rečem – glavno geslo razpoznavanja v teh razpravah. Ali je enotnost sistema isto kot unificiran sistem? Ali pa je enotnost sistema tudi zakonodajna raznovrstnost in originalnost, ki naj prihaja do izraza v ustreznih pristojnostih mnogih dejavnikov družbenega življenja in odločanja, in to na vseh

ravnih v Jugoslaviji! Enotnost sistema pojmem tako, da je v vseh konkretnih normativih in odločitvah ista družbena vsebina, isti družbeni odnos, to se pravi, splošno zgodovinski socialistični odnos. Konkretizacija teh odnosov, urejanje vsakdanjih potreb praktičnega življenja, pa bi morala biti mnogo bolj kot doslej prilagojena danim družbenim potrebam, spoznanjem in okoliščinam vsake nacije oziroma republike ali celo drugih samoupravnih združenj« (TiP, št. 10/1970).

Mnogi Kavčičevi pogledi na mednacionalne odnose npr. o »nacionalnih« oziroma »republiških« ekonomijah, (npr. v intervjuju, TiP, št. 8–9/1968) ali dosledno vztrajanje pri načelu medrepubliškega dogovarjanja (npr. v uvodniku Medrepubliško sporazumevanje, TiP, št. 11/1971) bi gotovo še danes vzbudili kritične replike. Navsezadnje gre tudi pri bodoči presnovi ustavne ureditve za to, kako vzpostaviti najbolj učinkovito ravnotežje v naši posebni federaciji. O tem so tudi danes mnenja močno različna. Vendar, Kavčič je bil tudi glede tega optimist.

»Verjamem v treznost in zaupam v politično zrelost narodov Jugoslavije. Res je, da so marsikdaj trenutni kratkoročni interesi precej različni, vendar pa so dolgoročni interesi tako enotni in skupni, da bo z malo dobre volje, umirjenosti in treznega razuma vedno možno najti ravnotežje med temi interesi . . . Ni težko dokazati, da je bolje reševati različne interese in usklajevati obstoječe razlike za zeleno mizo v strpnih, pa včasih celo dolgotrajnih pogajanjih z odprtimi kartami, kot pa loščiti objektivno stvarnost z izmišljenimi gesli o enotnosti in skladnosti, potem pa nekega dne doživeti hudo presenečenje. Kot vidimo, taka presenečenja doživljajo v zadnjem času nekatere države in družbe okoli nas. In kot vidimo, jih rešujejo na ulicah, z barikadami in puškami. Ne, mi hodimo tudi svoja pota, bolj demokratična, bolj človeška in učinkovita. In če se sporazumevamo s številnimi državami, bližnjimi in daljnimi sosedi, ki imajo drugačne družbene ureditve, zakaj se ne bi sporazumevali in dogovorili mi, republike in narodi Jugoslavije, ki smo pred tridesetimi leti med suženjstvom in bojem in svobodo izbrali to zadnje, ki smo skupaj garali in ustvarjali to, kar imamo zdaj, in ki imamo in bomo imeli tudi v prihodnosti toliko skupnih, ne izmišljenih ali idealiziranih, ampak realnih, oprijemljivih tekočih in dolgoročnih ciljev in interesov« (TiP, št. 5/1971).

Zapisal sem, da teh nekaj iztrganih publicističnih misli nikakor ne more biti celostni politični profil Staneta Kavčiča. Povzete so njegove misli le v spomin nanj, na revolucionarja, prvoborca, politika, publicista. Tako kot je bil njegov, naj bi bil tudi naš pogled usmerjen predvsem v bodočnost.

Morda si je treba zastaviti vprašanje, kje bi v današnjih, pestrih in protislovnih družbenih dogajanjih stal politik in publicist Stane Kavčič. Odgovor je moč vsaj slutiti – prav v njegovih publicističnih zapisih pred dvajsetimi, petnajstimi leti. Prepričani smo lahko, da bi bil čvrsto vpet v prizadevanja za duhovno in materialno bogatejši socializem, za več svobode človeka, delavca, naroda. Zato lahko verjamemo, da četudi je morda kot človek umrl zagrenjen, kot homo politicus zadnja leta to ni mogel biti. Morda je bil zaskrbljen, podobno kot je pred 17. leti, ko je zapisal: »Zato se včasih zdi, kot da se približujemo nekemu križpotju, kjer grozi nevarnost, da se utegnemo ustaviti in sklenemo odpočiti si, ker smo premočni, da bi šli nazaj, pa prešibki, da bi pogumno stopili naprej« (TiP, št. 10/1970). Zanesljivo je moral zadnjih nekaj let čutiti, kako močno je hotenje delavcev, naših ljudi, da bi šli naprej in kolikšna prizadevanja bodo potrebna, da bomo ta korak zmogli!

Na začetku sem zapisal, da je posebej žalostna smrt, ki šele omogoči, da izjemna osebnost, revolucionar, spoštovan voditelj iz osamitve spet stopi v jav-

nost, v življenje. Naj prav ob spominu na Staneta Kavčiča tudi zapišem: upam in verjamem, da smo na Slovenskem dosegli tako raven svobode, demokratičnosti, politične kulture, da je bila to zadnja taka smrt!

Ljubljana, aprila 1987

Dolfe Vogelnik

1909–1987

V nedeljo, 22. marca se je končalo bogato življenje profesorja dr. Dolfeta Vogelnika, enega stebrov jugoslovanske statistike in demografije, mednarodno priznanega znanstvenika. O pomembnosti njegovega dela na številnih področjih, katerim je posvetil svoje življenje, morda najbolj zgovorno pričajo številna strokovna in družbena priznanja doma in v tujini, med katerimi ima še posebno mesto Avnojeva nagrada, ki jo je prejel leta 1979.

Rojen je bil 8. junija 1909 na Dunaju. Diplomiral in doktoriral je leta 1933 na pravni fakulteti v Ljubljani. Po promociji je dve leti opravljal sodno prakso pri ljubljanskem okrožnem sodišču, nato pa je s Turnerjevo štipendijo odšel na specializacijo na statistični inštitut pariške Sorbonne, kjer je leta 1937 kot prvi Jugoslovan diplomiral. Po vrnitvi v Ljubljano je bil nastavljen kot mestni statistik pri Mestnem poglavarstvu. Tedaj je bil nekaj let urednik naprednega časopisa Tehnika in gospodarstvo, v katerem je objavil vrsto razprav, v katerih je ob gospodarskih analizah uporabljal novejšo matematično-statistične metode. V tem času je postal tudi privatni docent statistike na pravni fakulteti. Kot mestni statistik je organiziral pri nas prvo komunalno statistično službo in izdal prva dva letopisa komunalne statistike za mesto Ljubljana.

Že v času dijaških in študentskih let je deloval v naprednem študentskem gibanju in bil zato policijsko preganjan. V pariških letih se je srečal z Borisom Kidričem in z drugimi komunisti ter se po vrnitvi v domovino še intenzivneje vključil v napredno gibanje. Takoj po okupaciji se je povezal z OF in izpolnjeval njene naloge. Aprila 1942 je bil aretiran. Do jeseni tega leta je prebil v ljubljanskih zaporih, nato pa je bil obsojen na pet let konfinacije na Tremutih v Italiji, kjer je bil predsednik taboriščne organizacije OF. Po kapitulaciji Italije se je pridružil prvi prekomorski brigadi. V letu 1944 je odšel kot sekretar vojne delegacije NOV, ki jo je vodil tovariš Velebit, v London. Po povratku je ob velikih težavah pomagal Primorcem, ki so bili v zavezniških vojnih taboriščih, da so se priključili NOV. Jeseni 1944 je prišel na otok Vis in prevzel pripravo organizacije naše nove statistike in v letih 1944 do 1946 je bil tudi prvi direktor Državnega statističnega urada v Beogradu. Zaupana mu je bila zelo težka naloga, kajti na novo in na novih osnovah je bilo treba organizirati statistično službo, ki je bila v stari Jugoslaviji izredno nerazvita in po vojni povsem v razsulu. Vse njegovo bogato znanje statistike, praktične izkušnje, ki jih je pridobil že pred vojno kot mestni statistik, in njemu lastna sposobnost združevanja teoritičnih dognanj s praktično-strokovnim delom so pripomogli k temu, da je že leta 1945 izšla študija o nalogah in ciljnih naše nove statistike, v kateri je podal teoretične osnove izgradnje nove statistike.

Zavedal se je, da je za tako zastavljeno statistično službo potrebno ustrezno izšolati kadre. Zato je v tem času predaval statistiko na pravni in ekonomski fakulteti v Beogradu in napisal več učbenikov statistike. Zelo si je prizadeval za razvoj statistike kot znanosti. Bil je namreč globoko prepričan, da se statistika ne more razvijati brez napredka statistične teorije, in da takega razvoja ne more biti brez ustreznih, stimulativnih okoliščin v družbi in stroki. Zato je bil med ustanovitelji in nato prvi predsednik Jugoslovanskega statističnega društva in soustanovitelj osrednje jugoslovanske revije za področje statistike – Statističke revije. V tem času je bil tudi eden od podpredsednikov zvezne planske komisije.

Iz Beograda se je leta 1952 vrnil v Ljubljano in nadaljeval svoje pedagoško delo na Ekonomski fakulteti, kjer je prevzel katedro za statistiko. Predaval je tudi na drugih fakultetah ljubljanske univerze, več kot desetletje tudi na FSPN. V tem času je nastajalo njegovo najobširnejše, temeljno delo *Uvod v socialnoekonomsko statistiko* (1974, 640 strani), v katerem je celovito predstavil uporabo statistike na področju socialno ekonomskih pojavov. Njegova prizadevanja za razvoj teoretične in uporabne statistike so dobila tudi mednarodno uveljavitev. Prof. Vogelnik je kot delegat naše vlade sodeloval pri razvijanju mednarodne statistične koordinacije in uveljavljanju mednarodnih statističnih standardov v statistični komisiji OZN. Kasneje je bil član mednarodnega statističnega inštituta in večkrat predsednik strokovnih komisij te ugledne znanstvene institucije. Ves čas je aktivno sodeloval na mednarodnih statističnih strokovnih srečanjih.

Ob statistiki se je vse bolj intenzivno posvečal demografiji. Usmeritev v demografijo je še posebej utrdilo njegovo sodelovanje z najvidnejšimi demografi sveta v populacijski komisiji OZN. Že v petdesetih letih in kasneje je objavil veliko demografskih študij, ki jih prav gotovo lahko štejemo med temeljna demografska dela pri nas. Med temi je potrebno še posebej omeniti obsežnejši deli *Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let iz jugoslovanske in evropske perspektive* (1965, 146 strani) in *Slovenski demografski trenutek: 1974–2000* (1974, 36 strani). To delo je bilo predstavljeno na prvem slovenskem demografskem simpoziju, ki ga je prof. Vogelnik z vso svojo delovno vneto praktično sam sijajno organiziral. O njegovem mednarodnem znanstvenem ugledu na področju demografije pričajo številne naloge in funkcije: v letih 1957/58 je bil izvoljen za predsednika populacijske komisije OZN, bil je redni član ugledne Mednarodne zveze za znanstveno proučevanje prebivalstva, ki ji je v obdobju 1965/67 tudi predsedoval in bil nato izvoljen za častnega predsednika.

Ob številnih in odgovornih strokovnih nalogah, ki so mu bile zaupane v Jugoslaviji in v svetu, pa je ves čas s posebno skrbjo opravljal svoj pedagoški poklic, ob tem pa še mnoge druge funkcije: bil je dekan in prodekan Ekonomske fakultete v Ljubljani, rektor in prorektor Univerze v Ljubljani, predsednik Zveznega sveta za koordinacijo raziskovalne dejavnosti ter član raznih svetov in komisij. Pri tem profesor Vogelnik ni bil le znanstvenik v ozkem pomenu te besede. Bil je svetovljan širokega duha z občutljivim poslušom za življenje in umetnost. Uveljavil se je tudi na področju šaha, kjer je pred vojno dosegel mojstrski naslov.

Profesorja Vogelnika sem spoznala v začetku sedemdesetih let, ko me je z vso njemu lastno zagnanostjo vpeljeval v pedagoško delo na FSPN. Pedagoško delo je opravljal z vso resnostjo, vedno je iskal nove oblike učenja, ki bi študente usmerjale k analitičnemu raziskovalnemu delu. Še bolj pa sem ga spoznala kot iskriivega misleca in hkrati izredno vztrajnega in delovnega človeka ob skupnem

raziskovalnem delu. Skupaj sva spoznavala tedaj nove multivariantne statistične metode in jih uporabljala za pojasnjevanje migracijskih tokov v Jugoslaviji. Njegova teoretična globina, ustvarjalna kritičnost do uporabljenih analitičnih pristopov in sposobnost razkrivanja zakonitosti v proučevanih pojavih so me vedno presenečali in navduševali.

Nuša Ferligoj

ZDRAVKO MLINAR

Dejavnost Mednarodnega sociološkega združenja (ISA)

V času od 2. do 6. marca 1987 je zasedal izvršni odbor Mednarodnega sociološkega združenja v kraju Fontevraud, blizu Samurja, v Franciji. To telo predstavlja nekakšno »vlado« tega združenja, ki poskuša reševati zelo kompleksno problematiko mednarodnega sociološkega delovanja. V tej zabeleži bom poskušal podati kratko informacijo o nekaterih vprašanjih, ki jih je odbor obravnaval. Iz obsežnega sklopa vprašanj bom izpostavil tista, ki so za jugoslovanske sociologe še posebej zanimiva.

1. Svetovni sociološki kongres leta 1990

Ugotovljeno je bilo, da Jugoslovansko sociološko združenje ni podalo formalnega predloga (ki je bil sicer najavljen na kongresu v New Delhiju), da bi bil naslednji svetovni kongres leta 1990 v Jugoslaviji (v Beogradu). Predsedstvo JUS se je namreč po razpravi o tej možnosti, ki je bila izražena na letnem »sociološkem srečanju« 1986 v Vrnjački Banji, obrnilo na Zvezni izvršni svet s predlogom za podporo, vendar ta o tem ni sprejel (dokončnega) stališča. Glede na to je vodstvo JUS prišlo do sklepa, da ni v stanju izpolniti pogojev (med drugim zahtevnih finančnih obveznosti), ki jih ISA postavlja potencialnim organizatorjem kongresa.

Zato je izvršni odbor ISA načelno sprejel ponudbo španskega sociološkega združenja, naj bi kongres organizirali v njihovi deželi. To naj bi bila najbolj ugodna rešitev, saj v tem primeru pričakujejo tudi zelo množično

udeležbo (predvidevajo približno 5000 ali celo 7000 udeležencev). Kot nekakšna rezervna varianta pa je bila sprejeta ponudba predstavnika Sovjetske zveze G. Osipova, da bi bil kongres – brez kakršnihkoli zadržkov – v Moskvi.

V razpravi je bilo tudi več predlogov za splošne oz. skupne teme, s katerimi naj bi se kongres ukvarjal. Predlagali so teme, kot npr.: sociologija za en svet; enotnost in raznovrstnost v sociologiji; nove paradigme in prihodnost sociologije; na sestanku so bila navzoča razmišljanja o odpiranju sociologije do družboslovnih in naravoslovnih disciplin itn. Na vpršanje, ali naj bi bil kongres namenjen svetovni javnosti ali pa predvsem sociologom, je prevladala druga usmeritev. Nasploh pa je bilo značilno, da se je na sestanku razmišljalo o problemih sveta kot celoti in o procesih globalizacije. Vendar je bil pri tem zelo utemeljen – čeprav disonanten – pomislek predstavnice Latinske Amerike, češ, o katerem svetu pa sploh govorimo, saj vendar ne gre za en sam svet?! Ali se pogovarjamo o prvem, drugem, tretjem ali celo četrtem svetu? Res pa je, da so se npr. antropologi že odločili, da bodo na svojem kongresu obravnavali »svetovno antropologijo«.

2. Mednarodna sociološka aktivnost v Jugoslaviji

Na sestanku so obravnavali pobude jugoslovanskih sociologov, da bi v sodelovanju z Inter-univerzitetnim centrom za podiplomski študij v Dubrovniku in s Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani razširili mednarodni program socioloških aktivnosti pri nas (o tem gl. informacijo v TiP, št. 12/1986). V razpravi so dobile te pobude načelno podporo, hkrati pa je bila izražena potreba po njihovi nadaljnji konkretizaciji. Pokazali so se tudi različni podudarki: nekateri so predlog obravnavali bolj pragmatično – zanimalo jih je npr., koliko prostorov imamo na razpolago in v katerem času; zavzemali so se za mednarodno poet-

no šolo itn.; drugi so videli v predlogu bolj daljnosežne implikacije v tem smislu, da ima ISA po dajšem času pred seboj vendarle izziv in nakazane možnosti za to, da se temeljiteje spopademo z vsebinsko oz. razvojno problematiko mednarodne sociologije (npr. Peter Mitev).

Tako kot je bilo tudi sicer že poudarjeno v naših pobudah, je bilo tudi ob tej priložnosti ugotovljeno, da je potrebna postopnost: izhajali bi iz konkretnih akcij, katerih bi se lotevali v povezovanju s posamičnimi sekcijami (raziskovalnimi komiteji) ISA – ne pa obratno, tako da bi najprej vzpostavljali formalne institucionalne okvire delovanja v prihodnosti.

V nadaljnji razpravi (o drugih zadevah) me je nekajkrat presenetilo dejstvo, da so se razpravljalci spet vračali k predlagani možnosti, da bi imela ISA svojo »bazo« pri nas. Ko so obravnavali predlog, ki ga je podala sedanja predsednica ISA Margaret Archer, da bi uvedli serije predavanj znamenitih sociologov za udeležence iz vsega sveta – podobno kot je že uveljavljena praksa v nekaterih drugih družboslovnih disciplinah, zlasti med zgodovinarji – npr. Fordova in Wilesova predavanja v Veliki Britaniji, je bila nakazana tudi možna povezava z dejavnostmi, za katere smo predlagali, da bi jih organizirali *pri nas*. Ali drugi primer: ob kritični oceni dosedanje prakse publiciranja socioloških tekstov, ki so nastali na podlagi zelo heterogenih gradiv, pripravljenih za posamična strokovna posvetovanja, je bilo ugotovljeno, da bi uredniki le morali priti in delati skupaj, tako da bi imeli več časa za intenzivnejšo in neposredno komunikacijo. To pa bi spet lahko bilo npr. v Ljubljani ali Dubrovniku, kjer bi tudi sicer organizirali druge mednarodne sociološke aktivnosti. Pa še tretji predlog: direktor (ustanovitelj) organizacije »Sociological Abstracts«, ki deluje v okviru ISA, Leo P. Chall, je ponudil njihovo sodelovanje, kolikor bi pri nas organizirali mednarodno poletno šolo na podiplomski ravni. S tem bi se lahko oprli na največjo bazo socioloških informacij, ki je danes dostopna v mednarodnem merilu.*

* Sociological Abstracts bi lahko v prihodnje vključevali v svoj sistem tudi naše revije, ki objavljajo sociološke prispevke, pa doslej niso bile vključene (npr. Teorija in praksa, Anthropos in druge), ker se po enostavnejšem kriteriju upoštevajo le tiste revije, ki imajo že v naslovu besedo sociologija ali pa jih izdajajo sociološke institucije.

Ob tem me je presenetila tudi informacija o konsultativnih pogovorih, ki jih zdaj sklicuje UNESCO s predstavniki najbolj pomembnih družboslovnih disciplin, da bi na njih določili prioritete naloge za prihodnje desetletje. Ob tem je bila načeta cela vrsta vprašanj, ki smo jih obravnavali tudi že pri nas v zvezi z internacionalizacijo sociološkega delovanja in obravnavanja družbenoekonomskih procesov v svetovnem merilu. Ti pogovori so pomembni tudi zato, ker bo UNESCO na podlagi opredeljenih prioritete financiral tudi sociološke dejavnosti v devetdesetih letih, kar je seveda pomembno tudi za naš mednarodni program.

V pogledu angažiranja mednarodnih finančnih sredstev za uresničevanje programov mednarodnega sociološkega delovanja v Ljubljani in Dubrovniku bi bilo treba začeti v skromnih okvirih, in sicer na podlagi akcij v posamičnih raziskovalnih komitejih – hkrati pa izkoristiti materialno infrastrukturo (prostore, opremo), ki nam je na voljo, še zlasti v poletnih mesecih.

3. Sociološka razprava o komparativnem in mednarodnem raziskovanju v Ljubljani leta 1988

Eden najbolj neposredno zavezujočih sklepov za naše sociologe je naslednji: raziskovalni svet (Research Council) ISA, ki se sestane vsaki dve leti, bo imel svoje prihodnje srečanje konec avgusta 1988. leta v Ljubljani. Kot običajno bo (ob še drugih organizacijskih in podobnih vprašanjih) največ časa posvetovanja namenil izbrani temi. Po več predlogih in daljši razpravi je bila sprejeta naslednja tema: *Medkulturno in mednarodno raziskovanje: teorija, metode, projekti, organizacija*. Takšna opredelitev oz. izbor teme ustreza tudi našim pričakovanjem, da bi ob tej priložnosti obravnavali problematiko internacionalizacije sociološkega delovanja, ki smo jo že v domačem okolju postavili v ospredje zato, da bi z njo odprli najučinkovitejšo pot nadaljnega razvoja sociologije. Jugoslovanski sociologi (in še posebej ljubljanski) so bili v preteklih dveh desetletjih vključeni v mnogotere mednarodne raziskovalne projekte, tako da so si – vsaj nekateri – pridobili bogate vsebinske, metodološke in

organizacijske izkušnje. Vendar je prišlo, še zlasti v sedemdesetih letih, tudi do zastojev. Ob novih pobudah za internacionalizacijo delovanja pa spet prihaja priložnost, da se v intenzivnejši pripravi na srečanje v prihodnjem letu dokopljemo do bolj celovite in sintetične ocene pretekle dejavnosti (saj zdaj nimamo niti najbolj preprostega pregleda že opravljenih mednarodnih raziskav) in do določnejših usmeritev sociološkega raziskovanja v prihodnosti. To, da bo srečanje pri nas, konkretno pomeni, da bo na tem pomembnem srečanju lahko sodelovalo tudi več jugoslovanskih sociologov, ki so angažirani v posamičnih raziskovalnih komitejih ISA (Research Council sestavljajo namreč prav delegati komitejev).

4. Nova mednarodna sociološka revija

Zanimiva je bila tudi informacija o novi reviji *International Sociology*, ki jo izdaja ISA in ki je močno povečala dostopnost prav za prispevke sociologov iz tako imenovane svetovne »periferije«. Urednik Martin Albrow je med drugim poročal, da je bilo za objavo predloženih 166 tekstov avtorjev iz 37 dežel; pri tem je zanimiva selektivna uredniška politika, ki se izraža v tem, da je bilo 82 prispevkov zavrženih, 33 jih je še v postopku ocenjevanja, 15 so jih vrnili avtorjem s priporočilom, da jih popravijo oz. dopolnijo, 23 prispevkov so objavili, 13 pa jih še čaka na objavo. K ocenjevanju so pritegnili širok krog svetovalcev (97). V revijo uvrščajo samo najboljše prispevke, ki so praviloma napisani v angleščini (pri čemer pa jezikovna izbrusnost ni odločilna); sprejemajo pa tudi tekste, napisane v drugih

jezikih, kadar se prepričajo, da gre za posebej pomembne sociološke prispevke. Uredništvo prejema iz ZR Nemčije obvestila o tem, katerih šest člankov je bilo v tej državi ocenjenih za najboljše sociološke prispevke leta. In zakaj v Jugoslaviji nimamo kakih podobnih mehanizmov za spodbujanje strokovnosti?

Na koncu naj omenim še to, kakšne cilje si zastavlja uredništvo revije: nič manj kot to, da bi postala *International Sociology* najpomembnejša sociološka revija v svetu. Ni videti, da bi bila to megalomanska želja, pač pa cilj, ki se mu skušajo sistematično približevati.

Na pobudo sociologov iz Vzhodne Evrope je bil predlagan poseben režim za razpečevanje revij *International Sociology* in *Current Sociology* v šestih deželah z nekonvertibilno valuto – vključno z Jugoslavijo. S tem bi postali ti dve reviji ISA bolj dostopni tudi v tem predelu sveta; naročnino bi namreč plačevali v domači valuti, zbrana sredstva bi se zbirala na posebnem računu, tako da bi jih ISA uporabila za svoje druge aktivnosti. Podoben režim naj bi veljal tudi za nakup sociološke serije knjig pri založbi SAGE. Osebo sem pogovor v tej točki dnevnega reda doživljal kot paradoksalno in žalostno zgodbo sociologov iz »socialističnih dežel«, ki naj bi sicer prednjačile pred svetom z visoko stopnjo podružbljanja, v resnici pa kaže, da se vračajo(mo) nazaj v »naturalno gospodarstvo«.

Po vsem povedanem sem mnenja, da se je novo vodstvo Mednarodnega sociološkega združenja spopadlo z aktualno problematiko z vso resnostjo. Za konec avgusta 1988 pa pričakujemo, da se bomo v še širšem krogu (Research Council) srečali v Ljubljani.

Gramsci

Njegove ideje v našem času
(Editrice l'Unità, april 1987)

Založba l'Unità je ob petdeseti obletnici smrti Antonia Gramscija izdala publikacijo z naslovom Gramsci in s podnaslovom Njegove ideje v našem času. Knjižico so prodajali skupaj z dnevnikom Leonita 12. aprila po simbolični ceni. Založniki to gesto ocenjujejo kot najpomembnejšo politično-kulturno-založniško pobudo, ki jo je katerikoli italijanski dnevnik poskušal izvesti. Seveda je ravno l'Unità posebej zavezana Gramsciju, saj je bil ta časnik ustanovljen na njegovo pobudo leta 1924 kot neustrankarski časopis, ki bo združeval kmete, delavce in inteligenco. Ta knjiga izraža tudi zaupanje v politične in kulturne vrste velikega dela mlade generacije v Italiji, piše v uvodu, in upa, da jo bo Gramscijev optimizem poživil.

Knjižica je razdeljena na 4 vsebinske razdelke z naslovi: »Kdo je bil zapornik št. 7074?«, »Gesla«, »Spomini, študije, pričevanja« in »Mladi«. Na koncu je dodana bibliografija Gramscijevih izbranih del, antologij in najpomembnejših razprav, ki so izšle v knjižni obliki v Italiji o Gramscijevem življenju in delu.

V prvem delu Eugeno Garin, ugleden italijanski filozof, predstavlja glavne postavke Gramscijeve življenjske poti. Nato Giuseppe Fiori, znani Gramscijev biograf (napisal je knjigo z naslovom »Vita di Antonio Gramsci«, ki je prevedena v osem jezikov), predstavlja nekaj utrinkov iz Gramscijevega družinskega življenja in njegove vezi z najožjimi prijatelji. Ob koncu njegovega prispevka je objavljenih vrsta fotografij z Gramscijevim likom, liki njegovih sodelavcev in družinskih članov ter fotografij, ki pričajo o fašističnem nasilju in delavskih uporih tistega časa. Na koncu prvega dela je zapisana kronologija Gramscijevega življenja.

V drugem poglavju je predstavljenih 38 ključnih gesel Gramscijeve misli, ki jih po-

jasnuje na eni ali dveh straneh 33 avtorjev, uglednih zgodovinarjev, filozofov, političnih mislecev in aktivistov komunistične partije Italije, ki imajo, vsaj večina od njih, za sabo številne publikacije o Gramscijevi misli. Gesla so razporejena po abecednem redu. Vsa gesla pripadajo Zaporniškim zvezkom, to je obdobje 1929–37. Ne najdemo pa gesel, ki bi predstavljala Gramscijevo misel v mladih letih, npr. njegovo koncepcijo svetov, sindikata, socialistične stranke, enotne fronte, prav tako pa ni med gesli npr. civilne družbe in države, ki bi si to mesto gotovo zaslužila po središčnem mestu v Gramscijevi politični misli, pa tudi glede na vpliv, ki ga imata obe koncepciji danes na Zahodu. Za vzorec tu predstavljamo nekaj na Slovenskem manj znanih gesel iz Gramscijeve zapuščine.

V. Gerratana predstavlja geslo kadornizem (cadornismo). Ta pojem je Gramsci zasnoval na imenu italijanskega generala iz 1. svetovne vojne Luigija Cadorna. Za Gramscija je bil Cadorno birokrat strategije, človek, ki je najprej žrtvoval realnost shemi, potem pa ustvaril strateški plan po logičnih hipotezah, ne da bi vzel v pretres realnost. Takšna strategija od posameznih vojakov ni pričakovala drugega kot to, da se žrtvujejo, zato je bilo znotraj nje nesmiselno govoriti o potrebnih žrtvah. Gramsci je termin razvil za polemiko proti »strategom političnega kadornizma«, ki jih je Marx imenoval »alkimisti revolucije«. Gramsci ugotavlja, da je težko iztebiti voditelja kadornizma: »to je prepričanje, da je le neka stvar izpeljana, ker je vodja imel prav in ker je ravnal racionalno, če pa se ni zgodila, je bila 'napaka' rezervirana za 'moralo bi biti'«. Tako je težko izruvati kriminalno navado, da se zamenarja izogibanje nepotrebnim žrtvam. Kljub temu senso comune kaže, da se je velika večina kolektivnih političnih porazov zgodila zato, ker se niso poskušali izogniti nepotrebnim žrtvam ali pa je zgedalo, da ni računati na žrtve in so se igrali s kožo drugih. Te slabe navade koreninijo v koncepciji politike, ki temelji na delitvi nalog med vladajočimi in vladanimi: prvi pričakujejo, da

bodo samo odločali, drugi pa, da bodo samo izvajali. Razvada kadornizma, da se igra s kožo drugih, ima tako sočno hrano. Kominterna je l. 1929–30 »zaupala« borbenim italijanskim komunistom nalogo na papirju, naj izvedejo ljudsko vstajo, komunistom, ki so v realnosti bili zapisani maršu v fašistične zapore. Tako je kominterna izzvala nepotrebne žrtve med najbolj borbenimi in predanimi komunisti. Gerratana opozarja na povezavo pojma »politični kadornizem« s pojmom pozicijska vojna in manevrska vojna, ki označujeta strategijo spreminjanja družbenih razmerij glede na družbeno zgodovinsko situacijo.

G. Prestipino predstavlja geslo jakobinizem. V različnih kontekstih je za Gramscija jakobinec sinonim političnega sektaša in za elitizem v slabem smislu. V Zaporniških zvezkih pa Gramsci uporablja tudi pojem osvobodilni jakobinizem. Pozitivni jakobinizem se navezuje na pojem hegemonije. V »Južnem vprašanju« je bila hegemonija v bistvu politično strateška naloga proletariata v boju za oblast in sklepanje zaveznitva s kmeti. V Zaporniških zvezkih je v začetku politična in kulturna hegemonija zgodovinska naloga vodilnih ali potencialno vodilnih razredov na splošno, kasneje pa se vmešča v celotno specifično koncepcijo superstruktur in prinaša razširitev koncepta države. Jakobinizem, ki je bil značilen za leninski koncept in akcijo in je pripisoval vodilno vlogo avantgardi revolucionarjev, je Gramsci reinterpretiral in ga postavil na področje, kjer se zastavljajo hegemonске naloge nove filozofije po spreminjanju *senso comune* (intelektualna reforma) in nove države po prenovi civilne družbe (moralna reforma).

V zvezi z jakobinizmom Gramsci uporablja pojem totalitarizem v pozitivnem smislu. Totalitarna država mora biti sposobna zaplesti množice ljudi v zastavitve razsežne prenovе. Jakobinizem je »kolektivna in politična volja v modernem smislu na splošno«. (Quaderni, str. 1559). Ob tem geslu bi seveda lahko spomnili še na vrsto mest, kjer Gramsci govori npr. o Machiavelliju kot prvem jakobincu, ko si je zastavil nalogo po ustanovitvi enotne italijanske države, o jakobinistični vlogi modernega kneza, ki si zastavlja za cilj zgraditev delavske države, mesta, na katerih Gramsci premišlja vlogo jakobincev v francoski revoluciji itd. Avtor

gesla je večji del prostora namenil pojmu hegemonije, ki je sicer tudi samostojno geslo v obravnavani knjižici. Podobno prekrivanje se dogaja tudi pri drugih geslih, pa vendar do ponavljanja na prihaja, kar kaže, da se pojmov, ki jih je Gramsci razvijal, ne da obravnavati ločeno in mimo njegove misli v celoti.

V predstavitvi gesla demokratični filozof G. Prestipino v začetku pojasnjuje Gramscijevo koncepcijo intelektualca. Prvi organski intelektualci modernega sveta so bili razsvetlenci, ki so sodelovali v francoski revoluciji. Pri načrtovanju reform so izhajali iz intelektualne reforme. Za čase, ki se bližajo, je Gramsci predpodobil novo ekonomsko produkcijsko ureditev, iz katere bodo izhajali organski intelektualci: novi tehniki, poleg tega pa se bodo s posredovanjem intenzivnega procesa kulturne emancipacije delavci preoblikovali v tehnike ali voditelje. Vsi ljudje so filozofi in iz sveta dela bo izšla nova individualna filozofska zavest – filozofija prakse. Filozofija prakse ni le filozofija politike, temveč filozofija, ki dela politiko. V Zaporniških zvezkih beremo, da je »ena od največjih političnih zahtev sodobnih intelektualnih slojev zahteva po t. i. »svobodi misli in izražanja misli« (tiska in združevanja), kajti samo tam, kjer obstaja ta politični pogoj, se uresničuje odnos učitelj–učenec (. . .) in nov tip filozofa, ki ga lahko imenujemo »demokratični filozof«. Tu Prestipino izpušča temeljni Gramscijev akcent iz nadaljevanja citirane začete misli. Nadaljevanje pa je: » . . . demokratični filozof, ki je prepričan, da njegova osebnost ni omejena na lastno fizično osebo, ampak je aktiven družbeni odnos spreminjanja kulturnega okolja . . . , enotnost znanosti in življenja je edina aktivna enotnost, v kateri se uresničuje svoboda misli« (Quaderni, str. 1331, pri čemer gre za razmerje filozofija–zgodovina. V nadaljevanju avtor predstavlja Gramscijevo stališče do odnosa med filozofijo prakse in novim *senso comune*.

Gramsci je pojem pasivna revolucija razvil ob analizi risorgimenta. Ugotovil je, da bi politiko zmernih in resorgimentu lahko imenoval »revolucijo brez revolucije« ali pasivno revolucijo. Obdobje pasivne revolucije se je oblikovalo po francoski revoluciji in po porazu Napoleona. To je bil čas ustanavljanja nacionalnih evropskih držav, ki ga je

označevala kombinacija družbenih bojev, intervencij od zgoraj in nacionalne vojne. Tako je za Gramscija pasivna revolucija »politična forma, v kateri družbeni boji najdejo dovolj elastične kadre, da dovolijo buržoaziji prihod na oblast brez hrupnih zlov.« (Quaderni, str. 134). Gramsci je kasneje predlagal uporabo pojma za analizo fašizma in za interpretacijo vsake kompleksne epohe zgodovinskih preobratov. Pasivna revolucija nastopa v pogojih, ko so progresivne sile pičle in nerazvite, da bi same v ugodnih zgodovinskih okoliščinah izvedle aдекватne družbene spremembe. Tako kompleksna realnost, metaforično imenovana restavracija, ne more biti označena kot čisti proces konzerviranja, saj so se v realnosti tedaj dogajale molekularne spremembe temeljnih družbenih odnosov, se pravi pasivna revolucija. Gramsci je opozoril na nevarnost, da se pasivna revolucija preoblikuje v program, kar bi vodilo v neke vrste fatalistično zavračanje boja.

V tretjem delu na prvem mestu stoji pričevanje Camille Ravere, Gramscijeve sodelavke in soborke, sicer pa publicistke in komunistične senatorke, ki ga komentira S. di Michele. Nato G. Napolitano, član sekretariata KPI, piše o odnosu med Gramscijem in P. Srafo: od njunega snidenja ob času študija do njihovih srečanj v zaporu, kjer je Srafa kot redke obiskovalec z Gramscijem ohranjal pristne prijateljske stike. Za tem V. Gerratana, urednik kritične izdaje Quaderni del carcere iz l. 1975 v intervjuju predstavlja svoj študij Gramscijevih zvezkov in probleme, ki jih je moral rešiti v prvi znanstveni izdaji. Nato E. Sanguineti predstavlja Gramscija kot kronista teatra in gledališkega kritika, A. A. Santucci pa predstavlja odnos med Gramscijem in Bordigo, čemur je dodanih še pet pisem, ki jih je Bordigo pisal Gramsciju v ječo. V četrtem delu, ki nosi naslov Mladim, P. Spriano predstavlja Gramscijev odnos do mladine v Pismih iz ječe, v Zaporniških zvezkih, pa tudi iz njegovih zgodnejših del. Nato pa so z uvodom P. Folena objavljena nekatera Gramscijeva pisma.

Knjižica, ki bo kmalu ponatisnjena, kljub nekaterim zamejitvam vendarle izpolnjuje svoj namen. Pred bralstvom razgrinja dokaj celovito podobo Gramscijevega lika in aktu-

alne poudarke njegove misli, življenjskega optimizma in senzibilnosti.

Igor Lukšič

MIODRAG MAROVIČ

Tri posebne poti v socializem

(»Tri izazova staljinizmu«, Otokar Keršovani, Rijeka, 1984)

Avtor obdeluje tri poti v socializem, tri smeri boja za nove družbene odnose, ki so resnično izziv za dogmatsko v praksi komunističnega gibanja v svetu. Te tri pojavne oblike socializma so nastale v različnih zgodovinskih okoliščinah, vendar imajo tudi stične točke. Hkrati se tudi razlikujejo in to je, se zdi, njihova posebna vrednost.

Jugoslovanska izkušnja

To poglavje v knjigi Miodraga Marovića obsega vse, kar je pomembno v jugoslovanski praksi razvoja socializma na podlagi načel samostojnosti, neodvisnosti in samoupravljanja. V tem delu gre, kot pravi avtor, za Titov upor oziroma za razvoj jugoslovanske revolucije in njeno pot v socializem, ki jo je dogmatska praksa skušala preusmeriti v prelomnem letu 1948. Dotlej je v komunističnem gibanju vladal staljinizem. Nestrinjanje s Stalinom pa izvira iz zgodnejšega časa, iz časa jugoslovanske revolucije, posebej po sklepih, sprejetih na drugem, zgodovinskem zasedanju Avnoja v Jajcu. To zasedanje je bilo prelomni dogodek za jugoslovansko revolucijo. Tedaj je bil – kljub temu, da se Moskva s tem ni strinjala – Avnoj konstituiran kot vrhovno zakonodajno in predstavniško telo v Jugoslaviji, kot vrhovni predstavnik suverenosti jugoslovanskih narodov in vse jugoslovanske države. S tem dejanjem v Jajcu je NKOJ dobil prerogative ljudske vlade. Na drugem zasedanju Avnoja je prišlo do preobrata tudi glede nacionalne enakopravnosti, na kateri je temeljila nova država. V bistvu je bila to listina neodvisnosti, ki je

zagotavljala, da bodo vsi narodi in narodnosti v novi federativni Jugoslaviji uživali resnično enakopravnost.

V prvih povojnih letih je Stalin menil, da mu bo vendarle uspelo iz Jugoslavije in njene KP narediti satelitsko partijo in satelitsko državo. Pri tem je izhajal iz določene vojaške in druge pomoči, ki jo je Sovjetska zveza namenjala Jugoslaviji v času boja za dokončno osvoboditev države. Pri tem pa je pozabil, da je Jugoslavija samo enkrat izjemoma dovolila sovjetskim vojaškim enotam, da so začasno prišle na ozemlje Jugoslavije, po končani operaciji pa so se morale vrniti. Tako je tudi bilo. S tem sta bili Jugoslaviji kot enakopravni udeleženci in členu protihitlerjevske koalicije, ki se je borila proti Nemčiji, v bistvu priznani integriteta in neodvisnost. Titu je v občutljivih odnosih s Stalinom uspelo, da je s takšnim posebnim sporazumom utrdil svoj samostojni položaj, tako različen od položaja vseh voditeljev komunističnih partij v vzhodni Evropi. Ta sporazum o začasnem bivanju sovjetskih enot, povezanim z osvoboditvijo Beograda, je Tito podpisal kot priznani vodja jugoslovanske revolucije in po velikih vojaških zmagah nad sovražnikom.

Do odločilnega dogodka pri upiranju Stalinu je prišlo po objavi zloglasne resolucije Informbiroja, s katero je Stalin začel splošno bitko proti Titu, Komunistični partiji Jugoslavije in Jugoslaviji kot državi. Resolucija je govorila o stanju v Komunistični partiji Jugoslavije in klicala k odkritemu uporu proti legalnemu vodstvu v naši državi, k državljanski vojni v Jugoslaviji. In tedaj, ko je le malokdo to pričakoval, je bil sprejet daljnosežni sklep, da se resolucijo objavi ljudstvu. Sklican je bil zgodovinski peti kongres Komunistične partije Jugoslavije. To zborovanje je radio neposredno prenašal. Tito je tedaj rekel: »Mi pred ljudstvom nimamo česa skrivati, naj slišijo vsi, o čem razpravljamo in kaj mislimo o nastalih razmerah, o prihodnosti države!« Na petem kongresu je bila dana Titu plebiscitarna podpora, s tem pa tudi vsem osebnostim v političnem vrhu Jugoslavije, ki jih je Stalin želel odstraniti. S tem nasprotovanjem in javno debato pred vsem ljudstvom je Tito partijo vrnil k etiki iz vojnega obdobja ter s tem utrdil njeno organsko povezavo z ljudstvom.

Kitajska pot v socializem

Zdi se, kot da je vodja ene od najbolj veličastnih revolucij našega časa, Mao Zedong, pri svojem teoretičnem presojanju, pretkanem z vzhodnjaško filozofijo o večnem boju med dobrim in zlim, strnil vso zgodovino gibanja, ki ga je desetletja vodil, prav tako pa tudi usodo svoje osebnosti. Tako kot je Komunistična partija Kitajske spodbudila revolucijo v državi z največjim številom prebivalstva na svetu, tako je tudi Mao Zedong kot njen vodja zaznamoval pretežni del tega stoletja prav z vijugastimi potmi nastanka in razvoja nekega novega pojava v zgodovini socializma, polnega zmag in porazov, naprednih skokov in dolgoletnih zastojev ter nazadovanj, velikih gibanj množic v revolucionarnem boju, pa tudi boja proti institucijam, ki jih je ustvarila revolucija sama, z marksističnim naukom, prežetim z nacionalnim duhom, pa tudi priklanjanja najbolj zadrtim oblikam dogmatizma.

Po zmagi oborožene revolucije leta 1949 je maoizem doživljal določeno preobrazbo. Dokler je država, razdejana zaradi dolge državljanske vojne in osvobodilnega boja delala prve korake k ustvarjanju možnosti za oživljanje revolucionarnih teženj množic v socialistični družbi, nastali v posebnih kitajskih razmerah, dotlej je Mao Zedong na mednarodni sceni še sprejemal določena stalinistična pravila obnašanja med komunističnimi partijami. To je prva razlika: kitajski komunisti napadajo jugoslovanske komuniste zaradi grehov, ki so jih sicer delali tudi oni na Kitajskem; gre namreč za vztrajanje pri samostojni revoluciji in neodvisni poti v socializem. Veliko let pozneje je bilo videti, da je bil Mao Zedong zaradi gospodarskih težav in zaradi zapletenih mednarodnih okoliščin prisiljen sprejeti Stalinov diktat. Kljub temu pa si je prizadeval ohraniti lastno samostojnost: sprejel je Stalinov diktat, vendar je delal in mislil drugače.

Ta dvojnost pa ni mogla biti trajna. Tudi Mao je bil namreč okužen s klico, s katero je bil okužen Stalin kot vodja velike svetovne sile. Mao je sebe, pa tudi Kitajsko nedvomno videl v podobni, morda celo v še močnejši vlogi, v kakršni je bil kot voditelj države z največjim številom prebivalstva na svetu. V bistvu je Mao Zedong želel postaviti naspro-

ti moskovskemu centru svoj vzhodni center vodstva komunističnega gibanja.

Evrokomunizem

Prav v času, ko je na Kitajskem prihajalo do teh pomembnih sprememb, torej sredi sedemdesetih let, se je v zahodni Evropi oblikovala nova smer boja komunistov za socializem. Dobila je neustrezno ime – evrokomunizem, ki pa ga je sčasoma kot termin sprejela tudi sodobna marksistična literatura. Bistvo opredelitive najprej treh največjih komunističnih partij na Zahodu – italijanske, španske in francoske, potem pa tudi več manjših v Evropi in drugje je bilo v prizadevanju za takšno družbeno preobrazbo, ki se bo razlikovala od izkušenj v državah, v katerih so komunisti na oblasti, pa tudi od socialdemokratskih pojmovanj upravljanja in reformiranja, vendar v bistvu z ohranjenim kapitalističnim sistemom. Morda je pred kratkim umrla vodja KP Italije Enrico Berlinguer najbolj plastično izrazil stališče evrokomunistov z besedami »Izredno si prizadevamo za izumljanje novega, ki je absolutno nujno, če se ne želimo ukvarjati le s propagando ali samo govoriti o socializmu, če želimo namesto umirajočih mitičnih vizij socializma ali kapitalizma ponuditi izhodišče, ki bo omogočilo sprostitve velike energije, ki teži k novemu. Ta zahteva ne ustvarja in ne nosi v sebi nikakršne težnje po delitvi delavskega gibanja in ni usmerjena proti nobeni od partij.«

Evrokomunisti pa niso bili vselej enotni celo pri obsodbi tu pa tam še pojavljajočih se dogmatskih pojmovanj v delavskem gibanju, potem v kritiki tako imenovanega realnega socializma in sploh v odnosih v komunističnem gibanju. Komunistične in delavske partije vzhodnoevropskih držav pretežno niso naklonjene evrokomunistom, pred kratkim pa je v gosteh v Sovjetski zvezi bila tudi studentska španska partija, ki je nasprotnica legalne komunistične partije v tej državi; to je v vrstah evrokomunistov izzvalo precejšnje nezadovoljstvo.

Kljub temu evrokomunizem deluje in kot je dejal Berlinguer: »Ne gre za prehodni pojav, ampak za pojav, ki pušča v celotnem delavskem gibanju globoko sled.«

Ob koncu je treba reči, da je ta zelo koristna knjiga M. Marovića zanimivo čtivo

ne le za mlade, ampak tudi za številne priče dogajanj, ki jih obdeluje. Čeprav ni napisana s kakšnimi velikimi pretencijami, je v naši publicistiki zapolnila del praznine, predvsem pa je na učinkovit način ustvarila vzporednico med tremi pojavi, ki so pustile globoko sled ne le v delavskem gibanju v svetu, ampak v mednarodnih odnosih sploh. To so jugoslovanska pot v socializem, pojav maoizma in evrokomunizem. Knjiga Trije izzivi stalinizmu bo koristna tudi kot učbenik, in tudi to je njena posebna odlika.

Čedomir Vučković

TRIVO INDIJĆ

Vzpon množic

T. Indjić, Uspon masa. Jedno poredjenje iz sociologije masa: Mosca i Ortega. Istraživačko-izdavački centar SSO Šrbije, Beograd, 1985)

»Veliki se nam zdijo veliki samo zato, ker mi klečimo. Dvignimo se.«

Sodobno življenje je življenje v množični družbi. Kamorkoli se obrnemo, se srečujemo z nakopičenostjo in prenaseljenostjo. Kot bi dejal Ortega, je problem »najti prostor«. To je posledica izstopa množic iz večstoletne sence velikih in njihovega prehoda na svetovno prizorišče. Pojavljajo se kot zgodovinski subjekt, in to kljub zanikanju tega dejstva pri teoretikih elitizma.

Množica je s tem postala predmet socioloških in psiholoških raziskav. Danes že lahko govorimo o *sociologiji množice* kot specialni disciplini. Študija, ki je pred nami, sodi v to disciplinsko področje, četudi v večini primerov presega njegove okvire – prav zaradi uporabe znanj iz drugih disciplin.

V metodološkem uvodu nas avtor najprej vpelje v problem in poda celo vrsto definicij množic, ki so jih napisali priznani sociologi, filozofi in psihologi kot npr. M. Scheler, W. Mills, Platon, Hegel, Nietzsche, Le Bon, G. Tarde in drugi. Vidno mesto v tej predstavitvi je dal avtor italijanski sociološko-psihološki šoli (C. Cattaneo, S. Sighele itd.). V tem sicer izčrpano predstavljenem razdelku opredeljuje predmet dela: »Predmet tega dela sta dve sociološki teoriji o množicah in njune možne skupne značilnosti« (str. 14). Beseda je o teorijah Mosce in Ortega. Čeprav tudi prestopata krog sociologije, bi kazalo najprej opredeliti njuno afiniteto, kar napravi avtor na strani 14; mnenja je, da je bil Mosca pravzaprav naklonjen politologiji, Ortega pa filozofski antropologiji.

Da bi lažje razumeli njuni teoriji, je Indjić na kratko opisal duhovne vplive in miselno zorenje enega in drugega avtorja. G. Mosca (1858–1941) se je oblikoval pod vplivom J. S. Milla, Bluntschila, Tainea. Po temeljni usmeritvi je Mosca politolog, katerega namen je utemeljevanje politologije kot pozitivne znanosti, vendar pa tudi »njene uporabe v praktične namene«. Znotraj te znanosti se je opredeljeval za zgodovinsko metodo. »Prišel je do zamisli, da bi celotno človeško zgodovino koncipiral kot boj organiziranih manjšin in kot njihovo nadvlado nad neorganizirano večino« (str. 21). Svojo teorijo množic je izpeljal iz načela kontrastiranja. Množica se pri njem vedno pojavlja kot nasprotje, kontrapunkt političnih razredov. Politični razredi predstavljajo ozaveščeno manjšino družbe, ki je zasnovana na organizaciji, sposobnostih, bogastvu, jasnih ciljih in avtoriteti. Težijo k obnavljanju in preprečevanju vpliva množice na njihovo področje, Nasproti njim je masa »dekor«, dno, »senca velikih«, večina, s katero se upravlja, zadnja stopnica v hierarhiji vpliva, ljudstvo brez določenega cilja. Njena dejavnost je zasnovana na strasteh, nagonih in močni emocionalni vznemirjenosti. Zaradi neorganiziranosti težka dosega cilje. Z lahkoto in zelo preprosto jo je zapeljati. Ni nepomembna, ker izraža podporo elitam in politični ureditvi. Mosca pojmuje družbo kot piramido. Socialna piramida je sestavljena iz vodje, srednjih slojev in mase/ljudstva. V družbi so tri sile, ki izžarevajo vpliv. To so

interesi (kapitalisti), strasti (množica) in razum (intelektualci). V antropološkem naku o množicah je pri njem zaznaven antropološki pesimizem, ki je v popolnem nasprotju z Rousseaujevim optimizmom. Zaradi svojega pesimizma (nepopravljivosti človeške narave) Mosca presoja, da ni mogoče uresničiti idealov prosvetljenstva in idealov francoske revolucije. Iz tega izhaja njegov konservativizem, ki se pogloblja v antidemokratsko stališče, v zanikovanje ljudske vrhovnosti/suverenosti, v nasprotovanje udeležbi množic v politični oblasti in odklanjanje socializma/komunizma kot »intelektualne infekcije«, kot velike nevarnosti in dekadence za evropsko kulturo in civilizacijo.

Drugi teoretik, s katerim se Indjić ukvarja, je José Ortega y Gasset (1883–1955), vodilni španski predvojni filozof, ki se je izobraževal pod močnimi vplivi neokantovske šole, filozofske antropologije, eksitencialne ontologije in psihologije; je zagovornik nemške kulture in mislec z »aristokratsko distanco« (D. Grlič, Leksikon filozofa, Zagreb, »Naprijed« 1982, str. 300). Glede na povedano je opisoval aristokratsko videnje zgodovine, pri oblikovanju svetovne zgodovine je v odnosu do množic dajal prednost elitam. V analitičnem prikazu njegovih del se je Indjić – glede na predmet svojega dela – največ ukvarjal s študijama *Španija brez hrbtnice* in *Upor množic*. Osrednji problem druge knjige je *človek-množice*. Človek-množice je v bistvu »povprečen človek« (Indjić). To je človek brez izrazitega »jaza«. Je neavtentična osebnost, torej tisti, ki nima lastne zgodovine. Človek-množice je bitje, »ustvarjeno iz preprostih idolov fori« (Ortega) ali bitje brez plemenitosti – S N O B (»S kot Zadovoljen s Seboj; Numen in Domišljav; N kot Prostack, Topoumnež, Ničla in Pridanič; O kot Ohol, Bahaski in Neuravnovešen; B kot Čuden, Blaziran (Neobčutljiv) in Trčen« (M. Ilić, Sociologija kulture i umetnosti, »Naučna knjiga«, Beograd, 1983, str. 100). Človek-množice živi anonimno. Pojavlja se kot rušilec kulturnega standarda, v čemer razpoznava Ortega evropsko krizo, se pravi »upor množic«. Kriza nastopi z vstopom množic v javno življenje. Značilnosti sodobnosti sta »kopičenje v vsakdanjem življenju« in »povprečnost«. Glede tega je Ortega zelo kritičen, ko

pravi, »da ima povprečna duša, ki se zaveda svoje povprečnosti, še toliko drznosti. da napihuje pravice do povprečnosti in jih pòvsod vsiljuje« (Pobuna masa, »Anali naših dana«, 1941, str. 42). Ta kritika je naperjena proti človeku množice, ki se je razširil po vsem svetu in uspel vsiliti lastna pravila igre s posebnim kulturnim obrazcem. Pri Ortegi se jasno izraža neprikrita antipatija do takega tipa človeka. Bistvene lastnosti njegove socialne/filozofske antropologije sta individualizem in aristokratizem. V politiki je zagovarjal antidemokratizem, prav tako pa se je zoperstavljal boljšeizmu in fašizmu, ker je v teh dveh oblikah vladavine videl gibanje (ne-plemenitih) množic, ki so »podoba primitivizma« (str. 101).

V komparativni analizi dveh teorij poskuša Indjić odkrivati stične točke ali duhovne zveze med Mosco in Ortego. Most, ki ju združuje, je elitistična teorija družbe oziroma dihotomija: elita-množica; politični razred-množica; aristokracija-človek-množice. Eden kot drugi te dihotomne pare, prazvprav socialne statuse, pojasnjujeta kot »naravno nujnost«. Razen tega sta oba v neposredni polemiki s prosvetljenstvom in racionalizmom. »Racionalizem, prosvetljenstvo, pravice in svoboščine človeka in državljana, naravno pravo nasploh in še posebej t. i. pravica ljudstva do revolucije in ideje narodove (ne nacionalne) suverenosti itn. – vse to so stične točke, v katerih se izraža njuno nasprotovanje« (str. 138). Vsa ta dejstva ju uvrščajo v krog vodilnih mislecev evropskega konservativizma – Burkea, De Maistrea in drugih, pa tudi neokonservativcem, ki odklanjajo demokracijo. Toda ne glede na njuno kritiko liberalne demokracije jo vzajemno branita pred naletom fašizma in nacionalsocializma. Ta duhovni preobrat je povsem razumljiv, če upoštevamo njune politične in teoretske predpostavke: med dvema nesrečama se je treba odločiti za manjše zlo.

Indjićeva študija, ki je opremljena z bogato bibliografijo, je panoramski prikaz fenomena množice na primeru dveh teorij. Metodološko je dobro zasnovana in izpeljana in je lep prispevek k sociologiji množic v okviru jugoslovanske sociologije. Vsekakor pomaga bralcu prepoznati in tudi doumeti fenomenologijo množične družbe in množič-

ne kulture, po drugi strani pa se dotakne tudi nekaterih vidikov sodobnega konservativizma.

Andjelko Milardović

RADIVOJE MARINKOVIĆ

Skrita država

(R. Marinković, Skrivena država, izd. Univerzitetna riječ, Titograd, 1987, str. 173)

Na nekem mestu v svojih delih je Marx zapisal, da bi bila v primeru, če bi se pojavna oblika in vsebina stvari vselej prekrivali, vsakršna znanost odveč. V nekem drugem besedilu smo prebrali, da lahko znanost obravnavamo kot eno od oblik organiziranega, sistematičnega dvoma v pojavnost stvari kot takih, Althusser pa nas opozarja, da laiki in znanstveniki samo navidezno uporabljajo enak jezik – kajti za znanstvenimi pomeni običajnih besed stoje zapletene kombinacije semantičnih pomenov, določil in spoznavnih kategorij, medtem ko se v pogovornem jeziku običajno označujejo le nekateri površinski procesi in tokovi stvari.

Teh nekaj misli se nam je utrnilo ob prebiranju nove knjige razprav Radivoja Marinkovića, objavljenih pod skupnim imenom *Skrita država*; že sam naslov nakazuje, da hoče avtor globlje prodreti v skritejše jedro enega za našo sodobnost tako kompleksnega področja odnosov, ki so zajeti v pojmu države. Nobenega dvoma ni, da sodi Marinković v tisti krog teoretikov in raziskovalcev politike in političnih odnosov, ki (včasih tudi z zaskrbljenostjo) razmišljajo o tistih stanjih in okoliščinah, v katerih se politika iz misli in spretnosti vzajemništva spreminja v svoje nasprotje; v tehnologijo vladanja nad človekom ali obliko oblasti ozkih manjšin nad ogromno večino. V tej knjigi razprav poskuša avtor to inverzijo osvetliti z vidika vzrokov in pogojev zanjo, z različnih plati in na različnih ravneh družbene organizacije, posebej z vidika socialne vloge države in njenega substrata – birokracije.

Izhodiščna točka njegovih kritičnih razmišljanj so projekti, načela in ključne zamisli socialistične demokracije in še posebej socialističnega samoupravljanja, njihova usoda v stvarnosti sodobne socialistične družbe – v odnosu do sil, ki omejujejo njihovo celovitejšo epohalno uresničevanje. V raziskovanju zgodovinsko zamišljenega, obstoječega oziroma uresničenega, spaja Marinković analitično optiko izobraženega sociologa z nadarjenostjo za oblikovanje filozofskopolitične sinteze, ki prežema sociološko materijo z novim smislom in aktualnim pomenom. Tako spajanje opazovanih dejstev in analitičnih spoznanj lahko postane teoretsko-metodološka paradigma neke plodnejše politične analize pojavov v družbi.

V kontekstu razprav, ki so zajete v to knjigo, je zanimiv predvsem sam pojem skrite države. Za tem pojmom stoji predvsem eksistenčno protislovje med obliko in vsebino, med samoupravljanjem in etatizmom, ki je eno od velikih dilem sodobne jugoslovanske družbe, v katere stvarnosti se za samoupravno formo na mnogih točkah še vedno skrivajo stari oblastni odnosi. Prikritost teh odnosov je lahko toliko bolj zvijačna, če se spomnimo tega, da sferi samoupravljanja in države nista organsko ločeni, temveč kot funkciji združeni v istih institucijah, pri čemer prihaja tudi do »zamenjevanja« njunih vlog.

Marinković ugotavlja, da je ena od najmočnejših vzvodov »skrite države« formalizacija samoupravljanja, ki ga je povzročila njegova segmentacija. Segmentacija samoupravljanja in množica premalo povezanih in usklajenih točk, na katerih se uresničuje samoupravljanje in pripravljajo samoupravne odločitve, utrujajo samoupravljalce zaradi številnih proceduralnih vprašanj, usklajevanja in prenosa interesov do mesta odločanja, tako da je konec koncev največji del vpliva na vsebino odločitev pridržan za posrednike, upravljalški sloj. Od samoupravnih izvirov do mesta odločanja je postavljeno veliko »filtrov«; izvirni interesi se modelirajo in spreminjajo v nekaj drugega, ker je v zapletenem mehanizmu izredno težko izoblikovati izvirno večinsko mnenje glede kateregakoli vprašanja. Drugi steber »skrite države« je sam institucionalni gigantizem in predmenzioniranost samoupravnih form, znotraj

katerih se zamegljujejo bistvene vsebine samoupravnega odločanja.

Močan poudarek v formaciji »skrite države« daje ta študija tudi samemu nastanku samoupravljanja oz. njegovemu »uvajanju od zgoraj«. Od zunaj vpeljana institucionalizacija in spremljajoči shematizem in enoličnost prispevata k temu, da samoupravljalci premalo dojemajo samoupravljanje kot »svoje«, da samoupravne forme sprejemajo kot dane, v katerih morajo obvezno delovati in na katerih oblikovanje sami ne morejo vplivati. V mnogih primerih te forme tudi niso najbolj prikladne za dokaj različna stanja in okolja – zato samoupravljanje neizogibno brede v formalizem. Potemtakem gre tudi za deficit v samoorganiziranosti in spontanosti, ki sta nujna za bolj avtentično samoupravljanje in avtonomijo v odnosu do državnega skrbništva. Razen tega institucionalizacija samoupravljanja od zunaj, ki velja za vse podrobnosti, pripelje konec koncev do tega, da začenja tudi samoupravljanje sprejemati logiko in formo države in se obnašati kot njen podaljšek. Dodaten razlog, da se znotraj samoupravljanja ohranjajo elementi skrite države, je tudi pretiran normativizem, normativni idealizem in birokratski optimizem, češ da se s sprejemanjem normativnih postulatov in odločitev stvari že rešujejo. To pojasnjuje nerazumno naraščanje in temu ustrezno degradacijo najrazličnejših norm in normativnih aktov, katerih izpolnjevanje je v obratnem sorazmerju z njihovim številčnim vzponom.

Seveda se razprava o skriti državi ni mogla izogniti tudi vprašanju policentričnega etatizma in prikriti »medsebojni igri« v praznem prostoru med razrednimi in nacionalnimi interesi. Avtor proučuje vzroke in posledice hipostaze nacionalnega nasproti družbenemu in vlogo »posvečenih naličij nacionalnih interesov« – in sicer z vidika njihovih realnih socialnih vsebin. Preobrazbo legitimativne forme države opazuje Marinković z vidika spreminjanja pozicije upravljalškega (funkcionarskega) sloja – ki se pomika od nekdanje revolucionarne vloge k vlogi vladajočega substrata države. »Ta razrahljana revolucionarna zavest zdaj stvarnost dojema povsem drugače, ker zgublja občutljivost za razredno-emanipatorsko identiteto; vse bolj se nagiba k temu, da razredne in

obče interese izenačuje z interesi funkcionalnega jedra. To zmanjšuje njihovo sposobnost, da bi teoretsko prednjačili v množici proletariata v pogledu razumevanja pogojev, tokov in splošnih rezultatov proletarskega gibanja, da v različnih nacionalnih bojih proletarcev izpostavljajo in zagovarjajo skupne, od nacionalnosti neodvisne interese celotnega proletariata«. Potemtakem se formira interesno pristranska zavest, ki že v samem programiranju sprememb, v odločitvah in oblikah njihove realizacije omejujejo ustvarjalno samodejavnost razreda in drugih socialističnih sil družbe.

V tem duhu se razprava nadaljuje tudi v eseju, ki je posvečen vzajemnosti posebnosti in posebnosti vzajemnosti, v katerem naletimo na kritiko nazorov o dogovornem značaju jugoslovanske federacije, se pravi nazorov, zaradi katerih dobivajo realne posebnosti oklep zasebnosti in egoistične lokalne samozadovoljnosti – kar konec koncev omogoča uresničevanje interesov birokracije in tistih posestniških slojev, ki svojo existenco gradijo mimo sfere družbenega dela oz. na njegov račun.

V razpravah tega zbornika niso dovolj obdelani nekateri problemi, kot je npr. heterogena pa tudi heteronomna narava in temelji posamičnih etatizmov v okviru našega »policentričnega etatizma«; očitno je namreč, da se ti tendenčno razlikujejo glede na svoje konkurenčne osnove in različne legitimacijske simbole. Verjetno bi to problematiko kazalo dopolniti z razmišljanji o sodobnih in spremenjenih pogojih samoreprodukcije upravljalškega sloja kot bistvenega načela praktične politike in njenega izvajanja, s tem v zvezi pa tudi o transformacijah v političnem sistemu in njegovi organizaciji. Če je sredstvo te samoreprodukcije, objektivno gledano, sistemska segmentacija, potem bi kazalo osvetliti tudi njene implikacije na fundamentalni ravni – torej segmentaciji same družbe in seveda upravljalškega sloja, ki ga očitno ne moremo imeti za tako »monolitnega«, kot je bil v preteklih fazah razvoja.

Razprava na temo država in »skrita država« se po našem mnenju tudi ne bi smela izogniti širšim problemom slojevitosti političnega sistema, predvsem stanja v *politični skupnosti* kot »srednji coni« med družbo in državo. To je tista sfera, v kateri obstaja do-

ločena avtonomija družbene (»državljanke) subjektivitete; brez te ni možna objektivnost države in tak njen odnos do družbe, pač pa se uveljavlja politizacija oziroma »subjektivizacija« države, hkrati pa »objektivizacija« družbe oz. politične skupnosti; o tem je avtor sicer dal nekatere namige, ko je govoril o uvajanju samoupravljanja od zunaj oziroma o »upravljanju s samoupravljanjem«. Pa vendar, v kolikšni meri je subjektivizacija družbe in države bila omogočena z načinom organizacije oziroma s stanjem »segmentacije samoupravljanja?« Na to vprašanje ni mogoče odgovoriti le z analizo interesnega področja političnih procesov, pač pa tudi z analizo njegove globlje, politično-kulturne ravni, anatomije skupnih vrednot in kohezije vzajemništva oziroma »politične skupnosti«, ki v vsakem bolj odprtem demokratičnem sistemu pomeni vrednostno protiutež interesni stihiji v družbeni sferi.

V tem pogledu se vsiljujejo tudi nekatera druga pomembna vprašanja. Npr., ali ni dušenje subjektivitete politične skupnosti in njeno utesnjevanje v ožje (»nacionalne«) okvire sprožila negativne posledice za sfero družbenega normativizma v celoti. Ali ni prav to povzročilo krizo pravnosti, pravnega sistema, pa tudi motenj v etični sferi. Katere vrednote so bistvene za kohezijo skupnosti našega tipa in v koliki meri prežemajo družbeno strukturo od tal do vrha in v vsej njeni horizontalni dimenziji – kajti brez tega ni stabilne politične skupnosti. V kolikšni meri so lahko te vrednote vzvodi, zaradi katerih se odrečemo nekaterim trenutnim interesom v korist temeljnih vrednot sedanosti in prihodnosti? In kakšna naj bo država, da bo ustrezala tej bolj razviti, bolj samoupravni politični strukturi? V kontekstu tematike o državi se torej odpirajo tudi problemi bazičnih konsenzov (družbenih, ne pa politično-pogajalskih in posredniških), legitimnosti in avtolegitimacije, subjektivizacije družbe in politične skupnosti ter njune avtonomnosti – in šele v tem kontekstu tudi »pozitivne države«, ki bi ustrezala tej bolj dinamični in večplastni (v demokratičnem smislu) družbeni osnovi. Z načenjanjem teh globljih vprašanj, za katere menim, da so silno pomembna za našo sedanost, bi obravnavana študija dobila širše okvire in kvalitete.

Seveda ni nobenega dvoma, da je Marinković začutil polni pomen problematike dr-

žave in da je v tej študiji osvetlil tisti sklop problemov, s katerimi se bosta politična znanost in sociologija vse bolj ukvarjali, kajti v ospredje jih potiskata samo življenje in (krizno) stanje našega družbenega razvoja.

V tem smislu bodo prispevki, zbrani v knjigi političnih razprav, aktualni tudi v prihodnosti.

Milan Matič

Marksistička misao (Beograd)
št. 1/1987

Marksizem in naravno pravo (II): STEVAN VRAČAR: Korenine marksističnega jusnaturalizma; SLOBODAN M. BLAGOJEVIĆ: Intencija naravnega prava in marksizem; *Iz raprave*: STEVAN VRAČAR: Dialogski prijem »naravnega prava«; NIKOLA VISKOVIĆ: Marksizem in jusnaturalizem; DANILO BASTA: O nekaterih težavah Marxove kritike prava; MILAN PODUNAVAC: Načelo legitimitete in naravno pravo; DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ: Naravno pravo in marksizem; RASIM MUMINOVIĆ: Svoboda in človeška narava; ZDRAVKO GREBO: Je mogoče združiti marksizem in naravno pravo? ĐORDI MARJANOVIĆ: O nujnosti metafore »naravno pravo«; DROGOLJUB MIĆUNOVIĆ: Spomin na svobodo in naravno pravo; NEVENKO MISITA: O naravnopravnem pojmovanju pravice in pravičnosti; TODOR I. PODGORAC: Marksizem in naravno pravo; SVETOZAR STOJANOVIĆ: Marksizem, pravo in ideologija; LJUBOMIR TADIĆ: Smisel Marxove kritike prava; ZDRAVKO GREBO: O neki interpretaciji Marxovega pojmovanja prava; BORIVOJE PUPIC: Marksizem in pravice človeka; ZORAN POKROVAC: Pretenzije razprav PO VZORU »Marksizem in . . .«; Članki in študije: TIHOMIR BOŽANOVIĆ: Mednarodni dolgovi kot nova žarišča krize; BRANKO VASILJEVIĆ: Svetovni trg, centralnoplanska gospodarstva in krize; *Raziskovanja*: TODOR KULJIĆ: O načelih kadrovske uprave; *Prispevki*: VLADIMIR VUGDELIĆ: Ustavne spremembe in zunanjepolitične opredelitve; DRAGAN SUBOTIĆ: Kleonacionalizem in pravoslavje; *Eseji*: SIMO ELAKOVIĆ: Moderna družba in »pozicija« intelektualnega delovanja; LJUBOMIR KLJAKIĆ: Artisti in atentatorji; *Dogodki*: ADAM NINKOVIĆ: Družba, tehnologija, izobraževanje (31. seja mednarodnega seminarja Univerza danes); *Pogledi in prikazi*.

Kulturni radnik (Zagreb)
št. 6/1986

MILAN VUKIČEVIĆ: Podobnosti in razlike naših teoretskih koncepcij akumulacije; *Ekonomija in politika v jugoslovanski družbi*: NENAD ZAKOŠEK: Pripombe k razpravi o ekonomski politiki; TOMISLAV DUMEZIĆ: ZIS pospešuje inflacijo; NEVEN MATES: Monetarno-kreditni sistem v razmerah krize; IVO BIČANIĆ: O nemoči naše ekonomske znanosti; SILVANO BILČIĆ: Ekonomska kriza in ekonomska politika – sociološki vidik; IGOR BAVČAR: Delo v socializmu; *Iz zgodovine kulturne politike*: PREDRAG MATVEJEVIĆ: Pisci in fašizem; WERNER BERTHOLD: Predstavniki »enosmerne« nemške književnosti na kongresu PEN-kluba v Dubrovniku; HERBERT EXENBERGER: Združenje socialističnih piscev Avstrije: kongres PEN-kluba v Dubrovniku 1933; ERNST TOLLER: Govor na PEN-klubu; ARCANGELO LEONE DE CASTRIS: Marinetti, italijanski pisci in kulturna politika fašizma; PREDRAG PALAVESTRA: Dubrovniški kongres 1933 in duh mednarodnega PEN-a; MIRKO R. MIRKOVIĆ: Zgodovinski pregled PEN-a na Hrvaškem; *Esej*: JADRANKA GOJA: Socio-psihološki vidiki trivialne književnosti; *Karl Korsch*: MIRJANA KASAPOVIĆ: Ob kritični recenziji Korschove teorije; MICHAEL WOLFF: Karl Korsch in protislovja socialnega prava; *Pogledi*: SRDAN DVORNIK: Politika blokade in blokada spraševanja politike; *Ideje, pogledi, mnenja*.

Gledišta (Beograd)
št. 9–10/1986

Raziskovanja: TODOR KULJIĆ: Modeli birokracije in kadrovska uprava razvitega socializma; MARKO MLADENOVIĆ: Ločitev zakona v socialističnih državah; KSE-

NIJA SAVIN: Upanje bolnikov in pomembnost ter ugled družbene vloge zdravnikov; *Eseji*: DRAGAN BIŠENIĆ: Politična narava štrajkov v Jugoslaviji; *Prevodi*: ELI VIZEL: V slavo hasidizma; ELI VIZEL: Pričati proti trpljenju; EUGEN FINK: Razvoj fenomenologije Edmunda Husserla; *Pogledi, recenzije, prikazi*.

Sociološki pregled (Beograd) št. 1–2/1986

In memoriam: Dragan M. Jeremić; *Članki*: KOSTA MIHAILOVIĆ: Pogled na gospodarsko krizo v Jugoslaviji; VELJKO RUS: Industrializem in socializem; SLOBODAN INIĆ: Ontogeneza družbene krize v Jugoslaviji; ZAGORKA GOLUBOVIĆ: O potrebi družbenih sprememb in o odporih; LJUBOMIR TADIĆ: Simptomi krize družbenopolitičnega sistema; SVETOZAR STOJANOVIĆ: Sedanja jugoslovanska kriza in nujnost političnih reform; MIHAILO V. POPOVIĆ: Spor političnega sistema s socialističnim samoupravljanjem; RUDI SUPEK: Kriza sistema ali kriza legitimite; LASLO SEKELJ: ZKJ: elita zavesti ali elita oblasti; MLADEN LAZIĆ: O problemih razredne reprodukcije (vertikalne gibljivosti) v jugoslovanski družbi; *Pogledi in prikazi*.

Socijalizam (Beograd) št. 2/1987

Članki, razprave: DRAGUTIN MARSENIĆ: Človeški in gmotni pogoji gospodarskega razvoja Jugoslavije; ROSA ANDŽIĆ: Intenzifikacija proizvodnje – ključni problem ekonomskega procesa; RADOŠ SMILJKOVIĆ: Zveza komunistov med razrednim in nacionalnim; RISTO LJUBOTENSKI: Odras družbene krize v idejni zavesti in politični aktivnosti delavskega razreda ter njegove avantgarde; SNEŽANA FILIPOVIĆ: Reintegracija delavcev povratnikov in njihovo vključevanje v nacionalno gospodarstvo; MIJAT ŠUKOVIĆ: Reforme v socialističnih deželah – zgodovinska pot in pogoj razvoja socializma; *Pogledi*: BORISLAV BIJELIĆ: V kateri smeri spreminjati

Zakon o združenem delu; TOMISLAV BANDIN: Fetizem krize; DANILO TOMIĆ: Proizvodnja hrane – prepreka svetovnega gospodarskega razvoja; *Prispevek iz tujine*: ANATOLIJ PAVLOVIČ BUTENKO: Konceptcija pospeševanja – njeno bistvo in poti uredničevanja; *Prikazi*.

Savremenost (Novi Sad) št. 1–2/1987

V žarišču: Okrogla miza na temo »Socializem na preskušnji zgodovine«: uvodni referat z enakim naslovom: Jovica Trkulja; razpravljalci: Lino Veljak, Branko Balj, Zoran Vidaković, Atila Sam, Pavle B. Jovanović, Ljubomir Paligorić, Boško Kovačević, Jelica Kurjak; *Članki, razprave*: ĐORĐE PETROVIĆ: Koncentracija in centralizacija kapitala ter temeljne tendence v lastninskih odnosih sodobnega kapitalizma; Branislav Vuković: Posebnosti nacionalnega interesa v deželah v razvoju; MILOVAN MITROVIĆ: Socialistično gibanje in kmečko prebivalstvo v Jugoslaviji do druge svetovne vojne; *Prevodi*: Jozsef Bognár: Menjava epohe svetovne ekonomije in naloge družbenih znanosti; *Pogledi in prikazi*.

Opredeljenja (Sarajevo) št. 2/1987

Znanstveni zbor na temo »Ekonomske in družbene procesi integracije v jugoslovanski samoupravni družbi« (Sarajevo 27. in 28. I. 1987): DUŠAN ČKREBIĆ: Samoupravna integracija in jugoslovanska stvarnost; ALEKSANDAR GRLIČKOV: Zgodovinski trenutek socializma v svetu; MILOŠ NIKOLIĆ: Zahodni marksizem; PRVOSLAV RALIĆ: Krizna obeležja razvoja marksizma danes; LJUBOMIR BERBEROVIĆ: O nekaterih dejavnih stanja naše znanosti; ČAZIM SADIKOVIĆ: Delegatski sistem in dimenzije državnega aparata; SULEJMAN HRLE: Prispevek k razpravi o spremembah ustave in ZZZ; DRAGO BRANKOVIĆ: Uresničevanje programskih nalog ZK v samoupravnem interesnem organiziranju; DAMJAN ŠEČKOVIĆ: Zakon delovnega časa in njegov vpliv na premagovanje kriz-

nih gibanj; DRAGO BOROVIČANIN: Socialna politika KPJ v BiH 1941–1945; *Pogledi*: SEMIR M. OSMANAGIĆ: Naložbe v raziskovalno-razvojno delo kot dejavnik strategije tehnološkega razvoja; *Prikazi*.

Naše teme (Zagreb) št. 12/1986

Pogledi: JOSIP DEŽELJIN: Podjetje in organizacija združenega dela; *Temeljni problemi zgodovine Jugoslavije*: GORDANA VLAJČIĆ: Revolucija in nacionalno vprašanje; DRAGO ROKSANDIĆ: Pripombe k razpravi »Temeljni problemi zgodovine Jugoslavije«; DRAGUTIN LALOVIĆ: Nekateri problemi raziskovanja povojne politične zgodovine Jugoslavije; BRANKO PETRANOVIĆ: Sodobna zgodovina in njeni paradoksi; DUŠAN BILANDŽIĆ: Kaj so »temeljni problemi zgodovine Jugoslavije«? ĐORĐE STANKOVIĆ: Proti apologiji

lastne zgodovine; JANKO PRUNK: Nacionalne historiografije in historiografija Jugoslavije; MIRJANA GROSS: O nekaterih težah Janka Pleterskega; JANKO PLETERSKI: Afirmacija skupništva tudi v historiografiji; MOMČILO ZEČEVIĆ: O nekaterih (ne)strokovnih kritikah; MILE BJE-LAJAC: Raziskovanje vojnega dejavnika v jugoslovanski historiografiji; BOSILJKA JANJATOVIĆ: O različnih pristopih k delavskemu gibanju v času med vojnama; *Južnoslovanski narodi na prehodu iz fevdalne v meščansko družbo*: IGOR KARAMAN: Tranzicija prebivalstva v zgodovinskih tokovih modernizacije družbe; *Socialna zgodovina*: DRAGO RIKSANDIĆ: Socialna zgodovina o ideologiji, državi in naciji; GEORGES DUBY: Socialna zgodovina in družbene ideologije; GEORGES DUBY: Zgodovinar danes (razgovor); PIERRE VILAR: Država in nacija v zavesti Špancev: sedanjost in zgodovina; *Raziskovanja*: IVAN ŠIBER: Javno mnenje o ZK; *Potopis*: BRANKO HORVAT: Jugoslovan na Kitajskem; *Pogledi, recenzije, prikazi*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- DEVELOPMENTS in Marxist Sociological Theory: Modern Social Problems and Theory. London: Sage Publications; 1986
- HAUG Wolfgang Fritz: Pluraler Marxismus: Beitrage zur politischen Kultur. Berlin: Argument Verlag; 1985
- KRITISCHES Woerterbuch des Marxismus: Kadetten bis Lyssenkismus. Berlin: Argument Verlag; 1986
- KRITISCHES Woerterbuch des Marxismus: Gattung bis Judenfrage. Berlin: Argument Verlag; 1985
- KRITISCHES Woerterbuch des Marxismus: Caesarismus bis Funktionaer. Berlin: Argument Verlag; 1984
- LABICA Georges: Der Marxismus-Leninismus: Elemente einer Kritik. Berlin: Argument Verlag; 1986
- MARKSIZAM i prirodno pravo. Marksistička misao (1986)6 (tematska številka)

II. FILOZOFIJA

- BENHABIB Seyla: Critique, norm and utopia: A study of the foundations of critical theory. New York: Columbia University Press; 1986
- FRANCESCHELLI Orlando: Modernita e reificazione. L'agire comunicativo nel pensiero di Habermas. Sociologia, 20(1986)1
- KOBZEV Artem Igorevič: Generalizacija v klasičeskoj kitajskoj filosofii. Narody Azii i Afriki, (1986)5
- NIELSEN Kai: Scientism, Pragmatism, and the Fate of Philosophy. Inquiry, 29(1986)3
- QUARANT anni di filosofia in Italia. La ricerca di Cesare Luporini. Critica marxista 24(1986)6 (tematske številka)
- RASPRAVE o modernizmu i postmodernizmu. Marksizam u svetu, 13(1986)4-5 (tematska številka)

III. SOCIOLOGIJA - OBČA

- BLALOCK Hubert M.: Basic Dilemmas in the Social Sciences. London: Sage Publications; 1985
- MANAGING Knowledge in Policymaking. Knowledge 8(1986)1 (tematska številka)
- MLINAR Zdravko: Protislovja družbenega razvoja: Osamosvajanje in podružbljanje: od izključnosti k vzajemnosti. Ljubljana: Delavska enotnost; 1986
- MORTENSEN Nils: Knowledge Problems in the Sociology of the 80s. Acta Sociologica, 29(1986)4
- THE LIMITS of Methodology. American Behavioral Scientist 30(1986)1 (tematska številka)
- ZAGORSKI Krzysztof: Class, Prestige and Status Attainment in Comparative Perspective. International Journal of Comparative Sociology, 26(1986)3-4

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- ARBEIT und Politik: Gesellschaftliche Regulierung der Arbeit und der Sozialen Sicherung. Frankfurt; New York: Campus Verlag; 1985
- CRAWFORD Duane W., Godbey Geoffrey, Crouter Ann C.: The Stability of Leisure Preferences. Journal of Leisure Research, 18(1986)2
- DAY Frederick A., Brown Lawrence A.: The Field of Family Planning: A Review and a New Conceptual Framework. Socio-Economic Planning Sciences, 20(1986)4
- DESIGNING Effective Work Groups. San Francisco; London: Jossey-Bass Publishers; 1986
- GESCHLECHTERVERHAELTNISSE und Frauenpolitik: Projekt Sozialistischer Feminismus. Berlin: Argument Verlag; 1984
- HALL Richard H.: Dimensions of Work. London; New Delhi: Beverly Hills, Sage; 1986
- HENNY Leonard M.: Theory and Practice of Visual Sociology. Current Sociology, 34(1986)3
- HOEPKER Wolfgang: Metropolen der Welt: Wirkliche und heimliche Hauptstaedte. Stuttgart; Bonn: Burg Verlag; 1986
- KEMP Alice Abel, Beek E.M.: Equal Work, Unequal Pay: Gender Discrimination within Work-Similar Occupations. Work and Occupations, 13(1986)3
- MILOJEVIĆ Aleksa: Naša omladina u zemljama Zapadne Evrope. Ideje, 15(1986)3
- RABKIN Jakov M.: Cultural variations in scientific development. Social Science Information, 25(1986)4
- VAN DIJK Jan: Methods in applied social research: Special characteristics and quality standards. Quality and Quantity, 20(1986)4

IV. POLITIČNE VEDE

- DIE MODERNE - Kontinuitaeten und Zaesuren. Soziale Welt 37(1986)4 (tematska številka)
- GOERLITZ Axel, Voigt Ruediger: Rechtspolitologie: Eine Einfuehrung. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1985
- LOWE Philip D., Ruedig Wolfgang: Review Article: Political Ecology and the Social Sciences The State of the Art. British Journal of Political Science, 16(1986)4
- RUDOLPH Ross: Conflict, Egoism and Power in Hobbes. History of Political Thought, 7(1986)1
- SCIENCE as Politics. Radical Science (1986)20 (tematska številka)
- SMITH Trevor: Political Science and Modern British Society. Government and Opposition, 21(1986)4
- STARK Frank M.: Teories of Contemporary State Forma-

tion in Africa: a Reassessment. *Modern African Studies*, 24(1986)2

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

BORNSCHIER Volker: Social stratification in six western countries: the general pattern and some differences. *Social Science Information*, 25(1986)4

BRAND Karl-Werner, Buesser Detlef, Rucht Dieter: *Aufbruch in eine andere Gesellschaft: Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*. Frankfurt: New York: Campus Verlag; 1986

CARALEY Demetrios: Changing Conceptions of Federalism. *Political Science Quarterly*, 101(1986)2

EINHORN Eric S., Logue John A.: The Scandinavian Democratic Model. *Scandinavian Political Studies*, 9(1986)3

FEDERALISM and Federation in Western Europe. London etc.: Croom Helm; 1986

FRENCH Politics and Culture. *Telos* (1986)67 (tematska številka)

GORBATSCHOW Michail: *Aufbruch ins Jahr 2000: Der sowjetische Abrüstungsplan, die innere Reform der Sowjetunion und Westeuropa*. Koeln: Pahl-Rugenstein Verlag; 1986

GORLICE Josef: Introduction to the Hungarian Democratic Opposition. *Berkeley Journal of Sociology*, 31(1986)31

MANDEL Ernest: In Defence of Socialist Planning. *New Left Review*, (1986)159

MARKOVIĆ Dragan: *Zašto su smenjivani*. Ljubljana; Beograd: Partizanska knjiga; Narodna knjiga; 1985

PARTEIEN Handbuch: *Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980*. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1986

REFORM der sozialistischen Laender. *Das Argument* (1986)160 (tematska številka)

RICE Tom W.: The Determinants of Western European Government Growth (1950-1980). *Comparative Political Studies*, 19(1986)2

RUS Veljko: *Moč in nemoč samoupravljanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba; 1986

SOCIALISTIČNI razvoj (literatura). *Politische Vierteljahresschrift* 27(1986)2 (tematska številka)

ŠUVAR Stipe: *Svi naši nacionalizmi*. Valjevo: Milić Rakić; 1986

THE SOVIET Union, 1986. *Current History* 85(1986)513 (tematska številka)

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

ALBERT Detlev: *Versuch ueber Otto Bauer und Antonio Gramsci: Zur politischen Theorie des Marxismus*. Berlin: Argument Verlag; 1983

ANTOLOGIJA anarhizma. Ljubljana: UK ZSMS; 1986

COBY Patrick: Aristotle's Four Conceptions of Politics. *Western Political Quarterly*, 39(1986)3

FLECHTHEIM Ossip K.: *Rosa Luxemburg zur Einfuehrung*. Hamburg: Junius Verlag; 1986

KONEC druge svetovne vojne v Jugoslaviji (Četrta okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev. Brdo pri Kranju, 9.-11. 12. 1985). *Borec* 38(1986)12 (tematska številka)

KRIVOKAPIĆ Boro: *Dahauski procesi*. Beograd, Ljubljana: Prosveta, Partizanska knjiga; 1986

OTTO Bauer: *Theorie und Politik*. Berlin: Argument Verlag; 1985

PAETZOLD Kurt: *Von Verlorenem, Gewonnenem und Erstrebtem oder: Wohin der »neue Revisionismus« steuert*. Beatter fuer deutsche und internationale Politik, 31(1986)12

PLETERSKI Janko: *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, DZS; 1986

PRUNK Janko: *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana: Društvo 2000; 1986

Von GOUDOEVER Albert P.: *The Limits of Destalinization in the Soviet Union: Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin*. London; Sydney: Croom Helm; 1986

V. MEDNARODNI ODNOSI

BENTINCK Marc: *Nato's Out-of-Area Problem*. London: Ablex; 1984

GLOBAL Militarization. Boulder; London: Westview Press COP.; 1985

JASTER Robert S.: *South Africa and its Neighbours: the Dynamics of Regional Conflict*. London: International Institut for Strategic Studies; 1986

COLLECTIVE Violence and Security. *International Social Science Journal* 38(1986)4 (tematska številka)

SENGHAAS Dieter: *Die Zukunft Europas: Probleme der Friedensgestaltung*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag; 1986

THINKING about Nuclear Weapons: *Analyses and Prescriptions*. London; Sydney: Croom Helm; 1985

WEINSTEIN Jay, McIntyre John R.: *Multinational Corporations and the Diffusion of World Standards: A Theoretical Exploration. Studies in Comparative International Development*, 21(1986)3

WORLD Armaments and Disarmament: *SIPRI Yearbook 1986*. Oxford; New York: Oxford University Press; 1986

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

NEUBERT Harald: *Die Arbeiterbewegung unter den Bedingungen der wissenschaftlich-technischen Revolution im staatsmonopolistischen Kapitalismus. Beitrage zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 28(1986)6

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

- CHAFFEE Steven H., Roser Connie: Involvement and the Consistency of Knowledge, Attitudes, and Behaviors. *Communication Research*, 13(1986)3
- FEDOTOVA L. N., Krasavčenko I. A.: O kriterijah otbora faktorov dlja informacionnoj televizionnoj programmy. *Vestnik moskovskogo univerziteta-žurnalistika*, (1986)6
- HILTZ Starr Roxanne: The »Virtual Classroom«: Using Computer-Mediated Communication for University Teaching. *Journal of Communication*, 36(1986)2
- KRESS Gunther: Language in the media: the construction of the domains of public and private. *Media, Culture and Society*, 8(1986)4
- THE MEDIA Revolution in America and in Western Europe. Norwood: Ablex; 1985
- PETERS John Durham: Institutional Sources of Intellectual Poverty in Communication Research. *Communication Research*, 13(1986)4
- PUBLIC Management Information Systems. *Public Administration Review* 46(1986) posebna številka (tematska številka)
- REEVES Byron, Thorson Esther: Watching Television. Experiments on the Viewing Process. *Communication Research*, 13(1986)3

VII. SLO, DRUŽBENA SAMOZAŠČITA

- RADULOVIĆ Radoje: Organizovanost občine za proizvodnju u ratnim uslovima. *Komuna*, 33(1986)6

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- ARBEITSPERSPEKTIVEN angewandter Sozialwissenschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1985
- BUČAR France: Eureka in mi. *Nova Revija*, 5(1986)48–49
- Francuska antropologija danas. *Marksistička misao* (1986)5 (tematska številka)
- GERMAN Syntax in GSPG. (Generalized phrase structure grammar). *Linguistics* 24(1986)5 (tematska številka)
- HUMAN Resources in the Computerized Factory. *Human Systems Management* 6(1986)3 (tematska številka)
- IL'IN VIKTOR Vasil'evič: K voprosu o kriterijah naučno-stižanja. *Voprosy filosofii*, (1986)11
- LIKAR Peter: Utrip znanosti. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije; 1986
- NASTAJANJE radničke kulture. *Kultura* (1986)72 (tematska številka)
- RIFKIN Jeremy: Posustajanje budućnosti. Zagreb: Naprijed; 1986
- UNIVERSITIES, Information Technology, and Academic Libraries: The Next Twenty Years. Norwood: Ablex; 1986
- ZELENY Milan: High technology management. *Human Systems Management*, 6(1986)2
- ZINCHENKO Vladimir: Artificial Intelligence and Paradoxes of Psychology. *Social Sciences*, 18(1987)1

IX. PSIHOLOGIJA

- FROJDOVSKO polje. Treči program (1986)68 (tematska številka)
- MAKAROVIĆ Jan: Sla po neskončnosti: Človek kot ustvarjalec. Maribor: Obzorja; 1986
- McPHAIL Clark, Wohlstein Ronald T.: Collective Locomotion as Collective Behavior. *American Sociological Review*, 51(1986)4
- RATIONAL Choice. Oxford: Basil Blackwell; 1986

X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

- DAMUS Renate: Die Legende von der Systemkonkurrenz: Kapitalistische und realsozialistische Industriegesellschaft. Frankfurt; New York: Campus Verlag; 1986
- FLIPPO Edwin B.: Personell Management. New York etc.: McGraw-Hill; 1985
- FRIEDMAN Andrew: Developing the managerial strategies approach to the labour process. *Capital and Class*, (1986)30
- GESELLSCHAFTSSYSTEME der Gegenwart: Politökonomische Systemanalysen im internationalen Kontext. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1986
- GILL Collin: Work, Unemployment and the New Technology. Cambridge: Polity Press; 1985
- HALL Peter A.: Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France. Cambridge; Oxford: Polity Press; 1986
- HARRIS Nigel: Theories of unequal exchange. *International Socialism*, (1986)33
- KOONTZ Harold: Essentials of Management. New York etc.: McGraw-Hill; 1986
- LEFF Enrique: Ecotechnological productivity: a conceptual basis for the integrated management of natural resources. *Social Science Information*, 25(1986)3
- LOJKINE Jean: From the industrial revolution to the computer revolution: First signs of a new combination of material and human productive forms. *Capital and Class*. (1986)29
- LYON David: From »Post-Industrialism« to »Information Society«: A New Social Transformation? *Sociology*, 20(1986)4
- NOVE Alec: Socialism, economics and development. London: Allen and Unwin; 1986
- POLITIK der Verarmung in Oesterreich. *Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft* 15(1986)4 (tematska številka)
- SAYER Andrew: New developments in manufacturing: The just-in-time system. *Capital and Class*, (1986)30
- SPROVODENJE medurepubličko-pokrajinskih dogovorov o osnovama sistema i osnovama politike poreza i aktuelni zadaci društvenih finansija občina i gradova. *Komuna* 33(1986)10–11 (tematska številka)
- SRIVASTVA Suresh, Cooperrider David L.: The Emergence of the Egalitarian Organization. *Human Relations*, 39(1986)8
- The Egalitarian Organization. *Human Relations*, 39(1986)8

- STARK David: Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 51(1986)4
- STRUCTURES of Capital. *Theory and Society* 15(1986)1-2 (tematska številka)
- U. S. Trade policy: Problems and Options. *New York University Journal of International Law and Politics* 18(1986)4 (tematska številka)
- WOHNUNGSPOLITIK in Sozialistischen Laendern. *Archiv fuer Kommunalwissenschaft* 25(1986)2 (tematska številka)
- YUNKER James A.: Would Democracy Survive Under Market Socialism? *Polity*, 18(1986)4
- ZEMLJIŠNA politika u gradovima. *Komuna* 33(1986)10-11 (tematska številka)
- ŽIVI demografski tokovi. *Praksa* (1986)5 (tematska številka)

UDC 323.1(497.1)

DEVETAK, mag. Silvo: Equality of Nations and Nationalities – Successful Development of Yugoslavia
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No. 5–6, p. 532–540

The worldwide social development did not fulfill the expectations of those who believed that different "melting pots", "socialist nations" and similar assimilation processes will bring about the abolition of the national problem. The same is true for predictions, according to which national consciousness will, due to technological development, become anachronistic. Neither are without problems societies which try to overlook the national problem and herewith deny its existence. The national question is a vital social problem, incessantly acquiring new social and socio-political dimensions. The author analyses particularly the Yugoslav experience and dilemmas in times of crises in which trends toward centralization try to undermine the equality of nations and nationalities; he stands for the education of people in the sense of Yugoslav patriotism and is against a "statistical yugoslavhood" which, according to him, can not strengthen the self-management socialist community. The author furtheron analyses the concrete interests of nations and nationalities (developing in perfect equality in regard to the material, political, cultural and language spheres in which the participating subjects have also the right to "disagreement") and refers to true and imaginary nationalisms which are the result of the bureaucratization of social relations and unity of different natures, as well as to the necessity of new perceptions, leading to new solutions important for the future development of a multinational society.

UDC 338(497.12:497.1) "1980/1985"

ŠTIBLAR, dr. Franjo: The Status of the Slovene Economy within Yugoslav Economy in the 1980–85 period
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No. 5–6, p. 541–551

A rather vast statistical documentation, prepared by adequate institutions, enables an insight into the economic situation in Slovenia within the framework of Yugoslavia in the 1980–85 period. A preliminary and superficial survey of the presented data, makes it possible to realize that Slovenia has not unjustly profited at the expense of other parts of Yugoslavia in the above mentioned period. At the same time the data call attention to some open dilemmas, and wrong decisions taken in the developmental policy of the republic they point to the developmental strategy in the development of Slovenia. This presentation, as any other of this kind, can be considered to be only a basis for further contemplation and research and shows by no means any ambitions of perfection.

UDK 323.1(497.1)

DEVETAK, mag. Silvo: Enakopravnost narodov in narodnosti – uspešen razvoj Jugoslavije
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 5–6, str. 532–540

Družbena dogajanja v današnjem svetu niso izpolnila pričakovanja tistih, ki so bili prepričani, da bodo različni »talilni lonci«, »socialistične nacije« in podobni asimilacijski postopki odstranili s sveta nacionalno vprašanje. Isto velja za napovedi, da bo narodna zavest postala anahronizem spričo tehnološkega razvoja. S težavami se srečujejo tudi družbe, kjer so poskušali narodno vprašanje preprosto spregledati in s tem zanikati njegov obstoj. Narodno vprašanje je živo družbeno vprašanje, ki nenehno dobiva nove družbene in socialno politične razsežnosti. Avtor analizira predvsem jugoslovanske izkušnje in dileme v kriznih situacijah, ko centralistične težnje spodkopavajo enakopravnost narodov in narodnosti; zavzema se za vzgojo ljudi v duhu jugoslovanskega patriotizma; opredeljuje se proti »statističnem jugoslovanstvu«, ker ne more krepiti naše samoupravne socialistične skupnosti; razčlenjuje stvarne interese narodov in narodnosti (ki se razvijajo v popolni materialni, politični, kulturni in jezikovni enakopravnosti vseh sodelujočih subjektov, vključno s pravico do »nestrinjanja«); o resničnih in umišljenih nacionalizmih, do katerih prihaja zaradi birokratizacije družbenih odnosov; o enotnosti in različnem ter o nujnosti novih spoznanj, da bi prišli do rešitev, pomembnih za prihodnji razvoj večnacionalne družbe.

UDK 338(497.12:497.1) =1980/1985=

ŠTIBLAR, dr. Franjo: Položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem obdobju 1980–85
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 5–6, str. 541–551

Obširna statistična dokumentacija, ki so jo pripravile ustrezne ustanove, omogoča vpogled v gospodarski položaj Slovenije v SFRJ v razdobju 1980–85. Že preliminaren hiter pregled prikazanih podatkov kaže, da Slovenija ni neupravičeno pridobivala v tem razdobju na račun drugih delov Jugoslavije. Hkrati pa podatki kažejo nekatere odprte dileme, napačne odločitve v razvojni politiki republike. Opozarjajo na razvojno strategijo v razvoju Slovenije. Seveda je vsak tak prikaz le osnova za nadaljnje razglabljanje in raziskovanje in ne more imeti ambicij popolnosti.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

France Černe: O slovenski družbi na pragu 21. stoletja

Vili Merhar: Inflacija kot razredno vprašanje

Oto Norčič: Administriranje namesto trga in plana

Janko Jeri: Manjšine in sosedski odnosi – polpretekle izkušnje in sedanja razhajanja (naš intervju)

Božidar Debenjak: Konstitutivni elementi zgodovine marksizma

Dimitrij Rupel: Alternativna gibanja v kulturi

Zvone Vodovnik: Disciplinska odgovornost delavcev v združenem delu